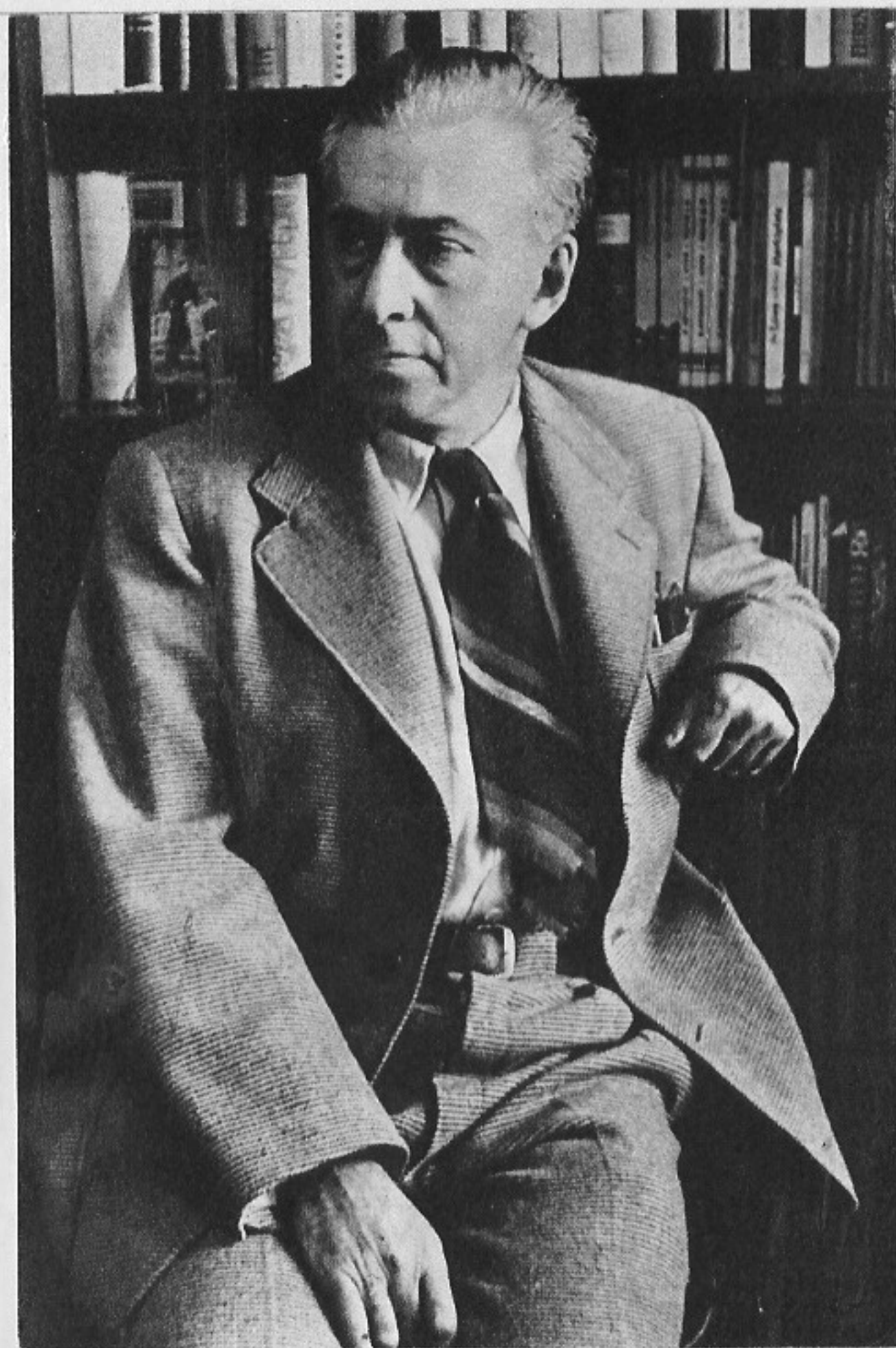

TORM

I

G. L. Smith

ILJA EHRENBURG

TORM

ROMAAN KUUES JAOS

RK

„ILUKIRJANDUS JA KUNST“

TALLINN 1949

EESSÕNA

Kirjastus palus mind kirjutada eessõna minu romaani „Torm“ eestikeelsele tõlkele. See näib mulle üpris raske: mis võib mõni rida arutlusi lisada raamatu mitmesajale leheküljele? Arvustaja võib hinnata, ajaloolane määratella epohhi, autoril aga ei sobi ei kaitsla oma teost ega vaielda tema süüdistajatega või kaitsjatega.

Ma tahan ainult öelda, miks ma kirjutasin „Tormi“. Ma ei kirjutanud kaugest minevikust, ei kirjutanud arhiivide järgi, ma kirjutasin oma elatud aastaist. Sõda algas minu jaoks 1936. aasta augustis, millal Madridis selle maja läheduses, kus ma tookord elasin, lõhkes esimene saksa pomm. Ma olin Hispaania vabariiklastega, kui nad läksid üle Prantsuse piiri. See oli 1939. aasta jaanuari lõpus. Sellesama aasta sügisel algas sõda Saksamaa ja Prantsusmaa vahel. Ma juhtusin olema Pariisis, kui sinna astus natslik armee. Ma saabusin tagasi Nõukogude Liitu 1940. aasta augustis — vähem kui aasta enne Hitleri kallaletungi meie maale. Kõik, mis on kirjeldatud „Tormis“, olen ma läbi elanud kui sündmuste osaline, kui kaas-egne, kui romaanitegelaste sõber või vaenlane. On võimalik, et „Torm“ on halb raamat, kuid ma ei saanud teda kirjutamata jätta. Leo Tolstoi ütles kord Leonid Andrejevile: „Kui teil on kavatsus midagi kirjutada ja te saate selle jätta kirjutamata, siis ärge kirjutage“. Tolstoi targad sõnad on mul alati meeles, ja ma olen veendunud, et raamatud sünnivad sisemise tarviduse mõjul. Igal autoril on oma seinad ja oma „lagi“. Ma ei saanud kirjutada „Tormi“ laiemalt ega paremini: need on minu seinad ja minu „lagi“.

Mina arvan, et lugemine on looming: lugeja täiendab teksti oma elukogemustega, oma iseloomuga, oma fantaasiaga. Ta elustab romaani tegelasi või möödub neist ükskõikselt. See pole katse

kaitsta romaani, see on seletus ja see on lugeja autoriteetsuse tunnustamine: tema on kõrgeim kohtumõistja. Tahaksin uskuda, et minu eesti lugejad, kes on minu poolt selles raamatus kirjeldatud tormi läbi elanud, elustavad — kogu selle teose nõrkusist ja kõigist tema puudusist hoolimata — oma mälestustega, oma tunnetega kas või mõned üksikud „Tormi“ leheküljedki.

See on üks esimesi raamatuid sõja kohta. Ma olen veendunud, et veel korduvalt tulevad nõukogude kirjanikud tagasi sellesama teema juurde. Rahvad, nagu inimesedki, paljastavad oma olemuse raskete katsumuste tundidel. Nõukogude rahvas näitas raskeil aastail oma ülevat hinge, ja raamatud sõjast pole meile mitte ainult mälestused, mitte ainult monument langenud sõpradele, nad on ka jõu ja lootuse allikaiks, millest ammutavad inimesed, et neil oleks kergem edasi sammuda. Just sellepärast ootangi ma veel paljusid häid raamatuid sõja kohta. „Torm“ on võib-olla ainult mustand. Mina ei saanud kirjutada paremini, aga teised kirjutavad.

Ma tahaksin juurde lisada, et viimaseid „Tormi“ lehekülgi parandasin ma kaunil Eesti pinnal, keset kive, mände ja merd.

Wes Ipašyła

ESIMENE RAAMAT

ESIMENE JAGU

1

Švetsov ütles Vlahhovile:

„Sergei Petrovitš, see ei kuulu teie alasse, aga ma palun teid väga, võtke käsile „Roche-aîné“. Lancier'ga tuleb kõnelda tõsiselt. Siin on midagi korrast ära — kiirustas meid, aga nüüd venitab.”

Vlahhov oli uustulnukas — Pariisi oli ta saabunud nelja kuu eest, aga valitses prantsuse keelt täiuslikult; kui seltsimehed imestlesid tema hääldamist, naeris ta: „Ma olen ju pariislane...“ Tema vanemad olid elanud palju aastaid Pariisis, siin tutvunud ja abiellunud; Moskvasse olid nad läinud tagasi pärast revolutsiooni, Serjoža oli siis seitsme aastane.

Niina Georgijevna ei tahtnud, et poiss unustaks prantsuse keele, ja kõneles sageli temaga prantsuse keelt. Millegipärast näis talle, et tema esiklapsest saab luuletaja. Sergei innustus paljustki — küll matkadest, küll masinaehitusest, küll teatrist, aga luuletusi ei kirjutanud. Ometi oli temas luule ürgloomust, ta töötas kirglikult, paistis silma haruldase vastuvõtlikkuse poolest muljeile, sõbrustas tormiliselt, läks tormiliselt lahku, väimustus sellest, mida teised tähele ei pannud, taunis seda,

mida teised pidasid loomulikuks. Ta polnud auahne, ei ihaldanud iial välja paista ja ometi paistis välja mistahes taustal. Kui ta oli alles nooruk, nimetas Niina Georgijevna teda naljatades „minu väike prantslane“, nähtavasti tuletas ta emale millegagi meelde tema nooruse linna; kuid Sergeis polnud seda sisemist rahulikkust, mis peitub prantslaste kärarikkuse ja sära taga. Ta talitas sageli järelemõtlematult, viskus ühest äärmusest teise; teda süüdistati õigustatult kergemeelsuses, kuid ta elas piinavalt läbi oma eksimusi ega tundnud enda vastu leebust; kahekümnekaheksa-aastasena oli ta säilitanud poisiea naiivsuse ja nõudlikkuse.

Tema elu romantiline aeg oli langenud ühte kollektiviseerimisaastatega. Ta oli tookord säbrik komnoor; ta saadeti Ukrainasse; ta kõneles käheduseni, rappus teejõordeil, jamsis kümnekohalistest arvudest ja salaja jagas pooleks sada grammi leiba. Arm ülalpool küünarnukki oli mälestuseks noist aastaist — sügisööl oli teda tulistatud. Siis tuli kõrgem õppeasutus, aga sealgi polnud rahulikum — kõik ruttasid; ja kohe seejärel muldonn Kuznetskis, pori kuni vööni, ehitiste kaevikud, täid, raske uni ilma unenägudeta ja tõelisus, mis näis ulmana — kavatsuste hulljulgusega, inimliku häda kirevuse ja kibedusega, linnadega, mis kerkisid esile keset steppi nagu tulesalud.

Sergei hoidis hoolikalt väikest päevapilti neiu raske patsiga ümber pea, lahket, ent ometi karmide silmadega, Turgenevi kangelanna või Sofja Perovskaja sõbratar. See oli Niina Georgijevna päevapilt tollest ajast, kui ta vanglast välja tuli. Põrandaaluses oli ta näidanud end julgena ja ennastsalgavalt ustavana. Pärast lasusid tema õlule mured haige mehe, laste pärast. Tema mees, elukutselt majandusteadlane, oli abstraktne inimene; elu

näis talle korrapärase ehitisena, ja ta jäi nõutuks kui üks või teine üksikasi, millele ta juhuslikult sattus, ei vastanud kõrgeile põhimõttele. Ta pomises: „Meie lõikasime juurde, nägime vaeva. Aga kuidas noored õmblevad? Otse praagivitriini jaoks...“ Ta suri viieteistkümne aasta eest tuberkuloosi; Niina Georgijevnal tuli palju töötada, et üles kasvatada lapsed — noorem poeg Vasja oli siis üheteistkümne aastane, Olga kuuene. Niina Georgijevna õpetas prantsuse keelt instituudis ja koolis, öösiti aga istus tõlgete kallal.

Tema elus polnud midagi dramaatilist, kadunud mehega olid nad elanud hästi, oma tööd ta armastas, ja siiski ei tundnud ta rahuldust; viiekümnekolme-aastasena unistas ta ikka veel millestki. Sergei polnud temale mitte ainult poeg, vaid ka sõber, temaga oli tal pikki avameelseid kõnelusi. Vasja näis talle liiga sirgjoonelisena, tütar aga peletas kaalutlevusega. Sergeis leidis Niina Georgijevna oma salajaste tundmuste kehastust. Tema, kes iial polnud armukadetsenud meest, mõtles nukrusega, et Sergei, hakates armastama noort ja, nagu talle näis, kergemeelset naist, muutub ükskõikseks ema vastu. Ta tundis rõõmu, kui poja põgusad armumised möödusid kõrvalt — nagu puhkemata jäänud äike.

Saanud teada, et Sergei saadetakse Pariisi, erutus ta: see, et poeg saab näha linna, kus olid möödunud tema parimad aastad, pidi neid teineteisele veel rohkem lähendama; ent tumedalt kiivas ta teda Pariisi vastu. Jumalaga jättes ütles ta: „Montsouris's vaata pinki tiigi ääres, otse sissekäigu juures, plataani all, seal me istusime tihti isaga, siis kui me tutvusime.“ Sergei naeratas endamisi: ema unustab, et on möödunud kolmkümmend aastat...

Saabunud Pariisi, imestas ta: tema ees oli seesama linn, millest ema oli talle jutustanud. Vististi on ka pink oma kohal... Oma lühikese elu kestel oli Sergei nõnda palju läbi teinud, säärast näinud, et ta ei uskunud rahu võimalikkusse. Ammuks see oli, kui ta vaatas, kuidas Gorki tänaval hoolimatult veeti maju teise kohta? Siin sa ei nihuta inimestki paigast. Saja-aastased vanaeided istuvad pinkidel, kotad jalas. Ja see monokliga isand, temast kirjutas ju Maupassant!... Kõik see oli liiga tuttav ja seepärast ebatõepärane.

Ta saabus Pariisi karmide aastate Moskvast, hallinevate juustega, nõudlik ja umbusklik. Moskva elas läheneva tormi tajumises; ja kui pariislased vähe mõtlesid naabruses asuva Madridi agooniale, siis veel hiljuti tunglesid Puškini väljakul Hispaania kaardi ees külmal tuisusel õhtul vaikides inimesed, nende vaikimise taga tundus ärevust, viha, usku. Üksteise järelmöödusid kõmulised protsessid: mõisteti kohut reetmise eest; ja kohtuistungite aruanded sulasid ühte saksa diviiside trampimisega Ringil, Barcelona hädakisaga, kulissidetaguste läbirääkimistega, sõjaliste manöövratega. Siis tuli München... Moskvalased elasid noil aastail pinevalt ja ebamugavalt, oli lähenemas lahendus. Ja vaat pärast karme Moskva öid nägi Sergei elu, mis sarnanes laadakarusselliga: kõik keerleb, virvendab, läigib, nii et silmadel on valus, uimastus tuleb peale. Linn säras nagu maja, kus peetakse pulmi; näis, nagu ei märkaks inimesed, et nende akende alla on tulnud surm. Niisamuti tukkusid õngitsejad Seine'i kaldal, aevastasid Horatiuse harrastajad bukinistide kirstudes tuhnides, niisamuti laulsid tänavaristmeil lauljad Kiki armastusest, kes on vastupandamatu ja leplik. Pea, Sergei, kas on tõsi, et väljas on tuhande üheksasaja kolmekümne ühek-

sas aasta, et Pürenee taga on varemed ja hauad, et viskleb, kutsub sõpru hukulemääratud Praha, et Reinil seatakse üles kahureid? Võib-olla on Pariis läinud hulluks, on unustanud kellad üles keeramata, pole ammu rebinud ära kalendrilehekesi? Võib-olla väljub praegu naabruses olevast kohvikust karvane tribuun ja paneb ette Badeni hertsogiriigi romantikuile ühes Saint-Antoine'i eeslinna töölistega istutada vabadusepuu? Võib-olla on Hitler vaid kümnekonna töötu karikaturisti unenägu?

Siis vaatas Sergei ringi; välise muretuse taga seletas nukrust; mure kõrvalmaik oli linna lõbususes endaski; naljades, kupleedes, isegi armunute sosinas tundus reisi-ettevalmistusi, jumal teab missugusele teekonnale asumiseks. Pariis suikus palavikuliselt, ta tahtis oma jao täis magada, tulgu pärast mis tuleb!...

Iga päevaga köitis see linn Sergeid ikka tugevamini enda külge; ta armus tuhmi, mõistatuslikku Seine'i, kõn-niteedesse, kord hallsiniseisse, kord violetseisse, mida uhtusid sagedased vihmad ja mis peegeldasid rahutute tulede parve; kitsaste tänavate vilusse, mererõskusse, värvide, helmeste, pisarate küllusse, rahvahulga nuk-rasse lõbususse, kes isegi surmasuus olles veel naljatab; armus mitte sellesse kaunisse, sätendavasse Pariisi, mida öösel ja päeval vaatlevad mitmetõuliste turistide karavanid, vaid halli, argipäevasesse, tavalisse ning ebatavalisse Pariisi.

Töö jättis talle jõudeaega; ta uitas palju linnas; ja töötadeski tuli külastada tehaseid, kokku saada mitmesuguste inimestega, tungida hingede salaurkaisse, silmit-seda viisaka pariisi seltskonna pahupoolt. Paljugi tekitas temas meelepaha; ta tundis saatuste lahutatust, oma vere-seost teise, neile inimestele arusaamatu eluga. Viimased aas-

tad olid andnud usaldavale ja kergestisüttivale Sergeile mõningat kinnisust, isegi süngust. Siin aga tuli kohata mitte ainult võõraid, vaid ka vaenulikke inimesi. Ta kirjutas Niina Georgijevnale: „Sa ei usu, aga minust on saanud tõeline diplomaat! Ma naeratan, kui tahaks virutada kõrvakiilu, joon nende terviseks, keda peaks üles pooma. Rämpsu on siin palju, aga linn on imeväärne ja rahvas meeldib mulle...”

Sergei kabinetti astus umbes viiekümne-aastane mees, ilusa, ent lõdva näoga, vana näitleja sarnane. Lancier kõhkles, siis aga ütles, kohmetult naeratades:

„Te ei tohi solvuda — firma „Roche-aîné” elab läbi reorganiseerimisperioodi, aga ma võtan tarvitusele kõik abinõud, et parandada seisundit.”

Kaks päeva hiljem said nad uuesti kokku. Lancier oli enne seda hästi einestanud, joonud pudeli burgundia veini. Ootamatult andus ta mälestustele:

„Üliõpilasaastail puutusin ma kokku vene emigrantidega. Väga sümpaatsed inimesed! Kord kutsuti mind väikesele piduõhtule. Seal oli härra Lunatšarski ja veel üks väga raske nimega kujur...”

Asjata püüdis Sergei pöörata jutuaajamise uuesti tellimiste peale. Lancier haavus:

„Teie arvate, et mina olen ärimees? See on juhus, nooruse meeletuste kaine villi. Ma unistasin ju saada poeediks, kirjutasin luuletusi, ja ükskord...”

Sergei krimpsutas nägu; Lancier pomises:

„Andestage, ma vist keldusin kõrvale...”

Kuid Sergei naeratas juba jälle lahkelt.

„Tähendab, teie armastate luuletusi? Väga meeldiv. Ma unistasin tutvuda inimesega, kes tunneb prantsuse luulet.”

Pärast seda oli raske keelduda kutsest: härra Vlahhov peab tingimata tulema neljapäeval — saab olema kunstiinimesi, ehkki kunsti nüüd pole — on teissugune ajajärk... Pealegi on Lancier õnnelik võida esitella vene külalist oma perekonnale.

„Me peame üksteist paremini tundma õppima, meie rahvad on ju peaaegu liitlased. Minu kompanjon on poolvenelane, poolprantslane, see tähendab, nüüd on ta prantslane, kuid on sündinud Kiievis. Tema nimi on Leo Alper, haruldaselt andekas insener. Ta lahkus teie maalt juba enne revolutsiooni, poisina, aga mäletab vene keelt. Kahju, et teda praegu pole Pariisis. Minu firma töötab venelastega juba kaheksa aastat ja iial pole me üksteise üle kurtnud. Härra Petrenko käis sageli minu juures, ta on nüüd Moskvas, härra Švetsov ütles mulle, et ta on nimetatud kõrgesse ametisse. Ma palun teid, andke mulle veel üks nädal — see on ainult väike ümberkorraldus...”

Maurice Lancier oli üks nimimetatud „kogu Pariisi” maalilisi esindajaid. Vähesed olid kuulnud „Roche-aîné’st”, kuid Lancier’d tundsid kõik — ta ei jätnud vahele ühtegi esietendust teatris, ainsatki kunstinäituse avamist. Ta jumaldas kunsti, ja tema väljaspool linna asuv maja „Corbeille” sarnanes muuseumiga kuskil kolmas — neegripuuslikud, vanaaegsed püstolid, püramiidriidid portselaniga. Lancier elas laialt, korraldas „Corbeille’s” õhtusööke küünlavalgusel; tema juures käis küll sürrealiste, küll professoreid, isegi üks senaator. Lancier armastas kõnelda külaelu veetlusest, kuid tundis igavust maaüksinduses — talle oli vaja linnatulesid, sõpru, vaidlusi. Ta kaalus kaheksakümmend kilo, ja siiski tabavalt oli koduarst Morilot pannud talle nimeks „kahejalgne liblikas”.

Tagasihoidliku, pudukaubaga kaupleva provintslase poeg, tuli Maurice Lancier noormehena vaiksest Niort'ist Pariisi: isa tahtis teha temast inimese. Maurice astus polütehnikumi, kuidagiviisi sooritas eksamid, kogu vaba aja aga pühendas luulele. Ta ostis määratu laiade äärtega kübara, ja põlanud ära kaelasidemed, mässis kaela ümber türgi fulaari. Maurice'i garderoobi pärast mures olevalt isalt saadud rahaga laskis ta trükkida esimese ning viimse numbri ajakirja „Hermese ristikhein“, kuhu peale tema poemi oli paigutatud artikkel noorelt anarhistilt, kellest hiljem sai suur puuvillaimportöör. Maurice meeldis tütarlastele, kuid oli häbelik ega läinud kaugemale luuletustest või põgusaist suudlusist.

Ballil kellegi proua Lefort'i juures, keda tunti metseenina, tutvus ta tööstur Roche'i tütreaga. Marceline'i ei võinud nimetada iluduseks, kuid temas oli siiruse veetlust, omapära. Ta põlgas isa tuttavaid, sugulasi, vanusekaaslasi nende kummardamise pärast raha ees; üksildasena elas ta kujutluse maailmas. Lancier liigutas teda pealiskaudsete, ent siiraste fantaasiatega, armastusega luule vastu, kasupüüdmatusega; ta hakkas teda armastama. Roche astus kindlalt selle abielu vastu välja; piirdumata manitsustega ja needustega, sulges ta tütre linnatagusesse villasse. Varsti pärast seda keset ööd sööstis lihtsasse toakesse, kus elutses Maurice, Marceline ilma kübarata, sassis juustega, rõivastatud võõrasse, temale liiga pikka kleiti. Maurice oli ühtaegu rõõmus ja ehmunud; ta suudles tütarlast ja suudeldes keelitas vanemate juurde tagasi pöörduma — ta oli tundlik, aga nõrgatahteline inimene. Otsustas kõik Marceline: ta riputas oma kleidi naela otsa ja jäi; hommikul jooksis ta leiba ja piima tooma, nagu oleks ta eluaeg seda teinud. Roche'il

tuli lõppeks järele anda — tal oli üksainus tütar, ja kui naine ütles, et ta saab varsti vanaisaks, heldis vanamees ja leppis „logardiga“.

Lõpetanud instituudi, hakkas Lancier töötama äia tehases, ei kirjutanud enam luuletusi ja vähehaaval süvenes töösse. Aasta pärast algas sõda. Lancier luges end araks — kartis äia, keelepeksu, kliente. Kuid ta ei sõdinud halvasti, sai „lahinguristi“. Sõda jäi tema mälestustes millekski ülevaks; ta unustas mitte ainult pori, täid, saksa „sumadanide“ vingumise, vaid isegi seltsimeeste surma; mällu jäid kaunid silmapilgud: tema polk astub Lille'i, tütarlapsed viskavad lilli, suudlevad sõdureid, „La Presse'is“ on vahva seersandi Maurice Lancier' pilt, vee- rand tundi enne rünnakut laulab väljal löoke... Lancier oli kindel, et sõda ei või korduda, samuti nagu ta oli kindel, et nüüd ei oska keegi ei kirjutada luuletusi ega meeletult armuda — kõike tema poolt läbielatud pidas ta kordumatuks.

Varsti pärast vaherahu suri Roche. Maurice sai „Roche-ainé“ peremeheks. Ta tundis oma vastutust naise, laste ees ja püüdis olla mõistlik. Ometi ta ei võinud loobuda muretusest, armastusest lõbusa, elegantse elu vastu, hulgast kapriisidest. Ja „Roche-ainé“ püsis — nagu ennegi mürisid masinad, kontoris kirjutasid käharajuukselised masinakirjutajannad ümber saatekirju, ja kliendid kõnelesid lugupidavalt: „Vana, soliidne firma.“

Kriisiaastail ähvardas „Roche-ainé'd“ pankrott; välja aitas Leo Alper, kes oli Ameerikas patendi kaudu rikkaks saanud; ta hakkas Lancier' kompanjoniks. Uued raskused algasid veidi aega enne kohtumist Vlahhoviga — varises kokku „Chimie noire“, ja Lancier kaotas kena summa. Tuli midagi otsustada: kas müüa Marceline'i mõis

„Gélinotte” või võtta vastu kellegi Gaston Roy’ ettepanek. Lancier oli nõrkinud: kuidas lasta oma majja tundmatu? Kas siisugune „reorganiseerimine” ei muutu endamõrvaks? Muide kiiresti tõrjus ta ebameeldivad mõtted eemale — oskas ennast rahustada. Miks endamõrv?... Pirukas on küllalt suur, isegi kui lõigata ta kolmeks. Alper ei söönud mind ära, miks peab see Roy mind ära sööma? Alper on insener, see Roy aga ei taipa tootmises midagi... Müüa „Gélinotte” on, ütle mis tahad, rumal — maa on maa. Loire, viinamarjaväljad... Ja milline park! Millised pirnid! Ja siis, see tähendab ju riisuda paljaks vaene Marceline...

Lancier ei saanud kaua mõelda ühele ja samale; äkki tuli tal meelde: Mado maalis imeilusa maastiku, tal on tõeline anne, näe, ka Sambat kiitis teda... Aga Louis’ga on häda — poisijõmpsikas on otsustanud hakata lenduriks. Imelik põlvkond — meie lendasime Pegasusel, neile aga anna mootor... Materialistid! Muide Louis muudab veel korda kümme oma plaane... Hea, et Marceline on kosunud, tervisveed aitasid talle, ta näeb suurepärase välja... Ja unustanud kõik ebameeldivused, naeratas Lancier.

See oli eeskujulik perekonnainimene; puhuti kütkestas teda üks või teine naine, aga ta talitses end kiiresti, kartes kurvastada Marceline’i. Lapsi ta jumaldas: kaunitar Mado’d, kes oli pärinud isalt kiindumuse kunsti, emalt aga isemeelsuse, ja poega Louis’d, pikka vähenõudlikku lõbusat noormeest, kes harrastas sporti, kes ei suutnud lugeda lõpuni ühteigi raamatut.

„Corbeille” ekstsentrilisuse taga, mis paistis silma külastajaile, oli varjul tavaline perekond, õnnelik ja õnnetu. Marceline oli ammu sulgunud endasse; mehe

rõõmud näisid talle tühised, vahel naeruväärsed. Louis oli liiga liikuv, liiga auahne „Corbeille” mänguparadiisi jaoks. Mado elas ulmades, ja kui mõni elu pisi, inetu detail peatas tema tähelepanu, ütles ta endale: kui saaks ometi ära sõita, ära minna, pageda... Kuid armastus köitis neid sisemiselt üksteisele võõraid inimesi, ja kohtudes lõunalauas olid nad järeleandlikud, osavõtlikud. Perekond püsis Maurice Lancier’ najal, tema pehmuse, heasüdamlikkuse, hävitamatu elurõõmu najal. Ta oli väga äkiline, kuid taltus kiiresti ja naeris ise enda üle: „ägestusin pisut...” Poliitikat ta ei armastanud ja iial ei lubanud oma majas vaidlusi, mis tumestavad sõprade kohtumisi. Kui mõni hea tuttav püüdis paljastada tema ees klasside, parteide, riikide traagilist kokkupõrget, vastas Lancier: „Kõik see on nii, kuid ärge unustage, et me oleme mõistuse maa. Meil on isegi hullud loogilised. Kinnitan teile, meie hullumeelsed on tüüpilised kartesiaanlased. Meid ei puuduta see õudus iial. Uskuge mind, armas sõber, mitte iial...”

Pärast jutuajamist Vlahhoviga jäi Lancier mõttesse. Venelaste tellimine tuleb täita. Ma ei mõista seda Roy’d... Ei saa kahe nädalaga kõike ümber ehitada! Ja siis, miks ta segab end vahele? Ma ei ole ju veel lõplikku vastust andnud. Kahju, et Alper siisugusel ajal ära sõitis... Muide Alper ei taipa midagi rahaasjadest, hea insener, ja see on kõik... Aga see Roy pole isegi mitte insener. Kust ta ilmus?... Nägu on tal ebasümpaatne... Aga ega see ole ju Mado peigmees. Mis puutub minusse tema nägu? Peaasi — rahu. Aga venelane on väga sümpaatne, ma ei arvanudki, et on olemas siisuguseid bolševikke... Võib-olla on inimesed igal pool inimesed? Kas mina olen loodud „Roche-aîné” jaoks? Kui võtta ini-

mene riidest lahti, ei tunne sa ära ei tema päritolu, ei elukutset ega mõtteviisi. Sõjas oli ju ka nii... Uhes roodus olid Chalet „Indochine'i" pangast ja vaeseke Jacquot, kes korjas suitsukoniseid bulvareil. Aga missugused sõbrad nad olid, lihtsalt lahutamatud! Pärast läks vist üks tagasi oma aktsiate, teine — oma konide juurde... Sõda oli siisugune, et kõik unustasid, kes sa oled, kust tuled... Ja miks see Roy kogu aja räägib uuest sõjast? Louis satub lennuväkke... Hullumeelsus!... Sõda ei tule, keegi ei kannata siisugust asja välja. Inimesed tahavad rahu. Muidugi, reorganiseerimine on ainult illus sõna, tuleb end kokku suruda, loovutada. Aga mis mina saan teha? Ma olen viiekümne nelja aastane, olen väsinud. Olgu pealegi see Roy... Uhte ei võta minult keegi ära — rahu.

2

Lancier pidas aru, keda kutsuda lõunasöögile Vlahhoviga. Ta oleks tahtnud kutsuda Nivelles'i — see annaks õhtule poeetilise ilme, aga ta kartis kokkupõrkeid. Nivelles on rahvuslane ega salli kommuniste...

Nivelles oli kõhn sapine inimene. Teda tunti puhta luule hindajate kitsas ringis kui raamatu „Kirke mask" autorit. Ta oli üsna tähtsal kohal politseiprefektuuris; paljud tema kaasteenijaist ei aimanud, et passiosakonna ülem vaatab öösiti ühte täppi, liigutab huuli ja kirjutab midagi paberilipakaile. Teenistus tundus Nivelles'ile koorimav, kuid tal polnud teisi eksisteerimisvõimalusi — tema raamatuid ei müüdud; tädi aga, kes pidi jätma talle väikese pärandi, oli oma seitsmekümne aasta juures lõbus, südi ega põdenud isegi nohu.

Nivelles võis olla ehteks ükskõik missugusele lõunale. Siiski kõhkles Lancier. Et see neetud poliitika maailmas olemas on! Ta läks isegi naiselt nõu küsima; see vastas:

„Parem kutsu nad eri päevadel!"

Kuid Lancier muutus kangekaelseks:

„Nivelles on luuletaja. Las see venelane näeb, et ma pole ei pahempoolne ega parempoolne, mina olen tavaline prantslane. Ole lahke, ma kutsun Lejean'i. See pole lihtsalt kommunist, see on ülikommunist. Nagu ma ei teaks, kes kolmekümne kuuendal aastal korraldas minu juures streigi! Aga minule on Lejean oivaline insener ja kultuurne inimene. Kui kõik on hulluks läinud, siis, tähendab, pean minagi marru minema? Ei ja ei! Ma olen viiekümne nelja aastane, mind nad ümber ei tee. Keda veel kutsuda? Professor Dumas. Muidugi Sambat. Piisab... Pea, ma lubasin ammu professorile kutsuda ükskord tema kaitsealuse... Kohe, kohe, ma panin kirja... Proua Anna Roth... Vist tšehhitar. Või Ungarist, ma ei mäleta. Ta võitles Hispaanias, aga sul ei tarvitse muret tunda — väga kena naine, ma olen teda mitu korda Dumas' juures näinud. Ja venelasel on meeldiv teda kohata..."

Uksel peatus ta:

„Võib-olla on liiga palju kommuniste?" Ja naeris. „Näed, Marceline, nad on nakatanud ka minu. Mis doseerimine see on? Võib arvata, et ma koostan valitsust, aga ometi on see vaid tagasihoidlik lõunasöök..."

Lancier armastas näidata „Corbeille" vaatamisväärsusi, kiskus lahti kappe, tõmmates välja vanu relvi, gravüüre, tubakatoose, valgustas pilte seintel, siis juhtis külalist mööda parki, kõneldes sinna juurde: „Ameerika

künnapuu... Roosid de Noailles... Sudaani sokk..." Ta tundis rõõmu uustulnukast; nii neegrikuninga tamburiinile kui ka Talleyrand'i autograafile juhiti Sergei tähelepanu. Isegi vihm ei peatanud Lancier'd — kuidas jätta näitamata venelasele sudaani sokku?

Ka teised külalised pidid imetlema neile hästi tuttavaid asju. Muide Lancier'le andestati meelsasti tema nõrkusi: ei tule ju nii sageli ette häid inimesi, kes oskavad sõpru vastu võtta. Lancier kõneles sageli: „Proua Curie või Renoir võisid toita kutsutuid kasvõi keedetud loomalihaga ühes kuivade kartulitega. Aga mis on Maurice Lancier?... Ainuüksi omaenda juuresolekuga ei või ma kedagi rõõmustada. Kui vahest ehk Marceline'i..." Peatsis, kus asetsesid Lancier' lemmikraamatud, võis luuleköidete vahel näha kokaraamatut, mis oli üleni kirju märkmeist, ja lõunad, milledega peremees võõrustas külalisi, näitasid, et ta mitte asjata polnud uurinud koka-kunsti.

Oli veel üks põhjus, mistõttu villa „Corbeille" näis oaasina: peremehe rahu kandus edasi külalistesse. Sel aastal ju aina räägiti lähedasest sõjast; ja kuigi vähesed uskusid neid jutte, viis alaline kordusriim „varsti läheb lahti" kõige rahulikumadki tasakaalust välja.

Jälle vihm, vihm — mõtles kunstnik Roger Sambat end raputades ja nukrusega vaadates pikkadele veejugadele; siis võttis ta ajalehe ja pomises kurjalt: „Jälle sõjast... Sakslased hirmutavad, meie omad aga teevad näo, et nad ei karda. Kui meie ei sõdinud Praha pärast, kes läheb sõdima Danzigi pärast? Loba!..."

Veidrik Alper (see oli alles enne tema ärasõitu) ütles: „Te tahate teada, mis on erutanud Pariisi viimase kahekümne aasta jooksul. Algul „lõppes viimne sõda",

„rahu igaveseks ajaks", meeste ülikonnad büstiga ja taljes, fokstrott, Paul Morand'i novellid „Avatud öösel", bolševik — „inimene, kel nuga hammaste vahel". Siis ilmuvad ristsõnamõistatused, reparatsioonid, mulatt Josephine Baker ajab segi senaatorite päid, Citroën kirjutab oma nime Eiffeli tornile, juveliir Mestorino tappis maakleri, Oustric'i afäär. Siis kriis, parfümööri Coty — „rahva sõber", taksigörlid, neiu Violette Nosière mürgitas isa, Staviski afäär, noored loodrid põletavad Concorde'i väljakul autobusi, daamid värvivad juuksed violetseks, pidulikult avati moodne avalik maja vana nimega „Sfinks", psühhoanalüüs, sürrealistid, streigid, streigivad isegi hauakaevajad. Siis jutud sõjast, Giraudoux' premjäär „Trooja sõda ei tule", proovipimendused, München, illuminatsioon. Ja jälle jutud sõjast... On aeg vahetada teemat, parem juba sürrealistid või uus Violette rotimürgiga..."

Ajakirjanikud olid nähtavasti teisel arvamusel: iga päev võis lugeda lähenevast sõjast. Meeldiv oli puhata ajalehtede kurjakuulutamisest „Corbeille's", kus, kui vaieldi, siis ainult selle üle, kes on peenem — kas Paul Claudel või Paul Valéry; kui mindi lahku, siis ainult seajalgade valmistamise mitmesuguste viiside hinnangus. Tarvitses külalisel vaid piiksatada tšehhidest, poolakaist, läbirääkimistest Moskvas, kui Lancier delikaatselt, aga järeleandmatult viis jutu teatriesietendusele, Savoja ilule või ilmale — millal ometi lõpevad need talumatud vihmad? ... Sõda ei tule, aga keegi ei rutta mägedesse, merenda — igav on istuda võõrastemajas ja vaadata, kuidas kartmatud sportlased suplevad voolava vihma all...

„Kas teie ei karda vihma, armas sõber?" küsis Lancier. Sergei vastas naeratades:

„Ma armastan vihma. Lõbus on!... Muidugi, kui see on suvine vihm — kohisev, vullitsev.”

Siis ütles Mado temale endale ootamatu ärritusega:

„Tähendab, ka Moskvast on snoobe?”

Lancier vaatas talle etteheitega: kuidas võib solvata külalist?

Sergei ei vastanud midagi. Mado oli äratanud tema huvi nii oma näoga kui ka käitumisviisiga. Nende silmad kohtusid. Kui Sergei imestas, heitis ta pea üles ja pilutas oma suuri halle silmi; tema nägu, tavaliselt mõtlik ja pehme, näis niisuguseil hetkil kõrk. „Miks vaatab ta minule üleolevalt?” mõtles Mado. „Põlgab? Aga mis pärast? Ta pole ju minuga kõnelnudki... Küllap nemad vist põlgavad kõiki. Lejean ütles hiljuti: „Siin on liiga palju kõdu...” Noh, põlata võin minagi! Aga nägu on tal hea... Või on see mask?...”

Mado püüdis mitte vaadata Sergeile ja vaatas siiski. Nagu kiuste pörkasid nende silmad järjest kokku. Mado punastas siis ja kõneles midagi torkavat. Isa tahtis näidata külalisele tema natüürmorte, Mado protestis:

„Milleks vaevata härra Vlahhovit kõduga?”

Lancier hakkas näitama kollektsiooni vanu luitunud päevapilte — Verlaine absindiklaasi juures, Zola veeuputuseelses autos. Sergei ütles:

„Aga kas teil pole oma päevapilti üliõpilasaastaist?”

Ta mõnitab isa, — mõtles Mado. Lancier rõõmustus nagu laps, ta tassis kohale terve paki päevapilte; nendelt vaatas hingestatud nooruk, kes oli mässitud mantlisse ja pildistatud mingisuguse varem taustal. Tahtmatult vaatas Sergei peremehele. Lancier naeratas:

„Ei, pole sarnane. Kolmkümmend aastat — see pole nali.”

Lõunasöögi algul vaatas Lancier vahetevahel veidi kartlikult kahvatule, vaikivale Nivelles'ile. Aga nuumkana oli tõesti õnnestunud, ja saadetuna vanast burgundia veinist, täitis ta oma otstarbe. Nivelles oli elavnenud, roosaks muutunud. Rahuldusega kuulatas Lancier eba-harmonilist kära, mis valitseb õnnestunud lõunasöökidel lõpul.

Kõneles Nivelles:

„Kunst elab sündmuste, piltide, tundmuste erakordsusest. Kui mina tunnen seda, mida tunnevad miljonid teised, siis on see kõigepealt ebahuvitav.”

„Minu arvates ei pea kunstis olema midagi erakordset,” vastas Roger Sambat. „Flaubert vist kavatses kirjutada romaani, kus midagi ei sünni. Kahju, et ei kirjutanud. Bonnard maalib lehtlat, Marquet jõekest maidlakaladega, Utrillo eeslinna tänavakest. Aga vaat Šveitsis pole kunstnikul midagi teha — gletšerid pole kunsti jaoks. Teie „erakordsed tundmused” on needsamad Alpid. Kui inimkond muutub kunagi targemaks, lakkab ta tundmast huvi erakordse vastu. Võtke ajalehed — millest nad kirjutavad? Skandaalid, tapmised. Nüüd on mingisugune Hitler, erakordne psühhopaat. Aga hoopis huvitavam on, et on puhkenud õitsele glütsiinid, et minu piimanaine Lucie on mehele läinud, et on olemas piim, põllud, Renoir...”

„Niisugusel juhtumil peab teile meeldima nõukogude ühiskond, seal ei või ju olla midagi erakordset. Kollektiivi jaoks on geenius lubamatu trükiviga. Ja korrektorid on neil eeskujulikud...”

Lejean segas end vahele:

„Te usaldate liiasti lihtsustatud vormeleid, härra Nivelles. Võtke Saksamaa. Seal on Nietzsche kultus. Aga kui

silmitseda hoolikalt nende „mäetippe“? Kus nad on? Lambakari — ja muud midagi. Teid peletab sõna „kollektiiv“? Mina pole Venemaal käinud, kuid olen veendunud, et kollektiivil on vaja tõelisi inimesi, mitte nulle.”

„Kollektiiv — see on põetud muru. Ilus, aga üksluine. Kõik esileküündiv tasandatakse. Flaubert, kellest kõneles härra Sambat, tahtis kirjutada tavalisest, kuid tema kirjutas ebatavaliselt. Nõukogude Venemaal aga kirjutatakse tavalisest tavaliselt. Seal pole ega võigi olla ei Flaubert'i ega isegi veerandit Flaubert'i. Teie ütlete...”

„Mina ütlen kõigepealt, et Prantsusmaal pole nüüd kaheksandikkugi Flaubert'i.”

„Jah, kuid teie sõnade järgi Prantsusmaa kõduneb, Venemaa aga on täies õitsengus.”

„Kui puu õitseb, siis pole temal veel vilja.”

„Ma kardan, et vilja on, ainult halb vili, metsik. Võib-olla ma eksin. Kui meie vene külaline mind korrigeerib, tunnistan ma heameelega oma eksimust.”

Nivelle ütles seda üleliia viisakalt, vaevalt varjates pilget. Kuid Sergei säilitas rahu.

„Mina olen selles asjas võhik. Teie olete kunstiinimesed, mina aga olen insener. Nagu härra Lancier. Ainult luuletusi ei ole ma iial kirjutanud... Võib-olla on teil õigus, kui ütlete, et meie veel ei vapusta maailma kunstiga. Meil pole aega olnud... Me vapustame muuga — sellega, et eksisteerime. Teie ei vaidle ju inglise kunsti või saksa oma üle, te vaidlete meie oma üle, ja mulle näib, et te ei vaidle mitte kunsti üle, vaid meie olemasolu üle. Mina märkan siin sageli, et inimesed, ka targad inimesed, ei väljenda oma tundmusi, vaid kordavad päheõpitud fraase — tsitaatide kultuur. Teile võib see näida naeruväärsena, aga meil on olemas Juulid, ainult nad

ei oska kõnelda oma armastusest. Otsustage ise, mis on parem — kas see, kui tõelisel Juulial pole sõnu või kui tuntu vari kordab vana tragöödia monolooge?”

Mado kergitas oma õhukesi kulme, ütles valjusti:

„Meil jääb kummarduda tummade Juuliate ees ja lükata kunst edasi kolmekümnenda sajandini.”

„Pea, Mado,” Lancier hakkas närvitsema, „miks sa kõneled nii? Venelased on näidanud, et nad oskavad väga kiiresti ehitada...”

Professor Dumas toetas teda:

„Ja mitte ainult ehitada. Ma olen kohanud noori inimesi Venemaalt. Need on talupoegade lapsed. Võib-olla nad ei oska küll kirjutada nagu meie sõber Nivelles, kuid mõelda nad oskavad. Nad oskavad...”

Teda katkestas ilus haiglane naine, kes selle hetkeni polnud lausunud ühtegi sõna:

„Nad oskavad surra. Ma olen seda näinud...”

„Kus?”

„Hispaanias.”

Hetkeks jäid kõik vait. Siis ütles Nivelles:

„Surra oskavad ka prantslased. Härra Lancier võib seda kinnitada — ta mäletab Verdun'i.”

„Ei saa elada ajaloost,” vaidles Lejean vastu. „Ma ütlen teile, mis kõige kibedam on: vahel näib mulle, et prantslased on unustanud oskuse surra. Ei taha midagi ohverdada, kardavad kaotada rahu. Mulle meenub õhtu, millal teatati Münchenist. See juubeldus...”

Nivelle tõusis, kägardas kokku suurätiku.

„Mina ei armasta demagoogiat. Ainult argpüksid või idioodid võisid siis rõõmustada. München oli suurim tragöödia. Aga kui võimul oleksid olnud kommunistid, oleksid nad teinud sedasama. Teie arvate, et venelased hak-

kavad sõdima? Demagoogia! Nad ei saagi ju — keegi pole veel lendlehtedega tanke peatanud. Bolševikud annavad Hitlerile poole Venemaad, ainult et päästa end..."

Lancier nägi, kuidas rahu kokku varises. Kõik karjusid, keegi ei kuulunud kaasvestlejat, ei kuulatud ka pere-meest, kes katsus vaigistada kirgi. Aga kui hakkas kõnelema Sergei, jäid vaidlejad vait.

"Keegi ei taha sõdida. Kui vahest ehk sakslased... Aga seda ütlesite te asjata, härra Nivelles... Võib-olla ma ei tunne kunsti, aga oma rahvast ma tunnen. Meil ei anna inimesed alla. Kui meile kallale tungitakse, hakkame sõdima, ja nii sõdima, et hirmus mõteldagi..."

Ta läks eemale, jäi akna juurde seisma. Vihm ei lakanud. Külalised siirdusid võõrastetuppa; seal õnnestus Lancier'il vahetada kõneainet ja Sergei kõrvu ulatus — „Giraudoux'l on hiilgav dialoog..."

Mado astus Sergei juurde, küsis tasa:

"Teie mõtlete oma kodumaale?"

"Ei, praegu mõtlesin ma millelegi muule. Ma lugesin hiljuti Bütsantsi ajalugu. Teate, millega tegelesid bütsantlased, kui türklased linna alla jõudsid? Nad vaidlesid, missugune kaarik võidab võiduajamistel — punane või sinine."

"Mis loeb teile meie saatatus?..."

"Meil on ühine vaenlane. Ja siis..." Vaikunud veidi, lisas Sergei juurde: „Ma tulin siia hiljuti, aga Pariis on mulle armsaks saanud..."

Mado oli liigutatud, ta oleks tahtnud võtta selle inimese kae, ütelda talle, et on siingi tõelisi inimesi, et ei maksa otsustada tema üle õelate või rumalate sõnade järgi, et tema meel on väga nühker, veel natuke — ja ta hakkab nutma... Kuid selle asemel ütles ta külmalt:

"Teid oodatakse võõrastetoas, kohv on sinna serveeritud."

Sel ajal teatas teener:

"Härra Gaston Roy."

Lancier oli hoidnud naise ees salajas, et oli kutsunud „Corbeille'sse" inimese, kellele ta alatiselt mõtles: ta kartis pühendada Marceline'i oma segadustesse. Aga ta tahtis kontrollida, missuguse mulje jätab sõpradele „Roche-ainé" oletatav kaasomanik. Vaenulikkus Roy' vastu väljendus selles, et ta oli kutsunud teda pärastlõunaks — „tassi kohvi peale".

Võõrastetuppa astus lüheldane mees lühikeseks põetud ja kahvatute, nagu luitunud vurrudega; konralikult soetatud juustesalk ei suutnud varjata paljakut. Lancier hakkas esitlema uustulnukat; kui järg jõudis Anna Roth'ini, ütles viimane:

"Ma olen härra Roy'ga tuttav."

Külaline nagu ei kuulnud neid küllalt valjusti lausunud sõnu ja nimetas oma nime. Ta tegi ebaõnnestunud komplimendi Mado'le, katsus alustada juttu Maurice Chevalier'st, siis finantspoliitikast, kuid keegi ei toetanud teda. Jutuajamises hakkas tekkima neid pause, mis näitavad, et on aeg laiali minna; ja Gaston Roy oli vaevalt jõudnud juua tassi kohvi, kui tõusis Sambat; tema eeskujule järgnesid varsti teised.

Dumas läks ära Lejean'iga. Sergei pani ette proua Roth'ile viia ta koju. Viimasena jättis hüvasti Gaston Roy. Kui tema oli lahkunud, tundis Lancier kergendust. Kuid Louis, ilma seda ise teadmata, rikkus isa meeleolu:

"Venelane meeldis mulle, ma pole ju veel näinud elusat bolševikku. Poliitikas ei taipa ma midagi, aga nagu näha, on nad kangemad meie radikaalidest. See

Roy aga on pööraselt labane tüüp. Kust sa ta oled välja võtnud?"

Lancier'd üllatas, et Louis esitas talle küsimuse, mis teda ammu jälgib — tõepoolest, kust see Roy on ilmunud? ... Ta pomises:

"Minul on temaga ärisuhteid, see on „Majandusliku Informatsiooni Agentuur" ..."

Rohkem Roy'st ei kõneldud, kuid Lancier jätkas mõtlemist temale. Tulevane kompanjon polnud ilmselt mitte meeldinud, külalised oli ta ajanud laiali tund aega varem kui määratud. Tõepoolest, labane tüüp... Aga mis sa teed ära?... Kompanjone valitakse, kui on olemas valik. Võib-olla jutustada kõigest Marceline'ile? Tema ütleb: „Müü „Gélinotte" ära," aga kui juba Marceline midagi ütleb, viib ta oma tahtmise läbi. Kõik laheneb väga lihtsalt. Kas peab siis tingimata olema oma mõis? Võib suvel sõita Normandiasse. Jah, aga see tähendab riisuda paljaks Marceline, jätta lapsed ilma pärandita. „Roche-aîné" võib kokku variseda. Kinnisvara aga on kinnisvara. Milleks järele anda hetkelisele nõrkusele? Labane tüüp? Mis sellest? Ei tarvitse perekondlikult tuttav olla. Tööl on kõik labased. See-eest säilib „Gélinotte" ... Tema hindas kohe esimesest sõnast peale seda venelast. Ja kõik lõppes hästi, isegi Nivelles tunnistas, et Vlahhov jätab soodsa mulje. Aga nuumkana vapustas Nivelles'i... Imetusväärne retsept! Ja unustanud Gaston Roy, ütles Lancier Marceline'ile:

„Lõuna õnnestus vist?"

Marceline naeratas nukrat naeratust, mis alati andis talle sarmi; talle meenus, kuidas noor Maurice oli sama-suguse naiivse uhkusega küsinud:

„Poeem on vist õnnestunud?"

Lancier astus Mado juurde:

„Sulle ei meeldinud venelane? Minu arvates on ta kena ja käitub hästi..."

„Ma ei leia. Mulle näib, et ma ei ole kohanud niisugust endaga rahulolu. On joovastatud oma Juuliaist..."

„Vastupidi, ta kõneles väga tagasihoidlikult. Aga miks sa nii ägestud?"

„Ei mõtlegi... Lõppkokkuvõttes on see mulle ükskõik — Vlahhov või Roy on sinu äritutvused. Ma lähen magama — pea hakkas valutama..."

„Corbeille" kirjute külaliste hulgas tundsid Sergei ja Anna kohe vastastikust sümpaatiat: nii kohtuvad ulgumerel kaks sama lipu all sõitvat laeva. Nad mõistsid teineteist poolest sõnast, ja siiski oli neil raske mõista teineteist, niivõrd erinev oli nende elu.

Taksojuht peatus, küsis, kuhu pöörata: see oli Falguière'i väljakul, väikese võõrastemaja läheduses, kus elas Anna. Ta ütles:

„Kui te pole väsinud, võime natuke istuda..."

Nad astusid väikesesse kohvikusse, mida külastasid vaid läheduses asetsevate tänavate elanikud, kus leidis niisuguseis ettevõtteis alatine vurrudega perenaine, kass kontoripuldil ja kaks veidrikku, kes olid valmis poole ööni vaidlema, kus kala näkkab paremini — kas Seine'il või Marne'il, ja missugune viin on aromaatssem — kas burgundia või savoja oma.

Algul Sergei ja Anna kõnelesid seosetult, kumbki oma juttu, segunesid Moskva metroo ja Pariisi demonstrat-

sioonid, põllumajanduslik näitus ja terror Prahas. Siis hakkas Anna jutustama Hispaaniast:

„Meie brigaadis oli tore bulgaarlane. Kui sisse piirati, viis ta meid välja mere äärde. Laulis hästi... Sakslasi oli, prantslasi, jugoslaavlasi, tšehhe, ungarlasi. Kui mindi lahingusse, lauldi „Internatsionaali“ kümnes keeles. Kas pole suurepärane? Vahel näib Hispaania mulle epiloo-gina...”

„Miks? See on proloog.”

„Seal sarnanes endisega — jutustustega revolutsioonidest möödunud sajandil. Oli palju naiivsust, puhtust, noh, ja ka rumalust. Kas niisugune asi võib korduda?”

„Ei. Saab olema kuivem, tõsisem.”

„Uks teie oma kõneles mulle sageli, et võitlus on ebavõrdne, romantikat on vähe. Aga kui kaua Hispaania siiski vastu pidas! Tähendab, asi pole mitte ainult tehnikas... Ma ei tea tema nime, me nimetasime teda lihtsalt „ruso”¹... Ta kirus meid romantismi pärast, aga ta oli ise romantik. Hispaaniat oli ta hakanud armastama just südame puhtuse pärast...”

„Ma unistasin sinna sattuda... Mul oli instituudi-kaaslane, see sai seal surma...”

„Meie matsime oma „ruso” oliivipuu alla, aga mälestusmärki ei pannud, et teised ei irvitaks laiba üle. Mina tean, kus haud on. Kui me tagasi läheme... Aga ma ei usu...”

„Läheme tagasi! Ainult teist teed. Berliini kaudu.”

„Kui hea, et teie seda ütlete! Siin on kõik liiga kurb... Inimesed kardavad Hitlerit. Saksamaa on ju hirmus jõud. Ma tean, kuidas nad valmistuvad... Nad

¹ venelane (hispaania keeles).

peavad Nõukogude Liidule kallale tungima — ilma selleta ei suuda nad püsida.”

„Meie jõud on selles, et me seda teame. Võtke mind — ma olen ju lapsest saadik kuulnud ühte: „See on möödapääsmatu”... Algul kõneldi: „kapitalistlik ümbruskond”; siis tuli fašism, nagu magnet tõmbas enda külge kõik meie vaenlased. Ja me teame, et kokkupõrkest ei pääse. Kui ma olin poisike, mäletan, — me vaatasime lootusega läände. Mõtlesime revolutsioonile...”

„Ja pettusite?...”

„Ei... Aga, saage aru, ajalugu teeb keerdkäike. Ja seda kümneiks aastaiks... Nüüd me peame lootma kõigepealt iseendile.”

„Millele peame siis meie lootma?”

„Endile. Ja meile.”

„Kui ma istusin koonduslaagris, mõtlesin ma palju Moskvale, püüdsin kujutella, kuidas seal elatakse... Raske on... Ajakirjades vene tütarlapsed alati naeratavad...”

„Nad naeratavad, ja naeratavad hästi. Ainult harve-mini, kui nad sooviksid...” Sergei naeris. „Ja harve-mini, kui mina sooviksin. Meil on raske elu. Näib, et me niiviisi saamegi vanaks — tellinguil, mugavat korterit aga ei saa näha. Ärge arvake, et ma kaeban, ma ei vaheta seda lupja mitte millegi vastu. Me oleme keerulisemad, kui meist arvatakse. Taevas ja põrgu — see on Dickensil. Meil aga on elu, kõik läbisegi...”

„Ma kohtasin kord üht seltsimeest Moskvast, ma olin siis äsja saabunud Argeles'ist. Te olete ju lugenud Argeles'i kohta? Seal suri igapäev inimesi... Ta päris minult Hispaania kohta, mina jutustasin, siis aga hakkas ta pärima, kus on parem osta riidet, kas „La Fayette'is” või

„Printemps'is”, missugust sorti sukki. Mulle on siin miski arusaamatu...”

„Aga mina saan aru. Ärge kartke, mina ei hakka teilt küsima, kus osta sukki, naist mul pole, ja pealegi ei armasta ma mööda kauplusi käia. Ma seletan teile kohe... Siin on niisugustel inimestel nagu teie raske — nad võitlevad, istuvad vanglais, hukkuvad, aga riided ei ole nendele niisugune suurprobleem... Kas olete mõelnud sellele, missuguste loobumistega on tasutud meie tehaste eest? Arusaadav, et kui niisugune satub magasinini, hakkavad tal silmad ringi jooksuma, on noor naine, see tahaks ilusasti riietuda... Siin pole millestki vaistuda, kuid ei saa ka hukka mõista. Ta küsis teilt sukkade kohta, aga kui tuleb tarvis — istub tanki ja sureb nagu kangelane. See kõik on väga keeruline... Kui mina näiteks loen, et meil on valmistatud nii ja nii palju paari sukki, siis rõõmutsen nagu võidu üle. Aga mis tähendavad mulle sukad? Kuid see on meie oma...”

„Kuidas ma teid kadestan! Teil on oma rahvas.”

„Rahvas on teilgi.”

„Ma ei tea... Te kõnelesite keerukusest, aga teil on kõik lihtne. Te võite rõõmu tunda selle üle, et teil on omad sukad. Mina vaatan igale nõukogude inimesele nagu õpetajale: tema teab rohkem, suudab rohkem. Kuid tunnetes on teisiti... Kui te kõnelete, näib mulle, et ma olen vanaeit, kes on elanud läbi pika ja hirmsa elu. Minule on kõik keerulisem... Unustage hetkeks enda oma, katsuge mõista... See on hoopis teine maailm. Mina olin abielus juudiga, see tähendab, Heinrich luges end alati sakslaseks, sõbrad olid tal sakslased, ta abiellus sakslannaga — mina olen pastori tütar, ta töötas nagu kõik, ta oli keemik. Ta oli ammu innustunud

poliitikast, aasta enne Hitlerit hakkas kommunistiks. Just siis me tutvusime. Mina olin päris plikake. Ärge imestuge, ma olen nüüd alles kahekümne viiene... Ma ei tea, kuidas armastavad teised, see tähendab, ma tean raamatuist, kuid mina armastasin teda nii, et õhtul kartsin magama uinuda — äkki ei näe ma teda hommikul enam? Me veetsime temaga kaks nädalat külas Stuttgarti ligidal. Siis mõistsin ma, mis on õnn... Ja siis tuli Hitler. Minu juurde tuldi, pandi ette ütelda end mehest lahti, kõneldi: „niisuguste lugupeetud vanemate tütar”; mina naeratasin neile, sest mees oli siis minu ema juures, tema varjas teda. Me pidime end peitma. Heinrich töötas Hamburgis, seal püsis veel põrandaalune organisatsioon. Hirmus oli, kuidas mõned reetsid, kohtad teda, aga tema kõneleb juba muud. Minul olid võõrad dokumendid. Mehega me saime kokku harva, inimeste nähes. Kolmekümne neljanda aasta augustis aga võeti ta kinni. Nad piinasid teda kaheksa päeva, tahtsid, et ta nimetaks seltsimehi. Ma teadsin, et teda piinatakse, — oli seal üks löögirühmlane, ta ütles mulle: „Ma ei anna teid üles, sest ma pean lugu teie isast. Mees aga unustage, temast me teeme juudi sinki”... Tema nimi oli Heinrich, nagu mehel... Ma arvasin, et lähen hulluks, tundsin enda peal kõiki neid piinu. Heinrich ei ütelnud... Nad saatsid ta poolsurnult Dachausse. Mina millegipärast lootsin veel, unistasin põgenemisest, aga teda polnud enam elus. Hispaanias oli mul kergem hispaanlastega või prantslastega, sakslastest hoidusin ma kõrvale. See on hirmus, sest seal olid toredad sakslased, samasugused nagu mees, võib-olla tema sõbrad. Te ei mõista mind, aga seletada ma ei oska. Tuleb sõda. Kas teie mõistate, mis see tähendab minule? Teile on kõik

selge. Mina aga vihkan Saksamaad, ja ühtlasi armastan teda. Ema on surnud, isa on seal, kuid ma kardan küsida, kuidas temaga lood on, ma ei karda isegi mitte seda, et ta on areteeritud, muidugi võidi areteerida, kardan — äkki uskus ta Hitlerit? Siis pole ka isa... Ma olen võõrdunud kõnelemast saksa keelt, hiljuti kuulsin, kuidas esines Hitler, ja keel näis mulle vastik. Aga selles keeles olen ma ometi kuulnud kõige paremat, mida võib kuulda elus... Noh, ja see külake, kus ma Heinrichiga olin? Harilik saksa külake, pärnad, rohelised hapud õunad, poisid vahariidest nokkmütsidega, vanamehed veeremängu-raja juures... Kas ma võin tahta, et see kõik hukkuks?... Ma põgenesin Hispaanias sakslastest seltsimeeste eest, aga kui ühte neist tapeti, tahtis süda lõhkeda, nad on ju siiski omad ja piinlesid samuti nagu mina. Mina kõne-len teiega ja äkki mõtlen, — kui sakslased on Hitleriga, siis peate vihkama kõiki sakslasi, ja keelt, ja seda külakest, kõike, kõike... Niisugune nukrus, niisugune üksindus!..."

Sergei vaikis, ta oli vapustatud teise mure sügavusest, tundis, et tal pole sõnu, mis võiksid lohutada Annat, ja ega tal olegi vaja sõnu. Sergei vaid surus tema kätt ja lausus pikkamisi, pöördudes mitte tema, vaid enda poole:

"Noid ma vihkan. Aga kõiki?... Meie pole fašistid! Isegi kui kõik läheksid Hitleri järel, tuletan meelde teid — tähendab, mitte kõik..."

Kõrvallaua ääres istusid kaks meest; oli näha, et nad olid kummutanud üsna palju klaase — nad kõnelesid ilma häält tõstmata, kuid liialdusega, nagu näitlejad, ja kätega joonistasid midagi õhku.

"Mortier ütleb, „see on sellepärast, et tuleb sõda".

"Aga mina tean, see on sellepärast, et ta tahab oma lombaka tütre Dejean'ile mehele panna. Ja tuleb, mitte sõda, vaid kummalegi veel üks pits. Perenaine!"

"Olen nõus — veel üks kummalegi. See lombak Mortier on üldse lurjus. Ta võttis möödunud sügisel minu pointeri kaheks päevaks, pärast aga ütles, et koer läks vutte taga ajama ja jooksis ära Ameerikasse. Aga ühte ma sulle ütlen, vana, lombakal Mortier'l on õigus, ja sõda tuleb ilmtingimata, sellepärast et..."

"Sellepärast et?"

"Sellepärast et ma sulle ütlen, et ta tuleb."

"Seda ei ütle mitte sina, seda ütleb lombak Mortier. Aga sõda ei tule, sellepärast et sõda oli juba."

Anna ütles:

"Te nägite, kuidas nad meelestatud on. Nad ei mõista hädaohtu..."

"Niisugune Lancier on veendunud, et kui tulebki sõda, siis väga kaugel tema „Corbeille'st".

"Rumal inimene, aga näib, et korralik..."

"Ja tütar?..." Sergei kohmetus: missugune rumal küsimus!

"Ta meeldib mulle, ehkki kõneleb rumalusi. Raske on teda süüdistada — neid on nii kasvatatud. Nad ei näe, et surm on kõrval. Mulle meenus näidend, vist Maeterlinck'i oma. Seal on laval maja, mugavus, süüakse õhtust, akna all aga sosistavad inimesed — nad on toonud kohale tütre surnukeha, kes on uppunud, veel hetk, ja nad koputavad... Tegelikult on see veel hirmsam. Kas te pöörasite tähelepanu mehele, kes tuli pärast lõunat? Vurrudega. Ma jutustan teile kohe... Kui ma Pariisi saabusin, anti mulle üks ülesanne. „Natsid" tahtsid pettusega suunata Saksamaale seltsimehi Internatsio-

naalsest Brigaadist. Ma töötasin neli kuud masinakirjutajana reisibüroos „Euroopa“, seal oli neil punkt. Toda lugu interbrigaadlastega ei õnnestunud mul teada saada, aga mõnda sain ma teada. Seal nägin ma seda Roy'd. Ta käis kaks korda, küsis pileti kohta Argentiinasse, siis kõneles, et tahab tellida luksuskajuti, ja läks üles Schierke juurde... Lancier vist ei aimagi, sumiseb luulest, mõtleb, et ümberringi on pits, aga ümberringi on ämblikuvõrk... Hea, et ma teid kohtasin, muidu on närvid nii ära vintsutatud, ma ei maga, vahel langen meeolekindlusetusse. Te rahustasite mind...”

Jumalaga jättes ütles Sergei sõbralikult:

„Head ööd, seltsimees!”

Siis läks ta mööda öisi tänavaid, mis läikisid pärast vihma. Käratult liikusid autod. Käratult möödusid üksildased neiud üleliia punaste huultega sinistes nägudes. Ja kõik segines peas: Anna mure, mingisugune reisibüroo, „Corbeille” vana kolu, luuletused, tänavad, mere ja põlenud bensiini lõhnad. Ja kui ta jõudis oma „cité” umbtänavasse, kus polnud laternaid, tulid nähtavale tähed, — palju, väga palju tähti. Varem ta armastas silmitseda tähistaevast, leidis seal oma lemmikuid, tundis neid nimepidi... Muide siin on ka taevas teisugune — lõunamaa. Vaat see suur roheline täht — kuidas tema nimi on?... Kui ma oleksin luuletaja, kirjutaksin ma tähtedest. Tähtedest ja armastusest, nii tugevast, nagu selle väikese hapra naise armastus mehe vastu. Kõik on keeruline ja mitteparandatav... Anna kaotab Heinrichi. Nivelle aga kirjutab luuletusi. Tema ei tunne ju ei siisugust armastust ega neid tähti... Sõnad! Mis on neis head? Missugune suur ja nukker õel Too, kurbade roheliste silmadega ja solvunud lapse nae-

ratusega, kannab Mado nime. Ta on Pariisis. Ka mina olen praegu Pariisis. Aga mis saab aasta pärast?... Täht jääb, suur ja roheline...

Lancier naeratas kibedalt: varem oli ta lugenud „õnnetuist kolmapäevadest” ja „õnnetuist reedeist”; tema osaks langes „õnnetu neljapäev”. Kõigest nädal tagasi nõidus ta muretult nuumkana juures... Sündmused arenesid liiga kiiresti, Lancier aga vihkas rutakust. Kui ta kord pidi Londonist lennukil tagasi tulema, porises ta pärast kaua: „Midagi ei näe peale pilvede ja omaenda tühisuse! Inimesed on hulluks läinud selle kiiruse peal, nagu ei oleks ees mitte surm, vaid auhind — karikas surematusega. Kiiresti lõunastada, kiiresti vahetada armuke, kiiresti lugeda läbi raamat, kiiresti surra...” Ja vaat sellel sübariidil tuli ühe päevaga rohkem läbi teha, kui ta oli läbi teinud kogu eluajal.

Oli vaja anda vastus Gaston Roy'le: kõik maksutähtajad olid möödunud. Lancier võttis jõu kokku ja ütles: „Hea.” Hommikul käisid nad notari juures, vormistasid kõik. Tund aega hiljem aga helistati Vlahhovi juurest. Lancier mõistis, et venelane on kaotamas kannatust. Aga kui Lancier läbirääkimiste algul tutvustas Roy'd „Roche-aîné” jooksvate asjadega, lausus viimane kindlalt: „Leping venelastega tuleb katkestada. Need on kliendid lühikeseks ajaks. Las käivad kohut, niikuinii nad kaotavad. Tellijaid aga on küllalt, seejuures tulevikuga tellijaid. Selle partii võtab Bilbao...” Lancier vaidles kaua, kuid Roy kaitses oma seisukohta. Siis otsustas Lancier venitada asja venelastega. Ja siis tüdis Vlah-

hov. Kui kahju, et tuleb temaga vahekord katkestada! Roy on kogenematu, temale on mingisugused seiklejad Bilbaost soliidsemad kui suur riik. Lancier aga töötab venelastega kaheksa aastat... Jah, aga tellimine täita — see tähendab Roy'ga riidu minna. Miks pole Alper'i, tema mõtleks midagi välja...

Lancier otsustas uuesti lahenduse edasi lükata: võib-olla tuleb Alper tagasi. Kuid Vlahhov oli jahe, järeleandmatu. Siis ütles Lancier:

„Mäletate, ma kõnelesin teile „Roche-aîné“ reorganiseerimisest? Nüüd on see projekt teoks saanud. Minul ja härra Alper'il on uus kompanjon, te tutvusite temaga möödunud neljapäeval — härra Gaston Roy...”

„Sa aru,” ütles Vlahhov. „Tellimine tuleb siiski täita, ma kõnelesin meie juriskonsuldiga. Aga uusi tellimisi ei tule. Kui me tahame tegemist teha saksa firmadega, anname tellimised Saksamaale ära. Me ei kavatse töötada prantslastega, kelle selja taga on sakslased.”

Lancier ägestus:

„Mul võib olla rahalisi raskusi, aga ma olen prantslane, mitte poisikel! Miks kõnelete te minuga nii?”

„Sellepärast, et teie Roy on vari-isik.”

Lancier protestis, ägetses. Sergei muigas:

„Aga reisibüroo „Euroopa“?...”

Lancier jooksis välja ilma jumalaga jätmata: venelane on hulluks läinud! Nendel on jälitamismaania: kõikjal näevad spioone. Roy ei varja sugugi, kust ta raha saab: „Majandusliku Informatsiooni Agentuur”. Mis puutuvad siia sakslased? Ja peab hull olema, et segada siia mingit reisibürood!...

Kaalutelnud kõike, otsustas Lancier, et ei maksa omistada tähtsust Vlahhovi sõnadele. Aga sees näris

midagi... Ta ei saanud süüa, vaevalt vastas rahutuks muutunud Marceline'i küsimustele; heitis puhkama, ja karanud äkki üles, jooksis telefoni juurde. Osutus, et Roy pole kodus. Lancier vaevles: mis siis, kui selle venelase sõnades on terake tõtt? Muidugi, ma kontrollisin... Aga mida? Ainult ühte — maksujõulisust. Raha tal on. Aga kust see raha tuleb? Hiljuti ju veel kirat-ses „Majandusliku Informatsiooni Agentuur” vaevalliselt.

Nii on sageli — ühed upuvad, teised tõusevad veepinnale, — rahustas ennast Lancier, kuid ei suutnud rahuneda. Öhtu eel leidis ta Roy: ta peab temaga veel täna, nüüd kohe kokku saama... Roy pani ette lükata kõnelus edasi homseks, kuid Lancier käis peale.

„Hea, ma sean ümber teise kokkusaamise. Sõitke „Cigogne'i”, lõunastame koos.”

Gaston Roy'l oli oma elutarkus, mis lubas tal säilitada meelekindlust kõigis olukordades: ta oli veendunud, et elu on igav, üllabameeldiv lugu, milles leidub kütkestavaid kõrvalpeolikeid. Raske oli röövida talt isu või und. Ta leidis nüüdki „Cigogne'i” köögi olevat laitmatu, vaatamata olukorra raskusele. Lancier näis talle vastutusvõlmetu: võib-olla on ta purjus? Hommikul olid nad ju notari juures, vestlesid sõbralikult, Lancier isegi palus Gaston Roy'd esitleda teda abikaasale... Nüüd aga, astunud restorani, ta isegi ei teretanud oma kompanjoni, ei pannud tähele ülemkelnerit, kes seisis kummargil söögi-kaardiga, ja hakkas kohe hüüatama:

„Kadunud Roche jättis ausa nime!... Ma ei luba end mõnitada!... Ma olen prantslane, Auleegioni kavalier!... Ma olin Verdun'i all!...”

Roy kortsutas kulmu, kuid ütles siiski lahkelt:

„Kõigepealt, armas sõber, ütelge, millega me algame? Mina panen ette, et vähkidega.”

Lancier vaatas temale tõlbilt, vehkis suurätikuga eemale ülemkelneri ja jätkas seoseta lausete hüüatamist.

„Mis on teid nii erutanud?” julges Roy küsida.

„Teie.”

„Mina?”

„Jah, teie. Ma tahan viimaks kindlaks teha, kust teie ilmunud olete.”

See oli mõttetu ja viisakuseta. Gaston Roy ohkas ja hakkas mõtlikult imema vähisõrgu, oodates, millal Lancier rahuneb. Nii kestis tublisti pool tundi. Lõpuks jäi Lancier vait.

„Võib-olla joote klaasi riislingi?”

„Täna. Ma tunnen end halvasti. Näib, et ma olen kõnelnud üleaurust... Te ärge solvuge, aga ma olen rööpast välja viidud. Teie üksi võite mind aidata. Teie olete minu kompanjon, meie vahel ei pea olema saladusi. Ma pühendasin teid kõigisse „Roche-aîné” asjadesse. Miks ei taha teie avaldada mulle kõige tähtsamat?”

„Ma ei mõista...”

„Ma tahan lõpuks teada, mis asi see teie „Agentuur” on?”

„Sa mu jumal, ma olen teile palju kordi seletanud! Me kogume dokumentatsiooni, analüüsime prantsuse tööstuse tähtsamate harude seisukorda.”

„Aga milleks?”

„Bülletäänide jaoks. Muide te saate neid.”

„Tiraaž kuussada eksemplari, tellimishind kolmsada franki. Miks te naerate mu üle?” Lancier kõrgendas uuesti häält.

„Te teadsite seda varem.”

„Varem ma püüdsin mitte mõelda.”

Tekkis vaikus, ja Roy rõõmustas: näib, et teist söösti ei tule. Ta tellis suitsuliha, mis oli oivaliselt valmistatud. Astus juurde neiu, sirutas esile lillekimbu; nartsissid näisid tähtedena. Kõrvalsaalis algas tants, ja saksofon nõudis armastust. Äkki kummardus Lancier üle laua ja raskelt hingates näkku Roy'le, küsis sosinal:

„Aga büroo „Euroopa”?...”

Nii külmavereline kui Gaston Roy oligi, jahmus ta siiski; kahvel peatus kuskil taldriku ja huulte vahel. Nüüd mõistis Roy, mis tähendasid Lancier' hüüatused. Seisukord polnud kerge. Roy ei tundnud end paljastatuna milleski alatus, kuid ta sattus segadusse, nähes et partner teab tema kaarte.

„Kui see on saksa raha, siis ma ei taha, saate aru — ei taha!”

Gaston Roy teadis, et tema ees on õnnelik inimene, kes oli elu ära elanud hingelises mugavuses, laps, kes oli heidetud ahnuse ja salakavaluse maailma. Niisugusele inimesele on raske seletada seda lihtsaimat, mis Roy arvates oli eluseaduseks. Laostunud rahandustegelase poeg, hariduselt jurist, tegeles Gaston Roy äriasjadega, mitte armastusest nende asjade vastu, vaid nii oli kujunenud tema elu. Ta ei ajanud taga toredust, kuid tahtis elada viisakalt, ilma et keelata naisele ja lastele seda mugavust, mis näis neile loomulik. Lancier' käitumine solvas teda. Mille poolest on temast parem see lollpea oma aafrika sokuga?... Jah, Gaston Roy'l polnud rikast äia, ta abiellus omasugusega, tegi tööd nagu oskas... Roy oli eraelus korralik, tasus täpselt võlgu, ei peksnud keelt, aitas vaeseid venna- ja õepoegi ja kasvas oma lapsi nii, et nad õigelt teelt ei eksiks, et neist ei saaks

vargaid või šantažiste. Aga äriasjadega tegeldes unustas Roy kõlbluse, ta kõneles sageli, et naeruväärne on nuusutada juustu, sest juust peab haisema. Schierkega töötas ta, nagu ta töötas teistega — ilma innustuse ja ilma häbita. Ta jälgis mitmesuguseid ettevõtteid, ja kui nad sattusid raskesse seisukorda, teatas Schierkele. Nii oli ka „Roche-aîné'ga”. Schierke pani talle ehte finantseerida Lancier'd. Roy on vahetalitaja, ja muud midagi. Kõik see on lihtne, argipäevane, isegi igav. Aga kuidas seletada seda inimesele, kes arvab, et elu koosneb ilusaist värssidest ja muretuist tuludest?...

„Ma ei mõista, miks te närvitsete, raha on raha. Siin pole ei tumedat afääri ega katmata tšekke. Meie ajal põimuvad huvid... Ma ei usu, et te mõistaksite hukka de Vendel'i... Mina olen tõepoolest ärilises kontaktis „Euroopaga”. Mis on selles halba?”

„Kuid need,” Lancier'l kadus ärevusest hää, „need on sakslased!”

„Ma ütlesin teile juba, et ärimaailmas pole piire. Need on kõigepealt ausad inimesed. Mis puutub minusse nende rahvus?”

„See tähendab, te ise tunnistate, et need on sakslased?”

„Niipalju kui mina tean, ei sõdi me Saksamaaga...”

„Täna ei sõdi, aga homme...”

„Teie ise naersite paanikatekitajate üle, kõnelesite, et leitakse kompromiss.”

„Muidugi. Ja väga hea, kui Bonnet jõuab kokkuleppele Ribbentropiga. Kuid siin on teissugune, isiklik asi... Kas ma olen prantslane või pole ma prantslane?”

„Teiega on täna väga raske kõnelda, te panete kuiva proosalisse küsimusse liiga palju kirge. Kui tuleb sõda, lähen ka mina sõdima, võite olla kindel, mina olen ju

reservleitnant. Kuid sõda ei ole, ja ma olen veendunud, et teda ei tule. See on esiteks. Teiseks, „Euroopaga” olen seotud ainult mina. „Roche-aîné” jääb prantsuse firmaks. Keegi ei avalda survet... Te kahtlete? Aga paljalt härra Alper'i juuresoleku fakt?... Te mõistate, et ma olen kaugel eelarvamustest, kas juut, katoliiklane või budhausuline, mul ükskõik. Kuid Saksamaal on nad teissugusel arvamusel. Kui Schierke tahaks segada end „Roche-aîné” asjadesse, nõuaks ta kõigepealt härra Alper'i eemaldamist.”

„Mis veel? Võib-olla nõuavad need härrased minu eemaldamist?”

„Ärge ägestuge, armas härra Lancier, ma kordan — keegi ei kavatse segada end meie asjadesse.”

„Stopp! Aga mis tähendab see lugu vene tellimistega?”

„Schierke ei puutu siia, võtan kõik enda peale. Te teate, et ma pole poliitik, kõige vähem kavatsen ma tuua ideoloogiat äriasjadesse. Kuid ma loen teie kokkulepet venelastega ebakasulikuks. Ma soovitasin teile Bilbao „Elektrat”. Võib vaielda, kas mul on õigus või mitte, kuid „Euroopaga” pole sellel midagi tegemist. Kui teie pole nakatatud poliitilisest palavikust, tunnistate te esimesena, et sakslased tunnevad üldse vähe huvi meie asjemiste asjade vastu. Nad tahavad Danzigi tagasi saada, missugune valitsus meil aga on, see huvitab neid vähe. Pidage silmas, et ma pole Hitleri austaja, võib-olla kõlbab ta küll hästi Saksamaa jaoks, kuid meil ei püüa üksugune režiim nädalatki. Ma tahan ainult alla kriipsutada, et Hitler ei taha sugugi eksportida oma ideid, vastupidi, ta monopoliseerib neid, ta on, kui soovite, isolatsioonist. Võtke nende partei nimetus — „rahvuslik”, see tähendab puhtsaksa. Nende ideid

nimetatakse katkuks. Ma ei tea... Igal juhtumil haigestuvad sellesse katku ainult sakslased. Teine asi — Moskva... Kommuniste on olemas kõikjal, isegi Patagoonias. Ja venelased ei rahuldu oma territooriumiga. Te kuulsite, kuidas neljateistkümnendal juulil meie lollikesed karjusid „Nõukogud kõikjale”, — vaat kus on hädaoht...”

Roy kõneles kaua vaenlaste riukaist, sellest rahust, mida Prantsusmaa on ära teeninud. Ta tundis, et äike oli möödas. Lancier oli jäänud vaikseks ja isegi sõi vägisi tüki loomaliha. Lõunasöögi lõpp nägi rahulik välja. Saksofon nuttis nüüd lüüriliselt, laual aga lõhnasid närbuvad nartsissid eriti magusalt.

Kui Roy kutsus juurde kelneri, et tasuda arve, võttis Lancier taskust rahatasku, ja vaat nüüd juhtus midagi ettenägematut — kõik elustus uuesti tema teadvuses, ta sosistas vastikusega „saksa oma” ja tundis teravat iiveldust. Klosetis oksendas ta. Ta suutis vaevu sõita „Corbeille’sse”. Kui Marceline nägi teda väga kahvatu, suurte higipiiskadega laubal, ehmus ta. Lancier vastas vaevaga:

„Pole midagi... Ära erutu... Lõunastasin „Cigogne’is” Roy’ga... Süda pööratab mul...”

„Sa oled enda mürgitanud? Mis te sõite?”

„Ei... See on närvidest... Ma olen väga väsinud...”

Ta lebas kaua, märg käterätik mässitud pea ümber. Marceline’i vari kõikus valgel seinal. Lancier polnud iial arvanud, et kell võib nii valjusti tiksuda. Ja kui naine murelikult sosistas: „Maurice”, ei kannatanud ta välja:

„Marceline, andesta mulle!... Ma hävitasin kõik, kõik... Me peame „Gélinotte’i” ära müüma. See on hirmus!... Ma ei tahtnud, ma tegin kõik... Hommikul ma kirjuta-

sin alla Roy’ga. Kuid see on võimatu... Juriidiliselt on tal õigus. Aga kas tead, Marceline, mis raha see on?”

Naine vaatas kohkunult temale:

„Varastatud?”

„Ei. Saksa raha.”

Ta ütles seda ja mõtles kohe: milleks ma kõnelen?... Mis tähendavad Marceline’ile sakslased?... Tema elab teises maailmas... Ja ka üldse ma vist liialdan?... See Roy arutles loogiliselt, raske on midagi vastu väita. Tõepoolest, de Vendel’ist peavad kõik lugu... Kuid mina ei saa, niisugune ma olen... Ja Marceline?

Varjanud näo laia käisega, nuttis Marceline hääletult. Tema peas kihutasid kiiresti piltide katkendid, üksikud sõnad, nagu ajuvad külmal tuulisel ööl pilved mööda rohelist kuupaistelist taevast. Sõda... Maurice pikas sinises sinelis, raseerimata... Kõneldakse, et sakslased võtavad Pariisi... Issand, ainult mitte seda!... Kas tõesti Maurice võis?... Ja saanud jagu pisaraist, ütles ta:

„Parem kõik ära müüa — „Corbeille”, ja raamatud... Maurice, kas mäletad Noisy’d?”

Kui ammu see oli! Maurice tuli tookord puhkusele. Nad tahtsid puhata, aga Noisy’sst saabus telegramm. Seal lamas haiglas Maurice’i noorem vend — üheksateistkümnenda-aastane René. Ta oli raskesti haavatud, piinles. Neli ööd-päeva nad ei maganud, ei kõnelnud teineteisega. Siis suri René, Maurice aga läks Verdun’i alla. Räägitakse, et südant võivad vapustada vana marsi mõned taktid või läbilastud lippude lakatlemine või pooli kustunud nimi hauasambal. Lancier ja Marceline seisisid, vapustatud varjust, — seal viskles palavikus René. Nad holdsid teineteisel kätest kinni, neil olid kuutõbiste silmad, pärani avatud, mittenägevad silmad...

Siis heitis Lancier diivanile, pani põse alla jääkülma käe ja uinus kohe. Kuid Marceline ei maganud. Ta mõtles hämaralt millelegi suurele. Vaat ongi möödunud elu; ta oli soe, hea, kuid temas polnud peaasja, seda, millest kunagi oli unistanud tõrges tüdruk. Ta tahtis mõista, milles see peaasi seisneb, kuid ta ei suutnud, mõtted hajusid. René aga viskles edasi... Ja äkki mõtles Marceline Prantsusmaale, mõtles rangelt ja ühtlasi koduselt, nagu naisele. Mis saab Prantsusmaast? Ega nad ole Maurice'i üksi petnud... Kõik räägivad, et tuleb sõda... Marceline hoidis end vaevalt tagasi, et mitte äratada Maurice'i, — niisugune hirm oli tal. Siis kires kukk, ja see maahääl, mis tavaliselt rõõmustab südant, näis talle pahaendeline. Kõik tunded, mis inimene võib läbi elada, elas ta läbi lühikese suveöö jooksul, ja hommikul nägi välja nõrk, vananenud.

Lancier ärkas raske peaga, nagu pärast joomingut. Ta hakkas meenutama eilse päeva sündmusi ja äkki silmas läbi akna Mado'd; ta läks kokkupandava maalipukiga ja näis isale eriti ilus. Oli väga hele hommik, valgus väreles. Lancier läks vannituppa, vesi oli soe, lõhnas männiokaste järele. Lancier ajaš habet, ja vahune pintsel silistas lahkelt tema põski. Lancier' lemmik, hundikoer „Alma“ istus vannitoa ukse juures, oodates peremeest, ja koputas sabaga vastu põrandat. „Eh sind, trummilööjat,“ ütles Lancier ja rahunes lõplikult: ta mõistis, et „õnnetu neljapäev“ oli möödunud. Ta oli siiski eile pisut ägestunud... Peab lõpetama vahekorra Roy'ga, kuid mitte järsku, et poleks skandaali. Kõige parem on ära oodata Alper'i tulek — las tema otsustab. Alper saabub mitte hiljem kui augustis. Nüüd aga võib einestada...

Ta hingas sisse ergutavat kohvilõhna. Söögituppa astus Marceline. Lancier tegi endale etteheiteid: poleks vaja olnud talle kõnelda, vaat kuidas see temasse mõjus...

„Ma palun sind väga, Maurice, sõida otsekohe Chausard'i juurde, ta saab „Gélinotte'i“ kiiresti ära müüa.“

Lancier suudles tema kätt.

„Hea küll, hea küll... Ära ainult nukrutse. Kõik lõpeb hästi... Ma saadan telegrammi Alper'ile.“

5

Telegramm leidis Leo Alper'i Kiievis. Lancier teatas: „Pärast kokkulepet Roy'ga on toimunud olulisi muutusi. Firma hea nimi on hädaohus. Palun kiirendada tagasisõitu.“ See võis erutada keda tahes, kuid Alper naeratas ja hakkas tualetti tegema. Mitte selleks polnud ta kakskümmend aastat unistanud Kiievi-sõidust, et siit kohe lahkuda! Mõtelda — hea nimi!... Nagu oleks jutt tütarlapsest. Lancier armastab liialdada...

Raske oli Alper'ilt julgust võtta, tema usk, et kõik kujuneb hästi. Võis arvata, et ta on saatuse lemmik; ometi oli tema elu iseäralik ja tormine.

Kaua aega tagasi elas Slobodkas Kiievi all rätsep Naum Alper, keda nimetati „hulluks“, kuigi ta oli hea juurdelõikaja ja üpris vaikne inimene. Rätsepal oli üks veldrus — ta armastas fantaseerida; kord kõneles ta: „Kui mina oleksin kindralkuberner, ehitaksin ma Slobodkas sada kõrget maja,“ kord jutustas New-Yorgist, nagu oleks ta seal oma elu ära elanud. No küll on enda täis lakkunud, mõtlesid tellijad, kes esmakordselt Alperi juurde tulid, aga tema ei joonud iial viina, tunnustas ainult kanget magusat teed.

Kord sai Alper kirja Pariisist oma kaugelt sugulaselt Hišinilt, kes teatas, et tal on pudukauplus, et ta on naturaliseerunud ja kiidab saatust. See kiri saatis Alperi hukka: ta otsustas Slobodkast Pariisi ümber kolida. Naine pahandas: „Kuidas ma ema maha jätan? Ja mis me hakkame tegema võõrsil, kus pole kellegagi rääkida? See Hišin on sugulane Aadama ajast. Ma ei ütle, et mul siin hea oleks, aga siin saadakse minust vähemalt aru, kui ma kõnelen, et ei saa elada niisuguse hulluga” ... See-eest näis isa projekt kaheteistkümne-aastasele Ljovale ahvatlevana, ta käis ringi ja kiitles: „Tead, kuhu ma sõidan? Pariisi!” Abikaasad vaidlesid mitu kuud läbi, siis aga toimus sündmus, mis vapustas Slobodka elanikke: „hull” sõitis ära, võttes kaasa Ljova; väike Osja jäi ema juurde. Lahkumisel valati palju pisaraid, Naum lubas naisele, et tuleb tagasi, kui Pariis ei osutu selleks paradiisiks, millest kirjutas Hišin, Hana aga nõustus maha jätma ema, müüma asjad ja asuma teeles, kui mees korraldab oma elujärje uues kohas.

Slobodka rätsepale näis Pariis tõepoolest paradiisina: palju tulesid, palju heakvaliteedilist inglise materjali, keegi ei küsi elamisluba. Kuid paradiisis ei leidunud temale ruumi. Hišiniid kostitasid Alper'i lõunasöögiga, jagasid rea nõuandeid, kuidas käituda Pariisis; vanamehe poeg kõneles ainult prantsuse keelt, ja rätsepale näis, et ta teeb seda meelega, soovides näidata oma üleolekut.

Alper üüris pimedat poekese ühes kõige räpasemas tänavas ja hakkas paikama Pariisi kehvikute rõivaid. Tal oli väga igav, ta kõneles, et Pariisis „pole ei õiget teed ega õiged inimesi”; vanemaks jäänuna meenutas ta puud, mis oli ebaõnnestunult ümber istutatud. Ljova aga õppis kiiresti prantsuse keelt kõnelema, soetas endale

sõpru, ja kui isa unistas klaasist „heast vene teest”, väitis vastu: „Õiged inimesed joovad kohvi”.

Raske oli rätsepale tunnistada, et ta on tõesti hull, kuid elada võõrsil oli veel raskem, ja ta hakkas hauduma mõtteid tagasiminekest Kiievisse.

Seda takistas sõda. Ei tulnud enam kirju Hanalt, Kiiev muutus kättesaamatuks. Pariis aga süngestus, tõmbus kuidagi kokku; ta rikkad linnajaod tühjenesid. Alperi naabrid olid rindel, nende naised hakkasid rätsepale etteheiteid tegema, et ta sööb võõrast leiba, aga kaitsta Prantsusmaad ei taha. Alper ei saanud suurt aru maailmapoliitikast, kuid ta oli endast lugupidav inimene. Kui pagarinaise, kellelt ta alati leiba ostis, ütles rohkesti pisaraid valades: „Minu Jacques on langenud, Charles'il võeti jalg maha, Pariisi aga on jäänud ainult argpüksid nagu teie,” läks ta Hišinite juurde. „Mulle heidetakse ette seda, et ma elan ja et mul on kaks jalga, ja see on mu ära tüüdanud. Ma tahan, et te võtaksite Ljova, esiteks te olete sugulased, ja teiseks mina lähen kaitsma Prantsusmaad.”

Neli kuud hiljem sai „Võõrasteleegioni” sõdur Naum Alper Champagnes'is surma.

Hišineid ei saanud nimetada õelaiks inimesteks, aga ilal ei kuulnud Ljova neilt lahket sõna. Kui tuli teade Naum Alperi surmast, ütles vana Hišin: „Sinu isa suri nagu kangeline”, ja lisas juurde: „tänavale me sind ei viska.” Ljova ei suutnud kujutella, et isa oli surnud; alles mitu päeva hiljem, kuuldes, kuidas Hišin palus tee tõmbama panna, jooksis Ljova oma kambrikesse ja hakkas kibedasti nutma.

Õnnetus tabas ka Hišineid: Verdun'i all sai surma nende poeg. Vanamees lakkas juttu ajamast, Hišina aga

istus leti taga ja pisaraist paistetanud näoga jutustas igale tulijale Viktori lapsepõlveharjumustest; aasta pärast suri ta.

Kui sõda lõpeb, sõidan Kiievisse, — mõtles Ljova. Kuid läksid päevad, kuud, aastad. Sõda oli ammu lõppenud, aga Ljova ei sõitnud Kiievisse. Ljovat polnud enam — keigarlik üliõpilane Leo Alper õppis matemaatikat ja unistas kuulsusest. Sooritanud eksamid, tärkas tal mõte kirjutada lüürilisi komöödiaid. Hišin oli jõudnud selleks ajaks laostuda ja vaikselt surra. Mõni aasta elas Leo ilma elukutseta, ilma ulualuseta, juhtus, et ka ilma lõunata. Kuid iial ei lahkunud temast sünnipärane lõbusus, ja isegi kõige raskemal silmapilkudel laulis ta omaette lapsest saadik meeldejäänud laulukest:

Kui tuleb jälle kevade,
Siis õnn meil' naeratab...

Siis abiellus ta kena modistiga, kelle nimi saatuse kapriisil oli Léontine, ja otsustas tööle hakata. Eduu dramaatik osutus andekaks inseneriks. Uhe oma leiutise müüs ta Ameerikasse. Juhus viis ta kokku Lancier'ga; millegi poolest sarnanesid nad teineteisega, võib-olla muretuse poolest. Nad said sõpradeks ja Leo Alper sai vana prantsuse firma „Roche-ainé" kaasomanikuks.

Ta oli ammu unistanud sõita kord Kiievisse, kuid alles nüüd võis ilma häbenemata astuda ema ja venna ette.

Raseerinud end, koostas Leo Alper vastuse Lancier'le: „Usaldan täielikult teie kätte kõigi küsimuste otsustamise. Avaldan ette nõusolekut. Palun teid mitte erutada ja hoida oma tervist. Tulen tagasi augusti algul."

Imestusega vaatas ta tänavat, maju, inimesi. Võib-olla oli Kiiev muutunud? Või on inimene nii loodud, et lapse-

põlve-pildid vähehaaval muutuvad tema mälus, saavad väljamõeldiseks? Leo ei tundnud linna ära. Ta ei tundnud ka ema ära; ta mäletas päevapildi järgi noort naist väga laia kübaraga, võõrastemajja aga tuli tilluke, linnuga sarnanev vanaeit. Ta ütles „Ljova" ja hakkas nutma. Poeg suudles tema kuivetanud käsi ja segades vene sõnu prantsuskeelsetega kõneles: „Emake, kõik läheb hästi!..."

Kohanud venda, sattus Leo segadusse — ei teadnud, mis öelda. Ka Ossip vaikis. Neid vaadates oli raske uskuda, et nad on lihased vennad, niivõrd vähe sarnased olid nad teineteisega. Leo oli tüse kähharpeane blondiin, õitsva lapse näoga; tema silmadest oli kohe näha, et ta usaldab kõiki ega kaldu kedagi taunima. Ossipil olid mustad, väga karmid juuksed, karm oli ka tema näoilme, terav nina, kõvasti kokkusurutud huuled; olles hingeliselt kohmetu, näis ta jahe, kõneles isegi oma lähedastega ajalehefraasides, omas sirgjoonelisust, toda sügavat ausust, mis on võimeline niihästi vaimustama kui ka pahandama, nii kaunis on see, nii ebainimlik vahel. Ta astus läbi elu ühetasasel, raskel sammul, paistis, nagu näeksid, mis saab temast homme, aasta pärast, kahekümne aasta pärast.

Vennad vaikisid veidi aega, suitsetasid, siis aga hakkasid kõnelema nagu võõrad inimesed, kes juhuslikult olid sattunud ühte tuppa. See vihastas Leod. Tema sai kergesti sõbraks iga vastusattujaga, kas ta tõesti ei saa kõnelda avasüdameliselt vennaga? Mitu korda katsus ta võtta sõbralikku tooni, ent Ossip oli jahe, peaaegu lahkusetu, vastas lühidalt, kaldus „teie" peale.

„Kuule, Osja, miks sa pead end minu vastu ülal nagu diplomaat? Ma tean, et sa oled kommunist, kuid see ei

puutu minusse. Minule oled sa lihane vend, muud midagi. Ja ära vaata minule kartlikult nagu hirmsale kapitalistile! Meil oli vist üks isa, ja Naum Alper polnud ei Rothschild ega Deterding. Kui mina olen nüüd vabrikant, siis mitte kutsumuselt, vaid saatuse õnneliku eksituse tõttu! Ma ei söö sind ära ega korralda siin kodanlikku vandenõu."

Ossip naeratas, üheks silmapilguks mahenes tema nägu.

"Ma ei arvagi seda, lihtsalt mul on raske sinuga kõnelda — me oleme väga erinevad. Ma pole välismaal käinud, aga see on hoopis teine maailm. Meie siin elame teisiti, tunneme teisiti."

"Noh, see on veel küsimus! Minu arvates tunnevad kõik ühtemoodi. Kui valutab, siis karjuvad, kui kõditakse, siis naeravad. Selleks ma tulingi siia, et vaadata, kuidas te elate."

Leo tahtis tingimata sõita kohe ema ja venna juurde; kuid Ossip ütles: „On hilja... Me ootame sind homme."

Juba varahommikul hakkas Hana Alper koristama kahte tuba; ühes elas tema pojatütar Aljaga, teises Ossip ja tema naine Raja. Hana võttis kirstust vana laudlina, oli meeleheitel, et pole suurätikuid, ütles Rajale: „Piinlik... Ikkagi välismaalane," ja pühkis põllega silmi. — tema meel oli nukker, et ta nimetab Ljovat „välismaalaseks". Raja aga mõtles endamisi: mingi hinna eest ei laseks teda siial!

Raja tahtis Hanale abiks olla, kuid see käratas, — Rajat loeti perekonnas nõrgaks ja hapraks, tal ei lubatud ei toitu valmistada ega turul käia. See oli lüheldane, kena välimusega blondiin tumedate silmadega ja väga suurte ripsmetega. Ta töötas linnanõukogus, harrastas muusikat ja unistas teissugusest, ilusast elust. Ta oli

kahekümne viie aastane, kuid oli säilitanud palju lapselikku; mees näis talle vana; ta teadis, et mees on targem, kogenenum, ta uskus tema sõnu, kuid salasi õhkas — ta ei mõista, kuidas ma tahaksin elada! Ehitame küll kõik üles, aga teist noorust mulle ei tule... Näinud ameerika kinopilti, pahandas ta siiralt: „missugune loll lugu"; pärast aga magas halvasti — kogu öö viirastusid talle Miami plaaž, tütarlapsed palmide all ja armunud logardid. Ossip oli ta hakanud armastama sellepärast, et ta oli teissugune, oli hakanud armastama sisemise siiruse, isegi järskuse pärast, tundis, et teissugusega ei eksi õigelt teelt. Ossip aga ei oleks osanud seletada, miks ta valis Raja. Kitsi sõnade peale, ei kõnelnud ta oma armastusest, kõneles muust, kuid vaatas nii, vaikis nii, et Raja ei kannatanud välja ja esimesena suudles teda. Kui nad tulid perekonnaseisuametist, ütles Ossip: „Imetle, ema — karu ja roos!" Hana kartis, et see abielu on üürike — Raja jätab Ossipi maha... Kuid sündis tütar; Raja flirtis, käis sageli piduõhtuil ja jäi mehele ustavaks.

Sel päeval polnud Raja enda moodi; harilikult lõbus ja kokev, kõneles ta Leoga kuival, isegi vaenulikult. Leo tõi talle prantsuse lõhnaõli; ta vaatas vihaselt pudelile ja ütles:

„Täna. Kuid ma eelistan „Punast Mooni"."

Hana nägi väeva, valmistas Leole uhke söömaaja; Leo ei aimanud, kui palju pingutusi, leidlikkust, väeva maksis see lõunasöök. Leole vaadates mõtles Hana oma noorusele, kadunud mehele — täitsa Naum, võta või jäta!... Kui Leo meenutas, kuidas isa armastas kanget magusat teed, nuttis Hana natuke. Ja see oli ainus silmapilk toda gümlikku soojust, millest Leo oli unistanud Pariisis.

Tuli Valja Stešenko, hüüdis:

„Rajetška, võid mind õnnitella! Ma sõidan ära Moskvasse...”

Silmanud võõrast, sattus ta segadusse. Ossip esitles: „Härra Leo Alper,” ta rõhutas sõna „härä”, siis lisas juurde: „minu vanem vend.”

Leo solvus, ja lõunasöögi lõpp möödus nukralt. Raja läks Valjaga ära. Hana küsis Leolt:

„Kas sul pole oma naise pilti?”

Leo näitas ülesvõtet: ta oli pildistatud supelrannas noore elegantse naisega. Hana ohkas:

„Poleks ial arvanud, et mul saab olema niisugune minia...”

Leo ei saanud aru — on ta vaimustatud või mõistab hukka.

Tuli väike tüdruk, vaatas umbusklikult Leole.

„Alenka, tereta. Rumal, mis sa siis kardad? See on sinu onu, onu Ljova.”

Leo tõstis tüdrukukese üles ja naerdes pani talle käte vahele suure paki. Alja ei vaadanud, mis selles on — häbenes; oodanud veidi aega, lipsas ta teise tuppa, seal võttis paki lahti ja hakkas naeratama.

Hana oli väsinud, heitis puhkama. Vaikides istusid vennad teineteise vastas.

„Ütle, Osja, kas sul võib tulla minu pärast pahandusi?”

„Ei.”

„Siis ei mõista ma, miks sa ütlesid tollele daamile „härä Alper”.”

„Ei tea, tuli nii välja... Vist tahtsin alla kriipsutada, et sa pole meie oma.”

„Aga kui vend on võõras, kus on siis omad? Ma ei mõista. Või pole teil perekonda?”

„On. Meil on ka muud — kodumaa. Selles aga oled

sa võõras. Sa oled valinud... See tähendab, mitte sina pole valinud, vaid isa, aga nii juhtus...”

„Tähendab, sinu arvates, kui üks vend elab Pariisis, teine Brüsselis, siis on nad võõrad.”

„Sa ei taha aru saada... Pariis või Brüssel või New-York — see on üks ja sama, siin aga on muud, ja meid ei lahuta mitte kilomeetrid... Kas mina oskan kujutella, kuidas sina elad?...”

„Ma jutustan sulle, kuidas ma elan, kuidas ma enne elasin. Ja pärast jutustad sina mulle endast. Hea?”

Leo jutustus näis Ossipile seiklusromaanina, ta kuulas huvi ja umbusaldusega, teadis, et vend kõneleb tõtt, kuid elu, millest teine kõneles, sarnanes väljamõeldisega. Kui aga tuli Ossipi kord jutustada, piirdus ta kuiva informatsiooniga: abiellus siis ja siis, töötab seal ja seal. Tema elu sarnanes miljonite eluga. Õppis, töötas tehases, jälle õppis, plaanindaja-majandusteadlane, tööd on palju... Tundes, et vend pole rahuldatud, jutustas ta, kuidas tulid petljuralased:

„Meie emaga olime neli päeva heinte sees peidus...”

„Aga pärast?...”

Ossip vaikis. Ega's ometi jutustada sellele välismaalasele näljast, laupäevakuist, kõrgeist tuhinaist ja külma-dest tubadest, kulakute kaotamisest, ülesehitustööst, iga-tunnisest võitlusest! Sellest ei saa kellelegi jutustada — omad teavad, aga võõras ei saa aru.

„See on kõik?” küsis Leo.

„Ma ei tea, mis sulle öelda... Elame veel vaeselt, aga mina olen eluga rahul.”

„Sa arvad, et mind heidutab vaesus? Ma elasin ise kolm aastat nagu hulgu. On's Pariisis vähe inimesi, kes võivad sind kadestada? Nii palju kui soovid! Mind hei-

dutab muu — teie olete mingisugused karmid... Meil isegi hulkur, kes magab silla all — seegi oskab lõbus olla. Milles on õnne lahendus? Vaat selles võimaluses unustada kõik raskused, lihtsalt vallatella, seepärast öeldaksegi: „õnnelik nagu laps.“ Teie aga mõtlete kogu aja tulevikule. Teie elategi tulevikule. Noh, ütle, kas võib alati rääkida õnnest futuurumis?”

Ossip kehtas õlgu.

„Ma olen õnnelik praegu, vaat sel silmapilgul. Kas õnn on ainult puhkuses või lõbus? Võitlus — see on veel suurem õnn...”

Leo läks ära. Ossip tundis äkki surmaväsimust, nagu oleks ta tassinud puudaseid kotte. Teda viis tardumusest välja Alja — surudes vastu rinda roosat kaamelivarssa sädistas ta lõbusalt: „Läks ära. Läks ära.”

Siis tuli Raja, mõtlikuna, hajameelsena. Ossip küsis, millal Valja ära sõidab; Raja ei vastanud. Ei hakanud mängima Aljaga. Aga kui Ossip istus töö juurde, unustanud raske jutuajamise, hakkas Raja Leod süüdistama:

„Miks on ta siisugune enesega rahulolev? „See on Pariisist“, „meil Pariisis...” Vastik kuulata! Hea, et Valja tuli...” Äkki ütles Raja teissuguse häälega, poollauldes: „Kas ma tõesti iial ei saa näha Pariisi? Champs-Élysées, Tuileries... See on hirmus — kõigest ainult lugeda!”

Hana aga lamas sirmi taga ja nuuksus tasakesi: „Vaene Ljova, ta on nii muutunud!”

Leo läks süngena: teisiti oli ta kujutelnud kokkusaamist omastega. Võib-olla on Osjal õigus, kuid need pole inimesed, vaid kivid... Igatsusega mõtles ta Pariisile, tema tuledele, laulukestele, tema kergusele, nimelt kergusele — näib, et muregi on seal udusuleke... Silmanud kasta-

nit naeratas Leo: näe, kohtasingi sõpra! Ainuke sõber kodulinnas on kastan, samasugune nagu Pariisis... Tuleb rutem ära sõita. Pealegi närvitseb Lancier...

Päeval enne ärasõitu palus Leo venda minna temaga Slobodkasse, ta tahtis vaadata maja, kus oli veetnud lapsepõlve. Tolles tänavas polnud palju midagi muutunud. Üks naine riputas kuivama pesu; umbusklikult vaatas ta võõrastele; vihaselt hakkas haukuma väike koer. Nad istusid pingile maja kõrval. Leo ütles:

„Siin armastas istuda isa. Teda nimetati millegipärast „hulluks“. Ta unistas valjusti, unistas, et sõidab kuhugi ära või et Slobodka saab siisuguseks nagu New-York, kõneles, et inimesed lakkavad sõdimast, et ei tule enam pogromme. Aga suri sõjas. Mulle jutustati, et ta oli jooksnud ees, laulnud midagi. Kuul oli tabanud rinda...”

„Kahju, et ta sõitis ära peaaegu revolutsiooni eelõhtul. Tema oleks aru saanud... Meil ei nimeta keegi siisuguseid inimesi hulludeks.”

„Aga mina ei usu, et isale oleks see elu meeldinud. Tema oli laps. Teie pole siisugused... Teie olete prokurörid, ausõna! Osja, homme sõidan ma ära. Ma tahan küsida sinult ühte... Sellel pingil istusin ma sinuga. Sa ei mäleta, sa tegid siis alles püksi... Kas see seob või mitte? Miks tahad sa end minust kogu aeg vaheseinaga eraldada?”

„Ma ei eralda end, see tuleb iseenesest. Usu, mul on endal valu... Kui sa kirjutasid, et tuled, rõõmustasin ma. See on ju õnn — leida vend! Aga kui sa tulid, mõistsin ma, et sa oled võõras ja et meid seob ainult ema. Milleks valetada? Kui sa oleksid tulnud õnnetuna, võib-olla oleks kujunenud teisiti... Kuid sulle pole midagi vaja...”

„Ainult hellust.”

„Kas seda saab tellida? Ma ütlen sulle lihtsalt ja sina ära päri — me oleme väga palju läbi teinud. Oli raske. Saab vist veelgi olema... Kuid see on meie oma. Sina aga tuled väljastpoolt ja tahad, et ma avaksin sinu ees hinge.”

„Ma tahan vaheseina ümber tõugata, sina aga toetad teda kogu aeg.”

Ossip vaikis veidi, siis vastas tasa:

„Me oleme mõlemad jõuetud — vahesein on meie sees.”

Varssavist sõitis Leo ühes kupees deputaat Chaumier'ga. Deputaat küsitles Venemaa kohta.

„Ma olen õnnelik, et käisin seal,” kõneles Leo. „See on imestusväärne maa. Kahekümne aastaga on nad teinud rohkem kui meie sajaga. Kui tuleb sõda, annavad nad sakslastele peksta, olge kindel. Need pole isegi inimesed, need on kivid...”

Chaumier muigas umbusklikult.

„Niisuguste kividega ei saa tanke purustada. Ma lugesin sõjakomisjoni aruannet... Teile näidati fassaadi. Sõdida nad ei saa — neil pole ei kaadreid, ei distsipliini, ei transporti.”

Leo väljus mingisuguses prantsuse jaamas, et liigutada pisut jalgu. Vihmasadu oli lakanud; lõhnas glütsiinide järele. Pooleldi lahtirõivastatud telefonist laulis: „Mimi, Mimi, sa võta mind”... Keegi ütles: „Ajalehtedes kirjutatakse, et kuu aja pärast on sõda. Siis võetakse mindki... Lähme seniks, viskame napsikese”... Vaadates peeglisse joonistas tütarlaps huulepulgaga mõtlikult huuli. Oli vaikne, nukker ja mõnus. Kergendusega mõtles Leo: näe, olengi kodus.

„Aitäh, et sa mu välja tirisid,” kõneles Raja. „Kas nägid seda imelooma?”

„Vastik?”

„Ei. Miks vastik? Näib, et sümpaatne. Tõi mulle oivalist lõhnaõli, liigutav. Kuid millest pean ma temaga kõnelema?... Küll sa oled õnnelik, Valja — sõidad Moskvasse!...”

Stešenko juurde kogunes sageli noori. Aleksei Nikolajevitš kurameeris tütre sõbrataridega pisut vanamoelise armastusväärseusega ja läks parajal ajal ära oma tuppa. Tema naine Antonina Petrovna oli tuntud külalislahkuse poolest: isegi raskeil aegadel võõrustas ta Valja külalisi marmelaadipirukatega või kuklitega. Täna askeldas ta hommikust saadik: oli põhjust pühitseda — Valja oli ammu unistanud pääseda Moskva kinoinstituuti, lõpuks ometi olid ta soovid täide läinud. Antonina Petrovnal oli hirm lahkuda ainukesest tütrest, kuid ta lohus ennast: kes teab, võib-olla on Valjal tõepoolest annet?...

Valja polnud ei ilus ega inetu; tema nägu, kõige tavalisem, mis olla võib, muutus ebaselge, vaevalt märgatava naeratuse mõjul, ja niisuguseil silmapilkudel näis Valja veetlev. Kõik temas oli ebaselge; ta ei armastanud ei järske žeste ega täpseid definitsioone. Ema kõneles: „Sa oled mul mingisugune unine, ei tea ainult, millal sa ärkad.” Valjasse armuti, kuid mitte tõsiselt — üheks öhtuks, nädalaks; ta ei tõrjunud eemale ega lasknud liigemale, jäädes juhuslikele austajaile kenaks ähmasaks mälestuseks. Kord ütles ta Rajale: „Kõneldakse, et suured natuurid ei kõlba perekonnaõnne jaoks, mina

aga jään üksi, mitte sellepärast, et ma oleksin suur, vaid sellepärast, et olen teissugust, sobimatut vormi..."

Nüüd sõidab ka Valja ära. Varsti ei jää enam kedagi vanadest sõpradest. Kooliaastail nimetasid nad end naljatades „Pickwick-klubiks" — Borja Pika' auks. Aleksei Nikolajevitš naljatas: „Neli tüdrukut ja üks kavalier". Tüdrukud purskasid vastuseks naerma: naljakas mõelda, et Borja võiks kurameerida... Tema nägu meenutas savikampa, mille kallal skulptor oli vaid alustanud tööd; kõik tungis esile — lihav nina, sarnad, sassis kulmud; keset seda kaost aga särasid imeilusad suured hallid silmad. Borja oli mehaanik, kirjutas luuletusi, kuid ei mäidanud neid kellelegi. Ta elas emaga linnaserval. Veera Platonovna Pika oli vara leseks jäänud — tema mees sai kodusõjas surma; kogu oma elu pani ta pojasse. See oli tagasihoidlik naine vähese haridusega, kuid suure arusaamisega inimlikest tundeist. Kui „Pickwick-klubi" kogunes kehva tuppa, kus ta Borjaga elas, imestasid tüdrukud igakord Veera Platonovna mõistuse ja peenetundelisuse üle. Valja ütles kord Rajale: „Meie loeme, õpime, tahame millestki aru saada, aga Veera Platonovna pole ju midagi lugenudki, ja saab ometi kõigest aru, lihtsalt kõigest..."

„Valja, missugune õnn sulle on osaks langenud!..."

Antonina Petrovna tõi pudeli malagat.

„Aga kus on Zinotška?"

„Tuleb vist varsti."

Zina Mitrofanova oli kirglik, kuid kinnine loomus, ja inimesed, kes teda vähe tundsid, ütlesid — „upsakas". Sõbratarid aga imestasid ta sisemise iseseisvuse, tahte, omapära üle. Nüüd valmistas ta diplomitööd. Ja missuguse kummalise teema ta oli valinud: „Surma äravõit-

mine antiikses eeposes"! Tal oli üüritud tilluke tuba linnaserval, ta elas viletsalt, kuid ei kurtnud iial. Küll on iseloom, — mõtles Antonina Petrovna, kui näljane Zina mingi hinna eest ei tahtnud proovida maitsvat pirukat, vastates lõbusalt: „Te ärge pange pahaks, ma just praegu lõunastasin"... Ta oli üksik: ema oli surnud nelja aasta eest, isa Zina ei tundnud, ta oli läinud emast lahku, kui tüdrukuke oli vaevalt õppinud hääldama sõna „isa". Jutustati, nagu oleks tal olnud peigmees, kes ei tulnud tagasi Hispaaniast; võib-olla oli see ka välja mõeldud, — Zina kuulas meelsasti sõbrataride pihtimusi, oskas julgustada, lohutada, omi saladusi aga ei usaldanud kellelegi.

„Seal ta on!..."

Zina asemel tuli Galotška, keda hüüti „naeruskiks". Kuid täna Galotška ei naernud:

„Zinaga on midagi jubedat. Te teate ju — tal oli pahandusi isa pärast. Ikka selle ümber... Komnoorte organisator ütles, et tuleb kirjutada seletus. Ta kirjutas siis, et ei tunne isa, sellepärast ei või midagi juurellisada, ma ei mäleta täpselt, kuid mõte on see. Sõnastas vist ebaõnnestunult, sest paluti jälle kirjutada. Keegi lurjus oli tema peale kaevanud. Muidugi pole tal õigus — omad inimesed ju, seltsimehed, võiks ära seletada, kuid tal on ju iseloom, teate ise... Määrati koosolek, seal keegi — kas ei saanud aru või ei kuulnud, ütleb „vaenlane"... Zina ägestus: „Võite pileti ära võtta, aga mina olin kommunist, ja jään selleks," ja ikka samas vaimus..."

„Ja kuidas siis nüüd on, Galotška?"

„Mitte kuidagi. Vaikib. Mina läksin talle järele — lähme Valja poole," tema vastab: „ei lähe". Mina hak-

kasin keelitama, tema ütleb: „Pole vaja. Nii on minule ja teile parem.” Siis jutustas, et Nikitin ei teretanud teda. Minu viskas ta välja — „ma pean tööd tegema”. Ühe sõnaga, hullutseb...”

„Ma astun homme tema poole sisse,” ütles Raja. „Ainult kardan, kui viimati solvan teda... Ta kõneles mulle, et ei mõista inimesi, kes armastavad, et neid haletsetaks.”

Kõik muutusid süngeks. Tuli Borja, samuti süngena. Galotška pidi kordama oma jutustuse. Borja kuulas väga tähelepanelikult, pisut paotanud üleliia suure suu, kuid ei ütelnud midagi. Siis nõõpis ta kulunud pintsakul ühe nõõbi kinni, võttis klaasi ja pöördus pidulikult Valja poole:

„Ma tulin sind õnnitlema. Aga nüüd ma lähen...”

Ta isegi ei maitsnud klaasist ja väljus vaikides. Kui kurb Galotška oligi, aga ta ei kannatanud välja, turtas. Valja ütles:

„Pole midagi naljakat. Ma imestasin, et ta tuli: Tosja on teda hirmsasti haavanud. Ta ise jutustas mulle... Kaks aastat oli Borja hull tema järele, lõpuks otsustas avaldada oma tundmusi...”

„Ma kõnelesin talle, et ta jätaks Tosja maha. Ta ei taha kuuldagi. Tosja võlub teda ilmega, ilme on tal tõesti inglilik...”

„Ei, sa kuula, mis see „ingel” talle vastas: „Sul pole ei kuulsust, ei raha ega korterit, ja sina julged rääkida niisugust juttu? Vaata ennast parem peeglis. Niisuguse näoga ei avaldata armastust, vaid valitakse hästi tugev konks.” Kui jämedalt öeldud!”

„Jõle!...”

Valja vanemad olid ammu ära läinud. Nad istusid kolmekesi — Valja, Raja, Galotška. Ja võib-olla Zina mure

pärast või Borja haavuse pärast või lähedase lahkumise pärast, aga nende meel oli ütle mata nukker; isegi läagemagus malaga jättis kibeda kõrvalmaigu. Kogu elu oli nende ees, kuid praegu ta kohutas neid, nagu mets öösel. Galotška katsus end lohutada:

„Ma olen veendunud, et Zina asi saab joonde. Borja pärast aga on mul isegi hea meel — nüüd ta vähemalt nägi, mis see Tosja on... Borja on ju väga hea. Mulle näib millegipärast, et tal on tõeline anne... Tead, Valja, ma loen kord kindlasti afišil: „Peaosas Valentina Stešenko”. Lähen kinno Valjat vaatama. Sina aga unustad „Pickwick-klubi”. Sa tuleta palun kordki meelde, et on olemas niisugune „naerusk” Glavhlopromis...”

„Kui rumalad me kõik oleme!...” Valjal olid pisarad silmis. „Aga noorus on lõppenud. Ta oli ilus — pilvine ja siiski „hele”. Raja, kas tead seda tunnet — oled uinumas, ja äkki hakkab süda koledasti peksma, on jube hirm?... Mulle näib üha — veel hetk, ja puruneb...”

„Mis?” — seda küsis Galotška.

„Ma ei tea. Süda... Õnn...”

Galotška kuulas nii pingsalt, soovides mõista, millest kõneleb Valja, et tõukas küünarnukiga maha veini-klaasi. Ta hakkas peaaegu nutma.

„Jumal, mis ma tegin!”

Valja ja Raja aga naersid — niivõrd veider oli segadusse sattunud Galotška.

Nad läksid varsti laiali, ei nukrad ega lõbusad, selle elukülluse ja kerge, peaaegu tabamatu ärevuse tundega, mis võib mööduda esimesest raamatu leheküljest, esimesest sõnast ja mis võib jääda, tiheneda, saada hingeliseks äikeseks.

Otse Valja juurest läks Borja Podol'ile, kus elas Zina. Ta peatus, silmanud ülalt Dneprit; see vaatepilt erutas teda igakord: jõgi oli ülev ja lihtne, nagu saatus. Nii seisid ja vaatasid teised, — mõtles ta, — palju aastaid tagasi — küll armunud, küll kangelased, küll kõigile tundmatud veidrikud...

Ta oli unustanud maja numbri, kus elas Zina, otsis kaua. Zina imestas, kuid ei näidanud seda.

„Ma sattusin juhuslikult — olin mööda minemas.“

„Mööda? Kust sa siis tulid? ... Hüva, istu.“

Nad vaikisid kaua. Viimaks ütles Borja:

„Zina, kas sa usud õnne?“

„Usun.“

„Mina ka. Mulle ütles hiljuti üks naine, et tema „saavutab õnne“. Mina küsin — kuidas? Ta seletas — tuleb leida kuulus dramaturg või vastutav töötaja, siis saab hea korteri, ja ta sõidab Sotšisse...“

„Vastik.“

„Ja rumal. Täna on sul korter, homme pole... Nagu võiks õnne välja anda või ära võtta. Õnn on sinu oma.“

„Ja väärtus on temast; mida suurem ta on, seda väärtusam.“

„Ma lugesin talvel Bagritskit:

Sa silma vaatsid püssile,

Sa surid nagu peab...

Lugesin ja mõtlesin: miks ei sündinud ma kakskümmend aastat varem? Aga asi pole mitte selles. Iga ajajärk kontrollib südant omamoodi, tähtis pole mitte see, missugune ajajärk, vaid missugune süda. Ma mõistan seda nüüd... Võib ju olla, et meie põlvkond on helli-

tatud — me õpime, käime teatris, vaidleme, missugune näidend on halvem, armume, mängime isegi armastustragöödiaid — mitte väga õnnestunult, aga siiski... Vaatame silma, mitte püssile, vaid tütarlastele. Aga kas me oleme halvemad? ... Ühe silmapilguga võib kõik muutuda...“

„Sa kõneled sõjast?“

„Kõigest. Kui tahad, ka sõjast. Lauldakse lõbusalt! „Homme sõda kui on“... Aga ta pole mitte „kui“ ja peale selle pole see lõbus... Eile vaatasin ma poisse ja mõtlesin — kui palju on meie hulgas märgituid? Sa ära arva, et ma kardan, millega kõik lõpeb, — inimesed on meil tugevad, — ma kõnelen südamest. Vaat sina oled oma väitekirjale suurepärase pealkirja pannud, nimelt — surma äravõtmine! Kõlab nagu luule...“

„Borja, aga ma kardan surma.“

„Kõik kardavad. Kangelasedki kardavad, Jeršov jutustas mulle, ta oli Hassanil... Kardavad, aga kui vaja, surevad. Ja kuidas!... See on ju eepos, pärast istub Zina — mitte sina — teine — kolmekümnendal sajandil ja kirjutab uue töö. Aga sina oled julge, Zina. Ei, sa ära vaidle palun, ma tean seda kindlasti, väga julge, ja peasi — sa oled tõeline kommunist.“

Ta ütles seda niivõrd veendunult, et Zina sattus segadusse. Nad jäid vait. Õhukese seina taga kostis lapse hääleke: „Kui panna kolmnurk A kolmnurgale B“... Hakkas sadama viltust ja tugevat vihma. Zina, kes istus akna juures, pühkis naeratades näo kuivaks, kuid ei nihkunud eemale. Ja siis juhtus ime: Borja luges talle oma luuletusi. Ta ei lugenud kellelegi, vihastas, kui küsiti, kas on tõsi, et ta kirjutab, nüüd aga pani ise ette: „Zina, kuulaj...“

Ta luges kohmakaid, tõrksaid ridu, mis olid täis seda imetaolist valgust, mis lähtus tema silmist. Zina püüdis pärast meelde tuletada — millest ta luges? Vist puudest, suurist, elusaist, kirvega haavatuist, kuid mitte alistunuist, mändidest, pärnast, Kiievi kastaneist... Aga võib-olla sõjast? Või armastusest?... Ei, ikka pole õige. Millest? Õnnest? Ei tea... Aga seni kui ta luges, ei mõtelnud Zina, ta andus sõnade keerisele, tajus rütmi, mis sarnanes tuulega stepis või vihmaga, mis ikka veel uitas mööda aknaruute, mööda tänavaid, mööda tohutut öist maailma. Ja Borjaga jumalaga jättes surus ta tugevasti tema tulist karedat kätt.

8

Jaštšenko ütles:

„Näete, missugune keeruline seisukord!... Moskva käis ju juba kevadel peale. Nüüd lepiti kokku nii, et saadame ajuti, eks siis edaspidi näe. Mina mõtlesin Ignatjukile, aga tema ütleb, et tal on raskusi perekonnaga, pealegi on inimene üle neljakümne, kliima aga on seal keeruline. Siis arvasin teid, kui teie ainult...”

Ossip ei lasknud tal lõpuni kõnelda:

„Hea, ma sõidan. Ignatjukil on tõepoolest raske.”

„Teil on ju naine?”

„Ema on vana, nii et mujale siirda ei saa...”

„Kui vana, siis on see muidugi keerulisem...” Jaštšenko ohkas. „Aga elamise tingimuste suhtes te ärge muretsege, me hoolitseme siin nende eest...”

Ossip vaatas kaardile, see rippus kõrgel, ja koht, mida ta otsis, oli üsna üleval — suure roheline laigu keskel; tuli pea selga heita. Ta kortsutas kulmu — sinna ei jõua

kirigi nii pea... Siis asus ta töö juurde ega mõtelnud enam eelseisvale ärasõidule.

Raja pikad ripsmed hakkasid värisema.

„Mina sõidan sinuga kaasa.”

„Oled hulluks läinud! Sinna ei lasta Ignatjuk'igi, aga sa oleksid pidanud nägema, kuidas ta Svjatošinos autot ajas... Sa ei kujutlegi, kus see on! Talvel on seal raske hingata.”

„Kuidagiviisi hingatakse... Aga ma ei saa üksi läbi!”

„Jaštšenko lubas kõige eest hoolitseda.”

„Ma ei räägi sellest...”

Ta vaatas naisele ja kohmetus; õrnus tungis nagu veri talle näkku. Ta suudles Raja väikest kätt. Peab teda rahustama... Ja äkki meenus talle: kell kaheksa on koosolek! Ta neelas kiiresti kotleti alla ja jooksis minema.

Miks peab ta sõitma kuskile põhja, — mõtles Raja. — Oleks see Gruusiasse... Ta sõidaks temaga kaasa. Kahju on muidugi Kiievist lahkuda, aga kui ta ütleb, et on vaja... Jah, aga see pole ju Gruusiasel... Kuidas ometi võib sõita niisugusesse kohta omal tahtel? Ta on ikkagi hull! Kas ei saa olla aus ja mitte teha niisuguseid rumalusi? Keegi ei nõua seda ja keegi ei hinda ka seda, vastupidi, hinnatakse inimesi, kes oskavad keelduda, kui vaja. Miks ei saada nad Ignatjuk'i? Või Korotkovi? Ossipile aga vaatavad nad nagu poisikesele, tarvitseb vaid öelda, ja tema jookseb. Minule ta ei mõtle. No mis ma hakkan üksi tegema? Nagu Zina... Ma olen ju niigi hulluks minemas — sõi, jooksis minema, tuleb hilja öösel, ja kui hakkan talt küsima, ütleb: „Ma nagu taipan halvasti, Rajetška”, ja uinub, ja nii on iga päev, vili aastat järjest! Ja kõige hirksam, et teda ei sunnita, temale endale meeldib see. Ta ei taha aru saada, kuidas

see kõik minule tundub, aga arvab, et armastab... Ma ei lase! Ütlen, et suren. Ossip, kas kuuled — ma suren!

Kuid Ossipit polnud; Raja lebas, pöördunud näoga seina poole. Hana kõneles pojatüttele: „Aga käekesi tuleb pesta, käekesed on meil mustad“... Tuleks Ossip ometi rutem! Kuid koosolek oli pikk, ja ta ei mõistnud, kui vajalik ta Rajale praegu on.

Ta ei mõistnud seda ka öösel. Ta mõistis paljugi. Raja eksis: Ossipit hinnati kui energilist ja vilunud töötajat. Ta oskas võita raskusi, mitte süüa, mitte magada, mitte elada endale. Kui Raja imestas, kehtas ta õlgu: „Kuidas siis teisiti? See on ju tähtis ala...“ Ta teadis, et läheneb äike: ta oli sellest kuulnud, lugenud, mõelnud lapsepõlvest saadik. Ta mõistis oma aega, tema nõudlikkust, tema karmi keelt. Aga vaat Rajat ta ei suutnud mõista, kuigi selle naise sisemaailm polnud keeruline; ta ei eraldanud tunnete põimumisi, teda viisid segadusse äkilised üleminekud nukruselt rõõmule, rõõmalt meeleheittele. Miks küsib Raja alatasa: „kas armastad?“ Kust siisugune umbusaldus? Kõik on ju selge: Raja on tema naine, neil on tütar. Kui Raja kaebas, et tal on puudu hingelisest soojusest, suudles Ossip tema käsi, pöetud kukalt, juuksesalku ja mõtles, vahel heldinult, vahel pahameelega: just nagu romaanis!... Kooliaastail oli ta läbi lugenud umbes paarkümmend romaani ja ammu unustanud nad; nüüd aga polnud tal aega raamatute jaoks — väljamagamisekski ei jätku aega; mõistega „romaan“ oli tal seotud tunne millestki meeldivast, kuid salapärasest ja väsitavast. Ta polnud ise teadlik oma tundmusest Raja vastu, see meenutas kivimis peituvat kulda.

„Ma olen kahekümne viie aastane, Ossip, see on hirmus! Veel aasta või paar — ja ongi vanadus...“

„Rumalus! Mina olen kolmekümnene, aga mina ei tunne ennast veel vanana.“

„Sina oled mees.“

„Mis tähendab siin sugu? Ma ei mõista...“

„Sina ei mõista midagi. Pea, las ma räägin!... Sina teed alati, nagu sa tahad, kuula vähemalt üks kordki mind — ära sõida üksi! Kui sa tingimata pead sõitma, siis võta mind kaasa.“

„Rajetška, see on võimatu. Kui sa ei usu mind, küsi Jaštšenkolt.“

„Mida sa tahad, et ma peaksin temalt küsima? Kuidas armastatakse?... Ma ei või ju ometi võõrale inimesele seletada, mis mul südames on. Ma ei hooli sellest, et seal külm on, üksi on külmem...“

Ta hakkas nutma, ja Ossip tundis rinnus teravat valu. Nii oli igakord; asjata veenis ta end, et Raja on suuteline nutma tühiasjade pärast; tarvitses tal vaid tema pisaraid näha, kui ta kaotas pea. Ta võttis Raja ümbert kinni, tahtis lohutada teda ega suutnud; tema silmade ees seisis suur roheline laik. Mis võib siis tema teha? Raja ei kannata seal välja, aga sõitma peab.

„Võib-olla õnnestub varem tagasi tulla, kevadel.“

Raja ei vastanud, ei suutnud enam kõnelda, tundis, kuidas tema sõnad upuvad tohutusse umbses ruumis; ja meeleheites, enam millestki aru saamata, hüüdis ta:

„Vihkan sinu tööd!“

Nad läksid mööda ühte neid vanu Kiieyi tänavaid, millest jääd hingetuks — nii järsud on nad, nii ilusad, aedadega, kus kullendavad juba kastanid, vahtrad, pärnad, madalate majakestega, kus kulgeb oma elu, näge-

matu, aga mõistetav möödakäijale, kelleni kostab nii tütarlaste naer kui laste kära ja vanainimeslik kõhatamine, — seal vist pensionär tuletab praegu meelde, kuidas ta pool sajandit tagasi läks oma armsamaga sedasama järsku tänavat pidi ja jäi hingetuks.

Siin kohtusid nad tolsamal päeval, millal otsustus Raja saatus; Ossip tõi tookord kannikesi ja tundis piinlikkust, peitis kimbukese käisesse nagu koolipoiss paberossi. Rajal tuli meelde ja ta ütles mõtlikult:

„Aga võib-olla pole millestki unistadagi? Võib-olla me oleme sinuga juba õnnelikud olnud?...”

„Väga. Vähemalt mina...”

Ta tahtis nende sõnadega väljendada tänu, armastust; kuid Raja tõmbus päris kõssi. Tähendab, kõik on juba möödas, isegi see esimeste nädalate elevus, mida ei saa õieti õnneks nimetadagi. Ja mis edasi?... Valja võib unistada kuulsusest, Rajal pole midagi oodata. Aasta pärast tuleb tagasi Ossip, teretab, nagu tuleks töökohast, ja jookseb ära koosolekule. Valja kõneles: „Sul on muusika”. On inimesi, kellele muusika on elu, tema jaoks on see ainult vahend end unustada. Kas võib elada unenägudest? Siis juba parem neelata paras jagu unerohu ja mitte ärgata... Sellest mõttest hakkas tal külm. Ta surus end tahtmatult mehe vastu. Ei, see kõik on rumalus! Peab elama! Ainult ei taha elada. Aga surra on hirm...

„Raja, mul on väga raske lahkuda sinust...”

Rajal läks kohe kergemaks: võib-olla ei mõista ta meest, ja ka tema piinleb?... Aga õhtu on imeilus! Ja Kiiev on imeilus... Pole tõsi, et ei taha elada, tahaks, kuid väga, väga raske on...

Nad jõudsid järsakuni; eemal hakkas paistma tulesid.

Tuul tõi värske heina lõhna. Nad kõnelesid argipäevaseist asjust:

„Aljale osta tingimata kingakesed, seda esmajärjekorras...”

„Ma unustasin sulle sinise sviitri panemata, sa kõneled aga, et seal on väga külm...”

„Kirju läheb vahel kaotsi, nii et ära erutu, kui tuleb vaheaegu.”

Raja mõtles ähmaselt: hea, kiri läheb kaotsi, aga armastus?...

Järgmisel hommikul sõitis Ossip ära.

Esimesed reisitunnid olid nukrad: ta nägi Rajat, mõistatas, mis ta praegu teeb, meenutas tema nalju, kapriise, haavusi. Kiievis polnud tal aega mõtiskella; nüüd, lahkunud Rajast, ta nagu sai temaga kokku.

Pärast kaldusid tema mõtted kõrvale — ta vaatas aknast välja, vestles reisikaaslastega, jooksis välja peatuskohtades. Kõik näis talle huvitav: põllud ja agroomoomi jutustus uutest õunapuusortidest, ja vaidlus, kas jõutakse kokkuleppele Pariisi ja Londoniga, ja tuhmid ploomid niinest korvikeses, ja tehase hooned, mis helen-dasid paljudest tuledest.

Moskva vapustas teda inimeste vooluga, valgusega, käraga. Ta hulkus kaua mööda rahvakomissariaadi pikki koridore; ja kõik rõõmustas teda: tunglemine, isegi jahe-dus, millega rahvakomissari asetäitja ütles: „Pidage silmas — ülesanne on vastutusrikas.”

Ja jälle hakkasid vilksatama metsad, jõed, tehased, vastutulevad rongid, sõlmjaamade möll. Ta mõtles: siin ta on, see kaart — mitte seinal, vaid tõelisuses! Temas tekkis elevust maa suurus, esmakordselt tajus ta seda silmadega, kõrvadega, kopsudega — kõik on siin teis-

sugune, isegi õhk... Kui ta uinus — see oli neljas või viies öö —, meenus talle Raja, ja ta meel läks nukraks, et teda pole tema kõrval. Kuid rong hällitas ta kiiresti magama. Hommikul aga algasid uuesti imed, ja nüüd polnud enam vahtraid, vaid olid kased, haavad, kuusemets, ja agronoomi asemel oli insener, kes jutustas mingisugusest uuest kraanast, ja teised inimesed vaidlesid, kas hakkavad sakslased sõdima või ei hakka. Ja Ossip rõõmustas edasi: missugune suur hea kodu tal on!

Ta otsustas kirjutada Rajale, sest kui jõuad kohale, ei saa silmapilkugi aega... Ta kirjutas seosetult, naabrid lärmitsevad, pliiats hüples.

„Sõit on suurepärase. Ma meenuan ema, kuidas ta tuli, igakord rõõmustas, et Lipkit ei tunne ära, kuskil on maja valmis ehitatud, avatud galaliidi kauplus ja nii edasi. Ema kõneles, et kunagi tegi ta niisamuti ringkäike vanaisa õues ja aias, vaatas, kuidas läheb majapidamine. Ka mina vaatan ja rõõmustan. Sa ütled, Raja, et see on jälle aruanne käesolevast silmapilgust, aga mina kirjutan kõigest südamest, ja tahaks, et sina lülituksid sellesse. Minu pärast ära muretse, ma olin koos inimestega, kes veetsid siin talve, Kiievis liialdati siinse kliima kohta. Olen väga mures, kuidas on teil elu-olu suhtes ja kas sa ostsid kingakesed Aljale? Ütle emale, et ta hoiaks end, ja ära tunne igavust! Mul tuli meelde, kuidas sa küsisid, kas ma olin sinuga õnnelik, ja oleks tahtnud tagasi tulla, et sind sülelda, näed, missugused fantaasiad on minusugusel fantaasiata inimesel! Kirjuta sagedamini, mu kallis.“

Kui Raja selle kirja läbi luges, hakkas tal äkki Ossipist kahju: ta pole hoopiski vana — ta on laps, rumalam kui Alja... Siis aga läks meel pahaks: tahtis sülelda ja ise

imestas! Ei, ta ei armasta, ei saa armastada, tal pole seda loomuses, „elu-olu suhe“ — see on kõik. Aga võib-olla see ongi täiskasvanud inimese armastus? Ta ju hoolitseb... Ainult et Raja unistas muust... Aga elu pole „Pickwick-klubi“; on aeg aru saada, muutuda jahedaks, asjalikuks — nii saab kergem...

Samal õhtul mõtles Ossip Rajast: kui õrn ta on! Ja kui kaugel see on — teisel planeedil! Teda haaras nukrus, talle meenus Kiiev, tuled Kreštšatikul, mis oli hubane nagu koduseks, armsaks saanud org, aiad, must taevas suurte tähtedega. Siin on kõik võõras: puud ja kõne, ja öö. Ta vihastas iseenda peale: no mis ma nüüd nii lõdvaks jäin? Just nagu romaanis... Kas ma olen siis siin võõras? Kõik on minu — Moskva, ja see soo, ja meister, kes ennist naljakalt hüüdis: „Peas hakkas tuhisema“... Kõik on minu! Ka Raja, — seda lisas ta poolvaljusti, ebauskliku nukrusega.

„Raissa Mihhailovna, ma hankisin piletid „Karennale“.“

Hana ohkas. Pole midagi öelda, Fomitšev on kena, ei luba endale midagi liigset, alati tahab teha heameelt Rajale. Tal on igav... Hana teab, mis tähendab jääda ilma meheta. Kui Naum ära sõitis, oli ta valmis kõigeks, ainult teised ajad olid, teatris ta ei käinud, siis kardeti ju jumalat. Võib-olla on see rumal, aga kardeti... Aga mis hoiab tagasi Rajat? Fomitšev meeldib talle, eile oli ta ju nii erutatud: „Kas keegi pole mulle helistanud?“ Veerand tundi hiljem aga helistas Fomitšev. Ta on, nagu näib, korralik, aga noor nagu Rajetška... Hana oli katsunud öelda Osjale, et ei või noort naist aastaks maha jätta, aga tema oli saanud pahaseks. Muidugi, Osja saab ise kõigest aru, ta on tark, ja seal on riiklik asi — tähtsam Rajetš-

kast... Ainult et Osja ripub tema küljes, ja Alenka on neil, ilma perekonnata aga on halb... Peab olema hull nagu Naum, et jätta kõik maha, sõita teadmata kuhu ja minna veel võõrasse sõtta... Vaene Naum, ta ei elanud, ta mõtles välja, Ljova on isa moodi, ainult Ljoval läheb hästi, ta on sündinud õnnelapsena. Aga Osja on rahulik... Kuid kes teab, mis tal südames on? Rajetška kõneleb, et ta on hull, kui ise tahtis sõita sinna põhja... Võib-olla on Osja samasugune nagu Naum?... Nad ikka kõnelevad, et pole jumalat, aga kes peale jumala võib mehe südant mõista?

Ohates pani Hana Aljat magama.

Anna Karenina kannatas väga, ja unustanud oma kaaslase, nuttis Raja.

Lancier venitas otsustavat seletust Roy'ga, kuigi oli öelnud Marceline'ile: „Kõik on korras, kadunud Roche'i au on päästetud.” Ta täitis venelaste tellimise — see oli prestiiži küsimus („ma pole marionett!”), kuid lõpetada vahekorda Roy'ga ei söandanud. Selgus, et „Gélinotte'i” müümine ei päästa seisukorda; saanud seda teada, Lancier rõõmustus: väga hea! Kuidas ma võisin Marceline'i paljaks riisuda?... Lootused imele tuhmusid, Lancier harjus vähehaaval mõttega, et tal tuleb töötada Roy'ga. Mis on selles häbistavat?... Ta oli ägestunud, liiga tumedais värvides näinud. Kui sakslased paigutavad kapitali meie tööstusse, siis tähendab, ei kavatse nad meie vastu sõdida. Muidugi, sakslane on sakslane... Aga ta ei ole ju kohustatud kutsuma mõnd Schierket „Corbeille'sse”. Äri- asjad lõhnavad aga alati halvasti...

Nii lohutas end Lancier, kuid süda tõrkus. Ta otsis ikka veel väljapääsu, pöördus küll ühe, küll teise poole. Lõpuks otsustas ta nõu pidada Joseph Bertie'ga, ehkki oli solvunud tema käitumisest. Bertie oli varem sageli käinud Lancier' juures, teda peeti sõbraks, ja äkki kadus ta. Lancier otsustas siiski tema juurde sõita: see on tark pea, tema arvamust võetakse kuulda. Võib kõnelda temast mis tahes — Nivelles'ile on ta „osav demagoog”, Lejean'ile „maskeeritud fašist”, aga ta on kõigepealt andekas inimene. Tarvitseb meenutada viletsat tehast, mille ta paranduseks sai; nüüd on see üks Prantsusmaa suurimaid ettevõtteid. Niisugune inimene võib välja mõtelda, kuidas sellest Roy'st lahti saada... Seda enam, et Bertie on tõeline prantslane, see lugu „Euroopa” bürooga tekitab temas kindlasti mitte väiksemat meelepaha kui Marceline'is.

Bertie oli ka tõepoolest tark; tema teravakontuuriline pikk nägu, mis meenutas Fouquet' portreid, väljendas tahet; ta oskas ennast valitseda, ja ainult pealmise huule kerge liigutus reetis vahel meelepaha. Üksikuna elas ta majas, mis näis tühi — nii vähe oli seal mööblit; Bertie ei armastanud asju, ta nimetas „Corbeille'd” (muidugi mitte Lancier' juuresolekul) „kirbuturuks”. Ta oli innustunud tööst. Tehase ümber oli ta ehitanud tööliste lennad majakesed, kooli, haigla. Üks deputaat, vaadanud üle töölisasula, ütles: „Ega midagi, niiviisi te muutute veel kommunistiks”... Bertie naeris: „Vaevalt. Ma olen kõigepealt kapitalist. Kuid need, kes tahavad kõik säilitada, riskivad kõik kaotada — tuleb arvestada ajajärku.” Ta oli sündinud esimesel jaanuaril tuhande üheksasajandal aastal ja kõneles naljatades, aga mitte ilma uhkuseta: „Meie oleme kahekümnenda sajandiga

vanusekaaslased". Bertie'd tundsid kõik, kuid tõelisi sõpru tal ei olnud ega püüdnudki ta neid soetada. See oli kinnine inimene; paljudele näis ta mõistatusliku loomusena, ehkki oli tegudes loogiline ja kuiv.

Sellepärast pahandaski teda nii väga üks tema poolt avastatud kummaline nähtus — nõrkus Mado vastu. Kui ta mõistis, miks oli hakanud nii sageli Lancier' juures käima, tegi ta endale etteheiteid. Mis lollus see on? Ma pole tema vastu ükskõikne ainult sellepärast, et tema on ükskõikne minu vastu. Ta on ilus ja mitte rumal, see on vaieldamatu, aga kas on vähe teisi, mitte inetumaid, mitte rumalamaid. Kui temas aga on midagi originaalset, siis on need isalt ja emalt päritud halvad jooned, ta on ekstsentriline, tujukas, muretu, nagu rohutirts valmis. Niisugused muutuvad südametuiks naisteks, kes laostavad mehi, või hüsteerikuiks, kes on suutelised laskma käiku revolvri. Kõik see näis Bertie'le veenev ja ometi ei suutnud teda veenda; ta mõtles edasi Mado'le, visalt, süngelt, kirglikult. Iial ei kõnelnud ta talle oma kiindumusest ja Lancier' juures lakkas käimast mitte sellepärast, et Mado oleks teda solvanud või hüljanud: ta tahtis tõendada endale, et suudab elada ilma Mado'ta.

Kui Lancier oleks olnud teises seisundis, oleks ta vististi märganud, kuidas Bertie, kellel oli kuulsus, et ta kunagi oma tundmuse ei näita, sattus segadusse, kui Lancier ütles: „Me oleme kõik haavunud, et te olete meid unustanud — Marceline, Mado...“ Kuid Lancier polnud niisuguses seisukorras, et tähelepanekuid teha: eelseisev kõnelus mäsendas teda. Tuli hakata algusest peale, see tähendab, rahalistest raskustest. Kui Lancier peatus, et tõmmata hinge oma pihtimuse kõige ebameeldivama osa ees, ütles Bertie:

„Minuni on ulatunud kuuldusi... Vaadake, armas sõber, teie olete liiga hilja sündinud. Te teate, kuidas ma teid hindan, aga nüüd on teissugune aeg... Te näitasite mulle kord vanaaegset püssi, kui ma ei eksi, Louis XVI ajast. Veetlev asjake. Aga ta ei tulista... Te tahate säilitada möödunud sajandi harjumused, aga nüüd on kahekümnenenda sajandi keskpaik. Teile on „Roche-aîné“ lisand „Corbeille“ juurde, seejuures ebameeldiv lisand. Siin on siis tulemused... Nüüd ei saa säilitada ettevõtet ühel tasemel, tuleb kas laieneda või hukkuda.“

Sõna „hukkuda“ juures võpatas Lancier. Kõneluse algus ei ennustanud midagi head. Ja millele ta võiski loota? Nii tark kui Bertie oligi, ka tema päästis end üldtuntud moraaliga. Siiski sai Lancier endast võitu ja jutustas lõpuni oma kurva loo. Ta oli kindel, et sakslaste salasepitsused üllatavad Bertie'd, kuid see noogutas peaga ja naeratas aeg-ajalt.

„Kas võisite kujutella midagi sellesarnast?“

„Aga, armas härra Lancier, ma ei näe siin midagi imes-
tamapanevat. Nad tegutsevad nii ka teistel aladel. See on loomulik, ma isegi ei hakka neid süüdistama — nemad tahavad elada, pole nende süü, kui meie magame.“

„Ma ei teadnud, et teie olete lähenemise pooldaja...“

„Kas ma ütlesin teile, et ma olen lähenemise pooldaja?“

Ma olen valmis töötama sakslastega, venelastega, isegi paapuatega, kui ainult paapuad tahavad ja saavad minuga töötada. Asi pole selles... Meie oleme hukatuse äärel, mitte sellepärast, et sakslasi sisse imbub, vaid sellepärast, et meil puudub ühtsus, lootused, stiimulid. Võtke Venemaa. Bolševikud hoiavad oma rahvast ülal lootusega kommunismi võidule, seal pole meid teiega, ja inimesel, kellele ülekohut tehtud, pole kellegi üle haa-

vuda — üsna teravmeelne leiutis. Ameerikas hoitakse moraali ülal muuga: kui pärast heaolu saabub kriis, siis tuleb pärast kriisi heaolu; sa oled näljane, kuid juba nuumatakse kalkunit, kelle sa ära sööd; sa partsid poris, kuid juba valmistatakse autot, milles sa hakkad kihutama mööda neljakümmend kaheksat osariiki. See on muidugi väiksema ulatusega kui paradiis maa peal, see-eest konkreetsem. Hitler leidis kolmanda retsepti, ta ütleb: „Peab vallutama Euroopa, siis on igal saksa kehvikul keedupotis...” Te arvate — kana, Henri Neljanda järgi? Ei, seal on kõik „kolossaalne”. Keedupotis saab olema terve hani. Kusjuures natsid aegsasti tuletavad meelde: „Kui aga Saksamaa lüüa saab, siis pole enam tühja potti”. Need on meie võistlejad. Mis seame meie neile vastu? Kabinetikriisid, börsiskandaalid, valitsuse, kes korraldab streike. Kirjutavad alla kokkuleppeid ja teavad, et ei saa neid täita, täristavad olematuid relvi nagu laadašarlatanid. Mille üle te siis imestate?”

Lancier tundis, et Bertie'l pole õigus. Aga kuidas talle vastu vaielda? Sel inimesel on hävitav loogika...

„Minu arvates te liialdate. Kui prantslasi vihastada, hakkavad nad sõdima. Ma mäletan Verdun'i... Ei, Prantsusmaa ei lähe hukka!”

Ta jäi vait. Ka Bertie vaikis. Lancier'l tuli äkki meelde: ma ei tulnud mitte selleks, et pidada poliitilisi vaidlusi... Minu asja kohta ei ütelnud ta sõnagi. Nähtavasti on nii parem — mis võib ta öelda? Tuleb töötada selle Roy'ga... Lancier tõusis. Bertie pidas teda kinni:

„Me ei kõnelnud teiega lõpuni... Tuleme tagasi „Roche-aîné” juurde. Kuidas te siis mõtlete sellest seisukorrast välja pääseda?”

„Ei tea. Ma tahtsin müüa „Gélinotte'i”, kuid sellest ei piisa. Pealegi pole mul moraalselt õigust Marceline'i varandust käsutada. Otsekoheselt öeldud, ma ei näe väljapääsu.”

Talle näis, et ta kuulis valesti, — Bertie ütles:

„Siin on just väljapääs. Ma olen valmis aitama teid ka ilma kohustusteta teie poolt. Sõpruse seadus...”

Mõlema käega haaras Lancier Bertie' külma kitsa käre ja kaua ei lasknud seda lahti. Ta isegi ei mõtelnud sel silmapilgul „Roche-aîné'le”, ta oli liigutatud, vaimustatud Bertie' žestist. Ja veel kõneldakse, et Prantsusmaa on mandunud, et pole enam ei truid naisi ega ustavaid sõpru!...

Leo Alper päris Marceline'ilt ettevaatlikult järele, kuidas on mehe tervis. Marceline ei jõudnud veel vastata, kui võõrastetuppa astus lõbusa naeruga Lancier.

„Viimaks ometi! Ma arvasin juba, et sa ei tule ialgi... Aga sa näed suurepärase välja. Vaat mis tähendab kodumaa õhk... Ehkki minu arvates oled sa rohkem prantslane kui kõik prantslased kokku. Kas oled sõiduga rahul? Kindlasti on see imestusväärne maa. Ma sain siin sõbraks ühe vene inseneriga. Väga peen loomus. Näitasin talle oma miniatuuride kollektsiooni, ja kujutle, ta märkis kohe ära kõige hinnalisema — daami rohelises kapuutsis... Fanaatik ja samal ajal pehme, otse delikaatne inimene. Imede maa! Miks sa ei jutusta? Mis sa nägid seal?”

Kõike ei saa korruga jutustada. Nägin venda. Ka fanaatik, seda ütlesid sa õigesti. Sümpaatne, suur töö-

mees. Ilus naine on tal, tütreke. Ja ikkagi fanaatik. Ei mõista meid ega tahagi mõista... Aga miks sa ei kõnele, Maurice, mis sündmused siin on?..."

"Louis on lennuväe noorem-leitnant. Jõmpsikas on õnnelik. Mind rõõmustab see vähe, eriti nüüd... Peale selle pole mingisuguseid muutusi..."

Silmates Alper'i imestunud nägu hakkas ta naerma:

"Ära pane pahaks, Leo, ma unustasin jutustada sulle peasja — kõik sai korda. See on peaaegu idamaa muinasjutt — Bertie tuli vastu. Ja ilma kohustusteta, sõpruse korras..."

"Imeväärne! Mina tunnen teda vähe, aga kõik ütlevad, et ta on kuiv inimene."

"Seda sellepärast, et tal on hävitav loogika. Ta tõendas mulle esiteks, et „Roche-aîné" kõlbab lammutamiseks, ja mina, Maurice Lancier, olen oma aja ära elanud; teiseks, et kogu Prantsusmaa on minu taoline ja meil on varsti lõpp, sellepärast et ameeriklased ja venelased töötavad, sakslased relvastuvad, meie aga istume kohvikuis, joome aperitiive ja vannume valitsust. Ma ütlen sulle, mis Bertie on, — see on heasüdameline isik, kes teeskleb inimsööjat. Ta armastab paradokse."

"Need polegi nii väga paradoksid. Meie sinuga oleme tõesti vanamenud. Ma sõitsin pisut Euroopas ringi ja tundsin seda. Sa tead ju, mismoodi ma oma elu ära elasin — tembutasin, määrisin paberit, unistasin jumal teab millest. Nagu isa... Sina samas laadis — luuletused, kollektsioonid, õhtusöögid. Aga nood seal pole veidrikud... Need on pigem matemaatikud. Mis meil sinuga vaja on, räägime õieti avameelselt? Natuke raha ja palju rahu. Kardan, et Bertie'l võib viimati õigus olla — ära võtavad meilt nii raha kui rahu."

"Kommunistid?"

"Ma ei tea... Võib-olla sakslased. Suur mäng on käimas, meie sinuga oleme pisikesed arvutusmargid. Venelased sisendasid mulle niisuguse meeoleolu, et ma ehmatasin Léontine'i ära. Ta võttis mind vastu meeldivate teadetega — meie majake Bidart'is on peaaegu valmis, sügisel võib sinna sõita. Mina aga vastan talle: „On hea, kui me elame sügiseni". Rumal, seda enam et ta viimasel ajal närvitseb. Kuule Maurice, te peate tingimata Bidart'i tulema. See on lihtne majake, baski stiil — olse mere ääres."

Ta jutustas Bidart'ist. Siis jutustas Lancier Cocteau' uuest näidendist. Siis jõid nad absinti seltersiga ja naeratasid, ilma enam pahaennustavat Bertie'd meenutamata.

Ohtul kõneles Lancier Marceline'iga:

"Ma tahtsin sulle juba eile öelda... Üks tingimus — mitte kellelegi sõnagi! Raha andis mulle Bertie, sõpruse seadus — see on tema enda väljendus. Ta pahandas mind väga oma arutlustega, aga siiski on ta õilis inimene. Ta on enam prantslane, kui ta ise arvab. Ainult ma palun sind tungivalt — ära kogemata välja lobise, ma lubasin talle, et see jääb meie vahele. Ka Mado'le ära kõnele..."

Marceline suhtus mehe jutustusse ükskõikselt; pärast seda kui mees oli talle öelnud, et on Roy'ga vahekorra lõpetanud, lakkas ta tundmast huvi „Roche-aîné" asjade vastu. Ta oli vallatud omaenda mõtteist.

"Miks hakkasid ma äkki Mado'd sinu asjadesse pühendamal? Temaga on üldse nüüd raske kõnelda..."

Lancier sattus ärevusse:

"Mis tal on? Haige?"

„Ei ole haige... Ma ei tea... Tal on niisugune meeleolu.”

„Aga kas sa oled temalt küsinud?”

„Ma ütlen sulle, et ta vaikib. Kui ma küsisin, ütles ta, et pole midagi...”

Marceline'ile meenus millegipärast tema oma noorus, suveöö, millal ta voolava vihma all vana majapidajanna pikas kleidis jooksis Maurice'i juurde. Lancier aga võttis riidest lahti, keeras kella üles, ja magusalt haigutades hakkas naist rahustama:

„Sa lased asjata oma tuju rikkuda, Marceline. No mis võib Mado'ga juhtuda? Niisuguste sekelduste eest, nagu minul olid, on ta, jumal tänatud, kindlustatud. Ta on alles laps... Tähendab, kas on armunud või on kellegagi riidu läinud, või ei tulnud tal maastik välja ja ta jõudis otsusele, et on andetu. Kerge virvendus, muud midagi. Täna on nukker, homme muutub lõbusaks. Tema aastais näib alati, et on paljupilvi, aga torme ei tule. Tormid tulevad hiljem, kui inimene lõpuks igatseb rahu. Marceline, me oleme sinuga ilusa elu elanud, ja nüüd on meil tõeline vananaistesuvi. Kui ainult ei tuleks tormid!”

Roger Sambat kraamis stuudiot; ta tegi seda oskamatult, lõhkus kausi, määris diivani värviga kokku, ja siis, niisutanud soki tärpentiniga, hõõrus raevukalt polsterdist, pühkis tolmu sellesama diivani alla, mis oli ainukeseks mööbliks, kui mitte arvestada üleliia kõrget, kõiksugust kolu täis kuhjatud lauda ja taburetti. Tolm kattis paksu soomuskattena maale, riiuleid, naelte otsas rippu-

vaid vanu riideid. Sambat puhus millegipärast diivanilt ettevaatlikult sulekese ja hakkas naerma. Rumal — nagu vanas melodraamas: kunstnik ootab printsessi...

Imestusega vaatas ta stuudios ringi, nagu poleks varem märganud, kus ta elab; elanud aga oli ta siin palju aastaid, tundis iga laiku seinal; need laigud kord rõõmustasid teda, kord vihastasid, kui ta asetaski modelli taburetile istuma ja sein elustus või kangekaelselt jäi tühjaks kohaks. Kuid praegu, vaadanud stuudios ringi, jäi ta mõtlema oma elu üle — küll on see hubasusetu, raamas, tühi! Pole ta soetanud endale perekonda nagu teised, pole tal kellegi eest hoolt kanda ja ka tema eest ei hoolitse keegi. Miks on nii juhtunud?... Ometi mitte sisetusest külmusest — tal oli õrn, kiindlik süda, mitte põlgusest argipäevade vastu — tarvitses heita pilk Sambat'le, et mõista — see pole askeet. Ta oli suurekasvuline, õlakas, kalduvusega tüsedusele, ja liigutused olid tal laiad, nii et kui tema kuskile sisse astus, muutus seal kohe kitsaks, nagu täidaks tema maailma oma kohalviibimisega; ta sõi aeglaselt, nautides, naeris valjusti. Kui ta oli jäänud üksi, siis ainult sellepärast, et üks kirk tõrjus kõik teised välja — nii palavalt, nii ennastunustavalt armastas ta kunsti, nii põlgas rikkust ja kuulsust, nii tõeliselt elas teist, väljamõeldud elu.

Palju aastaid tagasi armus ta, nagu näis, tugevasti; ta meeldis ka tütarlapsele; sõbrad pakkusid end juba pulma. Kuid pulma ei tulnud, ja kõik juhtus sellepärast, et ta maalis siis teise naise portreed, ei suutnud end lahti kiskuda tema punaseist juukseist ja üleliia kahvatust nahast, jättis vahele kohtamisi ja saavutas seda, et armsam lei-
dis teise. Kogu öö piineldes küsis ta endalt, kuidas see ometi tuli, hommikul aga alustas tolle teise uut portreed,

tolle punasejuukselise, keda ta oma südames vihkama hakkas.

Pariisi kunstiringkondades tunti teda omapärase ja tõsi-meistrina, kuid laiale publikule oli ta tundmatu, — ta ei ajanud taga menu, ei lasknud enda juurde arvustajaid, ja töötas ka liiga aeglaselt, et jääda meelde näituste külastajaile. Vahel avaldas ta oma mõtteid Mado'le, kõneles: „Te ärge ainult arvake, et kunstnik kujutab maailma nii, nagu ta teda näeb, et peab jäädvustama oma aistinguid. Ei, Mado, kunstnik on kõigepealt filosoof. Ärge krimpsutage nägu, ka teie peate saama filosoofiks, meie mõtted konkretiseeruvad värvuses. Maailmale vaa-dates me uurime, mõtestame teda ja anname, mitte ole-masoleva peegelduse, vaid midagi uut. Muidugi, Kreeka skulptorid modelleerisid oma kaasaeglasi, jagasid nende ideid, nende eelarvamusi, aga näete, nad löid uue mar-morse põlvkonna. Võib-olla on Platon vananenud, Aphro-dite kuju pole vananenud ega või vananeda ... Saage aru, meie ei peegelda maailma, me asustame teda” ...

Sambat nagu ei märganud sisemisi torme, mis vapus-tasid noil aastail Pariisi. Vahel küsis ta imestusega esi-meselt vastutulijalt: „Kes tulistab?” või: „Mis puhul on streik?”

Kord tuli tema juurde Lejean, kõneles, et Prantsusmaal on käimas varjatud sõda, täna-homme kandub ta täna-vale, Sambat peab valima, kus on tema koht. Sambat kuulas tähelepanelikult ära, siis aga hakkas näitama Lejean'ile oma viimaseid töid.

„Toredad maalid. Aga mina kõnelesin sinuga rahva saatusest.”

„Nimelt sellele ma mõtlen. Minu arvates maalikunst, mis tegeleb muuga, ei anna mitte maale, vaid drapeerin-

guid. Mina teen vististi sedasama mis sina, ainult teisiti. Mina olen kõigepealt kunstnik ... Aga kui asi läheb lõõminguni, siis kes teab ...”

Mado'le oli Sambat südametunnistuseks, ta kippus tema juurde „Corbeille” hiilgusest ja tühisusest. Ta tundis, missugune süda on sel inimesel, ja usaldas talle oma hingehädasid. Kuid vahel küsis ta endalt: kas ta kuulab või mõtleb, et hea oleks maalida mind selles kleidis? ...

Kas võis Mado aimata, et ainult tema suudab kallu-tada Sambat'd kõrvale mõtteist kunstile? Sambat ise oli vaid hiljuti mõistnud, missugune koht kuulub Mado'le tema elus. Ta oli tundnud Mado'd tüdrukukesena, kui ta käis alles kolledžis, ta oli jälginud tema esimesi maali-misetüüde ... Tema tundmus valmis aeglaselt. Kord ei näinud ta Mado'd mitu kuud — Lancier'd olid „Gélinot-te'is”, ja elu näis talle igav, isegi väsitav. Kui ta mõistis oma raskemeelsuse põhjust, hämmeldus ta: mis kiusatus see on? Kui ta Mado' jaoks on liiga vana, siis pole ta ometi vanamees, et õhata ja joonistada nimetähti! Jätkub! Kuid süda osutus kangekaelseks. Varem oli tal olnud juhuslikke vahekordi naistega, kes olid üksikud nagu tema, olid valmis kergesti armastussuhteid looma ja nurematult kaduma. Nüüd olid talle kõik naised vasti-kud peale Mado. Ta oli enam kui üks kord mõtelnud järele armastuse veidruse üle. Tema on kolmekümne üheksa aastane, Mado kahekümne neljane või kahe-kümne viiene. Mado armastab hästi riietuda, armastab vististi menu. Ta on rikka töösturi tütar, hellitatud, pealegi ilus. Millest on tema, Sambat kütkestatud? Mil-lest unistab?

Ta oli ütelnud Mado'le, et armastab üht hispaanlannat, kellega oli tutvunud Bretagne'is, oli ütelnud sellepärast,

et kartis — veel minut, ja ta reedab oma tundmused. Nüüd päris Mado temalt vahe! selle hispaanlanna kohta. Ta ei teadnud, mis vastata, ja oli vihane.

Mado oli lubanud tulla kell viis. Hommikust saadik oli Sambat äärmises ärevuses ja stuudiot oli ta otsustanud kraamida selleks, et millegagi end rahustada. Tuhnides laiali rämpsulaua silmas ta äkki Mado' kinnast — ta oli kaotanud selle juba talvel, kui oli käinud poseerimas. Sambat silitas seemishakka ja sai vihaseks: mis komöödia see on! Tuleb lõpp teha!... Aga mis siis, kui ka Mado?... Saad sa's aru teise südamest? Eks ütelnud ta ju uusaasta ööl: „Teie olete mulle rohkem kui sõber“... Muidugi, neliteist aastat — see pole nali. Aga kui sageli oli ta niisugustest abieludest kuulnud. Rumal? Võib-olla. Aga selles asjas on kõik lollpead...

Nii mõtiskles Sambat enne Mado' tulekut; kui see aga tuli, ei mõelnud ta enam, ta vaid imetles teda, tundis tema juuresolekut, elas temast. Mado oli ebaharilikult erutatud, aetas ümber raamatuid, tolmupilvi üles ajades, istus ja kargas kohe jälle püsti, siirdus kõneluses koduseilt uudiseilt Bonnard'i näitusele, Bonnard'ilt sõjale. Sambat polnud teda iial niisugusena näinud. Mado ärevus andus temale edasi, ta närvises. Nüüd kohe ütlen!...

„Mado, kas te mõistate, mis tähendab, kui teine inimene sind haarab? Sa võtad mingisuguse rumala asjakese, mis on seotud temaga, ja sul jääb hing kinni...“

Mado katkestas teda:

„Lakake! Ma ei taha sellest kuulda. Saate aru — ei taha!...“

Sambat pöördus ära. Nad vaikisid kaua. Kõnelema hakkas Mado:

„Ärge pahandage, Roger, ma olen täna hull. Või sõimake mind läbi, nagu te kunagi tegite, ütlege, et ma olen soperdaja, olen rikka mehe tütar, igavuse pärast joonistan lillekimbukesi. Mäletate?... Ah, kui kerge siis oli!... Ainult ärge pahandage! Teate, ma meenutasin teid eile, vaatasin Bonnard'i ja mõtlesin — kui suurepärane see on!...“

Sambat rahunes, hakkas kõnelema Bonnard'ist:

„Kui vaatad, siis unustad, et on olemas aeg, selles seisab maalikunsti erinevus luulest...“ Ta naeratas: „Kas olete tähele pannud, Mado, et isegi välimus on teissugune — luuletajad sarnlevad lindudega, maalijad aga puudega...“

Mado ei kuulanud.

„Mado, mis teil on?“

„Minul?“

„Nojah, teil.“

„Ma ei tea. Tean, kuid see pole tähtis. See on tühi asi, niisama hea nagu kaotada käevõru... On ju rumalus nutta sellepärast, et kaotasid käevõru? Utelge rutem, et see on rumalus! Ma anun teid — sõimake mind läbi! Ma pole mitte käevõru kaotanud...“ Ta hääles tundus pisaraid, kuid ta sai neist kiiresti jagu. „Roger, aidake mind, ma lähen hulluks! See on nii hirmus, see on vaat siin, ja mitte midagi ei saa teha. Ja kui ma kokku saan, siis kõnelen rumalusi...“

Sambat võpatas: tähendab, ka tema!... Ta astus Mado juurde ja silitas kohmakalt tema kätt, nagu enne oli siliinud kinnast. Mitu korda tegi ta katset midagi öelda, kuid ei suutnud, lõpuks lausus vaevaga:

„Mado, ka mina lähen hulluks...“

Mado naeratas usaldavalt:

„Sellepärast ma julgesingi... Te jutustasite mulle, mis teiega juhtus Bretagne'is, teie saate aru. Teie üksi võite mind aidata, teie olete sõber, vana, hea sõber. Ma ütlen teile kõik, kellelegi ei ütle, ainult teile. Ma arvasin, et see on romaanides, et inimene korraga vapustab sind, arvasin — peab kaua tundma, palju kõnelema. Aga tegelikult on teisiti... Ma tundsin juba esimesel õhtul, et see on saatust. Teie olite ju tookord seal... Mäletate, kui rumalasti ma käitusin? Ma tahtsin kõnelda talle eba-meeldivusi, solvata teda, ei, rohkem — haavata. Aga mis olen ma temale? Alp plika, prantslanna — nendele on ju, kui prantslanna, siis, tähendab, nukk. Ja need polnud temale mitte haavad, vaid nõõpnõelatorked, ta ei märganudki. Nii ka eile. Ma kohtasin teda näitusel. Ma ütlesin teile, et mõtlesin Bonnard'ile. Pole tõsi! Ma kõnelesin temaga Bonnard'ist, aga mõtlesin muule — mul on hirm, et ta varsti ära sõidab. Ma anun teid — kutsuge ta siia, ma pean temaga kokku saama.”

„Kuidas see siis on, Mado, kuidas ma kutsun?” Mitte seda ei tahtnud ta ütelda, ja vihastunud enda üle, urises: „Mis on minul sellega asja?...”

Kuid Mado ei kuulanud teda:

„Ma pean temaga kõnelema, lihtsalt, ilma rumalate tembutusteta. Teate, mis ma talle eile ütlesin? Ma ütlesin, et võib armastada venelasi, aga ei või armastada venelast, sest et neil on kõik angroo — stepp ja metsad ja inimesed. Kui rumal see on! Ma pean temaga kõnelema. Tal ei tarvitse midagi tunda, kuid ma ei taha, et ta mind põlgaks. Kui teie teda ei kutsu, siis lähen ma tema juurde.”

Sambat mõtles: peab ära laitma, kõnelema uhkusest. Venelane võib sellest teisiti aru saada... Kuid vaadanud

Mado'le, tema palavikulistele silmadele, huultele, mis liikusid edasi, kuigi ta nüüd midagi ei kõnelnud, vastas ta tasa:

„Hea, ma kutsun.”

Üks hull ei või teist ravida. Ja see polegi ravitav... Kas tema lakkas Mado'd armastamast? Ta kardab praegu ühte — varsti läheb Mado ära...

Ja Mado tõusis. Ta läks ära niisama erutatuna. Akna juures seistes nägi Sambat, kuidas ta läks nurgani, kadus silmist, tuli siis tagasi, seisis veidi aega, läks jälle, nagu ei teaks ta, kuhu minna.

Ta seisis kaua akna juures, haaratuna suurest, vaiksest nukrusest. Nüüd ongi kõik öeldud, võib unustada hispaanlanna... Venelane on noorem, peaasi aga, ta on elus inimene, pole haaratud sellest... Ja õudusega vaatas Sambat oma piltidele. Üks neist köitis tema tähelepanu, ta astus ligemale. Selle maastiku maal is ta möödunud suvel, kui Mado oli ära sõitnud „Gélinotte'i"... Aga kui halvasti!... Puu pole maalitud... Miks ütles Mado venelasele metsa kohta?... Puu on vana, jumal teab kui palju tal aastaid on, aga seisab... Neil on tugevad juured... Ainult et ka puud raiutakse... See puu tuleb uuesti maalida, mitte nii, vaid nagu kord ja kohus...

Pimenes. Akna all karjusid lehemüüjad, siis sosistlesid armunud paarikesed, siis tühjenes tänav. Ja kibedusega, ent rahulikult mõtles Sambat: neljakümne-aastaselt ei lasta end maha õnnetu armastuse pärast. Ja kui teda tõugataksegi elust välja, on olemas teine elu, seal pole vaja avaldada oma tundmusi ega saa seal eitavat vastust, see elu pole antud, see on tehtud — põlemisest, piinadest, tarkusest, see on — kunst.

Sambat ja Sergei said kuidagi kohe sõpradeks. Sergei istus, asetanud jalad laiali, tema jaoks liiga madalal taburetil, ja kui pilt talle meeldis, naeratas vaikides.

Sambat küsis, missugune loodus on Venemaal. Sergei hakkas jutustama stepist, metsadest.

„Meie loodust tahaks mitte kujutada, vaid laulda. ta voolab ja on tabamatu, nagu muusika. Vaatad — ja nagu poleks midagi, kuid äkki tungib päike läbi pilve ja valgustab ühe viiru põldu, või läheb mööda teerada tütarlaps, või tõmbub kõik mustaks äikese eel — ja on siisugune võlu! Aga lumetuisk! Ja vaikus — see on ju ka muusika...”

„Ma vaatan teile,” ütles Sambat, „ja mõtlen kogu aeg, miks on nii raske teid maalida? Teie seletasite praegu ise — teil on nagu nagu teie loodus, kogu aeg muutub, ma näen, mitte vormi, vaid väljendust. Kuradi raske on teie portree teha, aga tahaks... Kas jääte kauaks Pariisi?”

Sergei ei jõudnud vastata: koputati. See oli Mado. Ta ütles imestunult:

„Teil on külalised, Sambat?”

Sergeid teretas ta lahkelt, aga tagasihoidlikult. Algu- ses oli ka Sergei kohmetu. Siis kadus esimeste hetkede piinlikkus, algas elav jutuajamine. Millest kõigest nad ei kõnelnud! Laatadest Bretagne'is ja Venemaa vaikse- test jõgedest, milledes ujuvad maharaiutud puude tüved, Ronsard'i sonettidest, mis on täis õnne, kerge nukruse lisandiga, ja magusast veinist, millel on kibeduse kõrval- maik, sellest, et prantslased ütlevad inimese kohta, kes muutub joobnult nukraks, „tal on kurb vein”, ja sellest, et põhjas on suvel valged ööd.

„Vaat kus ma tahaksin elada,” ütles Mado. „Seal võib unistada... Ärge vaadake nii minule! Ma tean, et teil kõik töötavad. Ka mina töötaksin — päeval. Öösel aga... See on oiuline — näha maailma mitte siisugusena nagu päeval! Valgel ööl on vist kõik teissugune — ma- jad, taevad, inimesed.”

„Ja pärast on talv, öö-päev läbi pime.”

„See on ükskõik... Õnn on — kas või üks tundki elada teises maailmas...”

„Teie elate temas,” ütles Sambat, „kui töötate.”

„Mis olen mina maalikunsti alal? Õpilane. Veel kümme aastat pean ma algteadmiste kallal vaeva nägema. Ma tahaksin aga praegu, ilma et oodata, luua midagi enda oma, olgugi habrast, ebakindlat, aga siisugust, et panna sellesse kõik...”

Sambat vaatas ja imestas: siisugusena oli ta tundnud Mado'd kunagi. Talle meenus naliakas lugu Mado' kooli- aastaist. Tüdrukule anti teema: „Kohusetunne Corneille' teostes”. Mado kirjutas tähest, mis langes minestusse, märganud armunud astronoomi, ja talle kingiti slepiga ballikleit, sest mõnusam on langeda minestusse, kui sul on seljas pikk kleit; kuid asjata otsis rätsep tähte, see oli ammu muutunud kuldseks tolmuks, ja ainult astronoom mäletas, kuidas üle taeva oli lennanud komeet... „Mis- sugune mõttetus!” pahandas õpetaja. Mado seletas: „Ma lugesin Corneille'l langevast tähest”... Sellest on möödunud üksteist aastat, kuid Mado on ikka samasu- gune...

Laual seisis kimp põllulilli. Mado küsis:

„Kas teil ennustatakse lilled järgi?”

Muidugi. „Armastab — ei armasta, rinnale surub — saadab kus kurat...”

„See on parem kui meil. Prantsuse tütarlapsed püüavad tingida südamega: „veidi, tugevasti, meeletult“. „Veidi“ ... Minu arvates on parem „saadab kus kurat“. Ütelge mulle need sõnad vene keeles.”

„Mado, ärge kitkuge õielehti ära, te rikute mul natüürmordi.”

Ta laulis vana Roussillon'i laulu. Tal oli madal, nõrk hääl.

Sõdur sõdis kümme aastat,
Sõdur ilma läbi käis.
Südaöösi koju tuli.
Naine vaatas — võõras mees.
Meeldis naisel' võõras mees.
Kuumalt naine teda suudleb,
Valus sõduril, ja hea.
Sõdur, leidsid oma õnne!
Sõdur, õnne kaotasid!
Naine naeruks sind praegu paneb,
Truudust murrab sull' sinuga.
Tappa ei suuda — ta armastab naist.
Andestada ei suuda — ta mäletab kõik.
Sõdur hommikul...

„Ma ei taha enam laulda.”

„Aga mis tegi sõdur?”

„Läks minema. Võib-olla ta polnudki oma naise juures, vaid süleles võõrast naist, võib-olla hulgub ta seni mööda maailma...”

Mado mõtles nüüd ühte: kui Sambat ometi välja läheks! Hetkeks! ... Kas ta tõesti ei taipa? Ta peab ju Sergeile ütlema ... Mida ütelda, ta ei teadnud, kuid teadis — hädasti on vaja midagi ütelda.

„Sambat, kallis, kui te panete vee keema, siis teen ma kohvi. Hea?”

Lõpuks mõistis Sambat, ta läks ära väikesse kööki. Mado küsis Sergeilt:

„Millal te ära sõidate?”

„Ei tea. Arvan, et varsti.”

Mado'le näis, et mitte tema ei kõnele seda — hääl oli võõras:

„Hea, et varsti. Muidu arvavad teie sõbrad, et te olete armunud Pariisi.”

Sergei kehtas õlgu. Kui talumatu ta on! Ja kena ... Millega oli ta teda võitnud? Võib-olla loobumusega, selle nukra lõbususega, mis lasub Pariisi kohal nagu kerge suvine udu?

„Kas ma haavasin teid?”

„Mis te nüüd! Te jutustasite nii huvitavalt oma maast. Ma olen teile väga tänulik, väga ...” Ta tõusis. „Sambat, kuhu te ometi kadusite?”

Köögiuksel, pöördunud Sergei poole, kordas ta lõbusa grimassiga päheõpitud vene sõnu „к чорту пошлет”.¹

„Sambat, kus on teekann? Mis te siin tegite?”

„Ma arvasin, et te tahate ...”

„Ma tahan kohvi. Minge oma külalise juurde, ma teen kõik ise.”

Möödus pool tundi. Sambat otsustas järele vaadata, kuidas on lugu kohviga. Ta leidis Mado nutmas.

„Minge ära! Ei, pidage ... Ütelge talle, et mul hakkas halb, et mul on haige süda. Mõtelge midagi välja. Ma ei või välja tulla tema juurde. Ei või ...”

Tal õel magas Sergei halvasti: ta mõtles Mado'le.

¹ Saadab kus kurat.

Millega oli ta tema eemale tõuganud? Aga võib-olla naerab tüdruk tema üle? Ei, nii ei mängita... Aga miks mõtleb ta kogu aja temale? See tütarlaps, ilma küsimata, ilma nende õigusteta, mida annab pikaajaline sõprus, ilma südamlike kõnelusteta, ilma kuumade sülelusteta, võõrana, tõepoolest täitsa võõrana, oli astunud tema ellu, saanud nii lähedaseks, nii omaseks, et ta vestleb temaga, küsib temalt, lohutab teda... Ta viskles rahunult, vihas-tas enda üle ja siiski mõtles Mado'le. Ja äkki naeris: talle meenus, kui naljakalt neiu oli öelnud vene keeli: „К тупоту“.

Hommikul toodi talle väike sinine ümbrik.

„Eile käitusin ma jälle inetult. Ärge olge vihane, ma kannatan selle pärast. Te kõnelesite, et teie maal on Juuliaid, kellel puuduvad sõnad. Ka mina olen tumm Juulia, ainult prantsuse oma. Ma ei saa ega taha astuda teie ellu, kõik, mis ma teilt palun, on — minuga kokku saada, võib-olla suudan ma teile öelda, mis ma tahan. Ma ootan teid täna õhtul kell kaheksa Voltaire'i kail, mälestus-samba juures. Kui te ei saa või ei taha tulla, ei haavu ma, vaid kõnelen teiega eemalt. Koha valisin ma selle-pärast, et seal on sel kellaajal vähe möödakäijaid, me saame vestelda. Andestage kritseldis, ma ruttan ja ei tihka hakata ümber kirjutama. Mado.“

Tibutas peenikest vihma. Sergei tuli kaile enne mää-ratud aega; Mado ootas teda. Nad hakkasid kiiresti kõ-nelema vihmast, Voltaire'ist, Sambat' piltidest — mõle-mad tahtsid varjata oma erutust. Nad läksid kord väga aeglaselt, peatudes, nagu ei tunneks nad teed, kord kii-resti, ja siis võis kõrvalt vaadates arvata, et nad kuhugi ruttavad; kuid nad ei teadnud, kuhu lähevad. Nad siir-dusid paremale kaldale, jõudsid Concorde'i väljakule,

mis säras nagu ballisaal; läksid üles mööda Champs-Ély-sées'd, vidutades silmi tulede eest ja märkamata mööda-minejaid; siis osutusid nad Bois de Boulogne'is. Tavali-aelt oli siin palju jalutajaid, kuid vihm oli kõik laiali aja-nud. Nad läksid piki tühja alleed; lõhnas niiske rohu, sügise järele. Nad olid vist jõudnud jutustada teinetei-sele kõik, kuid polnud lausunud ainsatki sõna sellest, millest nende südamed täis olid. Sõnad olid vajalikud, sest nad kartsid vait jääda; kuid ka sõnad lõppesid; ainult vihm sahises lehestikus.

Mado jäi seisma, vaatas Sergeile, taganes vaikides, nagu oleks näinud tema silmis midagi hirmsat, ikka nii-sama vaikides jooksis juurde, haaras kätega tal kaela ümbert kinni, hakkas suudlema. Sergei ei mäletanud midagi, ta vaid kordas täsa: „Mado... Mado...“ Neiu näol aga seginesid pisarad vihmapiiskadega.

„Mul jäigi ütlemata see, mis ma tahtsin...“

„Mis siis?...“

„See, mis ma praegu ütlesin...“

Nõnda algas nende armastus. Nüüd kohtusid nad pea-aegu iga õhtu. Keegi ei teadnud sellest. Nad haavusid tihti vastastikku, tülitseid, siis leppisid, aga isegi need lahkhelid olid osakeseks suurest ja täielikust õnnest.

Schierke jaoks polnud olemas väikesi asju — ta täitis kõi-ke innuga. Prantsuskeelse raamatu-juhi väljaandmine vanade saksa linnade kohta pidi kindlustama reisibüroo „Euroopa“ renomeed ja näitama prantslastele, et saksla-sed ei mõtle sõjale. Schierke otsustas, et reisijuht näeb solidsam välja, kui eessõna temale kirjutab prantslane.

Ta peatus Nivelles'il — prantsuse rahvuslane, laitmatu reputatsiooniga inimene, lisaks kõigele — peen luuletaja.

Schierke püüdis „Kirke maskist” jagu saada:

Valgust ei saa näha Persephone,
Sireeni häält ei keegi vaigista.
Jääna hapraid käsi päikese poole
Kuldsel hommikul ei tõsta saa...

Ta heitis raamatu kõrvale kadedusest ja põlgusest segatud tundega. See kaksipidine tunne ei lahkunud temast Prantsusmaal. Neli aastat oli ta elanud Pariisis, juhatades reisibürood ja täites rida eriülesandeid. Ta oli õppinud tundma Prantsusmaad ja oli korduvalt kõnelnud oma kaasmaalastele, et see maa väärib põlgust. Missugune mahajäänud olek, lõtvus! Lühinägelised, tühised inimesed, kes on haaratud kergest teenistusest või oma väiklasist lõbudest, müüdavad ajalehed, efemeersed valitsused, muretus, mis on muudetud kultuseks. Kuid südamepõhjas Schierke kadestas prantslasi, ta oli vaimustatud Pariisi naiskäsitöölise šikist repliikide elavusest, rahvahulga lõbususest ja muidugi köögist. Jah, need inimesed oskavad elada! Ja vaimustudes tõendas ta endale lakkamatult, et iga sakslane seisab kõrgemal neist asjatundjaist ja hõrgutsejaist.

Ilus, — mõtles ta Nivelles'i luuletustest, — kuid rumal ja ilmaaegne...

Rudolf Schierke ei usaldanud partei vastseid poolehoidjaid: tema oli hakanud natsiks kümne aasta eest, kui võitluse lõpp polnud veel selge, ja õrnusega meenus neid aegu — põgenemine jaoskonnast, valedokumendid, tulevahetused kommunistidega, täissuitsetatud õlle-

poed, kus leti ja piljardi vahel arutati maailma tulevast ümberjagamist.

Schierke noorus oli olnud korratu. Ta oli unistanud advokaadikarjäärist; selle asemel tuli tal firma „Prima” esindajana keelitada vaesunud kommersante hankima endale aritmomeetreid. Õhtuti luges ta innuga Dostojevskit, Nietzschet, Spenglerit, kõneles endale, et üksindus on äravalitute osa, ja mangus paksu Emma kätt, kes varsti abiellus rikka rootslasega. Schierke katsetas tegelda ajakirjanduse alal, kirjutas õhtulehes teatripremjääridest, kuid pool aastat hiljem ilmus tedretähniline punapea Katz ja tõrjus ta välja. Üks maapäevasaadik palkas Schierke sekretäriks. Saadik kätles: „Rudolf, jookske, tooge sigareid”... Schierke abiellus inetu tüdrukuga, kelle isal oli pesukauplus. Ja jälle irvitas saatustema üle: äi laostus, kannatamata välja võistlust universaalmagasinidega, naine aga osutus ahneks, kitsiks, riikaks. Schierke oli valmis meelt heitma, kui koolisõber Grimm, keda ta juhuslikult kohtas, ütles talle: „Kogu Saksamaa on nagu sina kuristiku äärel... Tarvis on inimestele usk tagasi anda. Seda võib teha üks inimene, ma näitan teda sulle.”

Kuigi ruumis polnud üle saja poolehoidja, kõneles Hitler väga valjusti, heites ette käsi, ta vaatas üle inimeste peade, nagu näeks ta midagi teiste eest varjatut. Teda kuulates mõistis Schierke, et ta oli elanud halvasti mitte sellepärast, et ta on rumal ja laisk. Talle meenus, kuidas ta poisikesena märkis kaardile vallutatud prantsuse linnu ja kuidas pärast, kui võidetud armee kodumaale tagasi tuli, põrutatud sõdur karjus: „Häbi! Meid reetsid tagala-
nähed.” Talle meenusid ka need aastad, millal mööda kurfürstendammi jalutasid elegantsed välismaalased,

ostes kokku pilte, karusnahku, väärisasju. Schierkel polnud tookord raha kruusi õlle jaoks... Ta oleks võinud saada hiilgavaks ajakirjanikuks, kuid tema asemele pugespas juut. Maapäevasaadik kohtles teda nagu teenrit. „Saksamaa, ärka!“ karjus Hitler. Ja Schierkele näis, et ta oli tõesti ärganud pärast painajalikkude ööd. Temast sai üks natsistliku liikumise kõige ägedamaid pooldajaid.

Kui Hitler võitis, ei hakanud Schierke erinevalt paljust teistest mõtlema soojale kohale: tema jaoks jätkus võitlus; ta rõõmustas, kui talle usaldati tähtis töö välismaal. Olles üsna tark inimene õppis ta kiiresti kõnelema prantslastega: Pariisis peeti teda halvaks natsiks ja Prantsusmaa sõbraks. Niisugusena soovitati teda ka Nivel-le'ile.

„Ma seletan teile, miks ma omistan niisugust tähtsust sellele väikesele raamatule. Meie elame äreväl ajal, poliitikud teevad palju ettevaatamatuid žeste — nii meie kui teie omad. Tuleb näidata, et kunstiinimeste jaoks pole piire. Ma ei tea, miks korraldatakse Nürnbergis parteikongresse. See on ju linn-muuseum, gootika pärl! Ma mäletan teie poeemi Rouen'ist ja olen veendunud, et teie tajute Nürnbergi hinge. Ja Weimar! Siin on teile parim vastus kõigile, kes tahavad kujutada Saksamaad robotite maana! Meie kõik sobime ühes asjas: Goethe kultuses. Kes juhib paremini kui teie prantslasi Wertheri maailma?...”

„Praegu ei julge inimesed isegi Deauville'i minna. Kes sõidab siis Saksamaale?”

„Armas maître, see on udu, ta hajub varsti. Ja raamat pole ajaleht... Ma olen veendunud, et tuleval aastal soovivad tuhanded teie kaasmaalased külastada vanu saksa linnu.”

„Mina ise ei uskunud sõja võimalikkusse, aga inimesed, kes saabuvad Saksamaalt, kõnelevad, et seal on sõjakas meeleolu...”

„Nii võib näida pealiskaudsele vaatlejale... Võrreldes prantslastega oleme meie ju tahumatud, jämedad. Meil armastatakse karjuda, marssida, mängida sõdureid.”

„Hädaohtlik mäng! Meie oleme väga rahusõbralikult meeletatud ja meie ei armasta marssida, isegi mitte paradeerida. Aga kui teil saavad ülevõimu hullud... Prantslased oskavad sõdida.”

„Me teame ja hindame seda. Muidugi meil on kihupäid. Fühurer peab arvestama kisakõrvisid. Aga tema on endine rindemees, tema teab, mis asi sõda on, ta ei lase sõda tulla. Ma lugesin neil äreväl päevil uuesti üle „Kirke maski”. On tarvis sajandeid ja sajandeid kultuuri, et maa sünnitaks niisuguseid luuletajaid. Meie võime sellest ainult unistada... Oma eessõnaga te aitate neid sakslasi, kes kaitsevad meie lääne tsivilisatsiooni ühtsuse ideed. Las hullud täristavad relvi, aga prantsuse luuletaja Nivelle kirjutab Goethe mõistusest, Düreri vanast majakesest, Hoffmanni veidrustest.”

Saatnud Nivellet ära, muigas Schierke: kohtlane peenutseja, muud midagi... Lihvi on, seda peab ütlema... Mis siin imestada — neil on kuradi moodi õnne olnud, need on ajaloo mammapojukesed — viinamäed, Nizza, kullatagavara, Louvre, peaaegu pool Aafrikat... Varsti saab olema teisiti. See on muidugi veetlev maa, keegi ei mõtle teda hävitada, jumal hoidku! Ainult et mitte meie ei hakka siin enam kummardama, vaid meile hakatakse kummardusi tegema, vaat mis!...

Nivelle vaatas kella, prefektuuri on veel vara minna... Ta istus kohviku terrassile ja süvenes mõtteisse. Schierke

on lahke, kuid rumalavõitu. Nad on naiivsed nagu lapsed, selles on Hitleri menu saladus. Ja Hitleriski on midagi lapselikku — rikutud laps... Muidugi on hädasohtlik, kui lastel on tuletikud... Sakslastel puudub mõõdu tunne, Schierke ütles õigesti — nad on tahumatud. Siiski pole need bolševikud, need on meie kultuuriga inimesed. Talle meenus Vlahhov ja ta kortsutas nägu. Niisugusel ei maksa midagi kogu Euroopa maha põletada. Ilma iga-suguse irooniata nimetas ta oma naiskommuniste „Juuliaisiks“. Kommuuni ajal valasid niisugused Juuliad mineviku varaaitu petrooleumiga üle. Kas tõesti nad võivad võita? Siis on kõigil lõpp — nii Goethel kui Racine'il kui ka meil...

„Tere, härra Nivelles!“

Oli tal vaja istuda selle laua äärde! — kõrval osutus Lejean. Nivelles vastas vastumeelselt, ja kõnelus oli ka ükskõikne. Ainult lõpus laskis ta end kaasa kiskuda, — kui Lejean mainis Moskva läbirääkimisi.

„Venelased tahavad meid sõtta tõmmata, et kõrvale jääda. Aga meie pole lapsed.“

„Minu arvates just vastupidi — inglased tõmbavad meie tõmbame. Aga ka venelased pole lapsed, nad ei katse sõdida meie eest.“

Mõlemad jäid vaikseks. Lejean keerutas helesinist sifooni, ja sifoon kähises nagu inimene. Nivelles tundis, et ta on kaotamas rahu. Hea, Vlahhov on venelane, aga see siin on ju prantslane, ja arutleb nagu Vlahhov, vaatab ainult Moskvale, usub ainult venelasi. Missugune koledus! Nad on lõhestanud rahvuse kaheks. See on ju sada korda hullem kui sakslased! No mis suudab Hitler? Võtab ära Danzigi, veel mõne maatüki... Need aga kipuvad kõige tähtsama kallale — hinge, Prantsusmaa, kunsti kallale.

Hüvasti jättes ütles Lejean leplikult:

„Vaata, kellel meist saab olema õigus. Kõik ootavad, millega see lõpeb... Naine ei sõitnud Bretagne'i — kardab, et tuleb sõda...“

End tagasi hoides vastas Nivelles rahulikult:

„Sõda ei tule. Sõda on juba käimas, ta algas kolmekümne neljandal, ma ei tea, kui kaua ta kestab, on ju olnud seitsmeaastane sõda, saja-aastane. Üks on selge — prantslased ei saa sõdida sakslastega, sest prantslased sõdivad prantslastega. Nii et proua Lejean võib rahulikult mereranda sõita. Paistab, et ilmad püsivad...“

Metroost paiskus välja rahvahulki; inimesed ruttasid teatreisse, kinodesse; tungles jõude-vahtijaid; välismaalased — inglased, tšehhid, rootslased — imestlesid inimesi, maju, tulesid; liikus sinna-tänna ajalehtede, linna-plaanide, röövedate postkaartide müüjaid. Sergei ei märganud, kuidas tema kõrval osutus Mado. Nad läksid vaikides, ümberringi aga säras, keerles kõik — reklaamide tuletähed, jalutuskepid, kübarad, väikesed erepunased roosid.

Nad jõudsid laiale vaikselt bulvarile, ja neid nagu notas tühi pink — vanaeitede asukoht, kes päeval kujuvad seal; armunute oma, kes tundide viisi kordavad teineteisele igavaid ja siiski kütkestavaid rumalusi; tavaline pink tavalise kastani all.

„Sergei, millal sa ära sõidad?“

„Miks sa kogu aeg pärid seda?“

„Ma tead ise, miks. Aga sinul on ükskõik...“

„Sul on see saanud mänguks — kõnelda, et mul on ükskõik.”

„Ja sinul on saanud mänguks vaikida.”

„Ma võin ära minna, kui ma olen su tüüdanud.”

„Sergei!”

„Mis on?”

„Ei midagi...”

Läbi avatud akna kostis raadio; keegi kähistas tuhandat korda:

Kõik on hästi, madam markiis...

„Ma ei või kuulda sellest markiisist!...”

„Teil lauldakse vist: „Kõik on hästi, seltsimees nais-traktorist”... On see parem?”

„Miks sa tahad tülitseda?”

„Mina?”

„Jah, sina. Sa palud, et ma jutustaksin sulle Moskvast, pärast aga oled pahane.”

„Arvatavasti olen armukade. Ma olen ju ainult rumal plika... Aga kui sa jutustad, usun ma sind. Teil on vististi palju head — tehased, majad, pingid, saapad...”

„Mitte midagi sellesarnast, saapad on halvad.”

„Pea, sa ei lase rääkida. Teil pole ühte — kunsti. Seda sellepärast, et te tahate mahutada kõik ellu. Teil on kunsti asemel informatsioon — nii ja nii palju pilte, nii ja nii palju raamatuid.”

„Sa kõneled, aga ise ei tea...”

„Tean. Sa tahad ka armastuse tingimata elusse top-pida.”

„Ma ei taha midagi... Sina oled see, kes kogu aeg küsib: „ja edasi?”...”

„Miks sa ei usalda mind?”

„Ma ei usalda ennast. Tead, Mado, miks Prantsusmaa koost laguneb? Te olete liiga leebed enda vastu.”

„Võid maha teha Prantsusmaad, niipalju kui sul pähe tuleb, ma ei haavu. Iseenesest kõneled sa lihtsalt, aga tarvitseb mainida sinu kodumaad, kui sa asud nagu kom-padele. Tahad teada, mis mind nõukogude inimestest eemale tõukab? Enesega rahulolu.”

„Pole tõsi. Meie pole enesega rahul, kuid meie usume endasse. Aga vaat teie ei usu endasse.”

„Uskuda? Milleks?...”

„Et elada.”

Mado ütles äkki teissuguse häälega, väga tasa:

„Aga kui ei saa elada? Sergei, kas võtad mind kaasa?”

Sergei ei vastanud. Nad tõusid, hakkasid kiiresti mi-nema, nagu kardaksid nad hilistuda. Aga läksid sada sammu — ja jälle on pink, ja teine kastan, mis kaitses neid lehestikuga heleda laterna eest; Mado oli talle tänu-lik — ta ei tahtnud, et Sergei näeks praegu tema silmi.

„Mado, mul on kaks elu, üks on minu oma, tõeline, teine oled sina.”

„Ma ei taha astuda sinu ellu, ei taha sind segada. Aga kui sa ära sõidad...”

Naine peatus nende läheduses ja hüüdis kähedalt: „Pa-ris-Soir!” Sergei jooksis ajalehega laterna juurde.

„Andesta, kuid praegu hargneb kõik nii kiiresti...”

Mado naeris nukralt:

„Mu jumal, kui erinevad meie olemel! See on tõepoo-lest katastroof — puu ja tuul... Sa ära vaata, et ma naeran, ma tahaksin nutta. Aga see on naljakas, hirmus naljakas — puu ja tuul... Kas sa oled tõesti sündinud Pariisis? Sa oled hoopis teissugune, nagu oleksid sündi-nud Marsil.”

„Miks Marsil?”

„Ma ei tea. Sõjaväeline nimi...”

„Aga sõda tuleb, ja varsti.”

„Ma püüan sellele mitte mõelda.”

„Kõik on hästi madam markiis”... Ja siis langeb pomm madam markiisi peale, selle pingi peale...”

„Sind rõõmustab see?”

„Mul on hirm — Pariisi pärast, sinu pärast. Sa oled — nagu Pariis — võõras ja minu, lõbus ja õnnetu, väga tark ja väga rumal. Mis sinust saab?... Sa oled niisugune... kaitsmatu...”

„Aga sina?”

„Mina?... Meil on teissugune elu. Meie oleme paljuga harjunud. Kannatame välja.”

„Mida te välja kannatate?”

„Kõik.”

„Aga mina ei kannata välja lahusolekut sinust...”

Nad tõusid, hakkasid minema üles mööda Montmartre'i järske tänavaid. Nad hoidsid teineteise käest kinni, nagu väikesed lapsed. Vahel valgustasid vitriinide, restoranide heledad tuled nende pinguldatud, nagu tardunud nägusid. Siis muutus linn vaikseks, provintslikuks; keegi nuttis pimeduses; neiu kohendas sukka ja jooksis ära; sõiduteel istus hulgus ja surus tühja pudelit vastu rindu. Said nähtavaks tähed. Mado hingas raskelt; tema käsi oli külm. Ja lõpuks avanes Pariis, üleni oranžis udus; ta viskles, kohises nagu meri.

Sergei tundis näol käe külmust; Mado küsis tasa:

„Miks ei taha sa õnne?”

Ta ei vastanud, ainult ettevaatlikult, ebausklikult pigistas kätt, suudles seda. Karjus kass. Joodik laulis pimeduses:

Kallim, nüüd pole vaja laulda...

Sergei hakkas kõnelema kõlatult, aeglaselt, ebakindlalt, nagu loeks ebaselget kirja:

„Ma jutustan sulle vanast Pariisist, nagu oleksin ma tookord elanud... Linn oli seesama — ja teissugune, needsamad majad, kohvikud, aga inimesed naersid teisiti — lõbusamalt. Ja oli palju luuletajaid. Fiakrid — lasti eesriie alla ja suudeldi... Jaurès kõneles, et varsti saabub vendlus... Aga saabus Verdun... Ma kaldusin kõrvale, mitte sellest ei taha ma jutustada... Vaat sellesse Pariisi tuli vene tütarlaps, ta oli enne seda istunud aasta otsa vanglas. Sa kujutled üleminekut — vangla, sandarmid, lumehanged, ja äkki Pariis... Tütarlaps oli tagasihoidlik... Ei tea, kuidas see juhtus, aga ta tutvus noore prantslasega, see oli üliõpilane, kirjutas luuletusi. Nad läksid mööda tänavat nagu meie sinuga, ainult oli võinädal, karneval, nii palju konfetit, et jalad vajusid sisse nagu lumme, Arlekiinid, Pierrot'd... Järgmisel päeval pidi tütarlaps ära sõitma — ta saadeti Venemaale „kirjandust” viima. Üliõpilane armastas teda või mõtles, et armastab, see on ükskõik, tahtis kinni hoida. Ta ütles: „Miks te keeldute õnnest?” Neiu vastas: „Õnn on mitmesugune, ühel üks, teisel teine.” See ongi kogu lugu.”

„Ta sõitis ära?”

„Järgmisel päeval... Tuli tagasi aasta pärast, kuid nad ei kohtunud enam.”

Mado värises üleni, kõneles kogeldes, hinge kinni jäd-des:

„Sa oled hulluks läinud, Sergei! Utle lihtsalt, et sõidad homme ära! Ei maksa mind piinata!... Milleks sa kõik selle välja mõtlesid?”

„Ma pole midagi välja mõelnud. Seda jutustas mulle ema...”

Nad ei suutnud enam kõnelda. Joodik aga alustas uuesti:

Pole vaja laulda, on selge kõik ka ilma lauluta...

Pariis oli kadunud uttu. Näis, et oli kadunud ka armastus. Siis aga suudles Mado Sergeid, ja äkki haaras neid lapsik lõbusus. Nad jooksid alla — tänavaile, kus veel nõrgalt helendasid viimased baarid. Jõid leti ääres kohvi, pummeldajate, autojuhtide, tööliste keskel. Valgenes, Sergei ütles:

„Sa oled väga kahvatu. Aga silmad põlevad, silmad elavad omaette, nad on teisest näidendist...”

Mado naeris vastuseks. Sergei ostis levkoisid ja lilled lõhnasid suve, lapsepõlve, õnne järele. Nad lahkusid, nagu poleks olnud piinavat ööd. Alles kui Mado magama heitis, veel mitte mõtle, õnnelik, purskasid pisarad silmist — ta sõidab ära ega võta mind kaasa... Ja uinudes lohutas ta end: pomm langeb Pariisile, tolele pingile, minule...

Professor Dumas' teenija punapõseline Marie oli lobi-seja: aedviljapoes või naisuksehoidja juures jutustas ta:

„Kui ma teenistusse astusin, räägiti: ta on hajameelne inimene, on ametis oma mõtetega, kuidas sööki valmistada — see pole tähtis, temalt ei kuule sa sõnagi. Ja mis te arvate? Külalised ei märka, tema aga, niipea kui oled lambaprae veidikese kõrbeda lasknud, sosistab tingimata: „Noh, Marie, oleme endale häbi teinud...”

Valab endale veini, keerutab klaasi, silitab ja joob, nagu loputaks suud. Kuuekümne nelja aastane, aga te peaksite nägema, kuidas tantsib! Käis jahil, tõi kaks põldpüüd, oli end üleni poriga kokku määrinud, ma puhastasin kolm päeva. Meil külas oli niisuke — väsimatu, kuuekümneseitsme-aastaselt võttis noore naise ja pulmas jõi kõigist külalistest üle. See oli vaat maainimene, aga et minu oma oleks õpetatud mees, seda ei usu ma iial!...”

Oma südames Marie jumaldas professorit: lõbus, iial ei tee sulle ülekohut, ja kui tulevad külalised, kutsub teda ja ütleb: „Joogem meie võluri terviseks, kaste üksi on juba midagi väärt.” Täna oli Marie moorinud liha punases veinis — professor oli ütelnud: „Tulevad välismaalased, püüdke endale mitte häbi teha”...

Kuigi Marie kinnitas, et tema peremees „pole mitte õpetatud mees, vaid naljahammas,” oli professor Dumas' nimi tuntud kaugel väljaspool Prantsusmaa piire. On arusaadav, kuidas rõõmustas Johann Keller, kui Dumas ütles talle: „Ma lugesin teie töö läbi. On mõnegi asja üle vatelda. Aga teie olete tubli!... Kas olete siin üksi? Naisega? No vaat tore, tulge temaga reedel — sööte minu juures lõunat.”

Nähes Dumas'd koduses miljöös sattus Keller segadusse: mitte nii ei kujutelnud ta endale suure teadlase elu. Lõunalauas kõneles peremees vaimustusega Chaplinist, siis hakkas õpetama, kuidas valmistada sibulasuppi, kutsunud konsultatsioonile Marie; siis läks äkki üle Marseille' anekdootidele, kusjuures naeris ise laginal, pühkides suurätikuga silmi. Keller suhtus kõigesse lugupidavalt, ta austas Dumas'd niivõrd, et isegi anekdoodid näisid talle targad.

See oli blond mees suurte mustade prillidega, korrektne ja uje; asjata valas Dumas talle üha juurde Chablis'd, lootes, et külaline hoogu satub — Keller oli alati niisugune. Ta polnud ka lapsepõlves vallatanud; katkise tassi või lõhkikäristatud püksikeste nägemine solvas teda, kärarikkaile mängudele eelistas ta raamatuid. Ja ka pärast, noorukina hoidus ta eraldi seltsimeestest; ühed üliõpilased pummeldasid, vihtusid kaarte mängida, löid üksteiselt üle punapõselisi naiskelnereid; teised olid innustunud poliitikast, karjusid, et tuleb maha tappa kommunistid ja juudid, ära võtta „koridor“, Elsass ja veel midagi; Keller aga unistas vaiksest õpetlaseelust puhtas linnakeses, kus õitsevad pärnad, neiud naeratavad häbelikult pelargoonipottide kohal, ja vanamehed suitsetavad ruttamatult oma viimaseid piibutäisi. Varsti pääsesid võimule natsid; Keller suhtus sellesse ükskõikselt: mis puutub antropoloogisse erakondade võitlus? Brüning või Hitler, ükskõik... Tal on oma töö, raamatud.

Neli aastat loeti Gertat Kelleri mõrsjaks; nad kohtusid kondiitriärides, jalutasid pargis, suudlesid vahel. Keller ei rutanud abiellumisega: ta tahtis enne jalad alla saada, ja ka kontrollida tundmuste kindlust. Talle näis, et ta on Gertat tundma õppinud, aga ta eksis. Neiuna oli Gerta olnud unistaja, kõhn ja arg, oli õhanud rõõmu või heldimuse pärast. Saanud aga proua Kelleriks ja sünnitanud kaks last, läks ta paksuks, tema iseloom muutus — ilmus võimukus. Ta luges meest mittekohandatuks elule, oli veendunud, et kõik petavad teda, ja tundes oma vastutust laste tuleviku eest, tüütas Kellerit; mees ei tohtinud minna tänavale ilma villase sallita, pidi pärima dekaanilt tema tädi tervise järele ja esimesena maksma sisse raha „Talveabi“ jaoks.

Kui Keller asus töö juurde „Lõuna-Ameerika indiaanlaste mõnedest rassilistest iseärasustest“, ütles Braun: „Nüüdisaja kohta on see riskantne teema“... Gerta sattus ärevusse, hakkas keelitama meest muuta teema; kuid tema oli kangemäelne — oli kaasa kistud tööst.

Professor Dumas luges Kelleri raamatu huviga läbi, kaunistades tema leheääri küsi- ja hüüumärkidega.

Sinisilmaline ja kõrgerinnaline Gerta võrdles tahtmatult professor Dumas'd mehega. Kui noor see prantslane on! Ja ometi on ta üle kolmekümne aasta Johannist vanem! Johann töötab liiga palju, ta ei oska puhata... Nii ka nüüd... Kas võib tulla Pariisi ja terveid päevi kõnelda mingisugustest indiaanlastest!... Ega's ometi iga aasta saa osaks niisugune õnn! Kui palju ta on palunud Johanni minna „Folies-Bergères'i“, tema lükkab ikka edasi. Nädala pärast sõidavad nad ära. Häbi ütelda, ta pole Gertaga isegi Eiffeli tornis käinud!... Aga prantslane on väga külalislahke, ainult jätab ebasoliidse mulje. Võib-olla polegi ta nii suur teadlane, nagu näib Johannile? Lõunasöök on maitsev, aga sisustus vilets, ja ka sööginõud üsna odavad... Meil elab lihtne õpetaja paremini. Imelik, kuidas võib teadlane jutustada nii rumalaid anekdoote? Muide nad on kõik niisugused, ebasoliidne rahvas! Aga ometi oli nendel Napoleon... Vististi on nad mandunud, nagu see professor... Tema aatais ja niisuguse nimega lagistada naerda nagu burš...

„Kas Pariis meeldib teile, proua Keller?“

Gerta kõrge rind hakkas liikuma:

„Oo, härra Dumas, kuidas võib Pariis mitte meeldida! See on vist kõige lõbusam linn maailmas.“

Siis ütles Dumas, nagu aimates tema mõtteid:

„See on tõsi, et lõbus. Aga mitte ainult lõbus — härra Keller teab, et me võime ka töötada. Ma ei mõista, miks mõned viletsad inimesed teil kõnelevad meist nii halvaks panevalt, vaatavad korra Montmartre'it, ja juba on neil otsus valmis — „mandunud“...“

Dumas naeris. Kui vastikult ta naerab, rõhib — mõtles proua Keller. Tema mees aga punastas ja olles kõhateelnud, ütles:

„Ei maksa pöörata tähelepanu kõigele, mis meie juures kirjutatakse. Poliitika...“

„Tean, tean! Mina ei lase seda poliitikat lävelegi. Ka meil võtad vahel ajalehe ja tahaks sülitada — siisugune jälkus!... Ainult et meil võib sülitada, aga vaat Saksamaal... Teil on isegi nagu süljekausid registreeritud — kuhu sülitada ja mis puhul.“

„Ma kinnitan teile, härra Dumas, et meil on küllalt inimesi, kellele on vastikud siisugused rumalused... Mida pean tundma mina, kui mõned poliitika meelega heaks katsuvad alla kiskuda prantsuse kultuuri? Ma võlgnen teile ju nii palju...“

„Ja teie võite avalikult ütelda, et nad kirjutavad rumalusi?“

„Muidugi. Ma kõnelengi seda oma ringis.“

„See tähendab, kuidas see on, „oma ringis“? Proua Kellerile?... Noh, teate, see on isegi alandav...“

„Te peate aru saama, härra Dumas, et Saksamaal on teissugused tingimused... Meie rahvas on harjunud sise-
mise distsipliiniga, talle on vaja moraalseid silmaklappe. Mind need silmaklapid segavad, aga minu majaperemes on vaimustuses, ja minu pagar, ja kõik naabrid. Nendele tähendab uus režiim kõigepealt korda. Mina ise ei kuulu parteisse, ma pole nõus nende ideoloogiaga. Aga peab

olema õiglane — nad on kaotanud tööpuuduse... Meie ala kohta peab ütleva, et kuigi ta puutub kokku partei põhidoktriiniga, võime meie töötada vabalt, nagu enne.“

Dumas jooksis kabinetti ja tuli tagasi Kellari raamatuga.

„Kohe, kohel... Te kõnelete, et võite vabalt töötada? Vaatame järele... Ma leian kohe selle lehekülje... Siin!... Teie esitate indiaanlaste veregruppid Santiago's avaldatud andmeil. Väga huvitav ja õpetlik! Tuleb välja, et grupp 0, mida teie lollikesed ülistavad, annab indiaanlastel üheksakümmend üks protsenti. Kuid, kallid sõbrad, te ei kõnele lõpuni! Ma ei räägi järeldustest, ainult arvudest. See on järgmisel leheküljel, kus teie esitate üldandmed. Teie olete kasutanud Rammi ja Socarraz'i, aga Lipschützi olete millegipärast välja jätnud. Kui teie teete lõppkokkuvõtteid, siis kuidas mööduda vaikides siisugusest faktist: näete, ma kirjutasin juurde — grupp 0 — viiskümmend kuus üli-põhjatõulistel islandlastel ja täpipealt siisama palju Jeemeni juutidel!“

„Ma tean neid arvusid, aga te mõistate ise, et ma ei saanud neile viidata...“

„See tähendab, kuidas ei saanud? Aga kas Galileil oli mõnus vanglas istuda? Ei, kui olete juba asunud teaduse kallale, siis tuleb olla kindel lõpuni! See pole kaardimäng: ütlesin pass...“

Silmanud Kellari kurba nägu, jäi ta vait. Vanatont mind ajas kõnelema!... Söötsin kõhu täis, ja nüüd rikun seedimist...

„Noh, hea... Jätame selle, — proua Kelleri on siisugused vaidlused kindlasti tüüdanud. Raamat on teile ilmski huvitav. Kohvi juurde aga soovitan vaat seda Armagnac'i...“

Ja Dumas ületas iseenda: ta oli nii hea, nii südamlük, et võlus ära isegi proua Kelleri. Gerta näitas professorile oma laste pilti ja Dumas ütles viieaastase Ruddi kohta:

„Sellest saab kapten. Vaadake — tõeline merekaru!”

Proua Keller heldis. Kõik oleks olnud hea, kui poleks tulnud Anna Roth. Silmanud külalisi, sattus ta segadusse:

„Ma tuln silmapilguks teile, härra Dumas. Te tahtsite anda mulle raamatu...”

Dumas pani ta kohvi jooma. Ta vaikis. Vaikisid ka Kellerid. Dumas, soovides sulatada jääd, ütles:

„Anna, see on väga andekas teadlane. Ja ärge arvake, palun, et ta on mats! Ta ütles mulle ise, et Saksamaal on nüüd palju lollpäid. Kujutelge, ta on köidetud isegi oma erialal! Nii et teil ei maksa karta...” Ja pöördunud Kelleri poole, selgitas Dumas: „Ma kõnelen seda sellepärast, et proua Roth on riius teie kisakõridega. Ta on kommunist, oli Hispaanias. Tema juuresolekul võite kõnelda avameelselt...”

Jälle tekkis vaikus. Lõpuks pigistas Keller endast välja:

„Räägitakse, et Hispaanias on suvel talumatult palav.”

„Jah, suvel on seal väga palav.”

Proua Keller tõusis:

„Vabandage meid... Aga kell on juba pool viis, ja meie lubasime kell neli kodus olla.”

Võõrastemajani sõitsid nad vaikides; numbris leidis aset raske kõnelus.

„Sa oled naiivne nagu poisike! Ma rääkisin sulle, et peab küsima doktor Koenigilt, enne kui kutse vastu võtta. See vana lollpea...”

„Mis sa kõneled, Gerta? See on suur teadlane.”

„Ja suur lollpea. Nüüd hakkab ta igal pool jutustama,

et sina oled režiimi vastane. Nagu sa ei teaks, et kõik prantslased on pöörased lobisejad! Ta kutsus meelega selle saksa kommunisti. Ta tahab mässida meid mingisugusesse jõledusse. On sul niigi vähe vaenlasi? Pärast sinu raamatut ootavad nad ainult juhus...”

„Sa liialdad. Professor Borchardt andis raamatu kohta väga hea hinnangu.”

„Borchardt ei otsusta üksi asja. Sa tead väga hästi, et Klitsch kirjutas üpris teravalt. Kui tema artiklit pole trükitud, ei tähenda see, et teda ei trükitä. Tarvitseb neil haisu ninasse saada, kuidas sa Pariisis käitusid... Kui inimesel on lapsi, tuleb käituda ettevaatlikumalt. Sa võid kaotada kõik.”

„Ma ei arvanud, et Dumas hakkab kõnelema poliitikat.”

„Sa oled naiivne nagu Ruddi. Nad kõik vihkavad meid. Imelik, kuidas sa seda ei tunne! Siin võib igal pool oodata sissevedamist. Saada kokku saksa naiskommunistiga!... Kust sina tead, et ta pole segatud nõuniku tapmisse?...”

„Gerta, kes võis siis oletada?...”

Proua Keller istus pimedas nurgas ja nuttis. Selle asemel et lõbustada ennast ja teda, soetas Johann hirmsaid tutvusi. Niisuguste kõneluste eest üksi võidakse istuma panna. Ja äkki see kommunist... Doktor Koenig hoiatas Johanni, et siin peab valvel olema... Mis saab lastest, kui Johann tänavale visatakse? Talle meenus, kuidas Dumas ütles, et Ruddist saab kapten. Nüüd see ei liigutanud, vaid pahandas teda, — vana narr! Ta meelitas usaldava Johanni lõksu!...

„Kuule, Johann, sa pead jutustama doktor Koenigile, et kohtasid Dumas' juures seda Anna Roth'i.”

„Vististi pole ta ei Roth ega Anna.”

„Ükskõik, kirjelda, kuidas ta välja näeb. Ta käib Dumas' juures, nad võivad kergesti kindlaks teha... Kui sul on alles veel terakegi tervet mõistust, siis sõidad sa kohe saatkonda. Doktor Koenig on seal kella kuueni...”

Keller istus kaua suures ebamugavas ooteruumis. Ta oli vihane naisele, Dumas'le, doktor Koenigile, kogu maailmale. Kui rumal ja alandav see on! Tema on teadlane, tema tööd on hinnanud nii Borchardt kui Dumas, ja tema peab öördama nagu nuhk... Vastik! Aga midagi pole parata... Natsidega ei saa olla tegemist tegemata... Klitsch ootab parajat juhust. Ta kinnitab ju, et mina olen „lamarkist”. Võib kergesti juhtuda, et homme olen ma neile marksist... Küllalt öid olen ma veetnud ilma uneta — oodanud gestapolasi... Gertal on õigus... Aga kui vastik see on!... Dumas võib lobiseda kõik, mis tal pähe tuleb, ja tema julgeb veel kõnelda Galileist! Elaks mõni aeg meie juures!... Miks prantslastel nii hästi on läinud? Sakslased pole ju halvemad, pole rumalamad. Prantslased on need, kes on viinud Saksamaa meeleheittele oma „diktaadiga”. Prantslased on süüdi selles, et meil on Hitler... Ise aga on õnnelikud, söövad, jopvad ja veel mõnitavad meid... Mis ta ütles Dumas'le? Mitte midagi hirmsat. Ta koguni kriipsutas alla, et Saksamaa jaoks see režiim sobib... Muidugi, moonutada võidakse alati... Nagu Klitsch raamatuga... Ja lisaks kõigele see neetud kommunist!... Peab jutustama, muidu võidakse midagi niisugust külge määrada... Ja siiski on alandav!...

Jutustanud kõik doktor Koenigile, tundis Keller kergendust: jumal tänatud, on lõppenud!... Doktor Koenig surus tugevasti tema kätt:

„Tänan! Teie talitasite nagu õige sakslane. Kõik see on äärmiselt tähtis...”

Keller väljus saatkonnast rahustatuna. Võib kõnelda mis tahes, aga tema teenib kodumaad. Saksamaa on Saksamaa... Miks näis see talle alandav? Eelarvamused! Need pole ju väikesed perekonnaasjad, võib-olla on too naine tõesti terrorist... Tema täitis ainult oma kohust...

Ja Keller sattus nii heasse meeleollu, et lõpuks teostus Gertrudi unistus: nad läksid „Folies-Bergères'i”. Vaadates pooleldi rietatud tütarlapsi proua Keller kord vaimustus, kord ironiseeris. Nad tantsivad elegantselt, oskavad end ehtida. Aga peab tõepoolest manduma, et hakata armastama naist, keda ei saa isegi patsutada kintsudele... Joon, ja jälle joon, aga kus on siis rind, puusad?... Niisugused ei ela kaua... Aga siiski on lõbus ja imestusväärset graatsiline. Meil on kõik jämedam... On midagi jutustada Heidelbergis. Hea, et vaene Johann natuke meelt lahutab. Ta töötab nii palju, ja nüüd veel see lugu...

Kuid Keller ei lõbutsenud kaunitare vaadates. Kõik ujus mööda nagu udus: Dumas, vein, Gerta pisarad, doktor Koenig... Ta ei mõtelnud sellele, kas ta oli talitanud halvasti või hästi, ta tundis ainult, et ta on ära piinatud, ei taha ei muusikat, ei naisi ega veini.

Õhtul meenus Dumas'le Kellersi solvunud nägu. Kuidas pagan ma selle peale tulin?... Tal on ilma minu sõnade tagi raske. Režiim on võluv, ega ole midagi öelda! Ta ei või isegi esitada kõiki andmeid grupi 0 kohta. Meil ei taluks seda keegi... Aga Kellerist on kahju — andekas inimene ja ka aus, seda on kohe näha.

Marie torises:

„Tasus mul jännata! Raguu, bešamel-kaste... Kas nägite, härra Dumas, kuidas ta sõi? Ta ei tundnudki, mis ta neelab! Naine aga on päris lehm. Ja õel. Kui nad järgmine kord tulevad, keedan kartuleid, las õgivad.”

Dumas naeratas:

„Asjata teete neile liiga, Marie, need on head inimesed. Ainult lõunastada on nendega igav...”

16

Veel eelmisel päeval oli Mado õnnelik; kogu õhtu hulkusid nad Sergeiga mööda Pariisi äärelinna, pugesisid tänavakestesse, mis sarnanesid lõhedega, jooksid väljakute tuled juurde, käisid laadal, kuulasid vana vantroelitu, ja harakas ennustas Mado'le õnne, tõmbas välja roosa sedelikesse: „Jäägu su süda rahule, armastusobjekt ei lahku sinust.” Ja kuigi Mado naeris sõna „armastusobjekt” üle, muutus ta meel rahulikuks. Võib-olla sel põhjusel, võib-olla ka sellepärast, et terve õhtu oli nii selge — ei haavumist, ei kerget lahkumist, ta isegi ei küsinud Sergeilt, kas ta varsti ära sõidab, nagu ta küsis igal kokkusaamisel.

Ja nüüd sõidab ta ära. Kohe näeb Mado teda viimast korda...

Sergei teadis, et ta sõidab varsti ära, ja polnud siiski lahkumiseks ette valmistatud. Ta mõtles tihti oma tundmuse üle järele, püüdis mõista, mis tõmbab teda selle tüdruku ligi, kel on nii keerulised, sageli vasturääkivad hingeliigutused, ja ei suutnud. Ta teadis ainult, et elu, mis enne oli täidetud veereni, näis nüüd, millal Mado oli kadumas, pime ja tühi. Ja ühtlasi oli Mado väljaspool tema elu, iial ei kõnelnud ta temaga oma tööst, ei jaga-

nud lootusi ega muresid; ei pärinud temalt „Corbeille” kohta, sõprade kohta, võõra ja arusaamatu elulaadi kohta. Võib-olla see on kõik väljamõeldus? Ja kohe väitis Sergei endale vastu: ei, ta armastab elusat naist, tunneb teda, nagu oleks elanud temaga palju aastaid, kuigi ei tunne ei tema muresid ega tema sõpru.

Ja siiski ei olnud ta kordagi mõtelnud, et võib tuua Mado oma ellu. Tundes, et lahkumine läheneb, lohutas ta end ebaselgelt: ei või olla, et nad ei kohtuks uuesti!...

Alles praegu märkas ta: mis ta teeb? Kui tihti oli Mado korranud: „võta mind kaasa”. Miks ei kuulanud ta teda, ei tahtnud kuulata? Niisugune asi ei kordu ju... Mado'l on õigus — miks keeldub ta õnnest?...

Kuid mis saab Mado'st temale võõral maal, ilma sõpradeta, ilma nende elu pisiasjadeta, mida märkad alles siis, kui neid pole ja kui nad muutuvad hädavajalikeks? Tema teab seda, ta tundis Pariisis igatsust Moskva põik-tänavate järele, laternate järele Puškini mälestussamba juures, laulu järele, sõna järele, tühiasja järele... Kuidas suudab elada Mado, olles seotud eluga vaid Sergei kaudu? Mees saadetakse kuhugi, ja lõng katkeb... Sergei tunneb elu mitte niisugusena, nagu ta näib, kui kuulad vantroelitu Pariisi laadal. Tema on vanem, rohkem läbi elanud, tema peab arutlema kahe eest. Kuidas kiskuda Mado lahti neist tuledest, tema piltidest, Pariisi lõbususest ja nukrusest?... Sambat jutustas, et kastaneid ei saa ümber istutada — nad kuivavad...

Sergei ei kõnelnud ka endale lõpuni peaasja. Aastat kümme tagasi oli ta palju lugenud, oli vaimustunud Tolstoist, Dickensist, Stendhalist; romaanikangelased näisid talle elusaina, ta tundis neid paremini kui oma kaasseltsimehi; päeva jooksul pöördus ta ühtelugu tagasi välja-

mõeldud, kuid reaalse maailma juurde. Võib-olla oli ka Mado temale imetaoliseks raamatuks? Neid ei köitnud ju argipäevad, mis sarnlevad veresoontega. Ta armastas Mado'd, muutus näost, niipea kui silmas teda, aga isegi unistustes ei suutnud ühendada seda naist ja oma elu. Mado jäi alati kõrvale. See ei tulnud mitte tundmuse nõrkusest, vaid Mado' hingelaadist; Sergei ütles talle kord: „Mulle näib vahel, et kui mina ütlen „jaa“, kuuled sina „ei“. Sina oled tehtud teisest tainast...“ Mado oli soe, elus, armastatav, ja jäi siiski unenäoks.

Ja Sergei ei ütelnud talle sõna, mida ta ikka veel ootas. Mado püüdis olla tugev, ei hakanud nutma, ei küsinud midagi. Nad jõudsid selle alleeni, kus oli alanud nende armastus, seisid veidi aega keset puude varjast kulda ja läksid edasi; kaua hulkusid nad mööda oma õnne tänavaid, naeratades puudele, laternaile ja kahele varjule sinakal kõnniteel; nad tundsid ära pinke — siin olid möödunud nädalad, aastad, elu... Ja tuttavalt lillemüüjannalt ostis Sergei Mado'le viimased lilled, väikesed teeroosid.

Siiski ei kannatanud nad lõpuks välja, katsusid petta teineteist lootuse sõnadega.

„Võib-olla tulen ma kevadel jälle siia...“

„Ma ootan. Ja kui sa näed, et su meel on liiga nukker, kirjuta üks sõna, ma tulen. Tööta, et sa kirjutad...“

„Muidugi kirjutan. Ma tean nüüdki, et saab olema raske.“

„Siis — miks?...“

„Ei tea... Mado, ma ei saa teisiti... Usu mind, ma olen vanem, tunnen paremini elu... Võib-olla ma ei oska öelda, aga see on nii... Praegu on see võimatu... Kevadel tulen ma kindlasti... Ja siis on kastanid õites,

ja äkki ma näen — Mado tuleb rohelises kleidis, millegipärast näib mulle, nimelt rohelises... Ma olen veendunud, et me saame varsti kokku...”

Mado raputas pead.

„Milleks mängida peitust?... Sergei, ma tahan ütelda sulle midagi väga tähtsat. See on tõsi, et sina oled vanem ja targem, ma olen valmis sind kuulama, sa tead kõik. Mina elasin ju nagu kasvuhoones, sina aga töötasid, võitlesid. Aga ühte tean ma paremini. Sa ära vaidle, ma olen ju naine... Ja seda tean ma paremini kui sina... Võib-olla ei näe me teineteist iial enam. Sinul saab olema oma elu. Ära arva, et ma kiivan, ma kõnelen seda lihtsalt, nagu seda, et sa saad hingama, kõndima, kõnelema. Teine naine... Ja tema saab elama sinu kõrval, teadma kõiki sinu asju, rõõmustama ühes sinuga ja kurvastama. Sa pea siiski meeles, et on olemas Mado. Kes teab, võib-olla ei saa keegi sulle lähedasemaks, kui olin mina? Ja siis tunned sa seda ka aasta pärast, ka kümne aasta pärast. Sa ära tee endale etteheiteid, et jätsid mu maha, vaid pea kõike meeles, ja sul saab olema kergem... Ma ei anna sulle mingisuguseid töotusi. Kust mina tean, mis minust homme saab? Võib-olla tuleb ka minule teine elu... Aga kuule, Sergei, kui ma hakkan igatsuse pärast hulluks minema, ennast iseenda eest peitma, öösiti patja hammustama, siis ütlen: on olemas Sergei! Kas said minust aru? Me panime sellesse nii palju oma südamest!... Ja kui mõni asi elus ei sure...”

Ta ei lõpetanud, tundis, et jõud ütleb üles; küsis, milal väljub rong.

Jaamas oli kärarikas ja rahutu kõrgeist tahmunud kupleist, viledest, kohvleid täis laotud kärudest,

inimeste askeldustest, jumalagajätmistest, võileibadest, rätikuist, hüüdeist.

„Kas kupees on palju rahvast?”

„Palju.”

„Kuidas sa siis magad?”

„Pole viga...”

„Sergei, mäletad: „rinnale surub”... Sa pead oma kohale minema... Las ma kaelustan sind!...”

„Mado!...”

Ja juba hakkasid kihutama vaksali, tehaste, eeslinnade tuled. Tema aga kordas ikka veel akna juures: „Mado!” Siis ilmus öö, niisugune, mäherdust linnas ei näe, ta kattis suitsu niiske põllu lõhnaga, uimastas musta pimedusega. Sergei katsus tukkuda, kuid ei suutnud, ta valis rataste mürina saatel sõnu, hellitavaid nimetusi, lausekatkeid. „Rinnale surub, saadab kus kurat”... Aga rattad ei jäänud wait. Hommiku eel uinus ta, et tund aega hiljem ärgata ehmudes: mis on juhtunud?... Ja kohe tuli tal meelde: pole Mado'd!

Ta teadis, et ei saa loota aja tervendavaile omadustele — tuleb elada selle haavaga; vestles; lõi närvitse-des lahti lehe — kuidas on lugu Moskva läbirääkimis-tega? Vaatas Saksamaa korralikke igavaid maastikke. Siis hakkasid laiuma Poola südantängistavad vähjad, Venemaa ettekuulutajad. Varsti tulevad tared, metsad, karikakrad ja kellukad, blondid plikad!... Negorelojes pidi ta peaaegu kaelustama nösuninalist punaarmeelest, kes ütles, lugenud läbi „Pravda”: „Prantslastel pole monoliitsust!”...

Ja ongi Moskva, süvine lämmatav palavus, lehkab as-faldi järele, inimesed suvipintsakuis, portfelli-dega, poiss, kes on määrinud end kokku kirsimahlaga, lõvidega maja,

too, Puškini juures... Sergei ei valetanud, üteldes emale: „Sa ei kujutle, kui õnnelik ma olen, et olen tagasi...” Ta ei kõnelnud ainult lõpuni, et süda on suur, ja et tema südames on kauaks, kes teab, kas mitte alatiseks, võtnud asu eemaldatud armastuse vari.

Sergei oli küll ütelnud Anna Roth'ile, et ta ei armasta käia kauplustes, aga kuidas võis ta tagasi tulla Pariisist ilma kingituseta Olgale? Õde näis talle väikese tüdrukuna. Kui Niina Georgijevna naeris: mis sa kõneled temaga nagu väikese lapsega, ta on minust targem, — ajas Sergei pea selga, silmitses imestunult õde ja vastas: „On suureks kasvanud. Aga siiski väike...”

Olga oli märkamatult siirdunud tütarlapse-east sellele kainusele mõtteis ja tundeis, mis tavaliselt tuleb ühes hallide juustega. Ta oli ilusa kehaehitusega, pikk, korrapäraste näojoontega; niisugustena kujutati vanadel teekannudel või sigaritoosidel bojaaritare. Uks asi puudus tal, et võluda, — sisemine tuli; silmad olid tal suured, heledad ja liikumatud. Vististi sellepärast näis ta paljudele mitte tark, ehkki ei sattunud segadusse jutuajamises ja taipas kiiresti kaasvestleja mõtteid. Ta elas emaga väikeses toas; korter oli kommunaalne, ja naabrid olid sattunud mitte-heasoovlikud; kui poleks olnud Olgat, oleksid nad oma kiusamistega lõplikult ära piinanud Niina Georgijevna, kes öö otsa ei maganud haavuse pärast, kui oli kuulnud naabrinnalt: „Huvitav, kust on teie tütar saanud välismaa kleidi? Võib-olla teie kädistamise eest?...” Olga oskas igasugust rünnakut tagasi lüüa. Kui

ema õhkas kommete tooruse üle, kehtas ta õlgu: „Sõim puudutab mind vähe. Aga sa ära anna neile enam elektriteekannu, niisugust ei saa praegu osta”...

Olga töötas ühe ametkondliku ajalehe toimetuses. Töökoha oli ta valinud pärast pikki kaalutlusi — oli käinud, küsitelnud, võrrelnud. Ja töötas laitmatult, kõik olid temaga rahul.

Kõik peale ema... Kuid kes oleks suutnud mõista, mida tahtis Niina Georgijevna?... Ega mitte tütre õnnestust. Aga teda hämmeldas Olgas just piinlemise puudumine, sügav heaolu. Iial ei tülitsetud nad; kõik kõnelesid Niina Georgijevnast kui eeskujulikust emast ja Olgast kui õrnast, hoolitsevast tütre. Nende vahel oli suur armastus ja suur võõrdumus.

Püüdes mõista Olgat meenutas Niina Georgijevna oma noorust, kuid võti ei sobinud lukule. Ja nad olid ka liiga erinevad — kirglik, igaks ohvriks valmisolev, hingeliselt habras ema ja tasakaalukas Olga, kes oli kaitstud elu hoopide eest kui mitte ükskõiksusega, siis rahuga. Kahekümne-aastasena oli Niina Georgijevna ihaldanud anda elu vabaduse eest, oli lugenud suureks auks viia ära pakk proklamatsioone, kirjutanud välja vihikusse tsitaate „Kapitalist” ja Nekrassovi luuletusi. Kuidas võis ta mõista Olgat, kes unistas ilusast kleidist, aga olles läbi lugenud raamatu, ütles: „huvitav” või „igav” ja otsekohe unustas loetu. Niina Georgijevna väitis endale vastu: teissugune aeg, nendel ei tule võidelda... Olga pole õel, ta võib kaasa tunda ja aidata, ei tee jial midagi alatut, ja töötabki mitte ainult raha pärast, ise ütleb, kui võtsid enda peale, siis tuleb teha nagu kord ja kohus... Miks solvub ta siis tütre üle? Võib-olla on ta kivistunud, ei taha mõista teiste noorust?

Olga oli püüdnud kord Sergeile seletada, miks on tal nii raske emaga: „Tema kõneleb nii nagu vanades romaanides... Isegi leksikon on tal niisugune. Eile häkkas ta kõnelema kirjandusest. Mina muidugi säilitan absoluutset külmaverelisust, ema aga ägestub: „Pole inspiratsiooni”. No mis võib selle peale vastata? Mina ise pole suures arvamuses paljudest raamatuid. Ütle, et ei osata kirjutada või et teema pole huvitav, aga kui kuuled niisuguseid sõnu, kaob tahtmine kõnelda”... Sergei ei mõistnud õde, ja võib-olla ei kuulanudki, mis ta kõneleb: aga Olgal oli õigus — tema ja ema kõnelesid eri keelt.

„Hilbud on Olgale,” ütles Sergei.

„Ongi hea — pulmadeks... Oletška läheb ju mehele. Sa ei arvanudki?... Oma juhatajale...”

Naeratades viis Niina Georgijevna Sergei õe juurde. Ta suudles Olgat. Vaat see on üllatus!... Olga — ja äkki mehele!... Nojah, ainult tema pidas ju teda lapseks...

„Ema, miks sa mulle ei kirjutanud?”

„Mina ise sain ju alles üleeile teada. Olja ei kõnelnud...”

Niina Georgijevna valmistas piduliku lõuna, ehtis lauda, ostis lilli. Nad jõid muskaati, naeratasid. Sergei vaatas kõrvalt ja mõtles: hea, kõik hakkab joonde saama!... Kui ainult sõda ei tuleks...

Ta jutustas palju Pariisist. Ema ei lasknud mööda ühtegi sõna; ta tundis ära oma nooruse linna, ja ühtlasi oli see teine Pariis, kaunis, aga ärev, nagu vaataks ta temale läbi punase klaasi; kõik põles: tänavad, majad, inimesed... Kas tõesti ka seal arvatakse, et tuleb sõda?... Missugune koledus see on! Siin saadi ju just alles praegu natuke hinge tõmmata... Võib-olla Sergei liialdab?

„Serjoženka, kas prantslased kavatsevad sõdida?”

„Sõnades — jah. Aga mitte sugugi ei taha...”

„Kes siis tahab sõdida...”

„Näed, ema, keegi ei taha, kuid meie ei taha ja hakkame ometi, nemad aga ei taha ega hakka. Kui hakkavad, siis nii — viisakuse pärast...”

„Mina ei usu Prantsusmaasse,” ütles Olga. „Neil on kõik minevikus, vahest ehk ainult moed on olevikus... Ma kuulasin sind ja mõtlesin — küll on nad maha jäänud! Vaadata on muidugi kõike huvitav, aga kui mulle öeldakse — sõida kuhu tahad, ma sõidaksin korra Sakamaale või Ameerikasse. Seal on vähemalt tehnika, mugavused... Prantslastel aga on lõpp.”

„Mis sa kõneled, Olja?” Niina Georgijevna sattus ärevusse. „Kuidas võib niisugusel rahval lõpp olla? Tead, eile lugesin ma oma õpilastele Hugo'd. Kui sa oleksid näinud, kuidas nad tajuvad iga sõna!”

Olga naeris:

„Aga millal ta elas, see sinu Hugo? Kõik minevikus.”

„Miks ainult minevikus? Romain Rolland kirjutab praegugi. Asjata ei taha sa teda lugeda. See on üllas hing.”

„Ka vanamees. Kõik on neil minevikus. Ja pealegi pole asi mitte kirjanikes, tehnika on maha jäänud, riik laguneb koost, ja Serjoža ütleb, et nad ei hakka end kaitsema. Millest siin siis vaimustuda? Mälestustest?”

„Serjoženka, seleta ometi sina talle... Sina nägid...”

Erutudes suitsetas Niina Georgijevna alati palju. Nüüd süütas ta ühe paberossi teise küljest.

„Muidugi nägin. Rahvas on imeväärne... Ma käisin seal ühes tehases, minu juurde astub meister, alles poisike: „Venelane? Ütelge siis seltsimees Stalinile, et tal on siin väga palju sõpru, ärgu ta uskugu ajalehti”. Nii-

sugune läheb muidugi surma... Andekas rahvas, meisterdavad kohe valmis, neil on kõik leiutajad... Lõbusad, näib, et ajavad surnugi naerma. Ainult ma kardan nende pärast, ema. Prantsusmaa, nagu oleks ta pandud vastumeelsele mehele — ei saa ära minna ega saa temaga elada, aga elab, ja seejuures elab nii, et sakslased nikipavad keelt. Aga ta on kuidagi kaitsmatu...”

Ta katkestas oma kõne: liiga erutatud olid viimased sõnad — tema ees möödus Mado' vari. Ta pöördus õe poole:

„No vaat, Oletška, aga sind ei panda mehele, lähed ise... Joogem sinu õnne peale! Naljakas, ammuks see oli, kui ma sulle nuku ostsin?...”

„Serjoža, armas, kui hea, et sa saabusid! Nagu oleksid tundnud... Aga pulmad peame juba uues korteris. Sa pead ruttu Semjon Ivanovitšiga tuttavaks saama, ta meeldib sulle kindlasti. Aga nüüd ma tahan, et sa mind toetaksid. See käib ema kohta... Arst ütleb, et tal on kõrgendatud vererõhk, peab ennast hoidma. Esiteks, ta suitsetab liiga palju...”

Niina Georgijevna naeratas süüdiolvalt, kustutas paberossi.

„See on ainult täna, ma erutusin... Tead, Serjoža, ma topin nüüd ise, kulub hoopis vähem.”

„Aga paberossid pole veel kogu õnnetus,” jätkas Olga, „peaasi on töö. Ta peab koolist loobuma, aitab institutist. Mingisuguste krosside eest kuskil pärapõrgus...”

„Olja!... Kas võib läheneda sellele tasu seisukohalt? mul on seal suurepäraseid õpilasi! See on niisugune õnn! Ma näen, kuidas nad kasvavad, hakkavad aru saama. Sina, Serjoženka, ei kujutle, missugune põlvkond kasvab! Parem kui teie oma... Tõsi, neil on kergem. Aga

nad on kuidagi ergemad, hing on nendel avatud... Mäletan, varem mõned naersid: „vana kraam”. Aga need neelavad iga sõna. Kasvavad tõelised inimesed. Vaat mispärast on nii hirmus, kui sa kõneled sõjast... Aga koolist ei loobu ma iial.”

„Sa ütle parem Serjožale, kui palju sina teenid. Ja seejuures poolteist tundi jubedas trammis... Arst ütles, et peab ennast hoidma.”

Sergei mõistis, et emale on see kõnelus raske; ta küsis Vasja kohta.

Olga läks ära toimetusse. Niina Georgijevna tahtis õigustada tütart Sergei ees:

„Sa ära arva — ta pole ahne. Ta pakkus mulle raha, tal kõrgendati nüüd... Ta on ainult sõnades nii... Hoolitseb minu eest, liigutav tüdruk!...”

„Ema, kas sa kiidad heaks tema valiku?”

„Semjon Ivanovitši?... Ma tunnen ju teda vähe. Olja on õnnelik, see on peaasi... Jutusta mulle veel Pariisist.”

Sergei jutustas kaua — Seine'i kaidest, ja fašistidest, Sambat' piltidest, tehastest, töolistest, puudest. Ta jutustas ka ööst Montmartre'i mäel, kui Pariis kohas all nagu tohutu meri. Ta vaikis ainult sellest, et ta polnud seal üksi. Niina Georgijevna tundis: ta varjab midagi...

„Kas sa ei armunud seal kellessegi, Serjoža?”

„Armusin?... Pariisi.”

Kui ta oli ära läinud, mõtles Niina Georgijevna: nüüd on ka Serjoža endasse tõmbunud... Vasja, see ei ütle iial sõna... Ja Olja...

Kui Sergei küsis: „kas sa kiidad heaks tema valiku?”, pingutas Niina Georgijevna kogu jõudu, et mitte öelda tõtt.

See oli üleeile. Olga tuli rahulikuna, istus lõunalauda, ja alles siis märkas Niina Georgijevna, et Olga on äärmises ärevuses, on lükanud taldriku eemale, liigutab huuli.

„Mis sul on, Olja?”

„Ei midagi erilist.”

Mõni minut hiljem aga ütles Olga:

„Meie Semjon Ivanovitšiga otsustasime abieluks registreeruda... Nii et oktoobris kolin ma tema juurde üle. Ma kardan, emake, kuidas sa üksi jääd?... Aga ma hakkan sageli siin käima...”

Niina Georgijevna pöördus ära; ta ei suutnud varjata erutust.

„Ema, sa oled vastu?...”

„Miks sa mulle midagi ei kõnelnud?”

„Ma ei teadnud isegi...”

„Oletška... Armastad sa teda?”

„Ema, mul on niigi raske kõnelda, aga sina pärid nagu ankeedis... Minu arvates on Labazov hea inimene. Eri-lisi tundmusi mul pole, see pole ka tingimata vajalik. Aga tema kohta kõnelevad kõik hästi. Ma näen ise — ma töotan ju aasta otsa seal... Faktiliselt me saame temaga juba ammu nii kokku, nagu oleksime registreeritud. Üleeile aga selgus tal korteriga, see on uues majas Možajkal. Ta pani ette vormistada...”

Niina Georgijevna ei pärinud rohkem, hoidis end tagasi, et mitte rikkuda Olga tuju, õnnitles teda.

Alles nüüd, kui Serjoža oli ära läinud, hakkas ta nutma. Talle meenus Semjon Ivanovitš, tema allarippuvad rohekad põsed, väikesed unised silmad, ja tal hakkas Oljast talumatult kahju. Siis hakkas ta ennast manitsema: Olga pole laps, ta tunneb Labazovit. Ei saa

otsustada välimuse järgi... Aga et ta rahulik on — see on parem, ka Olja on niisugune... Võib-olla armastab ta teda, ainult ei tahtnud öelda — ta on ju uhke. Aga kui koledasti ta ütles: „vormistada“!... Või näib see ainult mulle, sellepärast et ma olen vanaks jäänud, ei saa enam millestki aru?...

Nüüd nuttis Niina Georgijevna enda üle, oma unistuste üle. Ongi üksindus... Oö ähvardas puruks rusuda südame. Siis sundis Niina Georgijevna end istuma laua taha, võttis välja vihikud. Hugo tervitab vabadust... Ja ta naeratas, nagu üleni nutune — tema sügis pole tühi, pole külm!

18

Jumalagajätmisel Sergeiga kõneles Mado, et armastus saab olema toeks, tuli välja teisiti — armastus osutus kiviks kaelas. Mado ei suutnud pöörduda tagasi endise elu juurde ega unistada kohtumisest Sergeiga. Terveid päevi istus ta oma toas, ükskõikne kõige vastu. „Miks te ei tööta?“ kõneles talle Sambat. „Võib-olla on ka minu meel nukker, aga ma töötan.“

„Mu meel pole nukker. Mind ei ole.“

Sambat urises:

„Ta tuleb ju varsti tagasi...“

Mado raputas pead:

„Ma ei mõtle temale.“

See oli tõsi. Löök oli olnud nii tugev, et ta ei suutnud millelegi mõtelda. Vahetevahel vaatlus ta imestunult tuttavaid asju — pudelikesi, vaibakest, maalipukki ammu poolelijäetud etüüdiga. Sergei oli viinud ta eemale endisest elust. Uut aga ta ei leidnud.

130

Marceline küsis endalt murega: mis on Mado'l? Veel hiljuti oli ta kõrgendatud meeleolus, naeris, käis kuskil. Nüüd aga ei kõnele sõnagi, vaatab ühte punkti... Ei taha emale üles tunnistada, on umbkeelne... Marceline katsus kõnelda mehega, kuid see vastas:

„Sa ära otsusta enda järgi, see on teissugune põlvkond, nüüd ei võeta nii südamesse. Aga Mado näeb tõesti halb välja, peab kutsuma Morilot'. Kahju, et ei saa „Gélinotte'i" sõita, seal paraneks ta kohe... Aga mis sa tahad, kõik kõnelevad sõjast...“

Doktor Morilot ravis ammust ajast Lancier' perekonda, ta teadis peast, missugune vererõhk on Marceline'il ja kus miski „vigurdab“ Maurice'il. See oli hea südameline, tuhaga ülepuistatud küünik; tilluke näpits hüples naljakalt tema suurel lihaval näol. Morilot ütles:

„Mu armas, kui arstid raviksid niisuguseid haigusi, millest kirjutaks siis Nivelles? Mado on väga tundeline... Niisugustel inimestel nagu teie on lapsed alati veidrus-tega. Te olete elus sinna-tänna hõljunud, ja hõljute nüüdki, ärge vaielge! Tubakatoosid, õhtusöögid, üht ja teist... Neile aga on see vastik. Tänage saatust, et Louis on innustunud aviatsioonist ja ei suitseta oopiumi ega tulista armukesti.“

„Aga nüüd on aviatsioon kõige ohtlikum... Muidugi, mina isiklikult ei usu sõjasse.“

„Aga minu arvates on asi rämps. Moskvas ei nihku paigast... Kardan, kas viimati ei lõpe katastroofiga...“

See oli söögitoas hommikuse kohvi juures. Lancier avas lehe ja äkki hüüdis tema jaoks erakordse ärevusega:

„Venelased on meid reetnud!“

131

Marceline ehmus, ial varem polnud ta näinud, et leht oleks erutanud tema meest; kui ta jagaski teiste perekonnaliikmetega uudiseid, siis oli see teatriklats või naljakad lood sellest, kuidas sigiv kanadlanna oli sünnitanud viisikud. Nüüd aga oli Lancier äärmiselt erutatud. Marceline teadis hästi, mis tähendas see peenike, kriiskamiseks muutuv hääl.

Mado astus isa juurde:

„Mis sa ütlesid?”

„Seda, mis ma ütlesin. Nad leppisid kokku sakslastega.”

„Seda ei või olla...”

„Palun... Havas'i telegramm Moskvast.”

Mado läks vaikides oma tuppa. Ta kuulis veel isa kiunumist, Louis' nõrkinud häält: „Seda ma neist ei oodanud. Igal juhtumil see pole sportlase talitusviis”... Mado'le näis, et nad kõnelevad Sergeist. Pole tõsi, seda ei või olla! Sergei hülgas armastuse oma idee nimel, vestles Mado'ga ja äkki tormas ajalehe juurde... Ja kui tihti oli ta kõnelnud, et tuleb sõda, peab fašistid puruks lööma... Kas tõesti ka see oli unenägu? Kas Sergei on murdnud ustavust oma unistusele? Või ehk viskleb Sergei praegu, ei tea, kuidas elada? Võib-olla on unistus murdnud ustavust Sergeile?... Peab kellegagi kõnelema, aru saama. See, mida Mado isa eeskujul nimetas „poliitiks”, oli tunginud tema ellu, sulanud ühte tema isikliku murega.

Ta läks Sambat' juurde. See oli ärevuses:

„Võtaks kurat neid kõiki! Nüüd tuleb tingimata sõda. Sakslastega aga pole nii kerge hakkama saada. Kui me neljateistkümnendal aastal sõdisime neli aastat, siis nüüd tuleb sõdida kaheksa aastat...”

„Sambat, aga mis on teinud venelased?”

„Väga lihtne, leppisid kokku sakslastega...”

„Aga see ei või olla!”

„Pole midagi imestada. Meie tahtsime neid kavaluses üle trumbata, nemad trumpasid üle meid, see on kõik...”

Mado kõneles endale: ka Sambat ei saa aru. Tema tunneb ühte — oma kunsti. Nemad kõik loevad ajalehti ja usuvad... Jah, aga see — telegramm Moskvast... Kes siis suudab talle seletada? Ja äkki meenus talle: Lejean. Kuidas ta varem sellele ei mõtelnud? Mitu korda oli Sergei talle kõnelnud: „Lejean mõistab meid... See on tõeline sõber”... Kui ta mõistis Sergeid, suudab ta talle kõik seletada...

Harva läheb välimus nii lahku hingelistest omadustest, kui oli Henri Lejean'il; ei heasüdamelised, mõnevõrra nõutud silmad ega pehmed liigutused reetnud selle inimese raudset tahet. Mitte asjata polnud Lancier uhke temale: Lejean oli üks Pariisi kõige andekamaid insenere; kui ta oli jäänud istuma väikesse „Roche-aîné” tehasesse, siis ainult sellepärast, et tema nimi viis marru suuri tööstureid; vähestest inimestest kõneldi niisuguse vihavaenuga. Parempoolseid ärritas tema oskus käituda igasuguses olukorras, tagasihoidlikkus, eruditsioon. Nivelles ütles kord: „Ma võin mõista pätti, kes loeb „Humanité'd”, aga kommunist, kes loeb Dantet — see on midagi ebaloomulikku ja jälki”... Henri Lejean oli põlis-intelligent: tema isa oli olnud avdokaat, üks Lille'i esimesi sotsialiste, ja vanaisa — arst, kes oli nooruses peaaegu pidanud maksma eluga selle eest, et oli varjanud haavatud kommunaare; kommunismile oli Lejean jõudnud pikkade mõtiskluste teel; teinud aga järeldused, andus täie innuga igapäevasele poliitilisele tööle. Töölised kõnelesid: „Meie

Henri ei loobi sõnu" ... Teda armastati karmuse, ustavuse, suure hingelise puhtuse pärast. Ja tema välimus polnudki nii väga petlik: karm vaenlastega, oli ta osavõtlik, tähelepanelik seltsimeeste vastu. Uhes parempoolses ajalehes oli Lejean'i nimetatud silmakirjatsejaks, väidetud, nagu armastaks ta toredust, elegantseid armukesti, kalleid salaurkaid. Lejean aga elas naisega ja kahe lapsega, kelledest vanem oli hiljuti saanud kuueteistkümnene aastaseks, väikeses korteris, kus ainukeseks toreduseks oli klaver, — Lejean'i naine Josette armastas muusikat.

Mado käis vahel Lejean'ide juures. Need tavalised õlgpõhjadega toolid, vana puhvetikene, tagasihoidlik lõuna, mille kestel majakondsed kõnelesid lihtsaist, arusaadavast asjust, — kõik see näis talle õnnena pärast „Corbeille'd". Temale polnud Lejean mitte julm tribuun, mitte hiilgav insener, vaid rahulik ja kena inimene, kes mähkib peitust seitsmeaastase Mimi'ga ja aitab Paul'il lahendada ülesandeid. Sageli kadestas ta Josette'i saatust.

Josette ei elanud mitte mänguparadiisis, vaid musta, karmi maa peal. Töölise tütar, oli ta end „üles rabelnud" — saanud õpetajaks kaevuriasulas, kus kõikjal on nõge — nägud, majadel, puudel. Iseloomult lõbus, õppis ta tundma muret, nälga, haavusi. Tema näos oli midagi lapselikku, kuid kortsud silmade ümber ja ka silmad ise, väsinud, vahel sünged, kõnelesid elukogemustest. Kaheksateist aastat tagasi kohtas Lejean naeruhimulist ja ühtlasi mukrat tüdrukut; ta andis temale tagasi usu — enne teda oli tüdruk mõtelnud, et elu on julm võitlus leiva eest, raha eest, seisukorra eest; Henri'ga sai võitlus talle eluks. Mitu aastat ei saanud Lejean tööd, siis elasid nad Josette'i tagasihoidlikust palgast; kuid ta ei kaotanud julgust — teadis, milleks elab.

Kuidas võis ta mõista meeletut Mado'd? Ja Mado kartis teda pisut. Ükskord ütles ta Lejean'ile: „Teie naine on väga karm." Lejean naeris: „Mis te räägite... Teie olete harjunud kasvuhoonetaimedega, sellepärast näib teile nii, Josette aga on kasvanud külma käes."

Lejean oli nagu kõik teisedki vapustatud lühikesest telegrammist Moskvast. Mado tulek viis ta segadusse ja ärritas teda — pole meeletulu külaliste jaoks!... Kuid kohe tundis ta, et Mado'l on mingi mure, ja oli tema vastu eriti leebe.

„Ainult teie võite mulle seletada... Teisi ma ei usu, nad kõik vihkavad venelasi... Aga mina tean, et teie hoiate nende poole. Ma ei suuda mõista... Ütelge, kas see on tõsi, et nad on meid reetnud?"

„Meid reetnud?...“ Lejean muigas, ja tema nukker nägu muutus veel nukramaks. „Kuidas võisid nad meid reeta? Meie oleme nad ju ammu maha jätnud. Ma ei kõnele mitte meist, vaid neist, kes valitsevad Prantsusmaal. München, siis pakt Ribbentropiga... Nemad tahtsid, et sakslased tormaksid Venemaa kallale."

„Aga missioon Moskvast?..."

„Et juhtida kõrvale tähelepanu... Nad mõtlesid venelasi tüssata. Vaat lugege intervjuud Vorošiloviga. Näete, „agressor" — see käib fašistide kohta. Poolakad keeldusid Punaarmee läbi laskmast, prantslased ja inglased aga toetasid Becki. Venelastel polnud väljapääsu..."

„Aga ma kuulsin nii tihti temalt..." Mado märkas äkki. „Ma olen nii tihti kuulnud, et peamine vaenlane on fašistid. Kuidas nad võisid siis kokku leppida? Ja meie vastu... Siin pole ju mitte ainult Bonnet, mitte ainult Nivelles, siin olete teie, on Sambat, töölised, rahvas..."

Pimenes. Lejean tahtis süüdata tule, kuid ei süüdanud. Josette läks tütrekesega ära. Lejean ütles:

„Tuleb tasuda võõraste pattude eest. Te ärge arvake, et ma räägin kõrvalt, ma olen prantslane... Midagi lõbusat ei seisa ees... Kuid vene seltsimehed talitasid õigesti — nad koguvad jõudu. Kui Moskva suudab püsida, tähendab, jääb ka Prantsusmaa elama. Katsumustest aga, raskeist, väga raskeist katsumustest me ei pääse... Te ärge heitke meelt. Kui teile öeldakse, et venelased on reetnud, siis teadke — seda kõnelevad reeturid. Meid hakatakse nüüd taga kiusama, vanglaisse panema, tapma. Toimub kontroll — mitte sõnadega — rauaga...”

Jutuajamisse segas end ootamatult Paul, ta bassitas — tal oli häälemurre:

„Nüüd on peaasi ustavus...”

Lejean naeratas:

„Näete, kui meid maha tapetakse, sõdivad need lõpuni...”

Mado lahkus sügavas hämmelduses. Mäng, hirmus mäng!... See poiss ütles „ustavus”. Kuid ustavus millele?

...Ustavust pole, see on muinasjutt lastele, pärast kasvavad lapsed ja täiskasvanuil pole aega ega huvi muinasjutude jaoks, neid mobiliseeritakse, aetakse hauda, nemad aga panevad vastu, kavaldavad, peidavad end põõsaisse. Kuid Lejean pole argpüks, tema ei peida end. Miski on mulle arusaamatu... Kas tõesti väike Paul näeb paremini?... Nemad on teissugused, tugevad. Minu kohta ütles Lejean: „kasvuhoonetaim”, nüüd on klaasid lõhutud, on külm, ja vaat ma külmangi... Kuidas ma tahaksin vahetada Josette'iga! Temal on Lejean. Sergei aga sõitis minu juurest ära... Ei, mitte see... Temal on

Lejean, see on tõsi, aga midagi on temas endas... Mina aga olen tühi. Kui ma mõtlen Sergeile, pole mul kergem. Ja vaat mis on kõige hirksam — mul pole enam Sergeid, tema on müüd Lejean'i, Josette'i, selle naljaka poisi juures, kõigi juures, ainult mitte minu juures...

Sündmused arenesid nii kiiresti, et Lancier ei jõudnud järele mõtelda. Sõda, tuled on kustunud, naised nutavad vaksaleis. Louis on ära sõitnud, ka Marceline nutab. Ajalehed aga toovad halbu teateid — sakslased on Varsavi all. Poolakate pärast me algasime löömingut, aga nemad ei oska sõdida! Kus on siis poola Marne? Ei, need pole prantslased!... Lancier kees. Ta oli unustanud oma tubakatoosid, ja vaadanud sudani sokule, sõimas end: vana tolvan, millele ma mõtlesin? Kui mitte täna, siis homme viskavad nad pommi „Corbeille'le”... Tuttavad ei tundnud teda ära, ta oli muutunud kergesti ärrituvaks, noris tüli.

Kui Lejean tema juurde sisse astus, et küsida kahe mobiliseeritud meistri asendamise kohta, kriiskas Lancier äkki:

„Tähendab, teie sõbrad on Hitleri poolt?”

„Ma arvan, et Hitleri poolt on meie fašistid.”

„Aga kommunistid? Prantslased sõdivad...”

„Ma ei näe, et prantslased sõdiks. Sõdivad poolakad... Prantsuse armee teeb kõik mis soovite, ainult ei sõdi.”

„Hobusevaras võib hobuse alati üle värvida. Ma küsin teilt, kuidas te suudate end mitte lahti ütelda Moskva pak-

üst? Kas te olete prantslane, kurat võtaks, või ehk olete tatarlane?"

"Prantslane. Kuid mitte niisugune nagu teie... Teiselt Prantsusmaalt."

"Kas olete Hitleri poolt või vastu?"

"Rumal küsimus! Meie oleme Hitleri vastu ja prantsuse fašistide vastu."

"Kuulge, Lejean, niisuguste juttudega te hullutate poisikesi. Kuid mina olen viiekümne nelja aastane... Ma võin mõista, et venelased talitasid üsna targasti. Need on tõelised egoistid. Aga kuidas võite teie, prantslane, neid õigustada? Ahaa, nüüd te vaikite, ei tea, mis öelda! Ma küsin teilt sõbramehelikult, võib-olla me seisame teine teisel pool barrikaadi, aga see on ju prantsuse barrikaad, mitte Siberi oma!"

"Hea, ma vastan teile, ainult vaevalt et teile minu vastus meeldib. See-eest nõustub minuga iga prantsuse tööline. Nõukogude Liit pole meile utopia. Seal võivad olla omad puudused, inimesed on inimesed, aga seal on teostatud see, millest unistas minu vanaisa, mille eest võitlesid föderaadid. Kui Moskva võidab, tähendab, meil saab olema kodumaa, õige Prantsusmaa. Hukkub aga Moskva, siis hukkume ka meie, tuleb Hitler — saksa või prantsuse, see on ükskõik. Teie ütlete, et venelased on egoistid, aga mina vastan teile, et nende saatusest oleme ka Prantsusmaa saatuse."

"Sõitke oma tatarlaste juurde, härra!" Lancier oli endast ära. "Meie ei andesta seda! Me ei peatu Berliinis, me läheme Moskva peale!..."

"Teie üle on raske vihastada, härra Lancier, teie ei mõista midagi ega taha midagi mõista, kordate rumalusi „Paris-Soir’ist“."

Koridoris peatas Lejean'i Milet:

"Ma pean sinuga kõnelema, Henri. Mitte kõik poisid ei mõista partei taktikat. Saad aru, räägivad rumalusi, nagu oleks Thälmann nüüd Hitleri nõus. Ma vannun vastu, aga sellest on vähe, saad aru?"

Milet oli kahekümne kahe aastane, välimuse järgi oli raske arvata teda vanemaks kui seitseteist aastat — kõhn nooruk; temas kees vaimustus, ükskõik mis ta tegi — kas kleepis laiali lendlehti või tegi korjandust hispaanlaste jaoks või veenis vana Jacques'i, et meil pole Blum'iga ühist teed.

"Fašistid on fašistid," vastas Lejean. "Nii kõnelegi! Thälmanni ei lase nad mingi hinna eest välja. Kui prantslased hakkavad tõesti sõdima Hitleri vastu, siis venelased aitavad. Kes aitab hispaanlasi? Valitsus sulges „Huma“, „Je suis partout“ ilmub aga rahulikult — saksa rahaga... Tähendab, nad ei mõtlegi sõdida Hitleri vastu. Sõdima nad hakkavad, aga meie vastu."

Milet raputas Lejean'i kätt.

"Selge. Muidu on raske, saad aru... Mul on vana ema, siis toogi närib: „Kuidas teie siis sakslastega?...“ Mina saan küll aru, et partei ei või olla Hitleriga seotud, nii kõnelengi neile... Aga meid nad ei murra, Henri... Tead, ma tahaksin üheks silmapilguks sattuda Kremli, kuulda, mis kõneleb praegu Stalin. Saad aru?..."

Õhtu eel tuli Lancier' juurde Nivelles.

"Andestage, et ma ilma ette teatamata... Kuid ma lugesin oma kohuseks. Ma sain teenistuskohas teada, et Lejean on isikute nimekirjas, kes kuuluvad vangistamisele. Ma ei hakka arutlema, kas see on õige, aga ma tean, missugust osa ta etendab „Roche-aîné's", ja ma ei tahtnud, et see tabaks teid ootamatult..."

Marceline hüüdis nõrdinult:

„Jumal teab mis see on — sõdivad sakslaste vastu, aga vangi panevad omi! Ma ei usu iial, et Lejean oleks spioon. Tal võivad olla omad ideed, kuid ta on üliaus inimene.”

Nivelle vastas:

„Ma arvan, et keegi ei kahtle härra Lejean'i isiklikus korralikkuses. Asi seisab muus — kas on tema ideed ühtesobitatavad Prantsusmaa julgeolekuga. Muide mitte mina ei otsusta niisuguseid küsimusi ja pole minu ülesanne kaitsta Daladier' poliitikat. Ma tahtsin ainult kui sõber hoiatada teid...”

Nivelle väljus. Ta valgustas taskulambiga tänavat ja nägi Mado'd. Neiu ei jätnud temaga jumalaga ja kadus nurga taha. Ta ruttas: iga hetk on kallid! Praegu on tal õigus mõelda mitte endale, mitte oma sihitule elule. Üheks tunniks on tema olemasolu õigustatud...

Ukse avas talle Josette. Ja Mado mõistis kohe: liiga hilja — põrandal vedeles raamatuid, riideid, patju.

„Ma arvasin, et jõuan hoiatada...”

Siis kaelustas Josette teda ägedalt ja suudles teda. See kallistus oli nii erakordne, et Mado'le tulid pisarad silma.

„Nad viisid ta ära kell kuus. Ma ei jõudnud kraamida.”

Paul surus Mado kätt:

„Aitäh, seltsimees.”

Kui Mado koju tagasi tuli, pahandas isa ikka veel:

„Ma ei kõnelegi sellest, missugune hoop see on „Roche-ainé'le”, kõik püsis Lejean'i najal... Aga see on tõesti üliaus inimene. Ma vaidlesin temaga eile, ägestusin pisut... Kõik on lõplikult hulluks läinud. Miks tahavad nad töölisi viastada? Meil pole ühtsust. Sakslased aga lähivad Hitleri järel... Muidugi, me oleme rikkamad, tuge-

vamad, aga siiski on hirm. Hirm Prantsusmaa pärast. Lejean'ist aga on kahju...”

Isale ootamatult väitis Mado vastu:

„Ei maksa teda kahetseda, niisuguseid inimesi võib kadestada... Nemad usuvad, neid ustakse. Aga mis meie? Kõike kardame, kõiges kahtleme...”

Talle meenus, kuidas Paul oli nimetanud teda „seltsimeheks”, ja ta punastas.

Nivelle läks mööda prefektuuri pikka koridori ja äkki pörkas kokku Lejean'iga, keda töid politseinikud. Lejean teretas pilkavalt:

„Te ei tunne mind nähtavasti ära, härra Nivelle?”

„Andke andeks... Siin on pime...” Ja äkki vihas- tudes, lisas ta juurde: „Kas näete, mis teie venelased tegid?”

„Venelased päästavad veel Prantsusmaa.”

Sõja esimesest päevast alates hakkas Nivelle päevi- kut pidama; ta tahtis säilitada, kui mitte endale, siis teistele julma aja elamusi. Pärast kohtumist Lejean'iga kirjutas ta:

„Rindel on vaikus. Kestab sõda seespool. Areteeriti Lejean. Ma kohtasin teda, see oli väga ebameeldiv. Mui- dugi, ma saan aru, et kommunistid on asetanud end väl- japoole rahvust. Aga see on raske ja väljapääsmatu olu- kord. Ma ei tea, kellele seda sõda vaja on, igatahes mitte meile, arvan — ka mitte sakslastele. Muide hilja on valida, Hitler on valinud, ta läks kõige peale, isegi pakti peale bolševikega. Mind üllatab tema pimedus, see on hasart- mängija, kes on valmis heitma kõik mängulauale — omaksed, kodumaa, au, et kaotuse korral end maha lasta. Mängukaartide pakk, kahvatu küünla jupp koiduvalgelt ja varemed — see on Euroopa lõpp. Meenutan vestlust

Schierkega — tema kõneles lääne tsivilisatsiooni orgaanilisest ühtsusest. Võib-olla on Schierke nüüd mobiliseeritud ja seisab meie piiri ääres... Meie sõdime nimelt lääne tsivilisatsiooni võidu eest, nende Weimari eest natsistlik-kommunistliku impeeriumi vastu. Homme esitan avalduse, tahan, et mind saadetakse rindele. Blindaažis on praegu kergem kui töökabinetis. Kõikjal on nukrus. Euroopas on pime nagu selles linnas. Pime on ka teadvuses. Röövitud Persephone nutab pommivarjendis, ja mul pole annet, et kanda see nutt üle inimeste keelde..."

Ta tahtis magama heita, kuid mõtles ümber, hakkas sammuma ühest nurgast teise. Tema ees hõljusid, keerlesid sõnad, ta püüdis neid, kuid nemad lendasid minema. Üks rida ulatus esile nagu murdunud oks. Siis hakkas must ja tühi maailm helama; Nivelles'i täitsid sõnad, helid, sädin, vibreerimine. Ta kirjutas hommikuni, ja talle näis, et iial polnud ta kirjutanud nii innustunult.

Ongi päev... Ta ajas habet, valmistus ära minema, tahtis kirjutatu läbi lugeda, aga miski hoidis teda tagasi; luges miski. Kui halb, kui otsitud! Pole kõla ega südant... Vististi ei saa praegu luuletusi kirjutada. Ta kägar-das õhukesed lehed kokku, ja äkki meenus talle Lejean'i muie prefektuuri poolpimedas koridoris. Ta krimpsutas vihahoos nägu. Nüüd peab sõdima, vaat mis, ja me võidame teid, härra Lejean!

Koosolek oli tormiline. Sergei projekti vastu astus välja Beltšev, väites esiteks, et „seltsimees Vlahhov pole realist ja liialdab osade standardehituse võimalusi“, tei-

seks, et ta „rabeleb vanade vormelite soos ja tõrjub kõrvale kohalikke ressursse“, viimaks, et „lõpmata õigus on seltsimees Grigorjevil“. Beltšev kõneles ägedalt ja uskus sellesse, mis ta kõneleb, kuigi ta eile oli olnud nõus Sergeiga. Tema veendumust oli muutnud Grigorjevi esinemine. Nii oli alati: tarvitses kellelgi kõrgemal positsioonil olijal ütelda sõna, kui Beltšev täiesti siiralt unustas, mis ta oli kõnelnud üks päev või üks tund enne seda. Ta ei mõistnud Sergeid: kui Grigorjev ütles, tähendab, see on nii... Kuid Sergei püsis visalt oma seisukohal. Otsustati tema poolt esitatud projekt veel kord läbi vaadata. Südamel vandus Sergei Beltševit; koosoleku tulemustega jäi ta rahule.

Oli ere oktoobriloopak. Bulvaril mängisid lapsed. Jalutasid paarikesed. Kirju pearätikuga naine kõneles punaarmeele: „Ja missugused viinaklaasid ma sain! Hiiglama õhukesed...“ Õhk oli värske ja kõlav, taevast vaevalt värvitud. Sergei mõtles: õnn, et meie ei sõdi!... Ta tahtis kujutella Pariisi pimendatuna ega suutnud — mälus kerkisid üles lõbususe tuled.

Ja Mado?... Mis teeb tema? Tundes teravat igatsushoogu laskus ta raskelt tühjale pingile, sulges silmad. Mado tuli vastu rohelises kleidis ja naeratas... Iial enam ei näe ta teda! Isegi kirja ei saa... Nende vahel on sõda. Pariis on kadunud, peidetud nagu udusse telegrammidega, deklaratsioonidega, sõjateadetega. Kus on nüüd Mado?... See on tõsi — saatusega ei saa peitust mängida...

Vahel näis Sergeile, et ta hakkab unustama Mado'd, ja siis ei tundnud ta mitte kergendust, vaid hirmu, nagu kaotaks ta enda; pärast tuli kurbus tagasi, ja ta rahunes. Ta eksis, kui süüdistas ennast kergemeelsuses: ta võis

rõõmus olla, isegi lõbutseda, kuid tema südame sügavuses elas Mado.

Ta süvenes täielikult Moskva ellu; teda erutas siin iga pisiasi. Istudes bulvaripingil jätkas ta vaidlust Beltševiga. Miks ei saa korraldada standardtootmist?... Griгорjev on hea töötaja, kuid ta võib eksida. Beltšev aga kordab nagu papagoi... Möödunud aastal oli siin vilets majalogu, aga näe, mis ehitati. Moskva on ilusamaks muutunud. Läänes ei usuta, et me oleme õppinud ehitama. Nad ei usu midagi. Tahtsid meile lööki suunata. Millega kaitsuvad nad end sakslaste eest? Chamberlain'i vihmavarjuga? Nad ei taha mitte Hitlerit põrmu paisata, vaid meid. Tarvitseb kuulata Nivelles'i... Kui saaksime võita ainult mõne aasta... Ggigorjev otsustab šablooni järgi. Mingisugune nokitsemine... Muidugi, sakslased on jõud, aga nüüd on kergem — piir on eemale nihutatud...

Talle meenusid Poolamaa väljad. Seal on tuhk, veri... Mis saab Pariisist? Pink kastani all... Ei, Mado'd ei saa Pariisist eraldada!... Kas võiks ta istuda temaga sellel pingil? Mitte iial!...

Kõrval istusid nüüd kaks tütarlast, tugevad, päevitunud; üks jutustas naerdes: „Nii kui ta nägi, muutis kohe tooni“... Sergei naeratas. Tütarlapsed läksid minema. See, kes naeris, sarnaneb Oljaga... Olga on hea, ainult veel lapselik, tema praktilisuski on lapselik. Ema peab ennast ravima, ta näeb väga halb välja... Kuidas Vasja sõit läks?...

Sergei vaatas kella, hakkas ruttama ja hüppas trammi nagu poisike.

Labazovid pühitsesid niihästi pulmi kui ka soola-leiva pidu. Olga oli visalt nõudnud, et oodataks Vasja saabumist,

kes oli komandeeringus. Peale sugulaste kutsus ta oma kooliõe Nataša Krõlova. Labazov kutsus kaks toimetuse töötajat: sekretär Petja Drozdovi ja välispoliitika eriteadlase kuuekümnepäevase Zamkovi.

Peremees näitas külalistele kõigepealt korterit, see polnud suur — kaks tuba, aga Semjon Ivanovitš tutvustas põhjalikult iga üksikasja; kloseti juures ütles ta poolsoinal: „Seal on päraldis.“

Labazov oli kolmekümne kahe aastane; paks, ebaterve näovärviga, nägi ta vanem välja, näis alati unine; tema väikesed silmad elavnesid ainult siis, kui ta arvas, et oli kedagi kavaluses üle trumpanud. Toimetajaks määrati ta kaks aastat tagasi, enne seda oli ta töötanud ametiühingulises organisatsioonis. Ajalehte ta ei armastanud, kuid ei säästnud agarust ja öösel luges veeru korda kümme üle, alati leides midagi, nagu tema ütles, „kahtlast“. Tarvitses tal silmata mõnd värsket võrdlust või kulumata epiteeti, kui ta kramplikult haaras punase pliiatsi. Ta kõneles kaastööliste: „Trikk seisab ühes — mitte eksida“, Olgale aga tunnistas: „Näib, et kõik on hea, ja äkki... Kergem on tabada kirpu väljal!“ Oma seisukorraga oli ta rahul ja naeris Petja Drozdovi üle, kes alati püüdis ette tükkida: „Küll sa saad tasuks... võmmu kuklasse!“

Väike, asju täistopitud korter sarnanes komisjonikauplusega. Uhkusega näitas Semjon Ivanovitš külalistele nii radioolat kui ka punasest puust voodeid ja kušetti kümme konna atlasspadjaga ja pronkskella, mis kujutas maakeri.

Sergei ütles õele:

„Kui palju vaasikesi! Mina aga olen nagu elegant portselanikaupluses...“

Olga naeris:

„Pole viga, kui purustad. Ainult klaase ära lõhu, neid on mul vähe...”

„Varem polnud minulgi midagi,” ütles Semjon Ivanovitš, „kuid on niisugune aeg — nüüd soetavad endale kõik — on käimas asutamine...”

Harilikult vaikiv Vasja avaldas äkki oma arvamuse ja, nagu näis Niina Georgijevnale, taktitult:

„Aga mina ei salli kolu, ilma selleta on hoopis vabam.”

Õhtusöök oli luksuslik: pirukas, krabid, rassolje, lõhe-kala selles neitsilikus värvitoonis, mis ütle mata hästi sobis pulmadega, paberroosiga garneeritud pörsas; siis tort, nii roosa, et tema ees kahvatasid niihästi lõhi kui ka roos pörsa küljes; viin, tembitud ja puhas, nelja sorti veini, šampanja. Semjon Ivanovitš sõi palju, kiiresti, aga kuidagi ükskõikselt, näis, et ta täidab kohust. See-eest sõi Olga aeglaselt, nautides iga pala, nii et temale vaadates ei suutnud Petja, kes oli juba küllane ja poolpurjus, välja kannatada ja asus pärast torti uuesti pörsa kallale. Zamkov ei märganud roogi, nagu oleks ta lõunasõõk. Võtnud napsi, elavnes Vasja, jutustas tema kõrval istuvale Natašale, kuidas ta oli olnud tsirkuses hüpnootisööri seansil, kes vandus, et ta näeb inimesi läbi; keegi oli näpanud hüpnootisöörilt kella, ta karjus: „kus on siis miilits?“, publikust aga vastati: „kui sa läbi näed, milleks sulle miilits?” Nataša naeris nii nakatavalt, et kõik hakkasid naerma, isegi Zamkov, ehkki keegi ei kuulnud toda lugu hüpnootisöörist.

Sergeid sunniti jutustama Pariisist; teda kuulati tähelepanelikult ja võõrdunult, nagu jutustaks ta keskaja kombeist või täheparvedest. Ainult Niina Georgijevna

närvitses: ta tahtis mõista, mis oli juhtunud Sergeiga Pariisis. Zamkov võttis välja märkmiku ja küsis:

„Kelle peale loodab nüüd suur finantskapital?”

Natašat aga lõbustas see, et Pariisis pannakse kohvikuterrassidele talvel ahjud; naerdes kordas ta: „Kütavad tänavat, no küll on ikka veidrikud!”

Vasja küsis, kas Pariisis ehitati palju enne sõda; tema oli arhitekt ja sonis tulevikulinnadest — valgeist, rohelistest, vaikselt. Siis ütles ta:

„Minski ei tunne ära, suur euroopalik linn...”

Kõik elavnesid. Ja Sergei tundis, et Minsk, kus ta lialgi polnud käinud, huvitab teda rohkem kui Pariis. Üks oli unenägu, olgugi kaunis, teine oli elu — nagu rässaka Vasja bass, nagu Nataša naer, nagu Zamkovi raggisev hää. Minski majadest, tema projektist — Grigorjev eksib siiski! — tuhandest teisest üksikasjast oleneb ju iga selles lauas istuja saatus.

Vasja mainis koole ja kõnelus siirdus arhitektuurilt kasvatusale.

„Lapsed on lastud ülekäte minna,” deklareeris Labazov. „Minule andis isa vitsu, ja kahju see ei teinud.”

Niina Georgijevna nõrdis:

„Nii võib ju jõuda kuni „Domostroi’ni”! On tarvis, et pedagoogid oleksid peenetundelised, neil on puudu kultuurist, laps aga on puukene, teda on kerge katki murda...”

Semjon Ivanovitš keeras raadio lahti:

„Kuulakem, mis maailmas sünnib...”

Diktor teatas miitingust Baranovitšis, siis enneolematult raskekaalulisest kõrvitsast; ta kõneles niisuguse paatosega, et näis, nagu oleks tema selle kõrvitsa kasvatanud ja sellega päästnud inimkonna. „Nüüd teateid välis-

maalt" ... Ja diktor hakkas kokku arvama, kui palju bruto-registertonne olid sakslased uputanud päeva jooksul.

Labazov tegi „hm“!:

„Nad siiski näksivad neid, pole midagi ütelda — sõdivad hästi...“

Sergei vihastus. Sakslased oskavad tõesti sõdida. Chamberlain'ilt ja Daladier'lt pole aga midagi oodata... Kuid mispärast Labazov rõõmutseb?...

„Ma arvan, et ei pea eriti rõõmustama fašistide edu üle...“

„Hee, hee! Terminoloogia on teil vananenud.“ Semjon Ivanovitš ütles alati „hee, hee“, haarates toimetuses punase pliiatsi.

„Mina pole diplomaat... Aga must on must...“

„Kuidas ütelda,“ ragistas Zamkov, „antud ajavahemikus... Ma kuulsin hiljuti tootlustöölise koosolekul üht kõnelejat, ta valgustas probleemi uut moodi...“

„Juhtub, et ka kõneleja eksib. Mina olin Saksamaal ainult läbisõidul. Aga vaat Pariisis kohtasin üht saksa naiskommunisti...“

Ja Sergei jutustas Anna murest.

„Nurjatud!“ hüüdis Nataša.

Niina Georgijevna silmis olid pisarad. Vasja ütles:

„Sõdida nendega tuleb, kas varem või hiljem. Paremini hiljem — kogume jõudu...“

Petja Drozdov ihaldas sõna sekka lausuda; kõik arvasid, et ta lisab õli tulle, aga tema ütles:

„Teate, kuidas rahva hulgas nüüd kutsutakse sakslasi? Meie verisõbrad.“

See viis kõik lõbusasse meeleolu. Semjon Ivanovitš keeras grammofoni üles. Petja tantsis Olgaga, Vasja Natašaga.

„Kas prantslannad on ka huvitavad?“ küsis Sergeilt Labazov.

Sergei naeratas:

„On mitmesuguseid. Ja siis, kelle maitse järgi?...“

Petja naeratas unistavalt:

„Kino järgi otsustades on nad erakordselt huvitavad... Ainult vist müüdavad...“

Sergei kehtas õlgu. Niina Georgijevna nägi tema näol grimassi, aga võib-olla see ainult näis talle. Semjon Ivanovitš pahvatas äkki väga valjusti naerma:

„Müüdavaid tuleb meilgi ette!...“

Kõik jäid vait. Ta on siiski vastik — mõtles Sergei. Nataša võttis ajalehe, tegi näo, nagu loeks ta. Olga läks kööki ja tuli tagasi teekannuga.

„Kohe saab tõmmanud. Hakkame teed jooma.“

Zamkov võttis keedist, lakkus lusika puhtaks ja ütles:

„Te olete end hästi sisse seadnud, Semjon Ivanovitš. Ja hea naise olete leidnud. See on suur õnn. Teie ei saa võib-olla arugi, missugune õnn see on.“

Zamkov oli kahe aasta eest kaotanud naise, kellega oli elanud üle kolmekümne aasta; ta nägi välja nukker ja hooletusse jäetud; kui ta töötas või vestles poliitikat, tundis ta end südina; kuid praegu, vaadates Olga kätele, kes teed valas, muutus ta korraga vanaks ja vanainimeslikult pomises veel kord:

„Suur õnn...“

Labazov vastas:

„Jah, naine on mul nagu vaja... Kahju, et me puhkuse varem võtsime... Tuleval suvel sõidame Sotšisse — Olga tahab just Sotšisse. Eks ole nii, Olja?“

Naine ei vastanud. Labazov jätkas:

„Mina küll armastan muud — istuda õnnega... Töö

on mul öine, vastutus — kerge on ja midagi kogemata läbi lasta, närvide pinguldus... Aga kui viskad sisse, see on niisugune puhkus!..."

Sergei naeratas, võib-olla polegi ta halb?... Lihtsalt välimus pole sümpaatiat äratav... Aga Olgat ta armastab...

"Mina ei mõista seda lõbu," ütles Petja, "istuda ühe koha peal ja siis hoobelda mingisuguste maidlatega."

Petja oli väga liikuv, isegi askeldav, käis ringi grandioossete plaanidega; olles kakskümmend kuus aastat vana oli jõudnud kaks korda abielluda ja kaks korda lahutada, vahetas sageli tube, kasutades keerulisi kombinatsioone; vahetas ka tegevust — enne ajalehte oli töötanud metsatööstuse rahvakomissariaadis ja veel enne kinotehases. Iga nädal kohutas ta Semjon Ivanovitši ettepanekutega "muuta ajaleht elavaks". Ja Labazov, meenutanud tema viimast projekti, ütles:

"Sina ei püüaks maidlatki kinni! Ta teeb niisugust kära, et teda ei või kala ligi lastagi. Mingisugune dünamo, tõsijutt!... Teate, mis ta mulle eile ette pani? Anda vaata niisuguseid ühiseid pealkirju artiklitele, kas kujutlete?... Kas meil on kollane ajakirjandus või? No kui ma oleksin kuulda võtnud... Aga kõik on auahnusest. Tingimata peab ta ette tükkima..."

"Seda tahab igaüks," vaidles Petja vastu, "ja see pole sugugi mitte auahnus, vaid lihtsalt otsingud..."

"Noh, noh, ära seleta! Näe, mina olen paks, siis ma ei esita end saleda pähe. Mulle jutustas fotokorrespondent: pildistatakse keda tahes, Petja on kohal nagu vana viieline — loodab, et temagi satub peale. Kevadel jäi ta haigeks, ei söö midagi, arst ütleb — võib-olla kasvaja, viis kilo võttis maha. Mis te siis arvate?... Ei mingit

kasvajat, vaid Gudalovile anti „Austuse Märk“, eks siis Petja hakkaski kidunema, vaevaga ravisin ta terveks."

"Gudalovi suhtes see pole tõsi! Muidugi kannatasin ma... Oli solvav. Aga Gudalovile anti õigesti... Uhispealkirjadega on hoopis teine lugu... Mis auahnus siin on? Ma tean ju, et selle eest ei anta tasu. Võidakse välja visata... Aga tahaks üksainus kordki söandada! Nagu kirjutas Majakovski: „Meie jumal on jook, meie süda on trumm"..."

Labazov ütles, et luuletusi loeb ta ainult ametikohuste korras. Sergei vaikis. Nataša tunnistas aralt: tema eelistab Lermontovi. Ainult Vasja toetas Petjat:

"Mina, tõtt öelda, ei saa luuletustest aru, kuid Majakovski — see on suurepärane..."

Millest kõnelesid nad veel ümmarguse laua ümber, suure lambi all? Pogodini näidendist, maleturniirist, sellest, et näitusel võib saada toredaid sidruneid, kortereist, pulmadest, lahutustest ja jälle lastest — millal nad õpetatakse olema viisakad, ja jälle sõjast — mis on tugevam, kas Maginot' liin või Siegfriedi liin. Ja nende ümber oli sügav rahu, laual aromaatsed vabarnakeedis, Olga rahulikud heledad silmad. Keegi poleks arvanud, et kuskil pommid pihustavad elumaju, et nende uputatud „bruto-registertonnide“ jäänused, millest kõneles diktoria — elusad inimesed päästepaatides, parvedel, laudadel võitlevad paisuvate lainetega.

Pärast väsinuina jäid nad kõik vait, ja siis sai kuuldavaks, kuidas maakera kujutav kell tasa kõneleb olemasolu kestusest ja mõõdetusest.

Külalised olid lahkunud. Olga kraamis vaikides. Semjon Ivanovitš võttis pintsaku ära, nõõpis krae lahti ja muutus kohe selle suvitusel oleva Labazovi sarnaseks,

kes jumaldab istuda õnnega. Ta oli heas tujus — õhtu oli möödunud õnnestunult. Ja Olga — see on tõesti õnn, vanal Zamkovil on õigus... Ja äkki ütles Olga, vaadates ainiti temale:

„Kui sa arvad, et ma lasksin end avatella sinu positsioonist, siis sa eksid. Ma võin homme ema juurde tagasi minna.”

„Miks sa teed stseeni?”

„Sellepärast, et mul on vastik. Sa arvad võib-olla, et ostsid minu?”

Keegi ei oleks sel hetkel Olgat ära tundnud: tema heledad silmad olid muutunud mustaks, ilus, aga elutu nägu omandanud karmi ilme. Kuid ta kõneles sosinal.

„Asjata sa arvad!...”

Mitte esmakordselt ei näinud Semjon Ivanovitš Olgat niisuguses olekus. Ta teadis, et tarvitseb tal ümbert kinni võtta, ja ta jääb kohe vaikseks, muutub nõrgaks, kuulekaks. Kindlalt astus ta naise juurde, võttis tal õlgade ümbert kinni. Olga tõmbas end lahti.

„Ära puutu! Ja nüüd ma heidan magama. Ei tohi äratada!”

Ta heitis kiiresti ja tõmbas teki üle pea. Semjon Ivanovitš sügas nukralt oma allarippuvat põske. Olga jäi vähe... Raske iseloom. Aga inimeste juuresolekul on rahulik. Ärritada ei maksa — võib tõepoolest ära kolida... Petka kellab terve linna täis...

Olga piinles: miks ma üle kolisin? Nüüd arwab ta, et ostis minu... Kui juba oleksin valinud, oleksin võinud leida parema... Kõige hirmsam, et tal on õigus. Muidugi mitte raha eest, kuid ostis... Praegu jäin kindlaks, aga homme?... Nüüd on ta mees, pole nii,

et ainult jooksed tema juurde — tuleb koos elada... Raske, oh kui raske! Ma töotan paremini kui tema, aga siiski olen naine, tuli igatsus mugavuse, õnne järele, sellepärast piinlengi...

Vasja küsis Natašalt, kus ta elab.

„Tšistõi põiktänavas, Kropotkinskajal.”

„Mul on peaaegu sama tee... Mitte täiesti, aga pärast niisugust ööd on hea end tuulutada...”

Ta läks neiu kõrval ja vaikis. Ta oli alles eile Minskist Moskvasse naasnud, ja kõik oli talle meeldiv: tutavad tänavad, tuled, ja eriti see, et kõrval sammub Nataša. Ta ütles endale mitu korda: hea tüdruk!

Nataša oli hämmeldunud: miks ta vaikib? Tuli saatma, aga ei kõnele... Võib-olla arvab ta, et ma ei saa millegi aru? Muidugi, seal kõnelesin ma rumalusi, — joodi šampanjat, tantsiti... Kibedusega mõtles Nataša: eriala on mul kitsas, huvitab vaid väheseid. Siis aga otsustas: ükskõik, las näeb, et ma võin mitte ainult tantsida! Ja ilma igasuguse sissejuhatusega hakkas ta jutustama professor Bubnovi töödest: kõik taimed on näljas — neil on puudu niiskusest, kui tõsta nende toitmist, lööb maailm õitsele... Ta kõneles peatamatult peaaegu kuni koduni; kartis vaadata kaaslasele — äkki ta naerab?... Ja jäi niisama äkki vait, nagu oli alustanud. Vasja ütles:

„Huvitav! Ja te jutustate hästi.”

Ta tahtis midagi juurde lisada, aga ei tulnud välja; jumalaga jättes surus ta tugevasti neiu kätt; ja Nataša mõistis, et Vasja ei põlga teda. Riidest lahti võttes ta laegi mõtles: näib, et ma meeldisin talle... Aga otsekohe käratas enda peale: pole siin midagi! Kohe magama!

Vasja aga läks läbi terve linna oma kodu poole ja naeratas: hea tütarlaps! Taimedega ta ajas seal midagi segi... Aga väga hea!

Sergei saatis ema. Niina Georgijevna kõneles:

„Oletška on õnnelik. Võib-olla ongi nii parem — ilma ägedate tundmusteta. Mul on seda raske mõista... Aga Olja on rahulik ja armastus on tal tasane. Eks ole tõsi, Serjoža?...”

Sergei kuulas halvasti ja vastas sobimatult:

„Mulle meeldis, et ta kalu õngitseb...”

Saatnud ema, läks Sergei mööda linna hulkuma. Tema kohal olid sügise tähed, aga ta ei märganud neid. Ta ei meenutanud ei Pariisi öid ega Mado'd. Päeva sündmused olid kadunud: projekt, vaidlused Grigorjeviga, õhtu Olga juures. Juhtub, et inimene mõtleb millelegi tähtsale, ja tema mõtted on nii ebaselged, nii ülevad, et ta pole teadlik, millele ta mõtleb, sõnad ja pildid aga ajuvad mööda. Nii oli tol ööl Sergei. Kogu oma olemusega tundis ta Moskva sügavat rahu — laste mängu, nõsuninaga Nataša naeru, Olga tinarasket südant, ema üksindust, tuhande maja hingust, kus inimesed tulevad kokku, lähevad lahku, vähkrevad vanamehed, nutavad vastsündinud, rahu, mis oli põlisvana nagu maa, nagu tema rohelus, nagu lumi. Ja Sergei tundis juba sõda; mitte raadio ei kõhisenud, vaid inimesed, ja lähenes öö — tuledeta, armastuseta, õnneta, hirmus öö.

Ta jõudis jõe juurde, ja äkki kerkis koidu külmas roheluses tema ette Kremli — kindlus, ilu, tahe. Siis naeratas Sergei, millegipärast viipas käega, ja ilma enam midagi mõtlemata, surmani väsinuna, ent rahustatuna läks lonkides kodu poole Kudrinskajale.

Nataša isa Dmitri Aleksejevitsš Krõlovi oli keegi naljatades nimetanud „Don Quijote'ks Lipetskist“, kuigi ta ei meenutanud kurva kuju rüütli — oli punapõseline, ümarik ja alatiselt lõbus. Don Quijote'ks oli teda nimetatud tema osavõtlikkuse pärast teiste häda vastu. „Kas sina oled rahvasaadik või?“ torises Varvara Iljinitšna, muretsedes mehe tervise pärast, kes oli pooliku söömaga, pooliku magamisega ja viiekümne-aastasena jooksis ringi hommikust kuni ööni. Dmitri Aleksejevitsš vastas: „Mina olen kommunist, mu armas, ka see kohustab milleski.”

Ta oli arst, töötas haiglas, kuid tema poole pöördusid inimesed asjadega, mis kuidagi ei puutunud kurku ega ninasse, — käis kuuldus, et Krõlov võib aidata. Ükskord ütles talle parteiorganisaator:

„Dmitri Aleksejevitsš, on tarvis ka endale mõtelda, teie pole noormees. Miks tuleb see naine teie juurde elamispinna asjas?... Selle jaoks on olemas omad organid...”

Dmitri Aleksejevitsš ägestus:

„Imestan, kuidas partei liige räägib niisugust juttu! Organid organiteks, aga inimene inimeseks. Kuidas te tahate, et ma raviksin selle naiskodaniku polüüpi, kui tal ebaõigesti võeti ära korter? Ta elab praegu õe juures, ja sellel õel on tuberkuloos, saate aru? Tuleb topida oma nina mitte ainult võõraisse ninadesse. Vähe on sellest, kallid seltsimees, et avastada haiguse ravimise meetod, teda tuleb oskusega rakendada. Meetodeid määravad kindlaks geenid, kas kuulete mind — geenid! Aga kui arst on saabas, saadab ta patsiendi kõigi

geniaalsete avastustega teise ilma. Kommunismi ei ehita te üles ilma kommunistideta! Haigus on üks, aga variante on miljoneid, see ongi suhtumine inimesesse, teie aga lugesite läbi ega saanud midagi aru! Kui mina olen kommunist, siis puutub minusse absoluutselt kõik. Või arvate teie, et ma riputan rinnale tahvlikese: „Tege-len eranditult ninaõõnega”? Uhe sõnaga, kui teie ei taha aidata, võtan ma asja ise käsile, juba täna lähen rajooninõukogusse, vaat mis!...”

Dmitri Aleksejevitš oli ahne elule. Tarvitses Natašal hakata kõnelema pistikuist või taimede väljaistutamisest, kui tema avas suu, kuulas võlutuna. Tema naine oli raamatukoguhoidja; lugenud läbi mõne raamatu, hüüdis Krõlov: „Varja, mis ütlevad lugejad? Minu arvates on kangelanna suur loll!...” Nädal aega võis ta arutella — kas kangelasel on õigus või mitte? ja kui romaan talle ei meeldinud, võttis autori läbi, nagu istuks see tema ees: „Ja milleks niisugust asja välja mõtelda? Inimene pole siiski mitte infusoor ja mitte valtsimis-pink — on keerulisem! Sa kas tungi sisse või ära kir-juta, keegi ei sunni sind, valmista parem paberit — trü-kitakse Tolstoid. Te mõtelge ometi — paberit on vähe, aega samuti pole üleliia, — et kõik head raamatud läbi lugeda, ei jätku kümnest elust, ja tema pistab sulle ette niisuguse mõttetu sõnamulina!” Kui Nataša käis isaga teatris, ta ühtaegu naeris ja häbenes — Dmitri Alekseje-vitš oli ärevuses nagu laps, küsis tegevuse kestel: „Mis-sa arvad, kas ta saab aru?...” Ta kartis, et kangelanna liiga hilja paljastab pahategija salakavalused või et pea kaotanud armukadetseja ei võta õigel ajal mõistust pähe. Kui Krõlov kuhugi välja sõitis, ajas ta kõikidega juttu, vaimustus, pahandas — „Missugused õunad!”

„Ja see on kool? Mis jõledus!”, tundide viisi lobises põliselanikega; ei suutnud eemalduda autost, kui pol-nud taibanud tema käiku. Keelt nilbates sõi ta kohu-piimakäkke või lihataidisega keedupirukaid ja pomi-ses vaimustatult: „Uhh, küll on meil ikka maa!...”

Sellepärast tuligi doktor Krõlovi juurde Valja Ste-šenko, kellel ei valutanud ei nina ega kurk ja kes endi-selt unistas saada kinotäheks, kuigi instituudis polnud keegi avastanud temal erilisi andeid. Silmanud Dmitri Aleksejevitši, kohmetus Valja: ta oli kujutelnud Krõ-lov'i väikesena, vaiksena, prillidega; tema ees aga seisis mürakas mees, kes ägedalt puhus puhtaks paberossi-pitsi. Doktor pörutas:

„Mis teil seal on? Laduge välja, ainult lühemalt — ma jään haiglasse hiljaks.”

„Mulle soovitas Golubeva teie poole pöörduda, võib-olla te mäletate — Antonina Vassiljevna...”

„Ei mäleta. Miks te tahate, et ma peaksin mäletama? Kui Golubeva, siis Golubeva. Aga kui lühemalt?...”

Valja oli enne valmis mõelnud, mis ütelda, aga nüüd sattus segadusse.

„Teie ravisite teda, tal oli sinusiit, ja teie korraldasite talle ka möllimise...”

„Ei mäleta! Golubevasid on maailmas sada tuhat, sinu-siidiga niisama palju, aga ilma möllimata on mil-jon, selge? Noh? Ei taheta uuendada?...”

„Ei, temal on kõik korras, tema soovitas mulle... Te ärge arvake, et ma kohe sõandasin, ma kirjutasin aja-lehte, ja mulle vastati kirjade osakonnast, et nad saada-vad edasi, ja saatsid jälle Semipalovi juurde...”

„Te olge nii lahke ja ütelge mulle, kas lõpetate sisse-juhatuse õhtuks või mitte? Võib-olla hakkate minu ase-

mel haigeid vastu võtma? Rääkige otseselt, mida üleloomulikkude on teiega juhtunud?"

"Ma ei kõnele endast... Te kuulake ainult lõpuni! Ta pole mingil juhtumil süüdi! Glazkov käskis tal anda laost välja kuuskümmend meetrit, ta tahtis võtta allkirja, tema aga karjus ta peale: „Juhatajat ei usalda!..." Ta oli enne seda ainult kaks kuud töötanud. Ta on üheksateistkümne aastane. Ema on invaliid. Glazkov pääses kõigest terve nahaga, tal on õemees prokurör. Aga temale määrati kolm aastat. Ema on õudses meeleolus..."

"Ei saa millestki aru!"

"Aga see on arusaadav, kui rikkuda kogu elu..."

"Vaikige! Vastake ainult küsimustele! Kuidas on naiskodaniku nimi, kes näppas riide?"

"Varastas juhataja Glazkov, tema aga on absoluutselt süütu."

"Vastake küsimustele! Kuidas on tolle, noh süütu nimi?"

"Karnauhova Nadja."

"Õde?"

"Ei, mis te mõtlete! Mina olen Kiievest. See on naaberinna mind paigutati sinna korterisse. Ma aitasin vahel tema ema, ta on täielik invaliid. Nadja aga võttis minult raamatuid lugemiseks..."

Valja naeratas süüdiolvalt, ja tema tavaline, väheilmekas nägu muutus kohe nii külgetõmbavaks, et Dmitri Aleksjevitš lakkas karjumast.

"Tähendab, ka mitte sugulane?... Aga miks olete nii veendunud, et teie Nadja pole segatud sellesse vastikusse loosse?"

"Ta tuli tookord minu juurde meeleheitel, et oli andnud välja ilma allkirjata. Mina tegin talle veel rohkem hirmu, andsin talle nõu otsekohe teatada. Me koosta-

sime temaga kahekesi... Semipalov aga saatis paberi Glazkovile edasi. See otsustas teda pealekaebamisega hävitada, kuna tal on õemees prokurör. Mina tõin teile kõik dokumendid... Kaitsja kõneles mulle mitu korda, et ta on absoluutselt süütu, aga hirmus kokkusattumine — tal on õemees..."

"Mõelda, ka suur elukas, rajooniprokurör! Kas meil on džungel või mis? Ja teie jäite lommi, häbi! Teie eas peab tormi jooksuma... Hea, võtan käsile. Nüüd kaduge! Ma pean veel ümber riietuma, selge?..."

Kaks kuud raiskas Krõlov selle, nagu ta ise kõneles „kolmekordselt neetud Karnauhova" peale. Varvara Iljinitšna torises: „Olen veendunud, et ta varastas, nad kõik varastavad... Aga sina muudkui tahad erutada! Tegi laohoidjannast Dreyfus'i!..." Kuid mees ei kuulunud. Ta läks Labazovi juurde, kellega oli Nataša juures tuttavaks saanud.

"Kisendav juhtum, Semjon Ivanovitš! On rutuliselt vaja teie abi — ajakirjanduse häält!"

Ta hakkas põhjalikult jutustama Labazovile kõiki asjaolusid. Semjon Ivanovitš kuulas melanhooselt, siis vaatas Krõlovile oma uniste silmadega ja ütles:

"Asjata võtate seda nii südamesse, Dmitri Aleksejevitš. Ta sai kolm aastakest? Sai. Tähendab, oli mille eest... Ja siin pole midagi hirmsat, töötab oma aja ära ja pääseb veel heale järjele. Jätame õige selle asja!"

Krõlov lahkus tema juurest maruvihasena; ütles Natašale: „See sinu Olga on läinud mehele külmutatud sudakule, selge?"

Dmitri Aleksejevitš polnud niisugune inimene, et taganeda. Ta oli veendunud, et Karnauhova on süütu, ja saavutas oma eesmärgi: vabariigi prokurör käskis asja

uuesti arutada. Varsti pärast seda Karnauhhoova vabastati, Glazkov võeti vastutusele, kontrollkomisjon aga asus tegelema Semipaloviga. Krõlov säras, ta isegi kuulas rahulikult ära Varvara Iljinitšna ohked: „See kõik on hea, aga ennast sa ei hoia“...

„Sa mõtle järele, Varja, sünnitada inimest on raske, tead ise, üheksa kuud kandsid Natašat, karjusid nagu tapetaks sind. Ja pärast? Kui palju aastaid sa tema peale raiskasid? Kord hambakesed, kord leetrid, kord fantaasiad, kord ei suuda valida eriala. Noh, aga hävitada inimene — see on tühi asi, kolm minutit, ainult sulg tindipotti kasta. Sa arvad, et kui meil on rahvast palju, siis võime inimesi loopida? Aeg on muidugi raske. Need valged soomlased — see on luure, katsuvad, mis-sugused musklid meil on... Ma mõistan — hoia riiet, selge. Mõned käivad palja nabaga... Mina määraksin sellele Glazkovile kümme aastat, las kaevab maad, lurgus, või raiub metsa. Aga sa ütle mulle — kas tütarlast ei maksa siis hoida? Kas ta on halvem kui riidekangas?“

Valja tuli teda tänama, tõi poti kasvuhoonesireliga, vaevalt kandis kohale — näis, et põõsake on suurem kui ta ise.

„Niipea kui Nadja Moskvasse tagasi jõuab, tuleb ta teie juurde. Ka tema ema tänab. Lill aga on minult.“

„Mis veel? Oleksite parem mõnele poisimolgile annetanud, niisugusele fantaasiaga... Uhh, küll lõhnab! Pidage! Sööte meiega lõunat. Varja, vaat siin ta on, see... Valja. Kuidas on perekonnanimi? Stešenko? Hea, Stešenko'sid pole nii palju, jääb meelde. Nataša! Palun lahkesti vastu võtta. Ta astus naabrinna eest välja, arusaadav? Las nad kirjutavad mistahes seal välismaal, aga meie kasvatame siiski üles, arendame hoolikalt välja...“

Lancier sattus lõbusasse meeleollu, nähes Leod sõjaväe-mundris:

„Tead, kellega sa sarnaned? Näitlejaga farsist.“

„Tähendab, kõik on korras — see on tõeline farss ümberriietumisega.“

„Jah, imelik asi — viiendat kuud sõdime ja pole tundagi. Neljateistkümnendal aastal oli teisiti...“

Leo naeratas:

„Ohvrid on siiski olemas — eesliinil poos enda üks luuraja igavuse pärast üles.“

„Ha-ha! Tore!... Aga sina mundris — see on veel naljakam!... Millal sa ära sõidad?“

„Homme. Belgia piirile. Kujutle seda igavust!“

„Tuleb õppida hiina keelt või laduda pasjanssi. Louis kirjutab, et nad ei tea, kuidas aega surnuks lüüa. Ma saatsin talle kümme kriminaalromaani.“

„Näib, et ainult Léontine kujutleb, et see on tõeline sõda. Raske on temast lahkuda. Sa tead ju, et ta on rase...“

„Tema pärast ära muretse, me ei jäta teda hoole-tusse... Kui kaua see võib kesta? Räägitakse, et suvel me murrame Siegfriedi liini läbi.“

„Mina kuulsin, et mitte enne neljakümne esimese aasta kevadet. Kui ainult ei tule üllatusi...“

„Minu arvates tuleb üllatusi. Polkovnik Finélot ütles mulle, et kui soomlased veel vastu peavad, siis algavad operatsioonid põhjas. Räägitakse, et Weygand kavatseb rünnata Bakuud.“

„Idioodid! Sakslastest on meil vähe! Milleks anda end venelaste kimpu?“

„Nüüd tõstis sinus veri häält...” Lancier patsutas Leod põlvele. „Ma naljatan. Sina oled rohkem prantslane kui mina. Aga venelasi tõepoolest ei maksa parem puudutada, neid on palju, ja nad on fanaatikud. Aga saad aru, Leo, igal pool on poliitika. Võib arvata, et meil pole mitte sõda, vaid valimiseelne kampaania. Ära on tüüdanud!”

„Mind veel kahekordselt. Kanna, ole lahke, seda ürpi ja tõsta iga allohvitseri ees kätt mütsi äärde. Ma unistan juba puhkusest — juunis või juulis. Aga äkki lõpeb suveks kõik?... Léontine sõidab pärast sünnitust Bidart'i. Maurice, tulge suveks sinna. Léontine'il saab olema lõbusam. Võib-olla õnnestub ka minul välja pääseda. Küll sa näed — see on tõeline paradiis. Tõsi küll, „Gélinotte” on luksuslikum, see-eest on minul meri. Proovid sealset veini. Ma tean, et sa armastad „Muscadet'd”. Aga „Jurançon” ajab tuliseks, see on päike veiniklaasis. Ja Mado võib töötada, seal on imetaolist värvi mäed, lillad, aga mitte nagu sirel ja mitte nagu kannikesed... Nagu põldhüatsindid.”

Imelik, — mõtles Lancier, — nüüd on hoopis rahulikum kui enne sõda. Siis oodati jumal teab mida, paljast sõnast „sõda” kaotati pea. Ja ka esimestel päevadel oldi ärevuses, ei mindud välja ilma gaasimaskita, sõideti ära mägedesse. Nivelle nõudis, et ta saadetakse rindele. Naljakas meenutada... Osutus, et võib elada ka sõjaga. Tõsi, Pariis on õhtuti pime, aga ka selles on oma võlu, arvatavasti oli ta niisugune Villon'i ajal. Tuleb palju töötada. Lejean'i hoiavad nad ikka veel vanglas. Nüüd mobiliseeriti Leo. Nagu oleks ilma temata vähe sõdureid!... Muide patt on nuriseda — olgugi narr sõda, aga ikkagi on sõda. Halb on, et Marceline närvitseb, talle

tundub, et Louis võib surma saada. Ta on väga vanaks jäänud, enne käis kirikus ainult suurtel pühadel, aga nüüd on hakanud sageli käima. Ei, kui meie sõdisime, siis oli teisiti... Tungisime peale, taganesime, mürsud, kuulipildujad, põrgu... Nüüd aga lõbustavad sakslased meie sõdureid muusikaga. Avad lehe, ja on arusaamatu — kelle vastu käib sõda? Mõni rida sakslastest, kõik muu aga — venelastest. Paradoks!... Kunagi ütles Villon naljakalt:

Vaid vaenlane sul appi tuleb,
On kuulsus halb vaid pühakul,
Ei miski kibedam kui mesi ole,
Ja mõte kaine ainult armunul.

Muide mitte alati ei mõtle armunud kainele. Vean kihla, et Bertie pole ükskõikne Mado' vastu. Tarvitseb vaadata temale, kui ta pärib Mado' tervise järele... Aga kutsun külla, keeldub... Nii ka täna helistasin talle asjatult, ütleb, et on kinni. Vaene Mado, ta on kahvatuks, kõhnaks jäänud, aga see sobib talle, ta on muutunud veel veetlevamaks. Võiks kõigil pead segi ajada, aga elab nagu nunn...

Hämardus. Mado tahtis süüdata tule ja võpatas: talle näis, et kõrval on Sergei. Esmakordselt pärast Sergei ärasõitu ütles Mado valjusti tema nime. Nukrusega mõtles ta: pole kellegagi temast kõnelda. Sambat arvab millegipärast, et ta on minusse armunud. Ma ei või ju hakata temaga Sergeist kõnelema...

Iial veel polnud vanematekodu nii rusunud teda kui sel talvel. Ema kas palvetab või nutab. Isa karjub, et võidab raskekahurvägi, siis rahustab iseennast — mingit sõda pole, ja nagu mõnd loitsu kordab keeduretsepte: „leota-

nud valges veinis estragoniga, rikkalikult pikkida" ... Mitte ühte inimest läheduses! Ajalehed kirjutavad, et venelastel on Soomes raske, karm talv, inimesed külmuvad. Võib-olla on Sergei seal? ... Ta sõdib ja teab, mille eest. Ka Josette teab ...

Ta tundis, et ei või kauemaks tuppa jääda, riietus ja väljus kiiresti, ilma et oleks teadnud, kuhu minna. Isa hüüdis tagantjärele:

"Mado, ära hiline lõunaks — täna on külalised. Ma valmistasin kalafrikadelle ja pardi Rouen'i moodi ..."

Külalised arutlesid kaua sõja väljavaateid — kõik olid strateegid, ja tuletikud laual illustreerisid kõige julgemaid plaane. Ainult professor Dumas ei võtnud osa vaidlustest. Kui Lancier küsis, mis ta arvab Siegfriedi liini läbimurdmisest, vastas Dumas:

"Asjata raiskate tikke."

"Rünnatakse kõige nõrgemat kohta," kõneles Nivelles.

"Järelikult, kõige mõistlikum variant on — Soome, siis Leningrad."

Doktor Morilot hakkas müristama:

"Vaata kuhu virutasite! ... Aga kas te teate, et meie jõudsime Saarbrückeni alla, ja ilma ühtegi mürsku välja laskmata pöördusime tagasi. See pole sõda, vaid farss!"

Lancier tundis meelehärmi Mado tähelepanematuse üle — ta oli ju talle ette teatanud, et oli pannud sellesse lõunasööki rohkesti fantaasiat, aga tema ei tulnud ... Lancier' kokakunstivõimalustele polnud sõda mõju avaldanud; nõudlik Nivelles ei leidnud sõnu, et ülistada haugifrikadelle. Pidi see doktor Morilot rikkuma meeldiva õhtul Muide ta tegi seda ilma kurja kavatsuseta. Morilot armastas vahel narrida inimesi, kõneles tõtt näkku; kuid täna oli ta oivalises meeleolus ja löbustas kõiki mitme-

suguste sensatsioonidega. Ta ravis niihästi kehvikuid kui ka positsiooniga inimesi, oli alati täis laaditud anekdoote, keelepeksu, kuuldusi. Kui Nivelles mainis uut tüüpi pommilennukeid, ütles Morilot:

"Muide meie valitsejad otsustasid uuendada aparaati. Kontroll lennukitööstuse üle kavatakse teha ülesandeks uustulnukale ..."

Lancier oli ametis pardiga, ja ilma igasuguse huvita, ainult et täita viisakusnõudeid, küsis:

"Kes siis määratakse?"

"Mina teda ei tunne, ei mäleta isegi, kas olen kohanud seda nime ... Keegi Gaston Roy."

Lancier leidis endas jõudu, et hoida tagasi üllatushüüet; ta ainult lükkas taldriku eemale ja pühkis suurätikuga otsaesist. Kuid juhtus midagi ettenägematut ... Doktor Morilot ravis proua Lancier'd juba üle kolmekümne aasta, käis sageli "Corbeille's", ja iial polnud ta näinud, et Marceline võtaks osa jutuajamisest poliitika kohta. Nüüd aga hüüdis ta:

"Milleks siis hoitakse Louis'd rindel? Kui sõjaasjad usaldatakse spioonide kätte, siis peab Louis koju lastama. Kui palju noori saadavad nad hädaohtu! ..."

Morilot, viidud segadusse oma sõnade mõjust ja mitte mõistes, mis nimelt oli nii erutanud proua Lancier'd, urises:

"Ma ei imesta — neil pole pead."

Marceline vastas:

"Neil pole südametunnistust ..."

Ta läks ära. Kõik vaikisid. Lancier ei võinud seletada sõpradele, miks Marceline oli erutatud. Ta küsis endalt: võib-olla ägestusin ma tookord? Sest kui sellele Roy'le usaldatakse niisugune vastutusrikas töö, tähendab ta on aus inimene ja hea prantslane. Muidugi, ta töötas

sakslastega, kuid tol ajal polnud sõda... Ja Lancier ütles:

„Marceline närvitseb viimasel ajal väga. Mis te tahate — ta on kõigepealt ema... Muidugi, praegu pole lahinguid, aga niipea kui rinne liikuma hakkab... Louis on ju hävituslennuväes...”

„Rumal lugu, on aeg see lõpetada,” ütles Dumas. Ja nähes, et Lancier ei mõistnud, seletas: „Ma räägin, et on aeg lõpetada sõda, kui me ei kavatseda teda alustada.”

Doktor Morilot'i tuli minna üles proua Lancier' juurde: tal oli südameatakk. Külalised lahkusid. Ainult Dumas jäi — ootas Morilot'd.

Jõudnud koju, kirjutas Nivellesse vihikusse:

„Traagiline farss jätkub. On sõda, kuid pole sõda. Igaüks ootab hukku, kuid kõneleb Siegfriedi liini läbimurdmisest. On olnud hirksamaid sõdu, aga nii rumalat, nagu näib, pole veel olnud. Lancier' juures leidis aset raske stseen. Kui Morilot jutustas kellegi Roy' määramisest, hüüdis proua Lancier, et see on spioon, ja peaaegu kaotas meelemärguse. Spioonide-maania kestab edasi. Roy'd ma ei tunne, kuid oletan, et ta peab kinni saksa orientatsioonist, kõik on nüüd segi läinud. Schierke on prantsuse orientatsiooniga sakslane. Võib-olla usaldati ka temale vastutusrikas töö. On ainult üks võimalus anda sõjale mõte — pöörduda bolševike vastu. Räägitakse, et duce mõistab seda. Kuid kahjuks pole Hitler tark, on omamoodi suur, ja siiski mitte tark. Kõik lõpeb üldise krahhiga, ja tuhande aasta pärast kaevatakse välja Maillol'i raidkuju, nagu Milo's kaevati välja minu kätetu armastus. Luuletamise olen ma hooletusse jätanud. Prefektuuris aga on areteeritute rodud, külm, tubakasuits, igavus.”

Josette'i juures istus Milet; ta oli toonud kaasa kahvatu kõhna neiu, kes näis alaealisena:

„See on Marie. Ma kõnelesin sulle... Eile kleepis ta terve öö lendlehti laiali. Ma nägin hommikul — seisavad ja loevad, saad aru? Tahavad teada, mis mõtleb meie partei... Sa ära pööra tähelepanu, et ta näeb välja nagu plika, tema saab lihtsalt kõigest aru...”

Marie's oli seda nukrat lõbusust, mis meenutas Josette'ile tema noorust. Josette nägi, kuidas Milet vaatab neiu, kuidas see vastuseks naeratab — rõõmsalt ja häbelikult, ja see arg armastus keset kõnelusi läbiotsimistest, keset laimu, tagakiusamist, ahistas südant.

Nad kõnelesid pakkidest vangide jacks, kui helistas Mado. Ta tundis end kohe liigsena, võõrana. Milleks ma tulin?... Neil inimestel pole aega ega huvi minuga tegelda... Mado'le näis, et ta tõi endaga kaasa „Corbeille'” igavuse, vale. Nad peavad mind vihkama...

Milet ja Marie läksid kõrvaltuppa. Mado küsis:

„Kas teil on teateid Henri kohta?”

„Muidugi. Sügisel oli ta haige, nüüd on kõik hea. Kuigi tingimused on rasked...”

Mado ei teadnud, mis veel ütelda, tõusis. Tal oli nii hämmeldunud ilme, et Josette'il hakkas temast kahju.

„Te armastate ju muusikat?... Ma mängin teile midagi.”

Mis ta mängib? — mõtles Mado. Pidulik ja lihtne. Nii kohisevad puud, vihm... Tähendab, ka Josette armastab kunsti? Elada kaksikelu?... Kuid Josette pole nii-sugune... Muusika on kõige kõrgem — pole vaja ei kirjeldada ega kujutada. Muusikas on aeg. Algul eelai-

mus, siis allee, vihm, elu, nüüd tardub kõik. Kohe läheb rong. Tumedam. Katkes...

„Täna.”

Ja Mado jättis jumalaga.

„Tänaval on väga pime,” ütles Josette. „Milet’l on taskulamp, ta viib teid metrooni.”

Möödaminejate taskulambid näisid jaaniussidena. Milet valgustas agaralt teed — ta tegi kõike agaralt. Ja äkki ütles Mado:

„Utelge palun proua Lejean’ile, et talle saadab tervitusi Vlahhov, temale ja Henri’le. Ma unustasin ütelda... Rumal — sellepärast ma ju tulingi.”

Miks ma nii vastikult valetan? — küsis endalt Mado. — Endaarmastus? Ei!... Ma ei saanud teisiti, pidin ütleva „Vlahhov”, kas või sellele poisile. Ja hea, et on pime. Ning ma ei näe teda iial enam...

„Tingimata ütlen. Ma tunnen seltsimees Vlahhovit, ta vaatles meie tsehhi. Tema saab lihtsalt kõigest aru, ma kõnelesin temaga... Nemad võivad valetada nii palju, kui neil pähe tuleb, aga mina saan aru, et vene-lased on meiega. Mul ripub toas päevapilt, ma lõikasin välja „Regard’ist” — Kreml... Kas teie teate, kes seal elab?...”

Lancier jõudis vaevalt Mado’d ära oodata. Ta nägi, kuidas kannatab Marceline, ja oli nõutu — tundis, et ei saa teda aidata, pani seda oma meheliku kohmakuse arvele. Nutuse häälega ütles ta Mado’le:

„Emal on väga halb. Tasa, ta on vist uinunud. Oli hirmus... Doktor Morilot ütles, et need on närvid, aga võib-olla tahtis ta meid rahustada?...”

Marceline ei maganud, ta katsus naeratada tütrele. Atakk oli möödas. Ta mõtles nüüd, miks oli tal niisugune

hirm olnud? Kas ta tõesti kardab surma? Ei... Raske on jätta elusaid. Maurice on abitu nagu laps, igaüks võib teda petta, talle ülekohut teha, tõugata kõige hirsmale. Louis on rindel. Mado aga on hälbinud, ei leia endale kohta. Marceline armastas meest, poputas lapsi, oli kogu elu pannud perekonda, ja vaat nüüd on kõik kokku varisemas...

Hommiku eel otsustas Lancier puhkama minna — Marceline magas; ta ütles Mado’le:

„Ma ehmusin nii ära. Ema palus ju preestrit kutsuda.”

Mado istus ema voodi juures. Missugune õnn on uskuda! Võib kutsuda preestri, ja kohe läheb kerge-maks... Sergei ütles: „Peab uskuma”. Muidugi, tema usub muusse... Ka Milet usub. See on väga palju — uskuda, see on rohkem kui teada, see on — teada, ja veel midagi... Kui ei usu, siis tekib hirm... Aga Louis?... Ma ei tea, kas ta usub millessegi... Ta on väga ebausklik, ütleb — ja haarab puust kinni, ei istu kolmeteistkümmen-dana lauda. Võib-olla sellepärast, et ta on lendur?... Ta on julge, aga kirjutab nukraid kirju. Nad ei tea, mil-leks see sõda on... Kui Sergei on Soomes, tema teab... Tema ei karda surma. Ka ema ei karda... Aga nemad on ju nii erinevad. Mul läheb kuidagi segi...

Ta astus akna juurde. Oli kuupaistene öö, ja kuu oli suur, väga hele, väga külm. Miks on kuu antud armu-nuile? Tema mõjul tahaks ulguda... Kuu — see on et surra, ja tema valguses on kõik mürgitatud, külmutatud, elutu. Mis siis, kui ema sureb?

Läks valgeks. Mado silmad olid avatud, kuid ta ei vaadanud, ei mõtelnud, ainult kuulatas masinlikult ema nõrka hingamist.

Milet tuli joostes Josette'i juurde niisuguses ärevuses, et ei suutnud sõnagi lausuda. Ta kaelustas Josette'i, tahtis kaelustada Marie'd, kuid häbenes ja lõpuks pahvatas välja:

„Vlahhov saadab sulle tervitusi. Ja Henri'le. Saad aru? Sa kujutle — ta mäletab!... Suurepärane! Vaat missugused sõbrad meil on!”

Ta jäi mõttesse ja äkki küsis tasa:

„Josette, kas see naine on meie oma?”

„Ei.”

„Aga mina arvasin, et meie oma. Ei saanud aru, miks ta on nagu vette kastetud... Josette, kas sul on veel lendlehti?”

„Paul viis paki Ivry'sse.”

„Hea, anna mulle sada tükki, ma lähen Montrouge'i, Marie aga läheb koju, ta peab end välja magama...”

Nad läksid ära, teineteise käest kinni hoides.

Josette'ile meenus Mado tulek. Miks polnud ta kohe kõnelnud Vlahhovi kirjast?... Kummaline tüdruk, kõik on temas siiras, tuleb südamest, ja kõik on väljamõeldud... Tarvis Henri'le teatada, et venelane kirjutas... On hilja, kuhu see Paul on jäänud? Asjata katsus Josette poega illegaalsest tööst tagasi hoida: „liiga noor, oota”... Tema naeratas vastuseks: „Kui sina ei taha, lähen ma oma komnoorte juurde”. Ta on ju alles poisike... Kui naljakalt Milet kiitis oma tütarlast — „saab lihtsalt kõigest aru”... Lapsed! Nead peaksid tantsima, paadiga sõitma, hullama. Aga aeg on karm... Henri kirjutab, et kõik on hästi, aga seltsimehed jutustavad — alandatakse, piinatakse, püütakse hinge välja võtta. Ei nad murra... Kui palju jõudu on neis lastes!... Ja meid on palju... Kindlasti kleebib praegu linna teises otsas mõni teine

Milet lendlehti laiali. Ja Lyonis ja Nizzas. Ja Londonis. Võib-olla ka Berliinis... Sellest mõttest läks Josette'i meel rahulikuks, ta tundis sõbrakäte soojust. Olles väsinud, heitis ta kušetile. Varsti peab tulema Paul... Henri armastas puhata, pannud kolm patja pea alla, kõneles: „unistan”... Kuidas tal praegu on?... Josette mõtles temale hellalt, emalikult — mõtles vanglakoikule, külmale, haigustele, üksindusele. Harva vaatas ta endasse, aga praegu käis erakordselt pühalikult läbi pea: armastame ja tugevasti — lõpuni, surmani.

„Kas tõepoolest närvid?” küsis professor Dumas doktorilt, kui nad väljusid „Corbeille'st”.

„Rinnaangiin. Esimene signaal.”

Nad vaikisid kaua, mõlemal oli kahju proua Lancier'st ja mõlemad olid selles eas, millal surma on kerge sõnada kutsuda. Ja ka õhtusöögi ajal toimunud stseen oli nende tuju rikkunud, Marceline'ilt kandusid nende mõtted tahtmatult Prantsusmaa juurde.

Raske oli öelda, millel põhines nende kahe mehe sõprus; nad ei sarnanenud teineteisega ega sobinud teineteisega. Dumas oli suur teadlane, doktor Morilot aga tavaline rajooniarst, kes ei ajanud taga arstiteaduslikke uudiseid, teadis kindlalt, et tema võimalused on piiratud, ja suhtus teadusse nagu raskesse käsitöösse. Dumas'd võis nimetada elurõõmsaks entusiastiks, Morilot aga naeris kõige üle, ei uskunud ei avastustesse ega reformidesse, kõneles: „Mida rohkem kõik muutub, seda rohkem jääb kõik endist viisi”. Ja siiski meeldisid nad

teineteisele. Poissmees Dumas tundis end doktori juures nagu kodus. Omal ajal oli ta igal pühapäeval tassinud seljas Morilot' poegi — Pierre'i ja René'd. See oli ammu.

„René'lt tuli eile pikk kiri,” ütles doktor. „Ta on Maginot' liinil. Teravmeelitseb: „Meil on siin siisugune seisukord, nagu sõdiksime juba sada aastat ja igatseme rahu — pohmelus, aga joomingut pole olnudki” ... Räägitakse, et aprillis mobiliseeritakse Pierre. Muidugi, kui see lugu kestab...”

Nad läksid jälle edasi, mõteldes vaikides ikka samale. Lõpuks hakkas Morilot kõnelema:

„Hirmus rumalasti tuli välja... Aga kes võis arvata? ... Mul jäigi arusaamatuks, kust nad Roy'd tunnevad. Aga kui järele mõelda, siis pole midagi imestada — nüüd on nii, et kui keegi määratakse, siis tähendab, on kas täielik puupea või tõeline lurjus. Võib-olla on Marceline'il õigus — spioon... Kuidas te siis tahate sõdida siisugustes tingimustes? ...”

Dumas ei vaielnud vastu ega nõustunud. Nad läksid pikkamisi pimeduses, umbusklikult kobades kõnniteid jalgadega.

„Pole viga, rabeleme välja,” pörutas äkki Dumas.

„Kahtlen. Prantsusmaa on hea maja, pole midagi öelda, aga keegi ei taha teda kaitsta. Vististi sellepärast, et keegi ei tunne end peremehena. Uleeile kutsuti mind haige juurde, see oli tööline Bertie' tehastest, mädane pleuriit. Seal oli tema seltsimees. Saime jutu peale. Mõlemad on muidugi kommunistid või selletaolised. Te ei suuda kujutella, kui ärritatud nad on, ei usu sõnagi, ütlevad — see kõik on mõnitus, mille poolest on kagulaarid paremad natsidest, ja nii edasi. Mina pole Bertie'ga ammu koos olnud, aga olen veendunud, et ta eelistab

sakslasi vaat siisugustele kaasmaalastele. Meie maa laguneb koost. Uldiselt pole siin midagi imestada — rahvad raugastuvad nagu inimesed. Esile kargavad ameeriklased. Corneille'd neil pole, ainult närimiskummi, see-eest on nad pagana noored. Meie aga oleme oma elu ära elanud. Nii et head pole oodata... Teie kõnelesite, et me ei anna ära Prahat, et lepime kokku venelastega, et Hitler ei julge alustada... Huvitav, millal te loobute oma optimismist — viis minutit enne kahteist või viis minutit ühe peal?”

Dumas hakkas nii tugevasti piipu popsutama, et säde-med lendasid öösse.

„Aga milleks pean ma temast loobuma? Paised on pinnal. Mis on Roy? Ma küsin teilt, mis on Neville? Vistrikud ja muud midagi! Kas rahvas võib end äkki maha lasta? On see mõni gümnasiast? Või maakler? Rahvas — see on leib, higi, geenius. Ma ei tea, mis teeb rahvas, kui ta lõpuks segab end sellesse jäledusse. Aga ei või ometi Prantsusmaa, kurat võtaks, lõppeda viletsa joodiku Daladier'ga, suureninalise lurjuse Bonnet'ga — olge lahke, võtke vastu siisugused pärast Robespierre'i ja Saint-Just'i! Kui ma näen, kuidas maaler värvib seina, kuidas kingsepp lööb taldu alla, kuidas montöör seab kohale juhtmeid, satun ma kohe oivalisse tujju — on veel olemas Prantsusmaa. Kuulge, doktor, võib-olla meie ei saa näha koitu, aga ei või uskuda siisugusesse neetud öösse...”

Umberringi oli tõesti öö, ei ühtegi tuld ega isegi mitte seda tumehalli vatjat udu, mis vahel pehmendab pimedust; pimendatud maju nagu polnud olemas, linn näis metsana. Äkki kostis pimedusest rinna lapse nutt. Doktor Morilot sattus lõbusasse tujju:

„Teine vahetus, armas professor, — kahekümne esimese sajandi antropoloog. Kujutelge, kuidas ta saab teid kadestama — teie Marie'd tema kastmetega, teie piipu, teie optimismi. Ma olen veendunud, et kuuekümne aasta pärast näib meie aeg idüllina, bukoolikana, paradiisina.”

Vastuseks vilistas Dumas pilkavalt:

„Eh, teie... Anatole France!... Ma ei mõista, kuidas te ravite haigeid, te võite tervegi hauda viia oma tiraadidega... Kui lähed mäkke, näib alati, et parem oleks mitte ronida. Kuni mäekuruni... Aga kui lähed, siis, tähendab, peab lõpuni minema...”

„Ja mitte ninali lendama. Ettevaatlikult, siin on vist aste.”

TEINE JAGU

1

Valja oli Natašast neli aastat vanem, sellest hoolimata said tüdrukud kiiresti sõpradeks. Natašale meeldis, et Valja iial ei ajanud teravaks ei mõtteid ega sõnu. Mingisugune tabamatu, — mõtles tema kohta Nataša, — niisugused on vist kõik näitlejad... Valja tundis end Moskvas üksildasena, igatses sõprade järele „Pickwickklubist”, tal muutus kergemaks lõbusa jutuka Nataša seltsis.

Nataša pühitses sünnipäeva — ta sai kahekümne aastaseks. Isa kinkis talle imeilusa käekella. Uhtelugu tõstis Nataša käe kõrva juurde ja lausus imestunult „käib” — talle näis, et tema suurel punasel käel jääb tilluke kell tingimata seisma.

Päev oli imeilus, algas kevad, hele, kärarikas. Õhtul tulid külalised: Valja Stešenko, Olga, muidugi Vasja. Kui tuttavad nüüd loetlesid, keda kutsuda, üteldi alati „Nataša Vasjaga” — neid ei saanud kujutella lahus. Nad said sageli kokku, ilma järele mõtlemata, miks neid tõmbab teineteise poole. Tavaliselt kõneles Nataša, Vasja vaikis ja naeratas. Nagu esimesel tutvuspäevalgi kõneles Vasja endale, Natašale mõeldes: hea tüdruk! Dmitri

Aleksejevitš ütles kord tütrele: „Sinu Vlahhov meeldib mulle. Arusaadav?” Nataša vastas ilma vähimagi kohmetusega: „Arusaadav. Minule ka...”

Nataša kutsus ka Sergei. Ta kaalus kaua — kas Olga ei haavu, kui kutsuda ta ilma meheta? Labazov ei meeldinud Dmitri Aleksejevitšile. Ja ka Nataša ei suutnud temaga harjuda: on teine mingisugune elutu... Ta ei kutsunud Labazovit. Olga haavus, kuid peitis haavuse endasse, jutustas ainult, et Semjon Ivanovitš oli kirjutanud kena artikli peenetundelisest lähenemisest inimesele.

Noorus lõbutses, aga vist kõige enam lõbutses Dmitri Aleksejevitš. Tema läks esimesena tantsima, ta tantsis valssi, ja vana moodi — hüppeldes; aga tantsis nii, et Valja hakkas paluma: „Dmitri Aleksejevitš, pea käib ringi...” Siis alustati mängu, mõistatati sõnu, koostati vemmälvässe, ja jälle võistles Dmitri Aleksejevitš kõik surnuks. Temale sattus pandilunastuse ülesandeks: ennustada. Ta sidus endale frotee-käteräti ümber pea ja läks Nataša tuppa, ladus laiali paki mängukaarte, hakkas vaevakalt meelde tuletama: mis on kõrgem — emand või kuningas? Esimesena tuli Nataša. Isa hüüdis:

„Või sina ka siia? Kõtt! Tead ise kõik! Sa saada parem tema...”

Aga kui tuli Vasja, unustas Dmitri Aleksejevitš ennustamise — ta võttis riiulilt luuletuste köite, sattus vaimustusse ja hakkas hüüdma, raamatut vibutades:

„Imelik asi! Tühi sõnakõlin, aga, teate, va-pustav!”

Sinu vaiksete õlgade taga
Tiibade võbinat kuulen,
Kiirgavi silmi mind pilguga läbib
Azrael — tormide ingel!...

... Vaat see on luule! Mitte nagu Labazov karjus telefonisse: „Kolmkümmend kaks rida naistepäevaks!...”

Nataša küsis:

„Mis isa sulle ennustas?”

„Väga hästi! Ja tabavalt,” vastas Vasja.

Vaadatud Olga rahulikesse silmadesse, hakkas Dmitri Aleksejevitš sekeldama:

„Kohe, kohe jutustan teile kõik. Minu ema ennustas — „millega süda rahule jääb?” Aga ta jääb tingimata rahule! Ma võin teile kogu värgi demonstreerida: askeldused, siis on ärtu — saate isegi aru, mis asi on kujutatud, noh, ja siis, õnnelik teekond; mina juba ei tea, mida te eelistate, kas Anapat või Malahhovkat...”

Sergeile ei hakanud Krõlov ennustama — oli tüdinud.

„Jutustage, kuidas Pariisis rahvas lõbutseb? Tantsivad vististi nii, et põrandad murduvad...”

Ta kuulas kaua Sergei jutustust. Siis muutus äkki süngeks:

„Kardan nende pärast. Korralagedus on seal vististi kohutav. Sakslased valmistusid ju terve talve. See on hea, et on lõbusad. Ka meie pole mungad... Ainult et peab oskama ka pisut puhkida, vaeva näha...”

Valja ootas kannatlikult ukse juures: ta tahtis väga, et Dmitri Aleksejevitš talle ennustaks. Too aga oli unustanud, et ennustab, ja kui Valja sisse astus, pidi peaaegu pöörutama tema peale nagu patsiendi peale. Siis ta taipas, talle meenus, et ta on fakiir, ta pühkis kaardid käisega ära ja hakkas kuulutama:

„Liirum, laarum, lumps... Mina näen kõik... Temakene tuli. Tema tuli. Temakene vaatas. Tema vaatas. Liirum, laarum... Arusaadav? Muide ta jutustab suurepäraselt Pariisist, te küsige temalt. Nüüd aga — marss

tantsima! Ta paneb teid nii keerlema, et te ei saa enam pidamagi..."

Valja murdis pead: kuidas oli Dmitri Aleksejevits märganud, et ta mulle meeldib? Arusaamatu. Ma ei ole seda ju millegagi näidanud... On tõsi, et meeldib. Vend on tal tavaline. Aga tema mitte... On isegi imelik, et insener sarnaneb luuletajaga või näitlejaga... Hea oleks niisuguse inimesega sõbraks saada.

"Nägemiseni!" Sergei naeratas. "Teie isanime ma ei tea."

"Aleksejevna."

"Valentina Aleksejevna. Aga kas võib lihtsalt, nagu Dmitri Aleksejevits — Valja?..."

Neiu meenutas pärast kaua: ta hääldas "Valja" nii, nagu oleks mu ära tundnud...

Nataša juurest tagasi tulles kohtas Sergei Zamkov'i. Nad läksid koos. Zamkov kõneles kaua sõjalisest olukorrast — varsti algavad läänes lahingud. Võib-olla sakslased võidavadki, aga pärast niisuguseid lahinguid pole nad hirmuäratavad... Sergei oli hajameelne, mõtles Pariisile, Mado'le. Zamkov jäi vait, siis ütles:

"Mäletate Petjat? Labazovi pulmas... Siis Labazov narris, et ta tükib igal pool ette... Ta on surma saanud. Me kuulsime alles eile. Võtsin veel uut aastat temaga vastu. Pärast hakkas ta kippuma Soome. Meie ju kõik lugesime teda lobisejaks... Osutus, et kanglane. Mannerheimi liini ründamisel... On päevakäsk autasustamise kohta. Ema käis meil... Aga kui tulla tagasi rahvusvahelise olukorra juurde..."

Sergei jättis huvasti, pööras põiktänavasse. Ta mäletas ähmaselt Petja nägu. Sõda sai kuidagi korraga lähedasemaks... Tantsis, naeris, kõneles, et kirjutab ülevaa-

teid... Vaat nii kujuneb ka meiega... Ma ei tea, kuidas prantslased... Doktor ütles seda õigesti — peab oskama ka vaeva näha...

Sünnitus kestis kaua ja oli raske. Kõik kaotasid lootuse; isegi professor Richet, kes oli tuntud oma külma-verelisuse poolest, arvas, et Léontine ei jää ellu.

Ta jäi ellu ja Pariisi kevade pimestavil päevil imetles poega; kaua vaatlus ta tema selgeid silmi, mis sarnlesid kahe tilga kahvatusinise emailiga; need silmad näisid talle olevat täis sügavat tähendust. Ta leidis maimukeses mitte ainult Leo näojooni, vaid isegi tema ilmet; oli uhke tillukeste käte üle; jutustas talle pikki lugusid, pidas hinge kinni, kui laps surus end tema rinna vastu. Poeg vabastas ta teravast, talumatust hirmust Leo pärast.

Kuni selle ajani oli ta elanud ainult mehele. Leo oli leidnud tema, väikese käsitöölise, kes sarnanes kümnete tuhandete teistega, Pariisi eeslinna tolmuses puiestikus ja andnud talle õnne. Ta oli Léontine'ist kaksteist aastat vanem; viis teda teatrisse, seletas kunsti saladusi, jutustas ümber raamatuid, lõbustas lugudega oma tormisest noorusest. Ta pani temasse oma äpardunud dramaatiku hinge, kullaotsija hinge, kes on paisatud sajandite pikuse konventsionaalsuse maailma. Kui ta sõitis ära Lyon'i või Ameerikasse või — möödunud suvel — Kiievisse, vajus Léontine unne nagu mets talvel. Kaheksa aastat olid nad koos elanud, aga Léontine'i armastus oli niisama äge ja järelemõtlematu nagu noil esimestel tutvusepäevadel, millal ta, olles rumal plika, andus Leole, ilma et mõtelda järele tulevikku üle.

Léontine oli ammu unistanud lapsest. Saatus osutus julmaks: tema raseduse kolmandal kuul algas sõda. Nähes Leod sõjaväesinelis hakkas ta kibedasti nutma: ta kujutles teda haavatuna keset määratu suurt tühja välja. Asjata seletas mees talle, et erapooletu Belgia piiril ei ähvarda teda vaenlase kuulid, vaid kõigest igavad talve-õhtud; Léontine ei suutnud rahuneda. Kui Leo ära sõitis, andis ta pisaraile vaba voli. Mõni päev ilma kirjadeta oli temale piinaks, ja alles nüüd saabus rahunemine: poeg oli peatse kokkusaamise pandiks; tillukeses, kord süütus, kord vanainimeslikult targas näokeses tundis ta ära Leo, ja vaadates akna all õitsvaile kastaneile naeratas tagasitulnud õnnele. Ta muutus niivõrd rõõmsaks, et hakkas valmistuma ärasõiduks Bidart'i.

Telegramm oli kaotsi läinud, ja Leo sai poja sündimisest teada alles kaks nädalat hiljem. Kärarikas oma õnnes, luges ta Léontine'i kirja kõigile: küll rühmakaaslastele, küll leitnant Garchet'le, küll kõrtsiemandale, küll asula elanikele, kus nad peatusid; mitu korda jutustas ta ümber kõige tähtsamaid kohti: poisil on normaalne kaal, ta on väga lõbus, ema kinnitab, et ta on isa sarnane, ja proua Chardonnet — Leo ei suutnud kuidagi meelde tuletda, kes on see veetlev daam — oli ütelnud: „Ma pole elus näinud nii õnnestunud last“ ...

Ainult üks asi kurvastas Leod: pojale oli pandud nimeks Robert. Selles polnud midagi ootamatut: juba sügisel olid nad otsustanud, et kui neil sünnib poeg, panna talle nimeks Robert. Leo mõistis, et pariislane ei või olla Naum, kuid nüüd meenutas ta sageli isa, ja ta oleks tahtnud kas või nime kõlas elustada Slobodka hullu rätsepa varju. Ja ka vanal emal saab olema kahju,

et pojapojale ei pandud nimeks tema kadunud mehe nime ... Aga pole midagi parata: poeg on prantslane ... Ja Leo ütles seltsimeestele: „Minu arvates on Robert ilus nimi“ ...

Järgmisel päeval otsustas ta kirjutada Léontine'ile; see oli pikk raport isaõnnest. Ta ei jõudnud kirja lõpetada — jooksis kohale seersant Dublet suurimas ärevuses:

„Sakslased on läbi murdnud! ...“

See oli niivõrd absurdne, et Leo vandus: Dublet on end juba hommikul täis lakkunud! ... Ta kirjutas kirja lõpuni, kleepis ümbriku korralikult kinni ja läks asulasse. Siin mõistis ta korraga kõik. Teel voolas nagu sulalaava: naised kärudega, staabiautod, omnibused, mis tungil täis belglasi; nunnad, suurtükiväelased, tolliametnikud, lapsed, kes olid kaotanud oma vanemad, voorisõdurid, sõdurid ilma ohvitserideta ja ohvitserid ilma sõduriteta, vankrid mööbliga, tankid, karjad — kõik oli segi, kõik kihutas lõuna poole. Teeäärtel lebas ümberaetud autosid, tugi-toole, kaste. Paanika oli tekkinud äkki, ja mingid käskkirjad ei suutnud enam peatada seda voolu. Keegi ei teadnud, mis nimelt oli juhtunud; kõneldi, et tagalasse olid läbi murdnud saksa tankid, et sapöörid polnud jõudnud sildu õhku lasta, et kindralid on ära ostetud; kõneldi kahe armee kapitulatsioonist, põlevaist linnadest, sakslaste jõust; kuuldused kasvasid, nagu kasvasid põgenike hulgad. Lõunast tulevad sõjaväed pörkasid kokku kogu selle hullunud inimeste massiga, kohkunud prefektidega, kahvatute tentsikutega, kes otsisid oma kindraleid, naistega, kes hüsteeriliselt saalisid vankrite, autode, pukiirtraktorite vahel kibeda kuuma tolmu pilvedes; ja sõdurid, kes olid minemas eesliinile, pöördusid tagasi, veel suurendades paanilist voolu.

Keegi hüüdis, et põgeneda on asjatu: sakslased on eespool. Aga inimesed ainult kiirendasid sammu. Leo laskis end kaasa tõmmata üldisest liikumisest. Hoop oli liiga ootamatu; veel hommikul ta nagu nägi enda ees Léontine'i, roosat ja sooja; ta andis pojale rinda. Sõda oli väga kaugel, Norras... Mis oli siis juhtunud? Kust sakslased siia said?... Prantsusmaa on ju tugevam, — ütles ta endale tõlbilt ja naeris viha pärast: — kuidas meid peteti!... Ta oleks tahtnud ajalehe puruks rebida, lüüa Nivellet, joosta saadikutekotta ja kaua ning jõledasti vanduda.

Oösel, tundes talumatut väsimust, vajus ta maha tee lähedusse. Kui ta ärkas, koitis päev. Ta vaatas teele, mis oli ummistatud autodest, ja kohe meenus talle kõik. Missugune jäledus!... Hirmu polnud enam, ainult viha. Kui ta oli sõimanud läbi kaks voorisõdurit, kes metsiku häälega kisendasid: „sakslased!“, läks tal kergemaks. Ta pesi end. Kaeras laulis linnuke. Ja vastuseks hakkas Leo laulma; niisugune oli see inimene, raske oli võtta talt julgust; ta laulis oma lemmiklaulukest:

Kui tuleb jälle kevade,
Siis õnn meil' naeratab...

Õhtuks õnnestus tal leida mõni mees oma roodust. Leitnant Garchet kogus poolsada sõdurit mitmesugustest väeosadest. Nad ööbisid tühjas külas. Järgmisel päeval paigustati nad tagavarapolku; kästi kaevuda. Siin-seal hakati vaenlasele vastupanu osutama. Leo töötas usinasti läbidaga, lamas kõhuli — ilmusid saksa pommitajad, haaras jälle labida — nad matsid pommi läbi tapetud seltsimehi. Polgukomandör sõitis ära kindrali juurde ega tulnud tagasi. Asjata püüdis leitnant

Garchet saada ühendust diviisistaabiga. Kiviteel möödusid mõned saksa tankid. Sõdurid hakkasid käratsema:

„Mis me siin teeme?“

„See on lõks!...“

„Võtaks kurat neid kõiki! Kindral on juba kindlasti Pariisis...“

Nad hakkasid liikuma lõuna poole, püüdes hoiduda kaugemale teest. Jõe ääres heitsid nad maha; sildu polnud; Garchet ütles, et siin on kerge vaenlast kinni pidada. Hommiku eel ilmusid saksa luurajad. Leo surmas ühe, ta laskis üsna hästi. Ta rõõmustas nagu laps: košmaar on lõppenud, sakslasi saab kinni pidada!... Hommik möödus rahulikult, sõdurid muutusid julgemaks, einestasid. Keskpäeval aga sõitis kohale major, ilma autost välja tulemata kuulas ta ära Garchet, siis ütles:

„Õnnitlen. Teatan kindralile. Olukord on raske, on käsk positsioonid maha jätta, kindlustuda Oise'il.“

Nii kestis kuu aega. Leo teadis nüüd selle hirmsa mängu reegleid: nad taandusid ühe jõekese juurest teise juurde, ühe künga juurest teise juurde, lamasid saksa pommide all, liikusid pimeduses mööda külavaheteid, mööda jalgradu, ja alati osutus, et sakslased on juba eespool; asjata pärisid ohvitserid järele staapidest: vahel toodi kiri — käsk uueks taandumiseks; vahel karjus keegi meelegaheites voorisõdureile: „Seiske, saadana-nahad!“, polkovnik ütles kaptenile: „Kõik on kadunud“ ja riietus ümber tsiviilülikonda; preester kinnitas, et saksa tankid — see on karistus Rahvarinde eest; ja midagi ei saanud parata — nad taandusid, taandusid, iga päev taganesid; ühes nendega põgenesid elanikud; ja kuu aega nägi Leo sedasama häbiteed mahajäetud suurtükkidega, gaasimaskidega, õlgkübaratega, tugitoolidega.

Seal ei põgenenud enam inimesed ega polk ega linn, põgenes Prantsusmaa, kes oli kaotanud mõistuse, oli veel elus, raevustunud ja ehmunud, oli valmis surema, kuid päästis kohvrit, ballikleiti, tennisreketit. Ei võinud seda maad ära tunda: laostatud, mahajäetud, põlev, sarnanes ta tohutu kõrvega, mida ei saa läbida neljakümne aastagagi.

Nüüd on ka Seine seljataga!... Nad pöördusid edelasse. Ja jälle labidad, jälle pommid, jälle taganemine. Hirksamad varemeist olid rahulikud majad, mis sarnanesid Bidart'i majaga, lõhnavate glütsiinidega kaetud seinad, aiad rooside ja levkoidega, avatud aknad, mis reetsid viimaste minutite lihtsat saladust — ümberaetud tassilapsetoolikese ees, põrandale kukkunud raamatut, habemeajamispintslit kuivanud seebiga.

„See on minu küla,” ütles sõdur, kes läks Leo kõrval, ja hakkas liiga valjusti naerma. Seltsimehed vaatasid ümber, keegi ei lausunud sõnagi. Küla oli tühi, ainult taluõuedes möögisid lüpsmata lehmad läbitungivalt.

Sõdurid ei arutelnud enam, isegi ei vandunud; vahel harva vahetasid nad lühikesi lauseid: „saksa tankid”, „Maret ei jõua külani”, „anna suitsu”...

Keset varemeid nägi Léo sinist teeviita „Orléans”: Ta oli peatunud siin Léontine'iga, kui nad Bidart'ist Pariisi tagasi läksid. Léontine'i üllatasid vanad majad, ta ütles: „Kui imelik, elasid inimesed, ammu on kõik neid unustanud, aga majad seisavad, ja ilusad, ilusamad kui uued”... Pärast istusid nad kohvikus Loire'i kaldal, jõid kahvatut aromaatsset veini, ja Léontine kõneles: „Ma ihaldan sind nii, nagu esimesel õhtul!...”

Leo pigistas nina kinni — haises; päev oli kuum; ümberringi lebas sadasid laipu, läbisegi — naisi, lapsi,

sõdureid, hobuseid, paks preester ja kõrval helevalge koerake nagu plüüšist...

Seinal nägi Leo pealkirju: „Jean, ma olin siin 6./VI hommikul. Roger on elus!” „Lasset perekonnaga sõitsid Angoulême'i”, „Seda, kes kohtab kapten Delombard'i, palun edasi anda, et ma olin lapsega siin kolmapäeval”, „Pierre, ma ei saa oodata”... Leo tundis krampi kõris. Kindlasti oli ka Léontine siin, ainult ei jõudnud kirjutada „Leo, ma olen veel elus ja Robert on elus”... Nüüd lebab ta pojaga selle maja varemete all. Tema aga pigistab nina kinni — haiseb...

„Haiseb,” ütles seltsimees, „ei suuda! Lähme rutem!...”

Leo läks alistuvalt; ta vaatas ainult tähelepanelikult naise nägu, kes lebas seina ääres. Küllap vist temagi oli kirjutanud seinale...

Kõigis linnades ja külates, mida nad läbisid, vaatas ta ahnelt seintele, kirikute, raekodade, koolide valgetele, hallidele, ookrikarva seintele. Olid Jeanne, Louise, Denise, Lucie, Thérèse, Marie, Françoise — Léontine'i ei olnud...

Ta ise naeris enda üle: kuidas võib leida inimest miljonite hulgas! Ja siiski otsis.

Tol hirmsal päeval, millal Pariis hullununa lahkus Pariisist, tuli Léontine'i juurde Mado. Surunud hambad huulde, vaatas Léontine suurte mittenägevate silmadega. Viimaste nädalate sündmused olid ta murdnud. Korda kümme päeva jooksul võttis ta ajalehe, püüdes mõista, mis seal on kirjutatud, jooksis raadiovastuvõtja

juurde; ja tema nutt summutas diktori hääle, kes jutustas lahinguist Norras. Ta ei teadnud, kellelt küsida — mis on juhtunud? Kus on Prantsusmaa? Kus sõjavägi? Kus Leo? Tema ees seisis hirmus pilt: määratu suur tühi väli ja selle keskel lebab Leo, nagu on tal verine, see on ere ja paks veri, nagu värv. Léontine surus last enda vastu ja kordas tundide viisi: „Rob!... Rob!...”

Mado's oli suure heakstegematu õnnetuse rahu. Ta ei imestanud, ei küsinud; kõigist inimestest, kelledega ta kokku puutus, ainult tema üksi ei lootnud midagi. Võib-olla olid teda katastroofiks ette valmistanud Sergei hirmsad sõnad?... Lancier viskles ikka veel palavikus. Kui Morilot oli öelnud talle, et sakslased on Rouen'is, oli ta tirinud välja sumadani ja hakanud kramplikult toppima sinna tarbetuid nipsasjakesi. Tund aega hiljem jooksis kohale Sambat: „Önnitlen! Venemaa on kuulutanud sõja Itaaliale”... Lancier jäi uskuma, kaelustas Mado'd: „Ma ütlesin alati, et ei maksa tülitse da venelastega”. Jätanud sinnapaika avatud sumadani, tormas ta raadio juurde, jändas tund aega, püüdes tabada Moskvat, ja lõpuks kuulis ingliskeelset ülekannet; Moskva jutustas põllumajandusnäitusest. Lancier karjus: „Jälle petetakse meid!... Sõidame!...”

Mado pidi olema mõistlik, rahulik, mõtlema kogu perekonna eest. Kaks nädalat tagasi oli emal olnud uus haigusehoog. Professorid ütlesid: „Peaasi — absoluutne rahu”. Muidugi, rahuajal on kerge varjata haige eest rahalisi raskusi või perekondlikke pahandusi: aga kust leida nüüd rahu?... Linn on hullunud. Näib, et veel hetk — ja pronkskujud hüppavad alla sokleilt, kihutavad Loire'i taha... Ja siiski rahustas Mado ema, kõneles, et toimub pealinna plaanikohane evakueerimine, et saksla-

sed peatatakse nagu neljateistkümnendal aastal Pariisi läheduses, et on teateid Louis'lt — ta on elus ja tagalas. Lancier ei suutnud kuulda neid jutte, ta haaras peast kinni, jooksis ära — pisarad lämmatasid teda.

Kui olid kadunud viimased kahtlused ja Lancier otsustas ära sõita, läks Mado Léontine'i järele. Ta ütles tase:

„Kas teate, mis on juhtunud?”

Léontine karjahtas:

„Leo?...”

„Ei, ei, rahunege! Teie mehega pole midagi juhtunud. Te võite mind uskuda, ma annan teile sõna. Mitte midagi!... Aga te peate kohe riietuma. Ma jõudsin vaevu teie juurde — kõik tänavad on ummistatud autodest. Emal on väga halb, aga pole midagi parata... Homme on võib-olla juba liiga hilja. Sakslased on üle Seine'i tulnud...”

Léontine oli võtnud endale pähe, et Leo tuleb tingimata temale järele. Kuidas võib ta ära sõita? Leo tuleb ja näeb mahajäetud korterit... Léontine ei leia teda enam iial üles, pole ju enam ei sõjaväge ega Prantsusmaad. Kui Leo elus on, tuleb ta temale järele. Aga kui on tõsi, et temagi lebab keset välja?... Noh, las siis tulevad sakslased, las tapavad tema ja poisi... Ta peab ootama Leod Pariisis.

Ta mõistis, et keegi ei nõustu tema põhjenditega, ja valetas Mado'le — seletas rahulikult, väga rahulikult, et kahe tunni pärast tuleb arst lapse juurde — poiss on haige, siis aga sõidab ta Bordeaux'sse, teda võtavad kaasa naabrid — professor Sauget.

Mado keelitas, käis peale — Léontine ei või riskida poja eluga. Kuid Léontine, tavaliselt nõrgaloomuline ja kuulekas, ei andnud alla. Oli niisugune kangekaelsuse

jõud tema suuris läikivais silmades, et Mado jäi vait, suudles Léontine'i ägedalt ja lahkus.

Terve päeva istus Léontine liikumatult ja ootas Leod. Tänav ei vaikinud — seal sõitis, läks, jooksis minema Pariis; üksteisest püüdsid ette jõuda veoautod, milledes veeti lapsi, jalgratturid, inimesed käsivankritega, kärudega. Raske on öelda, mis andis paremini edasi meeleheidet — sanitaarautode viled või lapsenutt: „Ema!...” Oösel oli pilkane pimedus, inimesed kartsid reeta end tilukese tikuga; ial polnud see linn näinud niisugust pimedust... Ja hetkekski ei lakanud vile, müdin, kisa. Léontine aga kuulatas surnud trepi poole, kust keegi üles ei tulnud — kõik olid majast ära sõitnud, ta ootas Leod.

Järgmisel hommikul mõistis ta äkki, et Leo ei tule; ta haaras lapse ja tormas tänavale. Ta jooksis mööda pikka bulvarit Orléans'i värava poole, kartis, et ei jõua sakslaste eest ära minna. Nüüd arvas ta, et tarvitseb vaid Loire'ini jõuda, ja ta on päästetud — Leo on seal... Varsti ütles tema jõud üles; ta istus majast väljavisatud toolile. Autosid polnud: kõik, kellel oli auto, olid juba Pariisist ära sõitnud. Läks inimesi, mõned kandsid õlgadel lapsi. Léontine nägi väikest autot, mis tegi endale teed läbi rahvahulga, ja viipas käega. Rooli juures istus sonimütsiga mees. Auto peatus. Sonimütsiga mees ei küsinud, mis tal vaja on, kõik oli selge ilma sõnadeta. Taga istusid kaks naist ja tütarlaps, nad karjusid midagi. Sonimütsiga mees võttis vaikides välja suure sumadani, mis seisis tema kõrval, ja ütles Léontine'ile:

„Istuge.”

Nad sõitsid ära nelikümmend kilomeetrit, tuli roomata — auto oli autos kinni; siis juhtus avarii, nad seisisid

hommikuni. Naised hoolitsesid Rob'i eest. Léontine mõistis halvasti, millest nad kõnelevad, kuid haledalt naeratades kordas: „Tänan! Tänan tuhat korda!...” Sonimütsiga mees aga vaikis.

Kolmandal päeval silmasid nad laia Loire'i; silda polnud; nad sõitsid edasi mööda paremat kallast. Varsti tuli peatuda: oli kuhjunud väga palju autosid, kõneldi, et kaks veoautot on kokku põrganud ja tee kinni pannud. Äkki hakkas taevast undama. Sonimütsiga mees hüüdis: „Jookske ja heitke maha!” Léontine jooksis kartuliväljani; heitis maha. Kõige rohkem kartis ta, et astutakse lapse peale. Lõhkemine oli hirmus; Léontine puisitati mullaga üle. Ta arvas, et see on surm, algul isegi rõõmustas — pole vaja enam minna, aga siis ehmus: see oleks võinud ju tappa!... Rob karjus, ja Léontine rahunes. Aga asjata otsis ta sonimütsiga meest ja kahte naist, neid polnud — kas olid nad surma saanud või kuhugi ära jooksnud?...

Léontine lamas mitu tundi, siis hakkas minema. Hilja õhtul koputas ta maja uksele; palus öökorterit. Ta ulatas raha. Peremees ütles „pole vaja”, tema naine aga võttis ruttu rahapaberi ja hakkas hädaldama: „Vaata ometi, misuke õnnetus!...” Ta andis Léontine'ile süüa, siis viis ta üles: „Puhake”... Léontine polnud kaks ööd maganud; ta heitis kõrgesse talupojavoodisse ja uinus kohe.

Ta ärkas mürina peale, talle näis, et keegi lõhub ust. Hüpanud üles, nägi ta tuld. Ta surus lapse enda vastu ja tormas majast välja. Suitsu tõttu jooksid silmad vett; ta ei taibanud midagi; jooksnud eemale, istus ta kivile. Tuli loimas laiali mööda musta ja rusket taevast. Ta tegi pluusi lahti, tahtis toita Rob'i. Ja äkki kisendas, kisendas nii, et seda oli vist kuulda kümne penikoorma taha.

Kuid keegi ei kuulnud: inimesed püüdsid päästa varandust põlevaist majadest.

Kui valgenes, astus Léontine'i juurde talupoeg, kes oli ta õhtul öömajale võtnud; ta vaatas ja läks eemale, lausumata sõnagi. Jooksis juurde naisi, nad nutsid, kõnelesid: „Miks ei mässinud te tal midagi ümber pea?”

Léontine surus surnud last kramplikult vastu rinda. Tema huuled liikusid, silmad aga olid pärani lahti, näis, et ta ei pilguta. Ta äiutas Rob'i, helitult korrates seda hällilaulu, mida kunagi oli laulnud tema ema:

Maga, maimuke,
Maga, mu linnuke,
Maga, lapsuke,
Maga, tibuke!...

Keskpäeval tuli neli sakslast; vaadanud Léontine'ile pöördusid nad ära. Léontine istus samal kivil päeva, õhtu, öö otsa. Järgmisel hommikul peatus tema juures saksa sõdur; tal oli käisel Punase Risti side. Ta tahtis võtta lapse. Léontine ei andnud; võitles. Siis kutsus sõdur juurde oma seltsimehed; üks neist kõneles prantsuse keelt; ta ütles:

„Madam, teda on tarvis matta.”

Nad tõid kohale preestri; see oli sõjaväemundris sakslane; ta võttis ranitsast pitspeleriini ja palveraamatu, hakkas midagi pomisema. Sõduritel oli kuum, ja hua olid nad kaevanud tillukese, nagu istutaksid lille. Léontine'i hoiti kinni — ta kippus kogu aeg poja keha ära võtma. Prantsuse keelt kõnelev sakslane püüdis teda rahustada:

„Pole vaja kurvastada, madam, te olete noor, teil saab olema veel palju lapsi.”

Ohvitser uuris kaua tema dokumente, lõpuks ütles:

„Schmidt, viige ta kogunemispunkti. See on pariislanna...”

Léontine viidi väikesse metsa; seal oli juba mitusada inimest — naisi lastega, rauku. Léontine ei nutnud; ta oli osavõtmatu kõige vastu; isegi väikeste laste karjumine ei äratanud teda kangelest. Keegi vana naine andis talle leiba ja šokolaadi. Léontine tänas.

Lastega naised viidi veoautodel. Léontine läks mõni kilomeeter mööda kuuma valget teed ja kukkus. Ta asetati veoautole. Pariisis läks ta masinlikult oma koduni; korteriuks oli lahti. Léontine mõtles: ma ei pannud ju lukku ära minnes... Tubades oli korratus; nähtavasti oli otsitud midagi kappides. Vedeles kleite, Leo ülikondi, kaelasidemeid, supelkostüüm. Silmanud lapsemähkmeid, hakkas Léontine lõpuks nutma. Akna all aga laulsid sakslased hilise ööni:

Valerii — valeraa!

Tirarii — tararaa!

Õudusega meenutas Mado õhtut Tours'i läheduses. See oli üks neid varasuve valgeid õhtuid, millal õitseb jasmiin ja juulipäikesest veel kõrvetamata maa on usaldavalt roheline. Umberringi olid viinamarjaväljad, kiltkivikatused, kukk kellatorni otsas. Lancier seisis tee ääres, õitsva toomingapõõsa juures. Mahatallatud rohul lebas Marceline; tema nägu oli moondunud valust, ta tundis — keegi vajutas tema rinda kiviga. Matavad elusalt, — mõtles ta.

Bensiini polnud enam; nad seisid juba kolm tundi. Mototsüklil möödasõitnud seersant oli ütelnud, et sakslased on kahekümne kilomeetri kaugusel. Lancier kordas: „Nad on Tours'i juures! Kas kuuled, Mado, Tours'i juures!...” Mööda tema nagu voolasid pisarad. Mado aga vaatas emale ega teadnud, kuidas teda aidata.

Neid päästis Bertie. Lancier pidas tema ilmumist imeks; kuid Bertie tunnistas Mado'le, et oli kogu aeg järgnenud neile, ja kui nende masin oli seisma jäänud, hankinud Tours'is mahuka auto; proua Lancier võib teha reisi vähimate raskustega temale; bensiini jätkub Bordeaux'ni. Kõike seda jutustas Bertie hiljem. Siis ruttas ta ainult rahustama Lancier'd: sakslaste eelosad on poolteise-saja kilomeetri kaugusel, ja proua Lancier saab rahulikult ööbida Tours'is; ta lisas juurde, et oli vaevaga hankinud toa, mille muidugi loovutab haigele.

„Teie päästsite Marceline'i,” ütles liigutatud Lancier. „Teist korda aitate teie mind välja. Kuid raha — see on teine asi, aga niisugustel hetkedel tunned tõesti ära sõpru...”

Milleks viinamarjaväljad? — mõtles Mado. Siin on loss. Luuletajad kirjutasid värssse, valvur näitas turistidele saale nikerdatud lagedega, aias purskasid fontäänid... Habras, väljamõeldud maailm, ta lagunes koost. Limusiin antakse ära paagikese bensiini eest. Inimesed jätavad maha kõik — poed, majad, pildid. Luuletaja aga sõimleb klaasi vee pärast. Kõik on end nagu riidest lahti võtnud, Prantsusmaa on alasti. Ja pole tähtis, et oli olemas Poussin, et selles pargis kuulatas kurt Ronsard värsside helisemist. Need kõik on tühjad kurjad. Inimesed elavad muust — leivast, võib-olla ka veel verest...

Tänu Bertie'le jõudsid nad õnnelikult Bordeaux'sse. Siin Lancier elustus mõnevõrra: äkki peatatakse sakslased?... Teda rahustasid tuttavad näod, — igal sammul kohtas ta Pariisi sõpru; ehkki kõik kõnelesid „pole väljapääsu”, näis heaolu-aastatega seotud inimeste juuresolek Lancier'le tagatisena, et Prantsusmaa pole otsas. Ta kõneles ka ise, et seisukord on lootusetu, kuid neid kibedaid sõnu lausus ta vaevaltmärgatava naeratusega, hinges lootes, et tema, nagu sageli juhtus, ägetseb ja liialdab. Marceline tundis end paremini. Keegi jutustas, nagu oleks Louis elus ja terve — teda oli nähtud Šveitsi piiri ligidal. Lancier hakkas mõtlema Bidart'ile — sinna ei jõua sakslased juba kuidagi. Léontine on vististi seal, võib-olla tuleb ka Leo. Bensiini aga hangib Bertie.

Bordeaux ei sarnanenud endaga, tema põliselanikud kadusid käratsevate, nõutute ja siiski üleolevate pariislaste hulka; keegi ei tundnud end veel põgenikuna; inimesed elasid nagu laevalael, magasid kohvikuis, tungle-sid lehetoimetuste ümber, otsides sugulasi, oodates sõjateateid, jutustades üksteisele kõikisuguseid kuuldusi — Ameerika vahelesegamisest, valitsusekriisist, rahuläbi-rääkimistest.

Lancier arutles:

„Tuleb nõustuda viigilise rahuga — seisukord on tõesti väljapääsmatu...”

Kaks päeva hiljem haaras paanika ka Bordeaux'. Linna pommitati; oli palju ohvreid. Inimesed nägid kandraame, surnukehi, verd asfaldil. Tulvas kokku sõdurite hulki, ammu raseerimatuid, poriseid, näljaseid. Sõdurid jutustasid, et sakslased kihutavad nagu võidu; pole tanki-hävituskahureid; side on katkenud. Kõige tundlikumad sõitsid ära Hispaania piiri poole. Oli puudus leivast. Ini-

mesed kuulasid avalikult saksa raadiosaateid. Stuttgart kinnitas, et Bordeaux elab viimaseid tunde.

Lancier kõneles:

„Ma ei suuda mõista, Mado, mis on juhtunud? ... Mina olin Verdun'i all, rääkigu noored, mis neil pähe tuleb, mina tean, et prantslased pole argpüksid. Nüüd aga sõidavad sakslased, nagu oleks see piknikk. Eile liikusid nad jälle saja kilomeetri võrra edasi. Kus on siis meie tankihävitus-suurtükivägi? Ei, sa ütle mulle, mis toimub?”

„Sa küsid minult? Aga mina ei tea ju isegi, kuidas tulistatakse... Kõik oli ebakindel. Kaardimajake. Meie aga olime veendunud, et seebimullid kestavad igavesti... Veendunud, aga mis puutub uskumisse, siis ei uskunud millessegi...”

Mado mõtles: ma kordan Sergei sõnu. Ma tuletan teda nii harva meelde, aga tema kõneleb minu eest... Rumal — millesse võisin mina uskuda, alp plika? ... Ma näen alles nüüd elu...

Lancier karjus:

„Ei, mu armas, Prantsusmaa pole seebimull. Ettevaatlikult! Asi seisab muus — liiga palju poliitikat. Räägitakse, et süüdi on kindralid — ei tea, aga vaat poliitikud on juba kindlasti süüdi. Oli vaja lennukeid, nemad aga korraldasid vaidlusi, kriise, streike... Kui Pétain nõustub asuma Prantsusmaa etteotsa, siis on see pääsmine. Ta peatab sakslased — see pole poliitik, vaid vana sõjamees.”

Lancier' perekond oli leidnud ulualuse väikeses võõrastemajas sadama juures; enne peatusid siin väikesed koloniaalametnikud, madrused, sõdurid, kes jõid maha oma kogutud raha ümberkaudseis kõrtsides ja lõbumajades. Kõik kõneles joominguist, kaklustest — lõhutud

peegel, määratud laud, laigud seintel. Miljöö vastas täiesti Maurice Lancier' hingelisele seisundile; ta tundis end üksildasena ja kerjusena — talt oli varastatud Prantsusmaa... Veel hiljuti näis kogu tema elu terviklikuna, harmoonilisena: noorus Quartier latin'is, Marceline, Verdun, töö, perekond, „Corbeille” kollektsioonid... Nüüd, meenutades minevikku, mõistis ta selle tühisust: unenägu, olgu meeldiv, aga ainult unenägu... Nii palju oli sõpru, nüüd aga pole kellegagi kõnelda kõige tähtsamast. Kõik on ametis öökorteri, söögi, bensiini otsimisega, närvitsevad, vannuvad. Bertie on rahulik; aga temaga ei saa kõnelda — tema on, nagu alati, pagana loogiline; kuid on aegu, millal loogika on talumatu...

Ja vaat sellesse vastikusse tuppa astus Leo. Nad kaelustasid teineteist vaikides — kummalgi polnud sõnu. Leo oli erariietes, kõhn, piinatud; kuid päevitus noorendas teda; Lancier mõtles — imelik, ta ei näe halb välja...

„Leo, kust sa tuled?...”

„Bidart'ist. Kus on Léontine?”

„Ta sõitis Sauget'dega.”

„Ma olin Sauget'dega koos, nemad ei tea midagi...”

„Ma arvan, et ta jäi Pariisi,” ütles Mado.

Lancier tahtis Leod lohutada,

„Kui jäi, siis tegi hästi. Sa ei või kujutella, missugune teekond see oli!...”

„Ma nägin...”

„Kuidas sa meid leidsid?”

„Ma olin veendunud, et sa oled Bordeaux's. Kus sa siis veel peaksid olema, siin on ju kogu Pariis. Eile otsisin sind terve päeva, kõik olid sind näinud — ja keegi ei tea, kus sa oled. Hea, et mul tuli pähe küsida Bertie'lt. Kas tead midagi Louis'st?”

„Räägitakse, et ta on Šveitsi piiril, see on kõige rahulikum koht, ta võib Genfi siirduda, seal on ju meie sõbrad — vanad Sergent'id. Ütle, Leo, kas sina mõistad, mis on juhtunud?”

„Ei mõista. Või kardan, et mõistan liiga hästi. See on irvitamine! Meie tahtsime sõdida. Isegi kõige aremad... On ju kahtlane lõbu — kogu aeg jalga lasta, ja veel pommitamise all... Aga ma ei tea, mis väejuhatuse see on? Keegi ei tea midagi. Kindralid tikuvad ise vangi. Ohvitserid riietuvad ümber erariideisse ja kõnelevad: „Niikuinii lootusetu asi”... Kui mitu korda pidasime meie sakslased kinni — ja ikka käsk „taanduge”. Midagi polnud ette valmistatud — ei tankihävituskahureid ega lennuväge. Sina kõnelesid mulle sageli, et ma olen tõeline prantslane. Küllap see on vist tõsi, sest praegu tahaksin ma end üles puua. Need härrased mängisid ja mängisid üle. Kui tehakse revolutsioon, siis lähen mina esimesena. Jah, parem surra kui näha selletaolist!...”

Hinges oli Lancier Leoga nõus, kuid vali hääl, sõnade järskus ei meeldinud talle.

„Revolutsioon pole igatahes väljapääs, maa on niigi laastatud, uusi vapustusi ei kannata keegi välja. Kas sina oled siis lõpetanud sõdimise?”

„Mitte midagi sellesarnast. Kindralid on lõpetanud... Mina riietusin sellesse ülikonda, et sind mitte ehmatada — kõik on räbaldunud... Minu väeosa pole. Ma käisin praegu komandandi juures, palusin määrata mind teise polku. Seal aga räägitakse, et on aeg pood kinni panna... Lurjused! Kus on Léontine? Poeg? Midagi pole jäänud!... Oleme kõik viimseni maha mänginud!”

Õhtul lõunastasid nad koos restoranis. Hetkeks näis mõlemale, et nad on Pariisis, pole ei sakslasi ega hävin-

gut — valged laudlinad, tütarlaste lõbusad näod, teenistusvalmis kelnerid... Nad suitsetasid vaikides. Akki jäi kõik ümberringi vaikseks — raadio kaudu esines Pétain. Tal oli kähe raugalik hääl. Ta ütles, et edasine vastupanu on kasutu, ta pöördus vaenlase poole vaerahupalvega.

Lancier' silma tulid pisarad.

„Kas kuulsid, Leo?... See on tõeline prantslane! Ja mitte poliitikamees — sõdur!...”

„Häbi!” hüüdis Leo. „Vastik!... Ma kõnelesin sulle, et minu vend on fanaatik, ma ei mõistnud, kuidas nad võivad nii elada... Aga praegu ma kahetsen, et mina pole fanaatik, saad aru? Ma läheksin tänavale, hüüaksin seltsimeestele... Me lonkisime nendega koos mööda neid neetud välju... Ma hüüaksin: tuld! Tuld sakslaste pihta, tuld selle raugakese pihta!...”

Lancier ägestus: kuidas tohib Leo teotada Verdun'i kangelast? Meeletuna kisendas ta peenikese häälega:

„Sa kõneled niiviisi sellepärast, et sa pole prantslane! Sinu isa, sinu vanaisa ei elanud siin. Nead ei ehitanud neid linnu, ei töötanud nendel põldudel. Sinul on ükskõik, mis saab Prantsusmaast, sul on vaja ideid, poliitikat. Aga marssalile on vaja Prantsusmaad. Tema tahab päästa prantsuse linnad, prantsuse lapsed. Kas saad minust aru või ei suuda sa sellest aru saada — prantsuse!...”

Leo virutas suurätiku lauale ja väljus vaikides.

Mõistuse pähe võtnud, sõimas Lancier ennast: kuidas võis ta haavata Leod? Muidugi, Pétain on ainuke väljapääs. Aga ei või poliitika pärast minna tülli parima sõbraga! Leo on muidugi tõeline prantslane, ta vist lihtsalt

närvitseb, oli kommunistidega koos, need meelestasid teda nii... Hilja õhtul, Bertie abiga, leidis Lancier Leo üles.

„Mul polnud õigus, ma ägestusin. Me oleme kõik närviliseks muutunud, see on täiesti loomulik. Kõigele lisaks Marceline... Aga sõprus on sõprus. Kaelusta mind, näita, et sa pole vihane...”

Leo naeratas. Aga kas see näis Lancier'le või ei suutnud Leo tõesti haavust unustada, igatahes tundsid nad piinlikkust, otsisid sõnu, vaikisid kaua.

Kaks päeva hiljem ütles Leo:

„Ma sõidan Pariisi, Léontine on arvatavasti seal.”

Lancier mõtles: see on riskantne, sakslased näevad ju kohe, et Leo on juut. Aga kuidas talle ütelda? Ta võib uuesti haavuda...

„Kas sa ei arva, et see on enneaegne?”

„Sajad tuhanded lähevad tagasi. Muidugi ei sõidaks ma mingi hinna eest. Aga Léontine...”

„Peab kõike kaaluma. Sa tead ise, missugused eelarvamused sakslastel on...”

„Võib-olla mitte ainult sakslastel,” vastas Leo karmilt. „Aga Pariisis on Léontine, poeg. See on kõik, mis mulle on jäänud...”

Pärast Leo ärasõitu tundis Lancier end jälle üksildasena. Bertie otsis Lancier'de jaoks kaks viisakat tuba; ta oli hoolitsev, ent vaikiv ja elavnes ainult, kui nägi Mado'd.

Vihmase päeva tuhmi koidu ajal suri Marceline. Ta suri piinarikkalt, oli kõigest teadlik. Missugustel tundidel lahkuvad ta oma lähedaste juurest!... Louis on kadunud, võib-olla surma saanud; Mado ei ela ammu enam; Maurice aga on muutunud raugaks. Prantsusmaa lamab

maas ja sureb nagu tema... Ja ei armulaud ega Mado armastavad silmad suutnud pehmendada tema kannatusi.

„Kui Louis tagasi tuleb, siis ütle talle...”

Ta ei suutnud lõpuni kõnelda; need olid tema viimsed sõnad.

Raske on kujutella süngemat matust, ehkki Bertie tegi kõik mis suutis. Tuul ajas üles tolmu, pimestas. Ees läks Lancier. Akki peatus surnuvanker — tee lõikasid läbi saksa tankid; sakslased ei tahtnud matuserongi mööda lasta. Enam kui tund aega seisis surnuvanker teeristme juures. Tolm keerles. Sakslased laulsid. Lancier aga nuttis valjusti, ta sarnanes vana naisega.

Kui Mado'le anti labidake, et ta viskaks peotäie mulda kirstule, tundis ta, et matab kõike — katkes viimne niit, mis sidus teda eluga.

Bertie seisis eemal; pärast viis ta Lancier' ja Mado koju. Lancier nuuksus:

„Ma olin siin Marceline'iga pulmareisi ajal ja pärast veel kaks korda. Ta armastas Bordeaux'd, kõneles, et siin lõhnab kõik vanilli ja banaanide järele... Miks ei tapnud mind saksa pomm?...”

5

Oma viimastel päevadel oli Marceline lakkamatult tuletanud meelde poega; Louis oli Bordeaux's, ta ei teadnud, et kõrval sureb ema. Mado'd kohtas ta juhuslikult posti peal. Nad sõitsid kohe surnuaiale.

„Ema tahtis lasta sulle midagi ütelda, aga ei jõudnud...”

Louis oli jumaldanud ema: lärmikas, alati millestki haaratud, auahne, armastas ta emas tema loobumust, naiiv-

sust, pehmust. Ta seisis kaua värske hauakünka juures, mida ehtis närtsinud roosidest pärg, siis mässis hoolikalt rätikusse peotäie mulda:

„See pole sentimentaalsus... Hiljem mõistad sa...”

Lancier haavus — miks polnud teda surnuaiale kaasa võetud, kuid see läks kiiresti mööda, rõõm oli liiga suur: Louis on elus, pole isegi mitte vangis. Ta suhtus pojasse nagu lapsesse, kõneles: „Kas niisugused võivad sõdida?...” Ja nüüd kuulas ta teda leebiva naeratusega — mis mõistab tema?... Önn, et poiss välja rabeles!...

Õhtul ütles ta:

„Nüüd on ka Louis meie juures. Ainult vaest ema pole... Mul on väga raske, aga peab mõtlema tulevikule...”

Ta ei otsinud lastelt nõuannet, lihtsalt kõneles valjusti endaga.

„Alper on vist juba Pariisis, kuid raske on loota, et temal õnnestub päästa „Roche-ainé”, sakslastele pole ta ju prantslane... Muidugi, mind isiklikult Pariis ei veetle, aga peab elama. Kui ma tagasi ei lähe, võivad sakslased nii tehase kui „Corbeille” ära võtta...”

Ootamatult katkestas teda Louis:

„Kas sina kavatsed siis töötada sakslaste jaoks?”

Lancier haavus:

„Ma ei mõista, mis toon see on?... Ma olen liiga vapustatud ema surmast, et tegelda äriasjadega. Praegu mõtlesin ma esmakordselt sellele... Ja võib-olla just sellepärast, et sina välja ilmusid. Mul pole õigust jätta Mado'd ja sind ilma varanduseta.”

„Mul pole midagi vaja,” ütles Mado. „Ja ma ei taha Pariisi minna...”

Louis aga kõrgendas häält:

„Minu pärast ei tarvitse sul muretseda. Mina olen sõjaväeteenistuses...”

„Nüüd on demobilisatsioon.”

„Ma ei kavatse alistuda reeturile.”

„Kellest sa kõneled?”

„Pétain'ist.”

„Louis!”

„Mis?...”

„Sa oled liiga noor, et mõista kohut Verdun'i kangelase üle. Ja siis, sina oled noorem-leitnant, kuidas julged sa kõnelda nii marssalist? Kus on siis distsipliin, millest sa äsja kõnelesid?”

„Ma kõnelesin ausatest komandöridest. Pétain aga on reetur. Minul, väikesel leitnandikesel, on õigus temalt pagunid maha tõmmata! Ma olin rindel. Me oleksime võinud veel vastu pidada... Ja ka pärast... Oleks võinud minna Alžiiri, Kongosse, kuhu tahes! Kõik on parem kui see häbi!”

„Sa arutled nii sellepärast, et sa oled kahekümne aastane. Önn, et maa saatust ei otsusta mitte piimahabemed! Kas võid sina mõista, mida tunneb ema?...”

„Oleneb sellest, missugune... Ka lurjustel on emad... Aga oleks ema elus, mõistaks ta, miks ma nii kõnelen...”

„Sa tahad ütelda, et mina mõtlen teisiti kui ema? Sa loed mind võib-olla autuks?” Lancier ei mäletanud enam, mis ta kõneleb. „Kerge on täristada relvi, kui vaherahu on alla kirjutatud. Sa ise kõnelesid, et pole teinud ühtegi lahingulendu. Kes andis sulle õiguse mõista kohut marsali üle? Ta oli Verdun'is. Ka mina olin Verdun'is, ma tean, mis see tähendab... Sina, poisike, aga viskad kivi...”

Ta jäi vait, pühkis higist nägu. Louis vaikis kaua, siis vastas:

„Milleks oli vaja Verdun'i, kui veerand sajandit hiljem seesama Pétain pillab ära Prantsusmaa? Ma ei tahtnud vaielda, sa ise sunnid mind... Sa muretsed sellepärast, kas jätad mulle päranduseks „Roche-aîné“. Aga ütle, kas sa oled mõtelnud: mis jätate te meile — Prantsusmaa või saksa kabaree? Millelegi pole sa mõtelnud. Ja ka meid kasvatasite niisugustena — mittemõtlevatena... Nüüd tuleb kõik algusest peale hakata...”

Kadunud Marceline oli sageli meenutanud vanasõna: õnnetus ei tule üksi. Mõni päev hiljem ütles Mado isale:

„Eile saatsin ma Louis ära.”

„See tähendab, kuidas „saatsid ära”? Kuhu ta võis sõita?”

„Ma ei tea. Vististi sõdima...”

Lancier istus, kattis näo kätega, nii istus ta ööni. Ta needis poega ja imetles teda; aga enam kui pojale mõtles ta endale, haletses ennast — perekond oli lagunenu, kokku varisenud, nagu Prantsusmaa... Ei tea, milleks nüüd elada, tegelda igavate äriasjadega, püüda pääseda Pariisi, kus käivad ringi jämedad, upsakad võõramaalased...

Mado meenutas, kuidas ta oli jätnud jumalaga ven-naga, too oli rutanud, korranud „mine ära”. Mado oli teda kaelustanud.

„Mado, kas mõistad mind hukka?”

„Ma kadeistan sind.”

„Miks? Ka sina võid...”

„Ei, ma ei või. Mina ei usu millessegi, Louis. Saad aru? Olen tühi. Vist olen niisugusena sündinud. Aga sind ma

armastan. Tahan, et sa oleksid õnnelik. Ma tean, peab ütlema teisiti... Tahan, et teie võidaksite...”

See oli õhtul, pimedal tänaval, ja Louis ei näinud, kuidas Mado nuttis.

6

Viimaseil kuudel oli Sergei palju ringi sõitnud — oli käinud Jaroslavis, Rostovis, Gorkis. Ta oli süvenenud oma elementi; pilkas ennast, jutustades Niina Georgijev-nale: „Kui ma töotan, pole minu jaoks midagi olemas, mulle näib, et ühest sillakesest oleneb inimkonna saatus...”

Ometi polnud see tõsi: süngelt, nukralt jälgis ta sünd-musi läänes. Igal hommikul haaras ta kiiresti ajalehe — kas on sakslased peatatud?... Ja näe, lühike tele-gramm neljandal leheküljel: „Saksa sõjaväed hõivasid Pariisi”.

Mado!... Tema süda kiskus kokku. Mitte sageli ei meenutanud ta Mado'd — päevad olid täidetud joonis-tega, plaanidega, arvudega. Ta teadis nüüd, et minevik ei kordu; tegi endale etteheiteid — miks ei surunud ta alla südame tungi? Tema on süüdi Mado' pisarais. Aga võib-olla on Mado teda unustanud? Ta kõneles ju „see on väljaspool elu”... Ja siiski on ta süüdi... Ainult väga harva, keset ööd, kerkis tema ette Mado; siis tun-nistas ta endale, et iial enam ei suuda nii armastada; temale oli ta andnud kõrgeima — südame tule, unistuse. Hommikul aga ei mäletanud ta neid ülestunnistusi — elu võttis oma.

Praegu oli nagu eesriie alla langenud. Ja kõigist vastu-rääkivaist tundeist, hingelisest keerukusest ja lahkelist

oli säilinud üks: Mado'l on väga halb. Tal on nagu Pariisil...

Sakslased Pariisis!... Ta püüdis mõista toimunut ega suutnud. Kui mitu korda oli ta kõnelnud nii Mado'le kui emale, et Prantsusmaa, mida valitsevad väikesed autud inimesed, lõhestatav sisemisest võitlusest, muretu, kaitsetu, variseb kokku, niipea kui teda ründavad Hitleri hästirelvastatud väed. Ometi ei kujutelnud ta niisugust lahendust. Ta ootas võitlust, võib-olla lühikest, ent meeleteadlikku, heroismi, kanglastegusid. Teda vapustas, et Pariis langes ilma ainsagi pauguta. Ta vandus, nagu oleks tema ees seesama kindral, kes julges kuulutada nelja revolutsiooni linna „lahtiseks“. Lurjused, laskid sisse nagu võõrastemajja!...

Ta mõtles Lejean'ile, noorele töölisele, kellega oli kõnelnud „Roche-aîné“ tehases, Billancourt'i, Suresnes'i, Ivry inimestele. Niisugused poleks alla andnud... Kuid neid areteeriti, pandi laagrisse, aeti taga. Alatud hinged!... Nad tahtsid Prantsusmaad ilma kommunistideta, Prantsusmaad ilma rahvata. Ja said — sakslased Bastille väljakul.

Siis süvenes ta mõtteisse selle üle, mis moodustas tema elu: Moskva üle, projektide üle, ema üle, Valja uduse naeratuse üle (ta sai Valjaga sageli kokku, nähtavasti veetles neiu teda millegagi, näe, praegugi tuli meelde), selle maa üle, puude, lillede üle. Veel on siin kõik rahulik, veel ennustavad tütarlapsed karikakra järgi, nagu oli ennustanud Mado, veel mõtleb ta — kas helistab talle täna Valja, veel äiutavad emad vaikselt lapsi, lapsed õpivad konjugeerimist, veel ehitatakse maju, kaalutakse, kuhu asetada vahesein, millega katta diivan, veel seisab rahu, helesinine, kerge kiudpilvedega rahu, nagu juuni-

päev, selle maa kohal. Seal aga... Kui kiiresti nad Prantsusmaast jagu said!... Põletavad, rüüstavad, tapavad... Sergeile meenus Anna jutustus. Niisugused tormavad ka meie kallale... Tarvitseb neil Prantsusmaa ära seedida, ja aasta kahe-kolme pärast tingimata tormavad...

Lõuna ajal vaidles Sergei Beltševiga. Avanud ajalehe, muigas Beltšev rahuldatult, mälus lõpuni tüki kõva loomaliha ja ütles:

„Peksid vahvasti neid prantslasi!...“

Sergei vihastus. Beltšev võib Pariisi mitte armastada, see on tema asi, ta pole seal käinud, ja ta loeb ka vähe. Hea töötaja, aga piiratud inimene. Ja siiski!... Pariis, isegi minévikus, see on kõide ajalugu, ja seda ajalugu, mis on meile kallis! Peale selle on fašistide võit — hädahoht, ja veel niisugune kerge võit. Hakkab pähe... See pole enam vaidlus sellest, kas Pariis on ilus või mitte, see puutub meisse... Igaüks saab aru. Kuid Beltšev ei tahtnud aru saada:

„Miks sa erutud? Peksid neid imeosavasti!...“

Sergeid pahandas leebus, millega olid öeldud need sõnad. Leebus aga oli Beltševi silmapaistvaks jooneks, kusjuures ta arvas vajaliseks iga päev, isegi iga tund avaldada oma rahulolu kõigega: kui talle öeldi „küll on pakane“, vastas ta: „külmake, see on kasulik, pole niiskust“; aga ka vihmase, röske ilmaga rõõmustas ta: „pole külm“... Seejuures muheles ta ja pühkis käega üle põskede või üle suure lihava nina. Täna oli ta endale ustav — niisamuti muheles, niisamuti kõneles: „Miks siis erutada?...“

Sergei püsis kangekaelselt oma arvamisel. Siis läks Beltšev üle pealetungile: süüdistas Sergeid „dialektika

puudumises" ja „töinamises“. Olles tüdinud ja joonud ära kompoti sogase siirupi, ütles ta:

„Noh, mis neist rääkida!... Ma ei usu, et seal oleks teadlikke inimesi..."

„Oled unustanud kommunistid? Töölised, rahva oled unustanud?... Mis bolševik sa siis oled?..."

„Meil on küllalt omi asju..."

Kõnelusse segas end ootamatult Pavel Sergejevitš Lukutin, kes ial ei võtnud osa vaidlustest. Teda loeti kasulikuks töötajaks, kuid poliitiliselt arenemata inimeseks. Ta oli häbelik, kinnine, nii et inimesed, kes olid töötanud temaga rea aastaid, ei teadnud midagi tema eraelust. Ta oli neljakümne aastane, aga kõik temas näis vanamoeline — nii käitumine kui ka väljendid. Kui Beltšev lausus, et „meil on küllalt omi asju“, ütles Pavel Sergejevitš, kes, nagu näis, ei kuulanudki vaidlust:

„Andke andeks, et ma end vahele segan, aga pean teile vastu vaidlema. Omade asjadega oleme kõik ametis, aga teie arutlused näivad mulle ekslikud. Ma ei arvanud, et meil võivad olla... Ma ei leia teist sõna kui isolatsioonistid. Võtke see nuga, harilik nuga, meie, nagu nüüd päägitakse, kodumaist produktsiooni. Ma julgen ütelda, et niisuguse noa tootmine on üldinimliku tähtsusega asi. Uhed vaimustuvad sellepärast, et ootavad meilt päästmist, teised aga vihkavad meid — sellepärast, et me valmistame lauanuge, ja mitte ainult nuge, sellepärast, et me olemas oleme. Põhjuseks on see, et on võimatu eraldada meie saatust kogu inimkonna saatusest. Kui meie võidame, võidavad kõik. Ma ei tea, kas suutsin väljendada teile, mis ma tahtsin? Aga ainult, kui teist rahvast haavatakse, tunneme meie seda — vaat siin..."

Ta osutas südamele.

Beltšev tõusis:

„Teiega ei hakka ma vaidlema. Te lugege parem kirjandust, enne kui teisi õpetada..."

Õhtul läks Sergei ema juurde, teadis, et ta on kurb teadete üle. Niina Georgijevna võttis ta vastu sõnadega:

„Serjoženka, kuidas see siis on?..."

Ta esitas selle küsimuse, mille Sergei oli hommikul asetanud endale, küsimuse, mida asetasi miljonid ja miljonid.

„Pariis ära anda!... Aga rahvas, töölised?..."

„Töölised on liiga tugevad selleks, et kodanlus julgeks tõsiselt sõdida Hitleri vastu, ja töölised on liiga nõrgad, et haarata võimu. Väikekodanlased aga, keskpärased prantslased, need ei saa mitte millestki aru. Viis aastat tõendati neile, et parem Hitler kui Rahvarinne, kõneldi, et kommunistid võtavad ära aiakese lilihernestega, keelavad juua aperitiive, võib-olla natsionaliseerivad naised. Sa ei suuda kujutella, kui kerge on tüssata keskpärast prantslast. Nad loevad end skeptikuiks, kavalaiks rebasteks, tegelikult aga on nad lapsed, päris lapsed... Nüüd nad alles näevad, mis fašism on. Viimne sõna pole veel öeldud..."

„Ma tean, et võidab rahvas, mul on ainult hirm, et ta võidab siis, kui seal enam midagi järel pole. Ma ei kõnele Notre-Dame'ist või Louvre'ist, ma tahan, et säiliks prantslased oma traditsioonidega, oma peenusega, oma kergusega ja oma keerukusega. Seda on kõigile vaja... Aga kui fašistid püsivad seal kakskümmend aastat... Vaata, mis on saanud Saksamaast... Mu meel on nukker, Serjoža."

Sergei vaikis, talle meenus uuesti Mado. Ja näib, et Niina Georgijevna aimas tema mõtteid, kuumalt, kohme-

tult surus ta tema kätt. See žest oli nii ebatavaline ema kohta, et Sergei pöördus heldinult ära.

Nad istusid kaua vaikides. Siis meenus Niina Georgijevnale:

„Täna ütles instituudis üks üliõpilane: „Pariisi võtsid nad ära, aga Kommuuni lipp on meil — mausoleumis“ ...”

„See on parim vastus Beltševile! Kas tead, ema, kes päästab Pariisi? Meie omad! ... Ma olen selles veendunud. Täna läksin ma mööda Kaljajevskajat, vastu tulid punaarmeeelased, läksid sauna, laulsid... Vaat kus on lootus! ... Nendele vaatab praegu kogu maailm! ...” Ta naeratas ja ütles teissuguse häälega, mõtlikult: „Kui oleks olemas niisugune imettegev telegraaf — otse südamest südamesse, ma saadaksin telegrammi Pariisi: kuidas punaarmeeelased läksid mööda Kaljajevskajat ja laulsid ...”

Naljatades, õrnalt küsis Niina Georgijevna:

„Tütarlapsele?”

Ta raputas pead.

„Ei... Ühele poisile „Roche-aîné’st”.”

Kui ta öösel kodu poole läks, mõtles ta Valjale ja käreatas enda peale: tuleb sõda! Kui mitte nüüd, siis mõne aasta pärast... Sergei mäletas ähmaselt, kuidas oli mänginud poistega „Perekop’i”; rahuaastate laps, ei mõistnud ta, et inimesed kahe pommituse vahel puhuvad peenimat klaasi, ehitavad maju, istutavad roose. Kui talle oleks öeldud tol ööl, et võib suudelda tütarlase tund aega enne lahingut, poleks ta uskunud.

Hommikul aga sinas rahutaevast kerge kiudpilvedega. Sergei mõtles lähenevale äikesele sagedamini kui paljud tema vanusekaaslased — tema oli käinud teises laagris,

ja fašistid polnud temale mitte ainult ajalehesõnad; kuid mõteldes sõjale ei suutnud ta teda tunda. Võidutsedes kõneles ta Grigorjevile: „Näete — pole sugugi utoopia. Korraldame kõik enne tähtaega”... Öhtul helistas ta Valjale.

7

September oli vihmane, lahkusetu; ja siis sattus üks ilus päev. Suur veetlus on vene sügises; näib, et pikka talve ette aimates nii puud, mis on säilitanud osa oma ehtest, kui ka veel soe päike püüavad lohutada, tõsta inimest — kevadel löövad ju aiad uuesti rohetama ja päike tungib läbi topelakna.

Pavel Sergejevitš Lukutin helistas naisele, et ta ei tule lõunale. Astunud tänavale ja silmanud Aleksandri aeda — üleni kuldset — ja Kremli roosasid, sooje müüre, naeratas ta usaldavalt.

Lukutini elu tegid keeruliseks mitte välised sündmused, vaid hingelised kalduvused. Tema isa, botaanika-professor, oli kogunud endasse möödunud sajandi ideed, jagades oma sümpaatiad Tolstoi jutluse vahel kurjusele mittevastupanemisest ja unistuste vahel liberaalsest konstitutsioonist. Revolutsiooni üle ta rõõmustus, kuid varsti hämmeldus: „Jälle veri!...” Ta hakkas põdema, väljus harva majast ja luges Platonit. Kui üks sõber küsis talt: „Saboteerite?” — kisendas professor vastuseks: „Mina, vennike, ei saboteeri, vaid olen nõrkinud”... Varsti suri ta.

Pavel Sergejevitš nagu võttis enda peale selle tüli jätkamise, mille isa oli alustanud ajalooa. „Vastu voolu”

kirjutas ta noorukina vihku. Ta oli innustunud kirjandusest, romantikuist, luges originaalis Byronit ja Lenaud, kuid õppida otsustas ehitusasjandust, üteldes endale, et rahval on alati õigus, ja teenida tuleb rahvast. Lõpetanud instituudi, töötas ta Kaasanis, Bereznjakis, Kuznetskis, ja viimased aastad Moskvas. Töö rahuldab teda, kuid sageli piinasid teda kahtlused selle asja õigsuses, millele ta pühendas nii aastad kui hinge. Teda pahandasid kommete toorus, ühe või teise ametniku südametuse. Ta vaidles endale vastu: see tuleb sellest, et me oleme pioneerid, kahekümne aasta pärast on inimesed teissugused... Aga juhtus vahel, et ta mõtles meeleheites: niisuguseid ei saa ümber teha... Nagu isa oli ta nõrkinud igast ebaõiglusest, ainult iseloom polnud tal isa oma: kuigi professor vaimustus tolstoilusest, alustas ta meelsasti tüli. Pavel Sergejevitš aga oli vaikiv, ei kaotanud iial enesevalitsemist. Ta pilkas iseennast: tore küll, protestin nelja seina vahel. See polnud argus, teda köitis sisemine lõhestatus — võib-olla kasvatus tagajärg, võib-olla mõnede äärmiselt kinniste loomuste saatus.

Kes teab, kui palju oli ta järele mõtelnud kahekümne aasta jooksul — ühiselamutes, barakkides, Venemaa kaugesõidurongides, mis on nagu loodud mõtiskluste jaoks! Oma ajale lähenes ta aeglaselt, vaevakalt, usaldamata teda ümbritsevaid inimesi ja ennast. Asjata loeti teda ühiskondliku elu vastu ükskõikseks inimeseks, mitte ainult et ta luges palju, vaid ta püüdis ka seostada loetut sellega, mis ta nägi, ei eraldanud oma tööd kultuuriarengusse puutuvaist mõtteist. Fašism oli teda vapustanud: kui ta oli kaua kahelnud hea laadis, siis kurja tundis kohe ära, ja vihavaen kurja vastu aitas tal vabaneda paljudest vasturääkivustest; ta kõhkles harvemini, mõtles

kindlamini tulevikule — teadis, et ees seisab kahevõitlus, mis otsustab palju.

Mitu korda oma elus oli ta armunud, kuid sünnipärane arglikkus oli takistanud teda oma tundmusi avaldamast. Ta abiellus hilja; ei või isegi öelda, et tema oleks abiellunud — kõik otsustas Katja. See oli taevalike silmadega (vähemalt näis nii Lukutinile), ent haruldaselt praktiline tütarlaps, kes nimetas tundmusi „tühiasjadeks“. Ta ei tahtnud ära sõita provintsi. Lukutin oli selleks ajaks aineliselt kindlustatud. Märkanud, et Lukutin punastab, kui Katja temaga kõnelema hakkab, kutsus viimane ta enda juurde ja saatis sõbratari minema. Nädal hiljem ütles ta asjalikult: „Nüüd võime registreeruda“... Ta sünnitas tüdrukukese ja andis Lukutini toale elutatuma ilme. Lukutin võttis teda kui üht vältimatuist õnnetustest: Katja nõudis, et ta rohkem teeniks ja tüütas teda keelepeksuga või jutustustega komisjonikauplustest.

Lukutin rõõmustas, et ei sõida koju; otsustas võtta pisut einet kohvikus. Ta valis laua akna juures ja vaatles kaua sügisest loojakut; ei märganud, kuidas astus juurde pikk mees ruudulises spordiülikonnas. Lukutin vaatas imestunud — heledad, pisut hämmeldunud silmad, hõredad lainelised juuksed... Näib, et tuttav, aga kes — ei mäleta... Juurdeastunu pöördus tema poole saksa keeles: „Ei tunne ära? Aga mina tundsin teid kohe ära. Mäletate — Kuznetsk, kolmekümne teise aasta juuli...“

Kaheksa aastat tagasi oli Kuznetskisse tulnud rühm sakslasi; nende hulgas oli ka noor berliini arhitekt Kurt Richter. Ta paistis silma nii poeetilise välimuse kui ka ekspansiivsuse poolest, vaimustudes lihtsalt kõigest — küll vundamendikaevikuist, küll inseneride julgusest, küll talgast, küll kasahhide maalilisest rõivastusest; ühtelugu

hüüatas ta: „kolossaalne!” Pärast puhast, korralikku ja igavat Saksamaad näis talle kõik muinasjutuline. Ma muutun kommunistiks, kõneles ta endale.

Ta veetis Kuznetskis ühe nädala ja tutvus seal Lukutiniga, kes hästi valitses saksa keelt. Pavel Sergejevitšil tuli tahtmatult olla juhiks; see oli talle koormaks. Kui Richter osutas muldonnidele, hakkas Lukutin seletama: „Siin polnud hiljuti ainsatki elavat hinge”... Sakslane aga, ilma teda kuulamata, hüüatas: „Kolossaalne! Ja kui palju maalilisust selles on!...” Richter, kes oli peaaegu otsustanud liituda kommunistidega, ütles Pavel Sergejevitšile: „Teie olete ju ammu parteis?...” Lukutin punastas, nagu oleks teda tabatud kuriteolt, ja vastas: „Mina olen parteitu”.

See oli nii ammu ja nii palju olid nad sellest ajast saadik läbi elanud, et oli imelik, kuidas Richter Lukutini ära tundis ja kuidas nende kohtumine Pavel Sergejevitšile meelde tuli.

Richter oli vähe muutunud, oli võib-olla läinud veidi tagasihoidlikumaks. Venelasele vaadates meenutas ta oma noorust, vaimustusi, eksimusi. Lukutin aga püüdis mõistatada, kuidas oli Richter sattunud Moskva; oli ta neid hädavareseid, kes hulguvad mööda maailma, või positsiooniga fašist?...

Kolmekümne teisel aastal polnud Richter siiski mitte kommunistiks hakanud. Kodumaale tagasi jõudnud, otsustas ta end poliitikasse mitte segada. Ons vähe maailmas teisi kirgi? Ta kohtas Hildat. See oli väike, peente kiharatega kaetud peaga tütarlaps, kes sarnanes valge neegritariga. Richter kaotas pea; kaks aastat taotles ta Hilda kätt, kiivas teda kõigi, isegi vana inglise keele õpetaja vastu. Kui ta lõpuks saavutas oma eesmärgi ja

abiellus, kasvasid tema piinad: talle näis, et Hilda ei armasta teda ja kui mitte tegelikult, siis mõtteis murrab talle iga tund truudust. Öösel kartis ta uinuda, — mitu korda kuulis ta, kuidas naine kõneles midagi unes; ta ootas, et naine nimetab tundmatu võistleja nime. Hilda näis vagurana, kuid vaadates tema lapselikesse ja ühtlasi salapäraseksse nagu kassil silmadesse teadis ta, et selle naise süda on nagu võrendik.

Milleks on tal vaja poliitikat? Ta teenis hästi, käis Hildaga teatris, harrastas psühhoanalüüsi. Kuid poliitika hakkas end kutsumatult ise peale pakkuma. Võimule tulid „natsid”. Richter oletas, et kui „uus režiim” ongi kasulik Saksamaale — kes teab? — siis kultuurseile sakslastele on ta segav. Nagu paljud nõrgatahtelised luges ta end iseloomuga inimeseks, ja võõraid sõnu korrates arvas, et väljendab oma salajasi mõtteid. Sõbrad jutustasid talle sosinal anekdoote, milles naeruvääristati kolmanda Reich'i peamehi. Hilda kõneles: „Ma kardan tänavale minna... Eile tassisid löögirühmlased mööda tänavaid üht noort naist. Kõneldi, et ta oli elanud juudiga... Talle sülitati näkku. See on jälk! Kelle asi see on, kellega ta elas?... Riik ei või tükkida süngi!... Ja lapsed?... Oled sa näinud, mis nad teevad? Nad sunnivad väikesi lapsi marssima nagu sõdureid! Midagi head sellest välja ei tule!...” Richter mõtles: ta tunneb kaasa sellele naisele, sellepärast et ta tahab mulle truudust murda, ükskõik kellega, isegi juudiga!... Siiski mõistis ta, et Hildal on õigus — kuidas võivad löögirühmlased riiki valitseda?...

Aga kui Hitler Austria Saksamaa külge liitis, ütles Richter: „Võib kõnelda mistahes, aga sel inimesel on geniaalne vaist!... Mõttele, ilma tilga vereta teostada vana

saksa unistus!..." Hilda ei hakanud vaidlema. Mõni aasta tagasi käis ta isaga Viinis, ja teda võlus selle vana linna graatsia, Ring, naiste elegants. Saada ilma sõjata Viin! Võib-olla on õigus poistel, kes röögivad akende all?... Ainult et ka Viin muutub nüüd jämedaks nagu Berliin...

Viinile järgnes Praha. Richter arvas, et tuleb peatuda, ta meenutas isa jutustusi kaheksateistkümnendast aastast. Äkki füürer kaotab närvid?... Richter kartis sõda — kartis niihästi lüüasaamist kui ka seda, et tuleb sõdida. See peab olema hirmus — istuda kaevikus ja oodata, millal mürsk su tükkideks kisub!... Ja Hilda!... Kuidas suudab ta Hilda maha jätta?... Kuus aastat kooselu, argipäeva pisiasjad, lõunad, teenijate arved, arsti- rohud, koduseks ja omaseks saanud korter — kõik see ei suutnud vabastada Richtert julmast armukadedusest. Ta kartis ära sõita kolmeks päevaks Bremenisse, tuli töölt koju mitte kindlaksmääratud ajal, sundis end kuulama sümfoonilist muusikat, et Hilda ei läheks ilma temata kontserdile. Ta oli veendunud, et naine, kes oli meelikõitvast plikast muutunud ilusaks naiseks, ainult ootab juhust, et kaotatu tasa teha.

Algas sõda. Richterile anti ajapikendust. Kogu talve piinles ta: varsti jõuab järg ka minu kätte... Isa oli talle kunagi jutustanud prantsuse suurtükiväe tabavusest, senegaallaste täagirünnakuist. Kas tõesti tuleb see läbi elada?... Ja äkki langes Prantsusmaa. Käheduseni karjus Richter ühes teistega: „Sieg Heil!“ Kuid sees kipitas midagi... Äkki lõpeb kõik katastroofiga? Keegi ei tea, mida kavatseb Ameerika. Ja Venemaa?... Mis ütleb Venemaa? Peaasi, ei ole võimalik aru saada, millal peatub füürer ja kas ta peatub...

Pärast kõnelust natsist sõbraga (kõik oli nüüd segi läinud) hakkas Richter uskuma, et Saksamaa peale on pandud kõrge missioon: organiseerida Euroopat. Ta luges veel kord Nietzschet, ja talle näis, et tema võib saada tugevaks, üksindaseks, uhkeks. Ta pörutas äkki rusikaga lauale, ja Hildat ehmatades kõneles: „Meie sakslased peame elama rahutult!..." Hilda vaatas temale imestunult oma ümmarguste kassisilmadega ja vastas: „Ma igatsen kõige enam rahu. Kellele on vaja neid vallutusi?... Sind võidakse iga minut saata rindele..." Ja Richter mõtles: tal on õigus. Ei saa muuta elu hasartmänguks! Kõige parem oli elada keisrite ajal, võis harrastada vabamõttelisust, ehitati mugavaid maju, ja ka jõud oli tõeline... Nemad näppasid Pariisi nagu õuna kandelialt, tuleb vastust anda — aasta pärast või kümne aasta pärast...

Vend tõi Hildale Prantsusmaalt lõhnaõli, sukki, šokolaadi; Hilda rõõmustas nagu laps jõulupuu all; kuid saanud teda, et vend saadetakse Inglismaad vallutama, hakkas nutma, šokolaaditükk sulas tal käes. Vend aga ütles: „Tühi asi! Neile me teeme lõpu kolme-nelja kuuga. Tarvis ainult väin ületada, siis... Miski ei suuda püsida meie tankide ees." Need sõnad vapustasid Richtert. Võib-olla on füüreril vigu, kuid ta on peajagu kõigist üle. Muidugi on kahju, et tuleb vigastada vanaaegseid linnu nagu Rouen, kuid ilma ohvriteta ei toimu midagi, nüüd aga sünnib uus Euroopa.

Oösel kõneles talle Hilda: „Ka sind võidakse saata Inglismaale"... Tema vastas: „Ma tean. See on hirmus, me oleme sattunud maruhoo kätte, inimesi ei arvestata... Sa tööta mulle ainult, et ootad mind..."

Kui firma, kus töötas Richter, teatas talle, et tal tuleb

sõita kolmeks nädalaks Moskvasse, rõõmustas ta — helusega meenutas ta imede maad. Aga kuidas jätta maha Hilda?... Ta nõudis temalt vandeid, tüütas ta ära, Hilda kõneles: „Sa oled hull. Niisugusel ajal!...” Mees vastas: „Just niisugusel ajal”.

Enne ärasõitu kutsus teda enda juurde polkovnik Wilke, ütles, et Venemaa on sfinks, ja on hea, kui Richter püüab lahendada vene mõistatuse. Richter on juba Moskvas käinud, kindlasti kohtub ta mõnd vana tuttavat, on huvitav kontrollida, kuidas suhtuvad venelased bolševikkudesse, kas on seal teada saksa režiimi paremused, kas on olemas väljavaateid „rahulikuks või poolrahulikuks sissetungimiseks” — nii väljendas ta end. Richter hoidis selle kõneluse Hilda eest salajas, ta ütles ainult: „Enne oli hoopis meeldivam sõita! Ma ei tunne end enam vabana...” Vaikinud veidi, lisas ta juurde: „Sa tead, et ma pole iial nende ees lipitsenud. Võib-olla sellepärast usaldavad nad mind”...

Kohvikus Lukutini juurde astudes ei mõtelnud Richter polkovniku juhendeile; ta heldis, meenutades ammusi aegu, kõneles sundimatult, naljatas. Kui äge ja naiivne oli ta nooruses olnud! Kuznetskis oli ta öelnud sellele venelasele, et tahab saada kommunistiks. Lukutin aga oli tookord tunnistanud, et tema on parteitu... Ja äkki sähvatas Richteril mõte: vaat kes võib aidata! Saatus oli tulnud talle appi, ta saab kuulda vene opositsiooni arvamust, lööb üle niihästi ajakirjanikud kui ka palgalised informaatorid.

Soovides võita kaasvestleja poolehoidu hakkas Richter jutustama, kuidas ta oli kahelnud „natside” võidus. Ta innustus ja hetkeks unustas oma kavatsuse midagi välja uurida.

„Inimesel, kes on harjunud iseseisvalt mõtlema, pole meie juures kerge, kõik serveeritakse valmis kujul — tõesed, käitumisliin, isegi fantaasiad. Kaua aega ei uskunud ma neid, arvustasin lihtsalt kõike. Nüüd aga... Peab olema mehisust tunnistada oma vigu. Ma ei ütle, et ma kõiges eksisin, kuid ma liialdasin. Meil naersid paljud, kui Goering ütles, et suurtükid on paremad kui või, aga kui meil nüüd on võileivad, eks siis ole ju aidanud suurtükid. Saksamaale tehti Versailles's liiga, te teate seda ise... Mingisugune vilets Hollandi elas sada korda paremini. Nüüd toimub ajaloolise ülekohtu heakstegemine. Kuid ma ei varja, mõned üksikasjad ei meeldi mulle... Muidugi, juudid on paise, kuid see, mis toimub Poolas... Võib-olla olen ma maha jäänud, mina ei suuda seda omaks võtta. Ja siiski on need piasjad. On sündimas uus Euroopa. Te ei suuda kujutella, kui hea meel mul on, et me teie vastu ei sõdi. On erinevusi ideoloogias, aga vaenlane on meil üks. Ka teie ei klammerdu mineviku külge. Aga paljugi... Ärge haavuge, ma kõnelen seda sellepärast, et austan teid... Ma tean, et teie mõtlete iseseisvalt. Paljugi on teil vananenud... Võtke kas või internatsionalism...”

Ta peatus: ainult mina üksi kõnelen, nii ei saa ma midagi teada...

„Miks te vaikite, härra Lukutin?”

„Kuulan teid. Ma ju kohtan esmakordselt elusaf fašisti. On huvitav...”

„Mis fašist ma siis olen? Fašistid on itaallased, meil muide põlatakse neid. Aga kui te arvate, et ma olen nats, siis eksite. Ma lähen nendest lahku reas küsimustes. Te võite kõnelda minuga avameelselt, ma pole juhmardlöögirühmlane. Mida arvate teie meie lähenemisest?”

„Välispoliitika on keeruline asi. Mina isiklikult aga fašismi... Andestage, ma olen harjunud selle terminiga... Mina isiklikult vihkan fašismi. See tuleb välja põletada, muidu hukkab kõik... Andestage, ma ruttan.”

Ta tasus arve ja väljus ilma Richterile kätt andmata.

Võib-olla kõnelesin ma liiga teravalt? Aga mina pole ju diplomaat... Tore saks! Ja püüab veel säilitada väärikust... Tuleb nendega sõdida, ja see tuleb julm sõda — Hitler on nad välja dresseerinud. Niisugune Richter varem mõtles midagi, nüüd aga on ta kõigest vabane nud — mõtteist, südametunnistusest, lihtsast korralikkusest. Ai-ai, ja veel filosoofide maal...

Ta läks mööda Gorki tänavat. Kõrged majad paistsid selgesti välja õhtuses taevas; need majad ei meeldinud talle, kuid praegu tundis ta nende vastu hellust, nagu oleks hajameelse unistaja silmadega mõrtsukas tõstnud löögiks käe ka nende peale. Peab elama, kõneles endale Lukutin, kas või selleks, et mitte lasta siia Richterit...

Kui ta kohtas istungil Sergeid, meenus talle vaidlus Beltševiga. Ta oleks tahtnud jutustada kohtamisest kohvikus, aga ta ei jutustanud, ainult Sergeiga jumalaga jättes surus tal tugevasti kätt — ka tema vastu tundis ta hellust, nagu majade, linna, uute tehaste projektide vastu, selle karmi, selge ja siiski kuuma, segase, kirgliku elu vastu.

Varsti pärast kõnelust Lukutiniga lahkus Richter Moskvast. Silmanud Hildat, hämmeldus ta: kuidas see naine võib kaunineda! Ta puuris temasse silmad ja ütles tehtud sundimatusega:

„Moskvas on palju ilusaid tüdrukuid.”

Hilda vastas ükskõikselt:

„Jaa?...”

Richter mõtles: on armunud teisesse... Ja iial ei saa ta teada, mis on selle naise südames!

Hilda hakkas pärima, mis ta näinud oli.

„Linn on väga muutunud, nad on palju juurde ehitatud. Rietatud on nad halvasti. Süüa on palju, ma sõin ikka viis kooki korraga. Inimesed on üsna lõbusad. Kõige koledam on — dimensioonid, juba Moskvasse on kaugel, ja mulle meenub veel, kuidas ma Siberisse sõitsin... Ja kui palju rahvast! Tänavad kihavad... Tead, Hilda, siiski on ebamugav mõtte juures, et see eksisteerib... Eks füürer näe selgemini, aga inimlikult vaatekohalt on parem toetuda läänele. Pariisi ja Londonit ei saa ju koloniseerida, seda mõistavad isegi tattninad „Hitlerjugend'i” hulgast. Venemaa aga on tühi koht. Ma kohtasin seal üht tuttavat, mitte-kommunisti, haritud inimene, kõneleb hästi saksa keelt. Aga arutleb... Nii kõnelesid meie kommunistid enne kolmekümne kolmandat aastat. Venelased pole halvad inimesed, kuid nad vajavad juhtimist, me peame andma neile mitte ainult mõtte marssaleid — valitsejaid, teadlasi, vaid ka vaimseid veltveebleid — rahvakooliõpetaja, velskri, isegi politseiniku tänavaristmel — nad ei oska absoluutselt tänavat ületada... See on kolossaalne ülesanne, kuid ilma selleta pole mõeldav uus Euroopa.”

„Kurt, ma ei saa millestki aru. Kas me hakkame tõesti sõdima venelastega? See on hullumeelsus! Kui palju võib siis sõdida?”

„Võib-olla ei tule sõda selle sõna tavalises mõttes. Mulle ütles üks autoriteetne inimene, et tuleb rahulik või

poolrahuolik sissetungimine. Ma ei mõista isegi, mis ta tahtis sellega ütelda... Vististi alistuvad venelased veel kiiremini kui prantslased. Minu arvates kerkivad raskused hiljem — valitseda niisugust maad... Ma jutustasin sulle sellest tuttavast Kuznetskist. Võib-olla teeskles ta leppimatust, sellepärast et kardab GPU-d, ja kui jõud osutub meie poolel, jookseb üle?... Ei tea. Igal juhtumil on tulemas ajaloolisi sündmusi, seda tundub õhus..."

Ta läks jalutuskäiku tegema. Berliin vaimustas teda oma selgusega: pikad sirged tänavad ühesuguste majadega. Ta mõtles: selles fantaasia puudumises on kõige toredam fantastika.

Tiergartenis mängisid lapsed. Raidkujud mõnulesid viimaste soojade päevade päikeses. Vanamehed suitsetasid aeglaselt kahvatuid sigareid. Oli palju sõjaväelasi; selles, kui võimukalt nad tütarlapsi enda vastu surusid, tundus — need on võitjad.

Richter kuulatas kõnelusi.

"Franz kirjutab, et neil on kõik dessandiks valmis..."

"Wilmsdorffis, viis tuba ja suur vannituba..."

"Esmaspäevast alates antakse hollandi juustu, ja teate, tõelist — sealt..."

"Schmidt kõneleb, et kõik lõpeb esimeseks maiks..."

Richter tundis rõõmu: missugune rahu! Londonlased värisevad praegu — kuhu peita end — metroosse, varjekaevikusse?... Siin aga on kindelolek, oma jõu tundmine. Tarvitseb tuua Lukutin siia aeda, nende raidkujude, nende laste juurde, ja ta mõistab, et iial ei suuda tema mužikid niisuguse organisatsiooni vastu püsida. Vene maal on meeldiv kord ära käia, elada seal ei või. Robert ütles hästi: see on „polaar-Aafrika“... Miks käis Robert kaks korda Hilda juures?... Joonistega oleks ta või-

nud oodata... Võib-olla ahvatles tema Hilda ära? Hull naine... Richter vaatas äkki kõrvalt endale ja muigas: Othello!... Aga mis sa teed ära, kui temal on niisugune loomus. Inimeste ees hoiab ta end tagasi, aga Hilda teab, missugune pöörane ta on. See on saksa iseloomu saladus — igavene dünamism. Prantslased arutlevad, inglased on ärimehed, venelased fantasöörid, meie aga kihutame, meie oleme liikumine. Füürer mõistis saksa olemust, ta andis meile sihi, nüüd ühendame meie hingelist dünamiiti suurepärase organisatsiooniga. Miks kartsin ma nii väga tormi? Isegi Hildat hirmutasin... Las kardavad teised, meil pole midagi karta, torm — see oleme meie.

Kui teatris langeb eesriie, kui kangelanna kannatused on juba lõppenud, kangelane on võitnud, kui näitlejad lakkavad välja tulemast viimaste hõredate plaksutuste peale, riidevarnade juures aga tõuklevad inimesed, kõneldes oma igapäevastest muredest, võib tühjaksjäänud saalis näha tütarlast veel mittenägevate silmadega, kes elab tragöödia möödatulvanud kirgedest. Kas mitte seesama tütarlaps ei seisa pildigaleriis pikki aegu vana, mitte millegi poolest tähelepanuväärse portree ees, püüdes mõistatada möödunud elu saladust? Ja kas mitte tema pole see, kes sellal, kui sõbratarid südilt peksavad keelt Ženja või Maša üle, äkki helitult liigutab huuli ja endamisi kordab:

On armastus — nii kõlab pärimus —

Liit kahe lähedase hinge,

Ta nende kokkukõla, ühendus,

On nende saatuslik ta ühe

Ja nende kahevõitlus saatuslik...

Niisugune oli Valja. Ta unistas saada näitlejannaks, kuid osutus, et pole annet, ainult see kõrge meelelaad, mis sunnib elama kunstist. Ükskord sattus temaga kõnelema vana režissöör; ta tundis õrnust selle liigutava ja, nagu talle näis, rumala tüdruku vastu: „Valige teine tegevus. Mis on teile kino?... See on kunst neile, kes vaatavad, veel sajale või paarisajale äravalitule. Teile saab see olema lihtsalt raske töö. Saate terve päeva külmetada või higistada, siis pildistatakse rahvahulgas ja keegi ei märka teid. Või kui on õnne — antakse aasta kümne pärast osa — teie näitate pörsast rajooninõukogu esimehele ja ütlete paljutähendavalt: „Saadame Moskvasse. Näitusele“... See on kõik... Milleks teil seda vaja on? Rikute silmad, ja rikute ka enda“... Valja muutus neist sõnadest kurvaks, kuid unistusest ei lahkunud: müüside juures oli ta valmis teenima ka köögi-Triinuna.

Ta oli kahekümne kuue aastane, kuid tema elu püsis udusena nagu koidik. Olles valmis läbi jooksmas terve linna, ei aidata sõbratari, oli ta võimetu tegema midagi enda jaoks, mitte asjata ei nimetanud ema teda „uniseks“. Vaadates Valjale imestas doktor Krõlov: „see tütarlaps näis kord inetu, kord võluv, kord elav ja lõbus, kord äraolev.“

Suve veetis Valja Kiievis; ta rõõmustas, et näeb jälle sõpru „Pickwick-klubist“ — üksindus oli ta ära piinanud. Ema toitis teda üleliiga. Isa päris aralt: „Mis nad Moskvas räägivad — kas tuleb sinust midagi välja?...” Valja vaikis vastuseks.

Rajat ei tundnud ta ära — kapriisne, nõutu, umbusklik. Ossip oli ikka veel Petšooral, ja Raja ütles Valjale:

„Selge, et on unustanud... Ma ei oota teda enam“. Zinat ei leidnud Valja üles: vanast korterist oli ta ära kolinud, keegi ei teadnud õieti, kus ta on. Galotška käis igal õhtul Valja juures, päris Moskva kohta, Punase väljaku kohta, teatrite kohta. Kuid Valja, nagu kõik teisedki, suhtus Galotškaske leebivalt: naerusk...

Uhel esimestest Kiievi päevadest läks Valja Borja juurde. Ukse avas Veera Platonovna:

„Pole teda, kullake, ära on saadetud. Tarnopoli linnas...“

Ta pühkis põllega silmi, siis hakkas askeldama:

„Istu! Vaat missuguseks oled läinud, moskvalaseks... On sul seal hea?“

Ja Valja ei kannatanud välja — hakkas nutma. Veera Platonovnale usaldas ta seda, mida ei võinud öelda emale:

„Olen andetu. Mitte midagi ei saa minust...“

„Miks sa nii kõneled? „Ei saa“,... Inimene saab sinust. Ilma vaevata aga ei saa midagi kätte. Oota, joome teed, siis jutustad kõik...“

Enne ärasõitu Moskvasse sõitis Valja paadiga. Midagi värahtas rinnas — kallas oli valge, roheline, kuldne, kerkis esile tütarlapsepõlv oma unistustega. Võib-olla jääda siia?... Siin on Raja, Galotška, tuleb tagasi Borja... Võib kaevata Veera Platonovnale... Ja peaasi — Kiiev! Kes siin on üles kasvanud, ei saa teises linnas õnnelik olla... Kuid see oli hetkeline nõrkus: Moskvas on instituut, kunst. Ja Valja läks tagasi Moskvasse.

Sergeisse oli ta kiindunud kirglikult, ennastunustavalt; pärast teist või kolmandat kohtumist teadis ta, et armastab teda. Varem tõrjus ta eemale armastuse fantoomi, mehed, kes püüdsid temaga kurameerida, näisid talle

tühised, labased. Ta kartis põgusat õrnust, nagu mõned kardavad maitsta pisut veiniklaasist — äkki kaotan pea? Parema olla üksik. Ja kas see on armastus? ... Niisugused inimesed ei või sügavalt tunda, nendele on armastus ajaviide. Millega oli siis võlunud teda Sergei? Tema polnud ju ei näitleja ega luuletaja. Võib-olla pehmete hallide silmadega tõmmus näos, liigutuste impulsiivsusega? Või sellega, kui innustunult jutustas asjadest, mis varem näisid Valjale igavad? Või lihtsalt juhtus nii — tuli lõpuks armastus? ... Kohtumised Sergeiga täitsid tema elu; nüüd teadis ta ärgates, milleks on päev, temaga vestlesid trammide numbrid, teda ajas hulluks kellaosuti.

Saabus kevad; ja tuulisel päikesepaistelisel päeval hakkas Moskva kohisema; kõikjalt tilkus, põiktänavais kobrutasid ojad, katustelt loobiti alla lund; elustusid sammud korraga kuivakstõmbunud kõnniteedel; inimesed naersid valjusti. Müüdi mimoose, nad ei külmetanud enam, ei kügelnud, olid õnnelikud ja kahukad. Õnnelikud ja kahukad olid ka Valja silmad, kui ta tuli Sergei juurde. Hämmardus juba, ja toas valitses videvik, see muutis kõik, tegi kapist puu, vaibakesest väikese niidu; üliõpilase Valja puuderdas ta, ajas tal juuksed sassi, pritsis belladonnat silmadesse, ja Valja vaatas Sergeile hiigelsuurte saatuse silmateradega.

Tema meel oli ärev ja rõõmus.

„Mitte midagi ei tule minust. Tahtsin saada näitlejannaks... Aga paljugi mis tahad! ... Selleks peab sündima teissugusena.“

„Peab palju elama — ühe elu jooksul elama läbi sada, rohkem...“

„Lermontov suri üsna noorena... Kuidas tema jõudis? Võib-olla ta ei tundnud, vaid aimas? ...“

„See on imelik seisukord, kui aimad... Kas teate, Valja...“

„Ei tea! Ainult ärge kõnelge! ...“

„Täna on Moskvas nagu merel enne tormi.“

„Ma pole merd näinud... Aga see on tõsi... Serjoža! ...“

Ta andis temale enda, oma alles vilumatud huuled, varjatud kire, mis on kaua peidus, vaikib, aga murrab läbi — ja siis on temas niisugune jõud, niisugune raskus, et silmad tuhmuvad, lakkab hingamine. Ühekorraga, nagu muinasjutus, muutus Valja naiseks, targaks oma keha iga liigutusega, kapriisseks ja kuulekaks, õrnaks, hulluks, mitte enam selleks Valjaks, kes oli piinlikkust tundes mõtelnud, kas ta võib minna Sergei juurde, — kogenuks, mõistvaks. Ta tundis Sergei selja taga aastaid, tema endisi armumisi, mehelikku püsimatust, mõtteid muust — võib-olla Pariisist või sildadest, või tähtedest, ükskõik, ainult mitte temast. Sergei on tema kõrval, ta hingab veel ägedalt, sattumata tavalisse rütmi, kuulub veel temale, sagine, kuum, nõrk, — niisugune ei lähe tänavale, ei hakka isegi kõnelema; kuid osuti, on ju olemas kellaosuti! ... Nüüd olen ka mina hulluks minemas, nagu Raja! ... Ei, pole vaja mõelda, teha plaane, kontrollida!

Ja uuesti süleles Valja Sergeid, leidis tema huuled. Kui Sergei süütas tule, imestas ta — iial varem polnud ta näinud Valjat niisugusena, nagu oli muutunud kauniks õnnest. Vahel on sügava jõe vesi eriti läbipaistev, ja paadis olev inimene, surudes end vastu siledat veepinda, näeb põhja; nõnda võib suure ja täieliku õnne hetkedel näha armsama hinge. Valja aga hüüdis toibudes:

„Sa oled hull! Kustuta valgus!“

Keerukaid teid mööda liigub elu teravate tundmuste silmapilkudel. Miks läbis võõras vari vargsi selle pimedat toa? Allee lehestik, kaugel jõe hall virvendus, rooside ja bensiini lõhn, maale täiskuhjatud stuudio... Sergeile meenus kõik; alles kuum sülelusest, lõi ta kahtlema, heitis endale ette kergemeelsust. Ta ei ütelnud midagi, kuid niivõrd oli kõik avalik Valjas, et ta tundis, kuidas Sergei eemaldub temast, ei küsinud, ei hakanud ette heitma või anuma.

„Sa ei armasta mind mitte põrmugi. Aga see on ükskõik... Ma olen nii õnnelik, nii õnnelik...”

Ja suudlustega segunes pisarate soolasus.

Elus naine oli võitnud: nüüd, millal Valja mõtles, et Sergei on kaugel, oli ta temaga, võidetud, ustav talle, suudles tema nõrku käsi, kõneles:

„Pole tõsi! Armastan! Ja hakkasin kohe armastama... Juba sügisel, kui kohtasin Nataša juures...”

„Dmitri Aleksejevitsš ennustas mulle tookord. Ennustas sinust... Serjoža, ma olen nii õnnelik, et mul on häbi! Ma palun sind, ära vaata minule, ma a-nun sind!...”

Ja ta naeris. Ta hakkas kõnelema suvest — nemad kahekesi mere ääres, muidugi mere ääres, tema pole ju veel iial merd näinud!... Talle meenus, kuidas Sergei oli kõnelnud tormist, ja tema meel muutus jälle rahutuks.

„Serjoža, me ei lähe ju lahku?”

„Ei.”

„On see tõsi?”

„No muidugi.”

„Aga kas sõda ei tule?”

„Ei.”

Ta vastas siiralt. Miks? Mado'le oli ta ju kõnelnud muud, teadis, et sõjast ei pääse. Kuid nüüd uskus ta, et

kõik läheb hästi, — niivõrd tahtis ta õnne, mitte unistust, mitte viirastusega sarnanevat Pariisi, mitte Mado'd, kes kõndis Bois de Boulogne'i alleed mööda, keset kulda ja tuhka, ei, tavalist õnne, sooja, omaenda õnne nagu aed hommikul, nagu lapsepõlv. Vaadates Valja kortsunud kleidile mõtles ta ähmaselt — sitsist õnn... Ta ei suutnud kujutella sõda — mõttetus, eetris rabelevad hirmsad sõnad... Valja põsk aga, tema rind, käed — see ongi õnn.

Nad väljusid koos. Öhtu oli külm, tuul oli tunginud Moskvasse, ta puhus kuidagi äkki, hooti, puhus raevuselt, nagu tahaks ümber paisata puud, kustutada laternad. Sergeile meenus — torm... Ja teda valdas uus tunne: kaastunne, kaastunne rahulikkude argipäevade vastu, veel helendavate akende soojade laikude vastu, kõige enam aga Valja vastu, kes usaldavalt hoidis kinni tema käest. Varjata, kaitsta ülekohtu eest, päästa!...

Maurice Lancier oli väga muutunud, küüru vajunud, pea oli tal paljaks läinud. Kui talt küsiti, kuidas on tervis, vastas ta: „Täna, kuidagiviisi venitan”... Ta kõhkles kaua — kas minna Pariisi tagasi? Ta ei armastanud sakslasi, ja oli haavav elada vanas eas võõraste, pealegi tooreste inimeste näpunäidete järgi. Kuid tegevusetus, mida ta nii väga oli hinnanud õnnelikel aegadel, rõhus teda nüüd — hommikust ööni meenutas ta Marceline'i.

Bertie tuli Pariisist, jutustas, et sakslased käituvad korrektselt, elu läheb vähehaaval rööpassse. Bertie'l õnnestus päästa „Corbeille” rekvisitsioonist. „Roche-aîné'ga” on

raskusi, sakslased norivad Alper'i päritolu kallal. Aga kui Lancier tuleb, suudab tema kõik arusaamatused hajutada.

Lancier rõõmustas: saatus vabastas teda valikust. Ta ütles Mado'le:

„Pole midagi parata — Bertie viib meid ära Pariisi.”

Silmanud saja sammu kaugusel „Corbeille'st” saksa-keelset pealkirja „Ohvitseride kasiino”, ohkas Lancier valjusti: „Ema suri õigel ajal”... Võib-olla jätta kõik sinnapaika, sõita ära Lyon'i või Marseille'sse? Seal pole vähemalt sakslasi... Kuid talle meenusid põgenikke täiskiilutud linnad, määrdunud võõrastemajad, pikad tegevusetud päevad. Milleks mõttetult frondeerida? Isegi Verdun'i kangelane sõitis Montoire'i, et kokku leppida Hitleriga. Pole midagi parata — meie oleme sõja kaotanud. Nüüd ei sõdi sakslased mitte meiega, vaid inglasega. Meil pole sellega asja... Mille poolest on inglased paremad sakslastest? Tahtsid uputada meie laevastiku... Härrad emigrandid ei kaitse mitte meid, vaid oma uusi peremehi. Minu tehas saab toitma prantslasi. Jah, härrad, prantsuse töölised ei mõista teie üleskutseid sabotaažiks! Teile on peaasi poliitika, jälle poliitika, igavesti poliitika. Töölisel aga on lapsed, nad tahavad süüa... Lausudes endamisi neid filipikaid mõtles Lancier Louis'le. Poisike, kuhu ta sõitis? Teda juhtisid õilsad ajed — oli lugenud palju luuletusi. Romantika... Niisuguse poja peale võib uhke olla... Aga mis mõistab tema poliitikast? Teised peavad kõnesid, saavad ordineid, teenivad raha, poiss aga tapetakse... Rumal ja kuritegelik avantüür! On selge, et võidavad sakslased. Ei saa siduda Prantsusmaa saatust Londoni varemetega.

Komandantuurst tagasi tulnud, ütles Lancier tütrele:

„Muidugi eelistaksin ma, et nad koristaksid end oma koju tagasi, aga peab olema õiglane — nad on viisakad ja orienteeruvad väga hästi meie asjades. Niipea kui ma nimetasin oma nime, hakkasid nad kõnelema „Roche-aîné'st”. Lubavad kaasabi... Kahju, et meil polnud niisuguseid energilisi ja reipaid inimesi.”

Lancier hakkas töötama. Õhtuti vaatles ta tubakatoose või raamatuid, vahel kutsus kokku sõpru. Ta tahtis elustada endisi aegu, kuid kõigil oli kibe kõrvalmaik. Lancier'le näis, et töölised vaatavad tema peale vaenulikult; üks ütles kord: „Tähendab, teenime Hitlerit”... Lancier ägestus: „Olete lugenud liiga palju lendlehti. Mina vilistan poliitikale. Mina teenin Prantsusmaad.” Tööline muigas: „Ma ju naljatasin”... Ja see näis Lancier'le kõige haavavam: kardavad, ei usalda... „Corbeille's” meenutas iga pisiasi Marceline'i. Rõõmu ei teinud Lancier'le ka sõbrad — kõik vestlesid loiult, vastu-meelselt. Vahetevahel küsis mõni, kas teevad sakslased varsti dessandi Inglismaale, ja kuna inimesed isegi kitsas ringis pidasid kinni ettevaatlikkusest, ei võinud aru saada, kas unistab küsimuse esitaja Saksamaa võidust või tahab tema lüüasaamist. „Paul Valéry luuletused on kaunid, kuid neis on külmust,” — kõneles Lancier; keegi ei vaielnud vastu; vestlus laskus kiiresti teistele, madalamaile teemadele — sugulastest, kes saadavad Normandiast oivalist võid, kellestki Toni'st, kes oskab hankida kilo ehtsat kohvi. Ei miniatuurid ega luitunud päevapildid suutnud virgutada Lancier'd; ta pani äkki kõrvale armsaima nipsasja ja haigutas pikalt. Kui eba-huvitav!... Aga enne oli see ju olnud tema elusisuks... „Corbeille'” uhkus sudaani sokk söödi ära. Lancier tahtis muuta selle kurva sündmuse peoks, ta kogus va-

nad sõbrad ja valmistas ülipikantse kastme, mis oli suuteline andma vanale sokule õrnima tallekese maitse. Tulid Sambat, Nivelles, doktor Morilot, Dumas. Silmanud professorit, rõõmustas Lancier — Dumas oli ju muutunud erakuks, kõneles: „Ma ei käi väljas — kõik tänavad on nende haisu täis” ... Leo ei tulnud, ehkki Lancier oli teda kutsumud. Kui Lancier’ juuresolekul kõneldi tema endisest kompanjonist, kihvatas ta igakord: „See on hirmus! ...” Millepärast kannatab Leo? Sakslased on arukad inimesed, neil on eesrindlik teadus, kuid selles punktis on nad hullud ... Miks norivad nad nimelt juutide kallal? Ei, parem sellele mitte mõelda. Dumas aga küsis nagu meelega:

„Kas Alper tuleb?”

„Võite uskuda, et ma kutsusin teda. Kuid tema eelistab üksindust.”

„Teeb hästi,” pöörutas Dumas. „Näeb vähem lurjuseid.”

Soovides lahendada õhkkonna pinevust ütles Nivelles midagi üksiklaste suurusest. Vaikides söödi sudaani sokk. Lancier tegi katset alustada kõnelust muusikast. Nivelles vastas: „Mis puutub Wagnerisse” ... Dumas tõusis, kloppis piibust tuha vaibale ja ütles:

„On söödud, on aruteldud, võib minna koju ... Tead, Maurice, see kõik sarnaneb paroodiaga ...”

Niisugust paroodilist elu elas linn. Ilmusid ajalehed endiste nimedega — „Paris-Soir”, „Petit Parisien”, „Martin”, neis vilksatasid hästituntud allkirjad. Veel hiljuti paljastasid need ajalehed saksulasi, nüüd ülistasid nad Hitlerit. See ei imestanud kedagi. Ei pannud enam imestama ka elegantsed pariislannad, kes jalutasid Champs-Élysées’l saksa ohvitseridega. Töötati sakslaste jaoks, müüdi sakslastele, osteti sakslastelt. Näitlejad, tulles

välja kiiduavalduste peale, pöördusid looži poole, kus istus saksa kindral. Schierke, tulnud Pariisi tagasi võitjana, teatas tagasihoidlikult: „Me ei taha midagi peale sundida, me tahame inspireerida” ... Ja mondäänseis salongides hakati kõnelema rassipuhutusest, tagasipöördumisest tervete maakommete juurde, mõisteti hukka vabameelsust, mis oli hävitanud Prantsusmaa, ülistati vaimset hierarhiat ja karmi kasvatust. Olid avatud teatrid ja moeateljeed ja pangad ja lõbumajad; polnud ainult seda tahet, mis annab lihaste üksikuile kokkutõmbeile elu ühtsust. Võltsing ei petnud kedagi. Keerukad soengud pidid asendama uusi kleite, kuid moodsalt friseeritud kaunitarid nägid haledad välja — nende näod reetsid nukrust, puudust, hirmu. Kõnelusi teatripremjäärist või kunstinäituse avamisest katkestas äkki hüüatus:

„Roger hankis liitri provanksõli! ...”

Sakslased püüdsid olla peened, loovutasid metroos koha daamidele, kõnelesid „palun”, „andestage”, „tänan”. Areteeriti vaid öösiti; ja öösel kuulatasid inimesed autode vilesid, samme trepil.

Kirjanikud, kellede raamatud ilutsesid raamatukaupluste vitriinides, nõrdisid prantslannade üle, kes hakkasid sakslaste armukesteks. Prostituudid aga pöördusid põlglikult kõrvale raamatukauplustest möödudes. Kuskil pööranda all kogunesid julged, trükkisid omatehtud rotatoreil tillukesti lendlehti, kutsusid üles võitlusele, kangelastegudele, ohvritele; kuid neid oli vähe, ja inimlikud sõnad kadusid sosinasse, naerulaginaisse, trampimisse. Inimesed põlgasid üksteist, ja enam kui nälga näris Pariisi südant põlgus enda vastu.

Lõpuks otsustas Lancier kõnelda Leoga vastastikuste ärivahekordade likvideerimisest. Bertie oli päästnud

Roche-ainé". Oleks teine aeg, võiks Lancier hüvitada kaasomanikku. Praegu on see liiga raske... Lancier ütles endale: muidugi pole see väga ilus minu poolt, kuid teist väljapääsu pole... Miks pean ma Leo pärast Mado' paljaks riisuma?...

Lancier polnud ammu oma sõbra juures käinud. Küllap vist on Leo süngem kui öö... Kõik saab olema nagu matusel... Leo aga võttis teda vastu lõbusa hüüdega:

"Ehee, pea on paljaks läinud! Tead, kellega sa nüüd sarnaned? Rooma senaatoriga."

Léontine oli kahvatu, kõhn, ta ei suutnud kuidagi kosuda pärast lapse surma. Leo aga ei lasknud pead norgu — ta saagis midagi, kastis lilli, vilistas omaette. Lancier algas kaugelt — saksa määruste meeletusest. Sõprusel on omad õigused... Aga tarvis on elada... Mado... Leo katkestas teda:

"Maurice, ära näe vaeva, ma pole laps. Ma ei lootnud midagi ega nõua midagi..."

Lancier rõõmustas — raske osa on möödas. Nüüd on tema ees vana sõber, võib kõnelda avasüdameliselt. Huvitav, mis arvab Leo sõjast? Kas on inglaster mingisuguseid šansse? Seal on ikkagi Louis. Ja siis, isegi kui tunnistada, et sakslased on paremad inglaster, on ometi meeldiv — äkki kihutatakse nad minema?... Muide jätkub sellest neetud poliitikast! Mado'ga püüab kurameerida Bertie, sel mehel on kuldne süda, aga Mado on nagu ükskõikne — hellitatud tüdruku kapriisid... Dumas on leppimatu, vaatab kõigele põhimõtteliselt, temaga on nüüd igav... Nivellé on ikka endine, andis välja uue raamatu. Naljakas — kuskil langevad pommid, upuvad laevad, surevad kreeklased, Pariisis aga läheb kõik vähehaaval joonde... Sudaani sokk osutus väga mahlakaks,

kuid liha on kõva, teda leotati äädikas, pärast mooritit kaua.

"Me kahetsesime nii väga, et sind polnud. Isegi Dumas oli oma urust välja roninud... Luba, et sa järgmisel korral tuled."

"Ei, Maurice, ma ei tule. Ja sa ära kutsu mind. Ma tean, et sina oled ustav sõber. Aga nüüd kuulume meie kahte eri kasti... Milleks hakkan ma sind kompromiteerima? Sina oled aarialane, nii kõnelevad nad. Hea, ma rõõmustan sinu pärast, vähemalt on nad sinu vastu natuke silmakirjaviisakad. Mind on nad otsustanud hävitada oma põlgusega. See ei lähe korda — närvid on mul tugevad. Aga esialgu on räbal..."

"Arvad sa, et minul on lõbus?"

"Ei, seda ma ei arva. Enne sakslasi oli sul lõbusam. Ainult et sinu on nad trühvlitest ilma jätnud, mind aga tallavad saabastega."

Lancier haavus — Leo arvab, et kogu asi seisab trühvlites, endistes mugavustes. Ma olen ikkagi prantslane!

"Võib-olla teotavad nad sind rohkem, see on nende kepphobu... Aga asi pole mitte üksiku isiku haavustes. Mina olen prantslane! Saad aru? Kui Prantsusmaa kaob maa pealt, võid sina ära sõita Kiievisse, Ameerikasse, ma ei tea kuhu. Aga mis hakkan mina tegema? Mina, Maurice Lancier Niort'ist?..."

Leo haigutas valjusti.

"Jäta! Seda kõike tean ma saksa ajalehtedest. Muide osutus, et sina oled vastuvõtlik, annad lootusi... Jutusta parem, kuidas te selle Aafrika pühvli nahka panite?"

Lancier kees. Ta valitses end vaevu, et jätta lahkesti jumalaga Léontine'iga. Ära minnes mõtles ta: oma jalga

ei too ma enam siia! Kuid jõudnud alla, läks tagasi üles — kõik segines temas: kahetsus, viha, haavus, kaastunne. Ta ütles Leole:

„Mulle näis, et ma olin unustanud kindad, aga nad on taskus. Ma olen muutunud hirmus hajameelseks... Kuule, Leo, meil ei maksa tülitse. Sul ei tarvitse tulla, see on sinu asi. Aga kui sul läheb vaja minu abi, pea meeles — ma ei peatu millegi ees...”

Leo oli liigutatud. Kui Lancier ära läks, ütles ta Léontine'ile:

„Kui midagi juhtub, aitab Lancier välja. Ei maksa julgust kaotada! On palju häid lahendusi...”

„Ma ei näe neid, Leo.”

„Palun! Inglased võivad vihastuda ja tulla maale kuskil Hamburgis. Või ameeriklased kuulutavad sõja. Ja venelased? Oled sa unustanud? See on hoopis iseasi, mina olen neid näinud — fanaatikud! Nemad ei hakka end vangi andma ega tegema hamburgi biifsteeke sudaani sokust. Või äkki sureb Hitler. Või ta tapetakse. Miks ei või sakslaste hulgas leiduda nupukas inimene? Või...”

Ta jäi vait. Nukralt naeratades küsis Léontine:

„Või?...”

„Me võime õhtul uinuda ja ärgata paradiisis. Kahekesi. Meri, oliivipuud, kajakad. Ja mitte ühtegi inimest... Mu arm, mu elu, mu paradiis!...”

Ja ikka sellesama naeratusega uinus Léontine, pannud pea Leo käele.

Lancier ei suutnud rahuneda, kõige tugevamini oli teda erutanud kõneluse ajalik osa, millesse Leo oli suhtunud ükskõikseks. Lancier'l oli häbi, seepärast süüdistas ta Leod. Öösel näis talle, et tal on südameatakk nagu

kadunud Marceline'il. Ta jõudis vaevalt hommiku ära oodata, et helistada Morilot'le.

Doktor kuulas tema läbi ja naeratas:

„Toitlusraskused on mõjunud hästi teie maksale. Süda aga on nagu noormehel...”

„Aga mis oli mul öösel? Ma olin lämbumas, ei suutnud uinuda...”

„Närvid. Maailmavalu. Miski vist erutas teid.”

„See on tõsi. Mul oli ebameeldiv jutuaajamine Alper'iga. Ma vist ägestusin veidi... Te teate, kuidas ma tema pärast kannatan... Aga tuleb arvestada nende määrusi, selles punktis on nad leppimatud. Ma ladusin talle kõik välja. Tema aga hakkas tõendama, et ma ei tunne midagi. Nõustuge, et see on haavav. Ma olin ju vist Verdun'i all... Ja kes annab mulle patriotismi õppetunde? Tema võib homme kuhugi ära sõita... Ega ole midagi öelda, nad on andekad inimesed, kuid nad seavad end kõikjal sisse. Ja kui õieti järele mõtelda...”

Morilot prahvatas — ta naeris talumatult valjusti.

„Näete, kui kiiresti teie organism saab jagu mistahes hädaohust. Just äsja olite valmis haigestuma melanhooliasse, ja juba on leitud väljapääs — „kui hästi järele mõtelda”... Noh, ma ruttan, mind ootab üks patsient, kahjuks pole temal mitte maailmavalu, vaid vulgaarne vähk.”

Väliselt elas Mado nagu kõik. Tema hoolitsemise all oli toidus valiv isa, kes tahtis, et ta oleks eeskujulik perenaine. Mado käis turgudel, kõneles naistega väikes-

test hädadest; püüdis aidata teisi; käis sageli Alper'ide juures, lõbustas Léontine'i.

Kui Mado mõtles järele kohtumiste, kõneluste üle, näis talle, et kõik ümberringi on surnud ja surnutena millegipärast mängivad möödunud elu komöödiat. Paremini oleks Pariis maha põletatud!... Jah, surm on sada korda parem kui see inimliku elu imitatsioon. Kuid nii visalt klammerdusid inimesed elu näilikkuse külge, šokolaaditahvli, paari sukkade külge, et Mado küsis endalt: võib-olla on neil õigus?...

Ta küsis Sambat'lt:

„Mis nüüd teha?“

Sambat sattus segadusse. Nagu kõik, oli temagi veidi käratsenud, sajatanud ja pöördunud tagasi oma töö juurde. Mado' küsimus erutas teda.

„Mitte minult ei pea küsima, Mado. Mina pole kangelane... Enne sõda heitis Lejean mulle ette, et ma eraldan end elust. Mina vastasin talle: kui tuleb lööming — võtan osa... Ma ei tea. Võib-olla oleksin ma läinud, kui oleks tänaval lastud... Aga kus on see lööming?... Kunstis ei anna ma milleski järele. Aga astla vastu takka üles lüüa?... Ei oska.“

Mado mõtles: temagi on nagu kõik... Maalib pilte, teine peab kalliks teenistukohta, kolmas on saanud juudi magasinini ja rõõmustab. Sambat oli kõnelnud Lejeanist. Enam kui üks kord oli Mado mõtelnud temale, Josette'ile, noorele töölisele mustpimedal tänaval. Mis nad teevad? Vististi pole alla andnud, usuvad, võitlevad... Josette'i ei leia üles — on ära kolinud, võib-olla varjab end teise nime all...

Kord oli Mado doktor Morilot' juures. Doktor närvises, vaatas ühtelugu kella. Mado arvas, et ta peab haige

juurde minema. Kuid ta tormas äkki raadio-vastuvõtja juurde, sisistas „tss“. Kostis koputus, nagu oleks keegi koputanud uksele. Siis hakkas diktor jutustama, et on võetud Asmara. Morilot sosistas „vahva!“ Mado ei teadnud, kus on Asmara. Diktor kõneles, et tõelised prantslased jätkavad võitlust ühes Inglismaaga. See käib Louis' kohta, — mõtles Mado... Aga ka Louis on kaugel nagu Asmara, nagu Josette... Kui raadio vaikis, küsis Mado doktor Morilot'lt:

„Kas teie usute, et sakslased minema kihutatakse?“

„Ma ei tea... Igal juhtumil ei kihuta neid minema mitte prantslased. Meie olime suur riik, nüüd me oleme saksa baas ja võimalik sõjatalermaa...“

Ka Morilot ei usu millessegi!...

Õhtul ütles Lancier Mado'le:

„Ma kujutlen, kuidas venelased rõõmustavad meie alanduse üle...“

„Kust sa tead?“

Isa töötab sakslaste jaoks, tal on vastik, ta tahab, et kogu maailm oleks alatu — siis on tal kergem... Mida mõtleb praegu Sergei? Mado ei tea, ei saa iial teada.

Mado' ümber oli tühjus. Ainult üks inimene ei pööranud temalt silmi, järgnes talle, leidis temas oma elu elu — see oli Bertie, keda peeti kuivaks ja tundetuks.

Oli üks kevade esimesi õhtuid. Kastanid — mis loevad neile sakslased? — sirutasid juba taeva poole oma valgeid küünlaid. Mado ja Bertie läksid mööda alleed. Mado mõtles ähmaselt: ka see on imitatsioon... Bertie kõneles:

„Kas suudate kujutella neljakümneaastase mehe südant, kes on hõivatud maagist, töökodadest, hankeist, aktsiaist? Kõrbki on rohelisem. Ma tahan teile ütelda, et juhtub

imesid. Ma olen katsunud võidelda. Kaks aastat olen ma ennast kontrollinud. Nüüd tean ma kindlasti — ma ei suuda elada ilma teieta. Teie ütlesite hiljuti, et hindate minu sõprust. Mado, see pole sõprus, see on raev... Milleks mul varjata? Ma pole koolipoiss ega karda näida naeruväärsena. Te peate saama minu naiseks."

Mado jahmus — nii ootamatu oli see ja nii palju tahet oli Bertie hääles.

"Aga see on võimatu..." Mado otsis sõnu. "Te ei pea mind hukka mõistma, aga see on võimatu... Ma hindan väga teie suhtumist minusse. Te olete nii palju teinud isa heaks, kadunud ema heaks... Ma ei arvanud iial... Ei, see on võimatu..."

"Miks?"

"Te ei tea, mis minuga on..."

"Te olete haavatud..."

"Ei, tapetud."

"Mina annan teile elu tagasi. Te peate saama minu naiseks."

"Kuid see on võimatu... Ma ei armasta teid."

"Ma tean seda, ja ma tean, et te hakkate mind armastama. Te peate saama minu naiseks."

Mado ei kannatanud välja, jooksis minema. Kuid järgmisel päeval oli Bertie uuesti tema kõrval ja kordas sell sama tagasihoitud, aga võimuka häälega: "Te peate saama..." Ja järgmisel päeval uuesti. Ja nii iga päev. Ta kirjutas Mado'le pikki kirju täis julma loogikat ja lühikesi sedelikesi raevus lõpetamata jäetud sõnadega. Ta anus, käis peale, nõudis. Ta helistas telefoni kaudu, ootas uste juures, täitis Mado tuba lõhnavate lilledega, kirjadega, sosinaga. Päeval ja öösel kuulis ta: "Te peate" ... Bertie oli meeletu oma kires. Ja Mado?...

Mis võis ta tema tundmusele, tahtele, visadusele vastu seada? Ainult vaikse meeleheite, tuimunud valu, ükskõiksuse.

Ja siis hüüdis heldinud Lancier:

"Niisuguse sündmuse jaoks leidub head šampanjat, ma peitsin iseenda eest terve kastitäie. Nagu aiasin..."

Mado otsustas alistuda. Teda õnniteldi; ühed kõnelesid vaimustatult härra Bertie tarkusest, ilust, annetest; teised rõhutasid kadestades, et "meie ajal on Cupido hankinud endale kuldsed nooled". Mado naeratas kõikidele, tänas. Lancier oli joovastuses:

"Hirmus, et ema seda näha ei saanud... Nüüd võin ma sulle ütelda: kui mul oli kriitiline olukord, päästis tema meid. Ta on nii palju teinud meie perekonna heaks! Ja siis — see on tõeline prantslane. Ma olen kuulnud, kuidas ta kõneleb sakslastega — kui kõik säilitaksid nii palju väärikust..."

Nivelle annetas Mado'le oma luuletuskogu pealiskirjaga:

Kui surra võid, sure,

Ära vaata, ära nuta, ära kõnele.

Mado mõtles: ta pilkab, ja tal on õigus. Muide ka tema on niisugune — kirjutab luuletusi Persephonest ja jäi prefektuuri, teenib sakslasi. Pole tema asi mind hukka mõista...

Ainult Sambat sundis teda kaotama rahu:

"Kõike ootasin ma teilt. Te võisite end mürgitada või abielluda Siiami kuningaga või hukkuda kuskil Madridis. Kuid saada proua Bertie'ks... Tõsijutt, ei maksnud asjata tüli teha..."

Mado kattis näo kätega, nagu oleks teda löödud. Tuleb seegi ära kanda... Ma teadsin, mille peale välja lähen. Kuulekalt riietus ta laulatuskleiti, kuulekalt vastas „jaa”. Aga kui nad jäid kahekesi Bertie hiigelsuurde tühja majja, vajus ta olematusse. Ainuke, mis temas elusana säilis, oli tahe — mitte karjahtada, mitte reeta end.

Valgenes. Ta vaatas magavale Bertie'le; tema pikk nagu padjal meenutas vanaaegseid jooniseid — vaha-karva pösed, mustad juuksed, veidi kongis nina, õhukesed kahvatud huuled. Mado ei tundnud ei nõrdimust ega haavust, teda piinas iiveldus, nagu oleks kogu Pariisi sopp, ööd sakslastega, kiimalised naeratused, mida oht-rasti jagasid võitjad, salakaebused, „Chanel'i” lõhnaõliga parfüümitud gestapolased, järjekorrad suguhaiguste dispanserites, kalleis restoranides rõhitavad spekulandid, kassiliha raguu kehviku keedupajas, pitspallide higi, kus SS-lased tantsivad moonavarustajate tütardega, võõrad lutsitud suitsukonid, vanakraamiturgude hais, kogu linna mustus, kogu vina täitnud selle üleliia puhta, tühja toa. Nüüd olen ka mina niisugune... Mis kuupäev täna on? Kaheteistkümnene... Aasta eest langes Pariis. Mis mul vigurdada — sellega või teisega — ükstupuha... Hea veel, et mitte sakslasega...

Ta seisis akna juures, see oli suunatud bulvarile. Oli varajane hommik ja inimeste juuresolek ei rüvetanud tunni pidulikkust. Puudel laulsid linnud. Pööningute aknad paistsid roosadena nagu mäestikugletšerid. Miks meenus Mado'le nimelt sel hetkel Sergei, kellele ta polnud ammu mõtelnud, meenus nende viimane kohtumine, sõnad armastuse päästvast jõust? Tunne oli niivõrd tugev, et tema, kes oli vaikides talunud ära julma öö, karjahtas. Bertie ei ärganud, aga isegi kui oleks ärganud, poleks ta

saanud kätte Mado'lt sõnagi. Hingates hommikuvärskust kõneles ta Sergeiga, töötas talle puhastuda sellest kole-dusest, kutsus appi armastust, võib-olla hilja, kuid kutsus kirglikult, karmilt, olles valmis kangelasteoks, ohvriks.

Neil tundidel tundis ta enda tugevana, otsustuskind-lana; järgmisel päeval aga tuli tagasi nõutus, hääbumisele määratuse tunne. Ta ütles Bertie'le:

„Te näete, et me ei või koos elada...”

Tema hääl reetis nõrkust. Bertie vastas rahulikult:

„Ma ei nõua teilt midagi. Te võite elada siin oma elu. Kas tõesti teid tõmbab „Corbeille'sse”?...”

Ja nagu nimme jooksis sisse särav Lancier.

„Ma olen nii õnnelik sinu pärast, Mado!... Ma otsus-tasin korraldada väikese piduõhtu Nivelles'i auks tema uue raamatu puhul. Teie tulete muidugi minu juurde. Ma püüan valmistada tõelise ennesõjaaegse õhtusöögi...”

Ja Mado mõtles: tõesti, mille poolest on „Corbeille” parem?...

Noor abielupaar elas kõrvuti nagu võõrad. Mado näis rahulik, isegi ükskõikne. Bertie talitses end vaevalt. Ta oli valmis kõigeks, et välja manguda hellust. Varem lootis ta, et aeg tasandab kõik, nüüd mõistis ta, et ei võida iial Mado' südant, ja kaotas pea vastamatu tund-muse pärast.

Mado käis sageli kuskil ära. Bertie armukadetses, oli nõutu. Mado aga hulkus mööda linna halle aguleid. La Manche'ilt puhuva tuule mõjul läks tal kergemaks, nagu oleks ulatunud temani võõras elu. See tuul oli ookeanimarude nõrk vaibuv hääl. Mado läks talle vastu, ja kerge naeratus valgustas tema piinatud, ent ikka veel kaunist nägu. Ta ei teadnud ise, mis see on — kas terve-nemise algus või agoonia?

Dijoni trahtereis tunti hästi jefreitor Kellerit, kes prantsuse keelt kõneldes ei ajanud segi häälikuid „b” ja „p”, nagu teised sakslased, ja isegi oskas eraldada vana burgundia veini viletsast alžiiri veinikesest, mis täielikult rahuldab tema seltsimehi. Keller oli tuntud ka selle poolest, et oli röövinud trahteriteeni ja Mimi südame, kes kõneles avalikult, et ei vaheta oma sakslast kellegi vastu. Polk seisis linnas möödunud suvest saadik, ja Keller tundis end põliselanikuna.

Kui kolme aasta eest oleks öeldud tagasihoidlikule Heidelbergi dotsendile, et temast saab mehine sõdur, alaline kõrtside külastaja, liiderliku prantslanna armuke, poleks ta seda uskunud. Varem, kui ta mõtles sõjale, näis see talle julma ja mõttetu asjana. Lugenud läbi üliõpilasaastail Remarque'i romaani, mõistis ta, et inimene ei või eksisteerida lõhkevate mürskude keskel; ta arvas, et kõik on sellest aru saanud, ja kui tema juuresolekul tehti juttu lähedase sõja võimalikkusest, muigas ta — rumalus, diplomaatilised manöövrid...

Ta ei jõudnud veel asjast arugi saada, kui leidis enda juba Belgias. Ta kartis kangesti eelseisvaid lahinguid, häbenes oma argust ja kõnelustes seltsimeestega braveeris: „Mis sõda see siis on!...” Aga tal kippus süda pöörutama korpuse-kahurväe kaugest mürinast. Tema polk ei võtnud osa esimestest lahingutest, nad saadeti liikvele siis, kui rinne oli läbi murtud. Ohvitserid kõnelesid, et ees seisab meeldiv ekskursion mööda Champagne'i veinikeldreid. Kuid Epernay' juures pörkasid nad ootamatult vastupanule — poolsada prantslast varitses metsatukas. Veoautot, milles sõitis Keller, tulistati, kaks

tema seltsimeest said surma, neli haavata. Keller tardus hirmust, selle asemel et maha heita, ajas ta end sirgu ja hakkas millegipärast prilliklaase hõõruma. Teda tõi meelemärkusele ohvitseri komando; ta heitis maha ja tulistas nagu teised. Tunni aja pärast olid nad puhastanud metsa vaenlasest. Kui Keller nägi kümnekonda prantslast ülestõstetud kätega, haaras teda lõbusus, ta mõistis, et on elus, ja tagasisaadud elu oli magusam endisest. Tol õhtul, loobunud oma harjumustest, jõi ta enda purju jahedas keldris, mis lõhnas veini järele, pärast magas mingisuguse tütarlapsega. Mõteldes hommikul Gertale ei tundnud ta südametunnistuse piinu: selleks on sõda, päeval riskid eluga, öösel lõbutsed...

Sõda lõppes varsti, lõbustused aga jäid, jäi ka vastselt omandatud enesekindlus. Kui Keller talvel puhkusele tuli, ei tundnud Gerta teda ära: naljakas öelda, aga Johann oli kolmekümnekahe-aastaselt saanud meheks! Ta kõneles väga valjusti, jõi kirsiviina, ja kui Gerta ütles, et tuleb teha esimene visiit dekaanile, käratas: „Pole sinu asi!” Gerta solvus ja rõõmustas: niisugusena meeldis Johann talle rohkem kui enne. Õhtul suudles ja narris mees teda; Gerta meenutas elegantseid prantslannasid „Folies Bergères'ist” ja ohkas nõutult, nagu tütarlapsepõlves. Muidugi murrab Johann talle truudust, rumal on talle etteheiteid teha — on ju sõda...

Kui ta küsis mehelt, kas sõjas on hirmus, vastas see:

„Hirmus. Ja haarab... Vististi säilib inimeses midagi lapselikku, sõda aga on mäng, julm, ent kaasakiskuv mäng.”

Ta mõistis, et otsustas paljude asjade üle ainult raamatute järgi. Muidugi, ta polnud tõelisest lahingust osa võtnud, aga siiski oli ta natuke sõdinud, tema rood oli

kaotanud kuus meest. Tal on õigus kõnelda sõjast kui rindemehel. Hirmu tunnevad võib-olla kõik, kuid see hirm on nagu söögiisutilgad lõuna eel, see ergutab elu maitsemist. Kui Keller istus omas kodus öökingades ja ootas gestapolasi, oli rohkem hirmu... Sõjas on midagi inimese loomusele vastavat. Kirjanikud ei mõistnud seda, püüdsid läbi saada humaansete arutlustega ja pisaratega. Aga vaat Hitler mõistis. Kas mitte selles pole tema edu põhjus? Tema ühendas meid, äratas sõjalised instinktid, viis võitlusse, nüüd me oleme seotud ühise käendusega. Kas mina olen nats?... Ma näen, kuidas nad on moonutanud antropoloogia... Aga praegu olen ma Hitleri poolt — peab vallutama Londoni, muidu tuleb meil kõigil tasuda Pariisi eest...

Kui ta Dijon'i tagasi jõudis, näis Mimi talle veel võluvam. Mimi kõneles:

„Kas tead, miks ma sind armastan? Sa oled elajas, jah, jah, ära vaidle, nimelt elajas! Kuigi sa oled professor, kuid ma kinnitan sulle, sa oled täielik elajas. Prantslased räägivad palju armastusest, aga nad ei kaota iial pead. Nad naeravad kogu aeg... Aga sinul tarvitseb vaid prillid maha võtta, kui sa muutud härjaks...”

Keller ei mõistnud seda tüdrukut, Mimi nuttis äkki, kirus ennast, kõneles talle, et ta on väga õnnelik, ja kõige õrnamail hetkedel sosistas: „Härg! Neetud härg!...” Vaadates tema silmadesse, õrnadesse ja pahelistesse, mõtles Keller: missugune graatsia ja häbitus on temas!...

Ta ei unustanud perekonda, saatis šokolaadi, vorsti, seepi; korrapäraselt päeva takka kirjutas Gertale ja iga kirja lõppu pani: „Tuhat suudlust”.

Talle meeldis Prantsusmaa, tema künnad viinamarjaväljadega, kirikute gootika, kitsad järsud tänavad astme-

tega, majade umbselt suletud luugid, naised mustas riie- tuses, kõlav kõne, väljendite tabavus, silmade elavus. Ta tundis end turistina, kes on vabastatud igavast kohu- sest võtta igal sammul välja rahatasku. Keele tundmine kergendas tal elu; ta kriipsutas alla, et mõistab ja armastab seda maad. Kui ta märkas silmades või hääles pahatahtlikkust, kõneles ta sõbralikult: „Teil ei maksa minu peale kuri olla, mina pole siin mitte omal tahtel. Sõda on hirmus asi!...” Seda ei juhtunud sageli, ja Keller arvas, et kuigi prantslased on häiritud võõramaiste gar- nisonide kohalolekust, ei tunne nad sakslaste vastu mingit vaenulikkust.

Kaks nädalat ei näinud ta Mimi'd, tundis igavust ja oli vihane. Lõpuks tuli ta. Keller märkas tema kehal sini- seid laiike.

„Mis see on?”

„Kukkusin.”

„Sa valetad ja seejuures rumalasti...”

„Aga sina ära nori. See ei puutu sinusse...”

Keller mõistis, et on rumal teha talle armukadedus- tseeni, pealegi oli ta leebes meeolus. Küllastunud suudlustest, tahtis ta juttu ajada, valjusti mõtelda. Mui- dugi, Mimi on halb kaasvestleja... Kuid ta on kõrval, sõpru tal pole, seltsimehed magavad, purjutavad või on tütarlaste juures nagu tema.

„Ma olen sinusse kiindunud, Mimi, ja ometi oled sa tõeline prantslanna. Imelik, kuidas see sõda on kõiki lähendanud! Minu roodus on toredad poisid, neil polnud mingit kujutlust Prantsusmaast, nüüd aga kõnelevad: „Head inimesed ja elavad hästi”... Muidugi tuleb ette hõõrumisi, meie oleme ju kutsumata külalised... Aga minu arvates on ka prantslased meid mõistnud, oleme

neile isega armsaks saanud. Sina saad kokku mitmesuguste inimestega, huvitav, mida kõneldakse linnas?"

Mimi hakkas valjusti naerma.

"Mind kolgiti nii läbi, et ma vaevalt koju jõudsin."

"Kes?"

"Ei tea, kes... Prantslased."

"Ei saa midagi aru... Mille pärast?"

"Aga mina saan aru... Ma armastan sind, aga ma tean, et see on suur sigadus. Kui teie end siit minema koristate, pussitatakse mind surnuks, võid kindel olla..."

Keller mõtles: siiski on nendes palju salakavalust. Naeratavad, selja taga aga... Gertal on õigus — ma olen liiga naiivne.

Ta astus tundmatusse kohvikusse, jõi leti ääres suure klaasitäie konjakit. Tema meel oli väga nukker, ja et ta oli tasakaalukas inimene, talus ta halvasti harvu hingelise rahutuse hoogusid. Ta oleks tahtnud juttu ajada, seletada, et ta armastab Prantsusmaad, paljastada varjatud vaenlasi. Õnnetuseks polnud kohvikus kedagi peale kehvalt, aga puhtalt riidetatud vanamehe, kel oli lint nööpaugus — lütseumi eruprofessor või sõja poolt paljaksitkutud rantjee?... Keller katsus alustada juttu paksu unise perenaisega:

"Ilus õhtu, proua, päris kevad."

"Pole ime, härra, on ju mai lõpp..."

"Võib-olla tahate te sulgeda ja mina pean teid kinni?"

"Ei, härra, teil on veel tund aega."

Ta väljus tagatuppa. Vanamees naeratas lahkelt. Keller astus tema juurde, küsis viisakalt:

"Kas lubate enda juurde istuda?"

Vanamees ei vastanud; see ärritas Kellerit; tema edasises käitumises avaldasid mõju niihästi kõnelus Mimiga

kui ka konjak. Ta istus kaksiratsa toolile, asetaski jalad laialt harki.

"Ah teie ei taha kõnelda?"

Vanamees naeratas endiselt vaikides.

"On aeg jätta see käitumisviis! Ma panen teid kõnelema... Ja asjata te naeratate. Verdun on vana ajalugu, mina aga olen näinud, kuidas teie kindralid alla andsid. Kas teie mõtlete siis lüüa mind vaikimisega, või mis? See on matslikkus!..."

"Härra, te pahandate asjata, härra Champiglot on kurtum, teda tunnevad kõik, tema juures elab teie ohvitser..."

Keller vandus ja lõi vihaselt ukse kinni. Võtaks neid kurat, nad kõik teesklevad kurtummi!... Öösel ta ei maganud, pea valutas, tükkis meelde roosa vanamees vasliku naeratus, sinised laigud Mimi seljal... Jõledus! Kõik on jõledus — nii prantslased kui sõda kui ka mina — kena teadlane, teen skandaale...

Nädal aega hiljem sai Keller teada, et tema polk suunatakse Saksamaale. Ta rõõmustas kokkusaamise üle Gertaga, lastega. Pärast aga muutus kurvaks: tähendab, sõda on tema jaoks lõppenud. Ees seisab mage elu, Gerta jutud toidukaartidest, talongidest, Klitschi intriigid. Aasta pärast unustavad kõik, et tema on rindesõdur, naeravad tema jutustuste üle. Pole midagi parata, see on elu...

Oli kurb lahkuda Mimi'st, Kellerile kehastas ta Prantsusmaad, patust ja armast. Ta arvas, et Mimi hakkab nutma, palub võtta teda kaasa. Kuid Mimi, saanud teada, et Keller ära sõidab, ütles rahulikult:

"Kindlasti saadetakse sind Egiptusse või veel kuhugi. Ma olen veendunud, et teid kõiki maha tapetakse. Mul

on sinust kahju, seda sellepärast, et ma olen tobu. Aga teistest pole mul kahju ja endast pole kahju. Mind pusitatakse küll kindlasti surnuks, ja põhjusega..."

13

Bertie leidis tööst mõningat rahustust. Peale Mado' oli tal teine kirg — auahnus. Varem nimetas ta end kahekümnenda sajandi vanusekaaslaseks; nüüd kõneles ta muiates: „minu sajand võitis". Tema kujutluse järgi olid võitnud mitte võõramaalased, vaid uued ideed, normid, harjumused. Vesteldes sakslastega nägi ta, et nemad kordavad tema mõtteid; nõustudes nendega oma südames vaidles ta targalt ja salvavalt — tahtis alla kriiputada oma sõltumatust. Las sakslased näevad, et mind ei saa võita komplimentidega. Kes läks nende juurde? Jätised, kümme rumalat fanaatikut ja kümme tuhat kelmi. Mina olen neile vajalik, see on vaieldamatu. Aga mina pole vanadusest juhmunud Pétain. Mul on ideid, ambitsiooni, tahet. Iial ei hakka ma sakslaste teenriks. Aga kui nemad osutuvad küllalt tarkadeks ja painduvateks, võin ma hakata nende liitlaseks. See saab olema tõeline patriotism — mitte ainult kaitsta oma kohta Prantsusmaal, vaid kaitsta ka Prantsusmaa kohta uues Euroopas.

Bertie tehased töötasid täie käiguga — valmistasid veoautosid saksa sõjaväele; ja Bertie tundis end asjaosalisena grandioosses epopöas — tema autod läbivad kõiki Euroopa teid — Norra fjordidest kuni Thermopylai'ni. Nad on ka Aafrikas... Nad lähevad ka Inglismaale. Bertie oli veendunud Saksamaa võidus, ja kui Mado

ükskord küsis temalt, mis saab Prantsusmaast, vastas ta: „Parem olla lihtsõdur võitjate armees kui võidetute armee marssal" ... Kord tuli Mado'd külastama doktor Morilot, ta kuulas ära Bertie, kes kõneles uute põhimõtete võidust, siis aga küsis jämedavõitu lõbususega:

„Kas te ei karda, et inglased teevad pihuks teie tehased?"

Bertie muigas:

„See on võimatu..."

Morilot oli niivõrd üllatatud tema vastusest, et pärast ütles oma naisele: „Vististi on Bertie ühenduses inglastega, ta on liiga kindel" ...

Bertie aga oli kindel Inglismaa peatses lüüasaamises.

Ta saavutas seda, et sakslased kohtlesid teda aupaklikult. „Ükski sakslane ei tule ilma minu loata minu juurde sisse," teatas ta juba okupatsiooni algul, ja tõepoolest, sakslased suhtusid tema tehastesse nagu väikesesse riiki.

Mõjuvate sakslaste hulgas, kellega tal tuli kokku puutuda, oli Rudolf Schierke. Endine büroo „Euroopa" omanik tegeles mitmesuguste asjadega — küll ajakirjandusega, küll Prantsusmaa kultuurieluga, küll vestlustega Pariisi seltskonna väljapaistvate isikutega (Schierke nimetas siisuguseid vestlusi „mittesentimentaalseks kasvatusseks"). Bertie hindas Schierkes Prantsusmaa tundmist, mitmekülgust, peaasi aga julgust — teised sakslased päätsid end ühtelugu vaikimisega, viivitasid otsusega, küsisid järele Berliinist, Schierke aga vastas kohe „jaa" või „ei".

Oli üks esimesi palavaid päevi, kui Bertie ütles Mado'le:

„Täna lõunastab meil härra Schierke. Ma mõistan, et see on teile ebameeldiv. See on ebameeldiv ka minule. Kuid tuleb paljugi taluda... Ma pole seotud selle sakslasega äriasjus ja kutsusin teda ainult selleks, et viidata mitme okupatsioonivõimude poolt tarvitatud abinõu lubamatusele...”

Schierke oli äärmiselt lahke, tegi mitu komplimenti perenaisele, avaldas vaimustatud arvamust sisustuse kohta — „teil on põhjamaa maitse”. Bertie kõneles sakslaste nürimeelsusest ja hoolimatusest. Schierke kuulas tähelepanelikult, vahel kirjutas midagi raamatukesse, kõneles pehmelt, isegi süüdiolvalt: „Kahjuks on meil palju ebakultuurseid sõjamehi”...

Siis siirdus kõnelus üldistele teemadele. Kõiki huvitas noil päevil üks küsimus: kuhupoole pöördub saksa armee pärast Balkani-operatsioonide hiilgavat lõpulevõimist? Bertie märkas, et Schierke on erutatud, ja omistas seda vanale „Châteauneuf-du-pape'ile” — tema pidas ju silmas külalise klaasi. Schierke ütles:

„Ma ei reeda sõjasaladust, kui ütlen, et me oleme viimase kampaania lävel. Briti impeeriumi saatust otsustub idas...”

„Ma olin esimesest päevast peale veendunud, et teie pöördute varem või hiljem kommunismi vastu. Aga võitlus saab olema raske, väga raske. Oleneb teist, kas meie oleme selles võitluses teiega. On möödunud aasta, aga teie pole midagi teinud selleks, et lähendada meie rahvaid. Kui te tahate prantslasi hirmutada või narritada, siis te eksite. Küsimus on asetatud otse — missugune koht peab kuuluma Prantsusmaale uues Euroopas?”

Võib-olla tõesti sellepärast, et vein oli oiuline ja Schierke polnud õieti arvestanud oma jõudu, võib-olla

sellepärast, et tund aega enne lõunasööki oli ta saanud teada fütüreri otsusest, aga üheks hetkeks kaotas ta hingelise tasakaalu, pühkis laupa suurätikuga ja ütles:

„Prantsusmaa koht uues Euroopas? Teil on olemas hea vanasõna — kits naksib rohtu seal, kuhu ta köideti.”

Mado tõusis ja sõnalausumata lahkus toast. Schierke mõistis kohe, et oli pannud toime taktituse. Rõhutatud lahkusega tuli ta tagasi Bertie' nõudluste juurde, lubas abinõusid tarvitusele võtta, kõneles sellest, et eelseisvas sõjas on Saksamaa ja Prantsusmaa liitlased, kordas mitu korda: „meid seob sõdurisõprus”.

Siiski jäi Bertie'l pärast seda jutuaajamist vastik kõrvalmaik. Öhtu oli lämmatav, pea valutas. Bertie käis kaua mööda oma maja suuri ja tühje tube. Lõpuks koputas ta aralt Mado' toa uksele. Mado ei vastanud. Bertie paotas ukse. Mado istus tugitoolis akna juures. Mees hõikas teda, ta ei vastanud. Ettevaatlikult astus Bertie tema juurde, ütles „te peate mulle andeks andma”, tahtis suudelda tema kätt. Mado võttis käe ära ja ütles tasa, peaaegu sosinal:

„Ärge puudutage mind... Ma kardan, et ma tahan teid...”

Enne ärasõitu Prantsusmaalt õnnestus Kelleril pääseda Pariisi. Ta unistas ammu näha uuesti linna, mis enne sõda oli paistnud talle muinasjutulisena. Tookord tundis ta end köidetuna Gerta hoolitsusest, doktor Koenigi manitsustest ja prantslaste ebasõbralikkusest. Nüüd läbis ta Pariisi tänavaid üksildasena, vabana, uhkena — temas

polnud ei hirmu ega endist alandatust, ja kuigi linn oli tuhmunud, luitunud, võlus ta Kellerit.

Juba esimesel päeval otsustas ta külastada professor Dumas'd. Tõsi, aasta jooksul olen ma teadusest tublisti maha jäänud, aga professor mõistab, et sõda pole töökabinet. On meeldiv kohata tuttavat prantslast. Ja ka Dumas rõõmustab, et saksa teadlane tuleb talle oma lugupidamist avaldama... Keller ei tunnistanud endale peaasja: ta ei armastanud meenutada kohtamist Dumas'ga — ta oli käitunud tookord nagu poisike, ta tahtis nüüd esineda prantsuse teadlase ees soodsamas valguses.

Kui ta mööda järsku treppi üles läks, tuli tal pähe mõte: äkki ei taha Dumas minuga kõnelda? Nende hulgas on ju leppimatuid... Ei või olla — tema ja Dumas on kõigepealt teadusmehed, nende vahel ei või olla kuristikku.

Ukse avas Marie; ta ei tundnud saksa sõduris ära külalist, kes oli suhtunud ükskõikselt tema kokakunstitalentidesse, jooksis professori juurde kisaga:

„Sakslased!...”

Dumas ütles rahulikult:

„Las otsivad läbi. Aga võib-olla tulid nad mulle järele?...”

Ta nõõpis pintsaku kinni ja väljudes esikusse pörutas:

„Kui tulete minu järele, ei pea ma teid kinni.”

„Te ei tunne mind ära, härra professor? Johann Keller. Enne sõda osutasite feie mulle suurt au...”

„Ah, see olete teie!... Indiaanlane... Hea, astuge sisse. Nüüd on ju niisugune maskeraad, et ei saa aru... Istuge, ärge häbenege, siin on niigi kõik määrdunud... Võõrustada pole kahjuks millegagi, teie kaasmaalased

on kõik ära lakkunud. Oodake, on — põhja peal, see-eest midagi suurepärast! Vana Calvados. Mille kallal suvatsete töötada?”

„Ma olen juba enam kui aasta aega töö juurest eemale kistud.”

„Võtate linnu ära? Räbal tegevus! Algul võtate teie, pärast hakatakse teilt ära võtma, linnadest jääb vähe järele. Ja ka teist... Mäletan, üks teie professor kaebas elanikkonna ülekülluse üle. Kui teid viimati ei vähendata... Te andestage mulle, et ma teile kallale sööstsin. Elan üksinduses... Ma mõistan ju, et teie pole asjavaline selles jõleduses.”

„Mina, härra professor, väldin poliitikat nagu varrem...”

„Ka mina vältisin teda. Aga tema, teate, tuli ise... Jooge Calvados'i, see on nüüd haruldus. Kahju, et teie olete niisuguseis rõivais, ometi korralik inimene, lootusi andev teadlane, ja niisuguse jäleda välimusega, vastik vaadata!... Kas teie ei tohi siis kõndida linnas erariideis või mis?”

„Aga, härra professor, miks te kõik nii teravaks ajate? Ma arvan, et selle raske aja jooksul on meie rahvad teineteisele lähenenud, õppinud mõistma teineteist...”

„Kuidas te ütlesite? „Lähenenud?”” Dumas kargas püsti ja pahvatas naerma. „Marie, tulge siia! Vaadake seda isandat — ta ütleb, et meie oleme sakslastega nüüd üksteisele „lähenenud”!... Tähendab, kui bandiit paiskab inimese maha ja topib tal suu räbalaga kinni, tuleb välja, et ta „läheneb”?...”

Keller hoidis end kogu aeg tagasi, pidas meeles, et tema ees on kuulus teadlane; kuid praegu ta enam ei valitsenud ennast:

„Ma arvasin, et sündmused on prantslastele midagi õpetanud, kas või tagasihoidlikkust...”

Dumas punastas ja karjus:

„Kasige õige minema! Tooge siia oma gestapolased. Külalist aga ei maksa teeselda! Marie, saatke välja. Rutermini, teie!...”

Keller väljus vaikides. Marie nuttis:

„Mis te tegite, härra Dumas!... Nüüd tulevad nad teile järele...”

Dumas võttis tema kareda käe.

„Eh, Mariel... Peab oskama elada nagu kord ja kohus — lõbusalt, laulda, tantsida, juua, kui on mida... Ja surra tuleb ka oskusega, inimese moodi. Kui jänest haavata, nutab ta nagu väike laps. Aga raiu puu läbi, ta langeb vaikides... Surma ei maksa karta, ka see on õilis asi, ainult kui sa oled inimene, mitte narts... Avage aken, et tema lõhnagi siia ei jääks...”

Nii rikuti Kelleri viimased Prantsusmaal viibimise päevad. Aachenis jõudis ta oma väeosale järele. Nad viidi Poolamaale. Sõdurid mõistatasid, kus algab uus sõda.

„Räägitakse, et Venemaal,” ütles veltveebel. „Venelased ei armasta meid...”

Keller muigas nukralt:

„Nüüd on igal pool sõda. Teie arvate, et meid armastatakse Prantsusmaal? Nad ainult ootavad sobivat juhus, et meile kallale tormata... Mul on kahju, et ma ei viinud komandantuuri üht lurjust, ei tahtnud käsi määrida... Meie sakslased oleme ülearu usaldavad, ja ka ülearu õilsad.”

Raja tantsis Polonskiga. Enne seda oli ta joonud klaasi muskaati, ta tahtis olla lõbus; kui ta läks tantsima, naeratas ta; praegu oli tal hirm, kuid ta naeratas edasi — nagu oli tardunud. Keha aga alistus tantsu rütmile. Selles rütmis oli saatuse järeleandmatust. Saksofon ulgus nagu mahajäetud koer; trumm arvutas ja arvutas kokku; ja keset vilistamist, ulgumist, mürtsumist nuuksus viiul lapselikult. Äkki katkes kõik: tühjus, auk, vaikus, millest pea ringi käib. Mis ma pean tegema? — mõtles Raja. Ja kohe elustus saksofon, hakkas ulguma: peab kihutama, heljuma, keerlema!...

„Kontinentaalis” oli palju rahvast, hoolimata kuumast ilmast. Homme on ju pühapäev, kas poleks olnud parem sõita Svjatošinosse, Darnitsasse, Puštše Voditsasse, kus on lõhnavat vaiku või värskelt niidetud heina?

„Kalendri järgi algab homme suvi...”

Väljas on ammu suvi. Kuum. Miks ei sõideta paadiga, miks tuldi siia?... Muusikast, veinist, sõnadest hakkab ju veel kuumem...

„Petja, mis sa arvad, kas tuleb sõda?”

Kes seda küsis? Vist nooruke leitnant. Aga võib-olla too hallis ruudulises ülikonnas? Või Jaštšenko?

Turgudel kõneldi, et sakslased tungivad varsti kallale. Vana Hana tuli hommikul ehmununa koju:

„Rajetška, räägitakse, et tuleb sõda...”

Igaüks mõtles südame põhjas: ei või olla!... Nooruke leitnant abiellus alles eile, tantsis oma Varenkaga. Kuidas võis ta uskuda sõjasse? Kuidas võis uskuda sõjasse too hallis ruudulises ülikonnas? Ta tuli, et pühitseda võitu — olid ületanud plaani, varsti kuhjame kõik kaup-

lused täis tasse, roosiõitega, rukkililledega, kuldäärtega tasse. Tütarlaps, kellega ta tantsis, pidi kolme päeva pärast kaitsema väitekirja taimede toitmise eest lämmastikuga. Sõda?... Ei, see ei või olla! Aga Petja, kellelt küsiti, kas tuleb sõda?... Tema oli leiutanud uue viisi värvilise krohvimise jaoks, räägitakse, et ta esitatakse preemia saamiseks. Täna pühitseb ta sünnipäeva. Ja äkki sõda?... Ei!

„Ei,” ütles hommikul Hana, „see ei või olla! Inimesed said alles nüüdsama natuke hinge tõmmata...”

Hanale näis, et sõda oli alanud väga ammu, varsti pärast tema mehe ärasõitu. Naum tapeti. Hana vend tapeti Przemyśli all. Teine vend sai surma neli aastat hiljem Kaukaasias. Räägiti, et tuleb rahu, aga tulistati tänavail... Mingisugused petljuralased, poolakad, jumal teab kes... Siis algasid toidukaardid, sabad... Hana jõudis vanaks saada. Äkki valged soomlased... Nüüd läheb elu jumal tänatud joonde, ehitatakse maju, lähed kaupluse — saab kõike osta... Ja vaat räägitakse — sõda... Aga sõda ju alles lõppes. Ei, see ei või olla!

See ei või olla, pomises geograafiaõpetaja Stešenko, unistades umbses toas suvilast, aiakesest petuuniatega, võrkkiigest.

See ei või olla, kõneles Zina. Tema peas elasid vägilaste kangelasteod; aga see on — literatuur... Kõrvaltoas aga magab kojanaise poeg, aastane Šurik, tema peab kasvama, mängima, õppima...

Ei usutud sõda, ja siiski oldi rahutud. Kes teab, millega sakslased hakkama saavad?... Kuid homme on pühapäev, noored võivad tantsida isu täis.

Kui väike oli keset maailma ärevust Raja draama! Ta mõistis seda ise; kuid süda ei tahtnud arvestada sünd-

musi. Polonski pole lihtsalt „kihk”, missuguseid tal oli olnud palju — koketeeris, tantsis natuke ja unustas. Ei, Polonski — see on õnn. Õnn või hukatus...

Ossip oli viibinud põhjas üle aasta. Ta rõõmustas nagu laps, kui nägi valgeid liivikuid Dnepri ääres, ja hiljem järsku tänavat ning Raja pikki ripsmeid; ta oleks tahtnud käsi plaksutada, keerelda mööda tuba. Kuid ta ütles ainult: „Rajetška, mul on väga hea meel, et ma tagasi olen”... Ja samal õhtul jooksis minema: „Tarvis on kõnelda Jaštšenkoga”. Öösel sosistas Raja: „Ma ootasin sind nii väga! Tead — ma olen ustav”... Ossip ei imestanud. Raja nõrdis: ma olen temale nagu kast — sõitis ära, pani lukku, nüüd tuli tagasi — kõik on omal kohal... Noorus aga möödub, tema viimased päevad...

Tal oli veel raskem mehega kui enne tema ärasõitu. Ossip kõneles ainult oma tööst või sellest, et kreeklaste vallutasid mingisuguse Kortša. Ei küsinud, millele naine mõtleb, millega täidab oma elu. Raja ütles talle: „Muusika olen ma nüüd täiesti hooletusse jätnud”. Ossip vastas: „Kahju,” ja avas ajalehe. Vahel hakkas ta kuumalt, peaaegu palvlevalt suudlema tema väikesi käsi, korrates: „Raja! Rajetška!...” Ja läks minema. Teenistus oli Rajale koormaks. Juhataja vaatas talle klaasiste silmadega ja kõneles: „Kas te ei näe, et ma olen hõivatud?” Alenka oli kogu aeg vanaemaga; nii tuli juba välja — varem tegeles Raja vähe tütrekesega, tahtis minna teatrisse, tantsida, nüüd aga armastas Alja vanaema rohkem kui ema. Rajat pole kellelgi vaja, ta võib kasvõi praegu surra, keegi ei kurvasta...

Pole tõsi, Ossip armastab teda. Aga see on imelik armastus! Võib-olla armastatakse niiviisi teisel planeedil... Mais saadeti ta jälle Petšoorale. Ossip rõõmustas:

„Huvitav, kuidas neil seal areneb... Sa ära kurvasta, Raja, nüüd on see kindlasti üheks kuuks.” Võib-olla tuleb ta varsti tagasi, nagu oli lubanud, võib-olla jääb istuma aastaks, ta ei tea ju isegi... Ons see inimene? Ja ometi armastab ta teda, veidi aega enne ärasõitu tunnistas: „Tead, Raja, ma läksin seal kord välja... Talv, pime. Ja äkki mõtlesin, et sind pole — oled mu unustanud, ära läinud... Mulle näis, et ma olen pimedaks jäänud, ei näe iial enam ei Kiievit ega elu. Just nagu romaanides, kõlab rumalalt, aga ma ei oska kujutella elu ilma sinuta”...

Ja mina?... Näib, et ka mina armastan, mõtlen, kannatan tema pärast. Võib-olla on see ainult harjumus?... Ei tea. Polonskiga aga on hoopis midagi muud — kui ta vaatab, on mul hea ja niisugune hirm on, et, näib, ma suren praegu... Lähen uuesti temaga tantsima, ainult tarvis kogu aeg naeratada, siis ta ei näe, mis minuga on...

Polonski oli Rajast pikem ja tantsides vaatas temale ülalt; ta ei naeratanud; nägu oli tal alati kurb, pisut haavunud — suu kuju, võib-olla silmade tõttu. Aga ta polnud ei nukker ega haavunud, rõõmustas, et on kogu õhtu Rajaga. Ta oli tõsiselt armunud, läks kaotsi tuusik Sotšisse: ta ei suutnud lahkuda. Kohtumised olid harvad ja alati teiste juuresolekul. Ta nägi, et Rajat tõmbab tema poole ja et ta kardab... Ta ei arutanud, mis saab edasi, elas ühest kohtumisest teise. Nad vestlesid kuidagi juhuslikult, sageli tühiasjadest, kuid tühiasjad näisid neile tähendusrikkad, nad kordasid oma küsimusi teineteisele, rõõmustasid, haavusid; see oli poolikuste, segaste vihjete põim; nad siirdusid luuletustelt tänavanimedele, tänavatelt vihmale, vihmalt Chopinile.

Nad väljusid „Kontinentaalist”. Raja teadis — on tarvis minna koju, kõnelda millestki ükskõiksest; aga ta läks pikkamisi teisele poole, läks, nagu ei märkaks ta, et kõrval on Polonski.

„Miks te ei sõida Sotšisse?”

„Ma ei tea.”

„Te arvate, et tuleb sõda?”

„Ei.”

„Kas olete Sotšis käinud?”

„Ei, Suhhumis olen käinud.”

„On ilus?”

„Mulle meeldis kõige rohkem tee sinna — Odessast.”

„Päike ja helesinine meri, kas on nii?”

„Ei, oli tugev maru. Paljud jäid merehaigeks... Ma seisin terve öö laevalael. Hirmus, aga väga ilus. On olemas luuletus:

Möirgab maru,

Laulab ookean...

Lendab üürrike igavik...”

„Aga minu arvates on see hirmus, kui on maru... Ma pole iial näinud. Millal te siis sõidate? Augustis?”

„Ei tea... Äkki tuleb sõda...”

„Te ütlesite äsja, et ei tule...”

„Tõesti? Ei tea... Ma mõtlesin praegu — kas me näeme teineteist veel?...”

Nad läksid mööda tühja pimedat tänavat. Umberringi olid aiad. Nende kohal tähed. Polonski võttis tal käe alt kinni, tundis, et ta surus end tema vastu. Mitte millelegi mõtlemata suudles ta teda, Raja vastas; siis võttis käe ära:

„Ei.”

„Miks?”

„Ei tea...”

Polonski võttis tema käe, Raja tõmbas ära.

„Miks te ei taha?”

Raja vaikis. Kiirendas sammu; nüüd läksid nad alla Kreštšatiku poole. Polonski nägi, et tal on pisarad silmis. Nad ei kõnelnud; alles kui nad jõudsid maja juurde, kus elas Raja, ütles ta:

„Te ei pea vihane olema... Ma ei saa teisiti, ma tunnen seda, seletada aga ei oska ei teile ega endale. Ei, mitte sellepärast, et ma ei taha... Kunagi kõneldi „ära ela mitte nii, nagu tahaks”... Nüüd pole ka jumalat, aga siiski, nii, nagu tahaks — ei saa...”

Ta oli niivõrd erutatud juhtunust, et ei mõtelnud enda kohendamisele, tuligi koju nutusena. Aga õnnetuseks ei maganud Hana, silmanud Rajat, karjahtas:

„Mis on juhtunud?”

„Midagi...”

„Siin käis Antonina Petrovna, rääkis, et sakslased tungivad tingimata kallale, ma ei tea, kes talle ütles... Aga mis sina kuulsid Rajetška?”

„Mina? Midagi...”

Raja võttis riidest lahti, äkki kuulis, et Hana nutab.

„Mis sul on?”

„Ljova tapetakse kindlasti... Millega me oleme jumalat vihastanud?”

„Sina usud jumalasse?”

„Ei tea... Kui kõik on hästi, ei mõtle ma sellele. Aga kui midagi juhtub... Sina, Rajetška, ära ole pahane, sul on raamatud, sa käid teatris... Minul aga on ainult see — tuletan meelde, kuidas kunagi palvetasin, ja läheb kergemaks. Mul on hirm Ljova pärast...”

„Kui tuleb sõda, läheb Ossip...”

„Osja on tugev. Aga Ljova on nagu kadunud Naum... Osja ei kaota pead. Ma ütlen sulle õigust — ma kardan Osjat. Naljakas — mina olen teda äiutanud, aga kardan.”

„Miks sa kardad?”

„Ta vaikib.”

„Nagu laps ei oska tema midagi endast öelda. Mulle näib, et ma praegu mõistan teda... Temaga pole ka õnne vaja. Ainult raske on, oh, kui raske! Ma ei kõnele mitte temast. Elada on raske. Aga ma polegi ju veel elanud, olen vallatelnud. Ja ometi on raske...”

Hana surus teda enda vastu nagu Aljat:

„Tean, kõik tean... Kui ainult sõda ei tuleks! Aga see asi saab joonde... No vaat, ongi joones, magadki juba...”

Piinatuna uinus Raja Hana kõrval; unes naeratas ta pisut; mitte nii nagu siis, kui ta tantsis Polonskiga; nüüd oli tema naeratus kerge, rahulik. Ka Hana uinus. Hingamine mõõtis aega nagu kell. Juuniöö aga oli lühike.

„Peab kas või tunnikesegi magama,” ütles veltveebel Grün, keda kutsuti „Tarakaniks”, sest et ta naljakalt turritas oma pikki hõredaid vurre.

Ta tõusis varsti, kirudes ja haigutades:

„Ei saa magada...”

Tol ööl ei saanud keegi magada. Kümme päeva olid nad seisnud selles külas, kuhtudes palavusest, sääskedest, teadmatuses; nüüd siis oli tulnud lõpp vaevlemisele.

Nooruke sõdur lapselikult punsunud näoga, väga heledate imestanud silmadega, ropendas ja sülitas, õigemini tegi nägu, et sülitab — suus oli tal kõik kuivanud. See oli Klepper, majaomaniku poeg Hamburgist. Ta kartis, aga tahtis olla vapper: teadku Lotte, et tema on mees, mitte koolipoiss!... Hirm pesitses kuskil kõhu allosas. Klepper mõtiskles valjusti:

„Paul rääkis, et kui nad Niedersteinis olid kõigile lõpu teinud, oli seal järel üks kommunist; see oli kurakäelane, ja Paul rääkis, et teda oleks võinud ühe sõrmeaga puruks litsuda, aga nad ei saanud teda kinni püüda, ja nad jäid jänni, sest ta tappis habemenõoga Strameri. Kui nad piirasid sisse maja, kuhu ta oli end peitnud, tappis ta kaks löögirühmlast, see neetud kurakäelane, ta laskis neid higistada kogu öö. Kui Venemaal on palju kommuniste, jääme me jänni...”

„Noh, noh, poiss, tasemini,” ütles Tarakan. „Sinu kurakäelane oli sakslane, aga siin on venelased. Ma nägin üht venelast, ta ei teadnud isegi, kuidas nina nuusata. Nad võisid sõdida, kui sõditi vikatite või hangudega, meie mängukannide ees aga ei jõua nad luksatadagi.”

Tarakan oli olnud Poolas; Prantsusmaal, ta kõneles üleolevalt tuleristseita tattninadega.

„Need pole sul siin valimised, poiss, kas kommunist või mitte, ta ei jõua toibudagi. Ma kahetsen ühte — miks pole me tankistid? Meie jääme alati hiljaks. Mul on noorem vend tankist, need paganad saavad ikka paremad suutäied endale. Kui meie pärale jõuame, on vana vein ära joodud, noored tüdrukud kõik rikutud.”

Klepper sundis ennast ja pahvatas valjusti naerma. Ta mõtles, et oleks hea pildistada end mõne plikaga ja

saata pilt Lottele. Teadku, et tema on tõeline mees... Aga hirm ei kadunud, nüüd liigutas ta end südamealuses. Hooletult küsis Klepper Tarakanilt:

„Aga kas teie olete sattunud vahel portsu otsa?”

„Mina olin alatasa portsu otsas. Kui me jõudsime Saumure'i juurde, olid meie tankid juba La Rochelle'is. Äkki ilmuvad teadmata kust nemad... Sa arvad, et need olid prantslased? Asi pole nii lihtne, need olid mustad ja nad tikkusid meile peale, nagu oleksime meie Aafrika kitsed. Tuli töötada öhtuni... See on muidugi jäledus — senegaallased, aga see sureb nagu kõik muu. Venelased võivad, kui neil pähe tuleb, määrada lõustad kokku viksiga, meie mängukannide ees ei jõua nad siiski kahvatadagi...”

„Raudristiga” jefreitor toetas Tarakani:

„Kui neil olid keisrid ja saksa kindralid, võisid nad end veel kaitsta. Nüüd võivad nad ainult agiteerida. See on savijalgadega hiiglane.”

„Räägitakse, et seal on viletsad teed.”

„Noh, kui me Poolast läbi sõitsime, siis sõidame läbi kasvõi põrgupõhjust.”

Klepper ei suutnud rahuneda. Ta sülitas uuesti ja ütles:

„Aga füürer kuulutas, et nad valmistusid meile kallale tungima. Tähendab, neil on suur sõjavägi...”

„Kas sina, poiss, arvasid siis, et see on Luksemburg? Muidugi on neil suur sõjavägi. Tähendab, meil tuleb ehitada suured laagrid sõjavangide jaoks.”

Neljakümne-aastane allohvitser Bauer, endine joonis-õpetaja, krimpsutas nägu: missugune jäledus!... Mil-
leks me tikume Venemaale? Kas tõesti peavad ka vene-
lased natsideks saama?... Aitab sellest, et nad on pan-

nud meid marssima nende nolkide näpunäidete järgi. Milleks olen ma muutunud? Näppan poolataridelt kanu... Täpselt kümme aastat tagasi, ei, mitte juunis, augustis, pidin ma Moskvasse sõitma, ma registreerisin end „Inturist'is“ Unter den Linden'il... Me läksime sinna Fritzuga. Pärast aga kutsus Krause mind Heringsdorfi, kuid ma ei sõitnud... Miks olen ma siin? Mis on venelased mulle teinud? Mitte kui midagi. Natsid aga on teinud minust lurjuse. Ma vist nakatasin tolle tüdruku Kielce's... Ta nimi oli Janina... Vastik! Need idioodid aga rõõmustavad...

Klepper otsustas kirjutada Lottele; ta kirjutas ülespuhutult, püüdes mitte reeta oma tundmusi: tütarlapsed armastavad põlglikke südametemurdjaid. „Viimase ootuse hirmus öö“... Ta kriipsutas hoolikalt läbi sõna „hirmus“ ja pani „saatuslik“. „Poolas on palju ilusaid tüdruku, seltsimehed vahtisid neid imetelles. Minu mõtted aga on kaugel. Sinna, idasse, kus tõuseb päike ja kus võib-olla läheb looja minu elu!... Tunni aja pärast on lahing. Kas mäletad meie jalutuskäiku Oberwaldis? Ma täidan kõik, mis ma ütlesin. Ma naeratan sulle eesliinilt“... Lõpetanud kirja, võttis ta välja märkmiku, mille Lotte oli talle kinkinud, ja kirjutas: „21. juuni. Öö. Kask. Keegi ei maga — valmistume. Koledus“. Ta püüdis lohutada end šokolaadiga, kuid haüganud tüki, sülitas välja — iiveldus oli tõusmas kurku.

Richter ei kõnelnud, ei kuulanud, ta mõtles Hildale. Praegu magab ta. Aga kui mitte... Akki on Robert tema juures?... Vaksalis seisis ta Hilda kõrval... Ta jäi Berliini. Võib-olla on ta Hilda juures? Ta tuli kell üheksa, Hilda laskis tal pool tundi oodata võõrastetoas. Ta vaatas raamatut „Saksamaa gootika“ ja haigutas

närviliselt. Hilda aga riietus ümber, pani selga hele-sinise haiguritega kimono, hõõrus lõhnaõlipudeli korgiga kaela, rinda, väljus, vaatas Robertile ümmarguste kurbade silmadega: „Mu sõber, teie olete siin?...“ Nagu poleks ta teadnud, kes teda ootab! Siis hüüatas: „Oo, Robert!... Mis te teete!...“ Praegu kõneleb ta: „Akki saab Kurt teada? Ma ei taha teda kurvastada...“ Ja Robert kahetseb: „Vaene Kurt“... Ei, see ei või olla! Miks piinan ma end rumalate lugudega? Ja veel siisugusel ööl... See tuleb unustada. Ja Richter sundis end kuulutama jutujamist.

„Nad said jagu Napoleonist,“ kõneles jefreitor, „see on sulatõsi. Kuid siis sõideti küüthobustel, nüüd aga otsustavad kõik mootorid, nüüd ei suuda kaugus kedagi kohutada...“

Richter mõtles nukralt: nemad ei tea, mis on Venemaa... See pole maa, see on maailm. Sõidad, sõidad — ja pole näha otsa... Inimene tunneb kogu aeg oma väiksust. Seal võib ilma sõjatagi kaotsi minna — sured, keegi ei saa teada... Muidugi, venelastel pole meie organisatsiooni. Need on imelikud inimesed, nende peale ei või lootma jääda. Sina kõneled ega tea, mis tembu ta järgmisel silmapilgul teeb... Nad võivad meid lilledega vastu võtta, ma ei imesta. Võivad aga ka võidelda nagu hullud. Ma olen seal olnud, aga kas ma tunnen neid? Ka polkovnik Wilke ei tunne, sellepärast kõneles ta „poolrahulik sissetungimine“. Võib mõista prantslast, inglasi, hollandlast, siin aga on asiaadid. Isegi füürer ei aima vist, mis pähkel see on...

„Muidugi, neid on palju,“ kõneles Tarakan, „aga hiinlasi on veel rohkem. Sõda pole aritmeetika... Ma nägin, kuidas prantsuse kindral end vangi andis, tal oli rinnal

kaheksateist linti, — ega ole vist tattnina, aga ta töinas nagu vasikas, sest ta nägi, et sakslaste ees on ta tattnina. Venelasi võib olla rohkem kui sipelgaid, sel pole mingit tähtsust. Ma ütlen sulle, poiss, meie mängukannide vastu ei saa minna hangudega. Räägitakse, et kaskail on head hobused; ma tahaksin vaadata neid hobuseid, kui ilmuvad meie tankid."

Tobu, mõtles Richter, tema arvab, et venelastel pole tanke. Aga milleks on Kuznetsk?... Näib, et me alahindame vastast. Mis tähendab „poolrahuulik sissetungimine”?... Aga ütelda ei tohi, otsustavad, et ma külvan paanikat. Ja pole ka mõtet hirmutada, kui on sõda — tuleb võita, siis lõpeb kõik. Issand, kui see ometi rutem lõpeks!... Hilda ütles: „Ma ootan aasta, kaks aastat”... Aga saad sa's aru, mis naisel südames on?... Me peame võitma — meil on organisatsioon ja dünamism. Niisugune Tarakan ei peatu, ta ronib edasi, sest ta ei mõtle; teda võib tappa — ümber veenda teda ei saa, selles on meie jõud. On vastuvaidlematu, meie võidame. Ainult kaugeltki mitte kõik ei tule Venemaalt tagasi... Muidugi, füürer on kõik arvesse võtnud. Poola, Prantsusmaa, Norra, Thermopylai — see mees oskab sõdida... On halb, kui me neist enne talve jagu ei saa. Vene talv on tõeline sigadus. Ma pole talvel seal olnud, aga mulle tuli värin peale, kui nad hakkasid jutustama oma pakastest...

„Richter, tahad rummi? See on Jamaika oma — Bordeaux'st."

Richter jäi ühe sõõmuga pool kruusitait.

„Ta lõhnab hästi, aga temast valutab pea. Teine asi on vene vodka, ta haiseb, aga see on suurepärase miksituur, sa võid juua kaks niisugust kruusitait ja ärkad hommikul värskena nagu laps."

„Ma jõin kord vodkat vene restoranis Motz-strasse'l." Richter muigas:

„Iga asi on hea omal kohal, mina jõin vodkat Siberis."

Ta kasvas korraga suuremaks — kõik vaatasid temale lugupidamisega, isegi veteraanid, Prantsusmaa-sõjakäigust osavõtnud. Kes ei tunne Prantsusmaad?... Aga Richter on oma silmadega näinud seda salapärast Venemaad...

Klepper küsis:

„Kas sa arvad, et nemad hakkavad end kaitsema?"

„Seda ma ei tea. Mida kauem neid vaatled, seda raskem on neid mõista. Need on inimesed ilma hingelise organisatsioonita. Kui nad joovad viina, krimpsutavad nad nagu, ägisevad, vannuvad, võib arvata, et neid sunnitakse neelama kiniini. Aga mina nägin, kuidas vene tütarlapsed ladusid telliskiviseina, metsik vaatepilt, neil olid sõrmed verised, küüned ära kistud, ja need plikad naeratasid nagu pulmas. Võid murda pead, venelasi ei mõista sa niikuinii. Aga neil pole meie organisatsiooni ja me peksame nad läbi, see on igauhele selge. Milleks arutada — kas nad hakkavad end kaitsema või mitte, see on nende asi, mõlemal juhtumil me saame olema Moskvas, ja ma annan sulle sõna, et ma suure mõnuga söön ära terve naela kalamarja."

„Kas seda määratakse leivale?" küsis Tarakan.

„Berliinis määratakse seda leivale, aga Moskvas süüakse seda lusikaga."

„Sa vassid midagi, ma tean, et seda määratakse leivale nagu võid."

„Varsti saate näha — mina söön kalamarja lusikaga."

„Aga missugused naised seal on? Kas hullemad kui poolatarid?"

„Mitmesugused. Valik pole halb.”

Tarakan hakkas liigutama vurre:

„Ma sülelen esimest moskvalannat oma sünnipäeval!”

„Millal te olete sündinud?” küsis Klepper ruttu.

„Kaheksandal augustil.”

Klepper arvas järele — nelikümmend seitse päeva...
Kenake jõledus!

Jefreitor ütles:

„Kas sa oled veendunud, et see lõbu lõpeb enne kaheksandat augusti?”

„Absoluutselt veendunud. Et kalamarja süüakse lusi-kaga, seda ma ei usu. Aga kaheksandal augustil oleme meie Moskvast, kui tahad, vean kihla — esimese Moskva kaunitari peale. Arva ise järele — kolmkümmend kilomeetrit päevas, see pole palju, päeva kümme ümbergrupeeringu peale, tagala järele tõmmata... Mina olen juba sõiduplaani selgeks õppinud...”

„Ma näitan neile, mis tähendab valmistada hoopis selja tagant!” Klepper vandus ja ta naiivseis silmades oli hirm. „Nad õpivad tundma, mis tähendab jänni jääda! Kui ma Moskvasse jõuan, siis vaatame, mis saab nende tütarlastest...”

Eemal istus Klitsche, pikk ja kõhetu prillidega noormees, filosoofiateaduskonna üliõpilane. Temast hoiti eemale; ta häiris nii oma vaikimisega kui ka arusaamatute repliikidega. Sel ajal kui teised jõid, lõbutsesid tüdrukutega, jutustasid roppe anekdoote, kirjutas tema midagi suurde vihku või istus raamatuga. Iial ei naeratanud see inimene. Ta põlgas Tarakani, roodukaaslast; ainult Richtoriga kõneles ta vahel sõja väljavaateist, Nietzschest, egiptuse arhitektuurist. Talle oli pandud nimeks „Marabu”, ta sarnanes tõepoolest linnuga —

kongninaline, ülearu pikkade kätega, kotkakisa taolise terava häälega. Pannud vihu kõrvale, ütles ta:

„Meie ei lähe Moskvasse mitte tütarlaste järele. Kas mõistsite füüreri sõnu? Igaühel meist on nüüd üks mõrsja...” Ta jäi tokerdama, siis hüüdis: „Surm!”

Klepper haigutas tuseselt. Tarakan urises:

„Ma eelistan, et ta suudleks venelastega, see sinu mõrsja...”

Lühike öö oli hääbumas. Taevast, mis senigi polnud maganud, vaid ainult pisut suikunud, hakkas roosaks muutuma, elustuma. Vaat seal, selle jõekese taga, on sõda, mõtles Richter. Kui palju on sõja kohta kirjutatud raamatuid, ja ometi on arusaamatu. Niisamuti ka armastuse kohta — kirjutatakse, kirjutatakse, siis aga tuleb mingisugune Hilda, lugupeetud kommersandi tütar — oskab inglise keelt, mängib klaverit, kõige korralikum tütarlaps, mis olla saab, ja kõik osutub hirmsaks mänguks, nagu sõidaksid sa põlevas tankis. Jõe taga on aamasugused sumedad väljad, samuti kaagutavad kanad, naised kannavad ämbreid, linalakad lapsed tunglevad suurtükkide juures... Neljakümne minuti pärast algab kõik... Richter tahtis tunda, et need on ajaloolised tunnid. Mina olen suure sündmuse kaasosaline, minust loevad tulevased põlved. Kuid mõtted jooksid laiali, ta nägi kord Hilda koristamatut magamistuba, kord hiiglasuurt rohelist avarust; pea käis ringi.

„See rumm on päris mürk.”

Klepper vastas:

„Aga mina jõin ära terve kruusitäie ja pole midagi... Oige sõdurijook. Moskvast ma proovin sinu kiidetud vodkat. Aga need venelased õpivad tundma, mis asi on jänn!”

„Tasa, poiss, see pole keeglimäng, see on sõda!” Tarakanile meenus, et Beauvais’ juures sai surma samasugune tattnina.

Teised käratsesid lõbusalt, kes rääkis tüdrukuist, kes Moskvas, kes lallutas muidu niisama — läheb valgeks, lõpp nukrutsemisele, asume sõjateele. Marabu läks jälle eemale ja avas vihu. Heledamaks muutunud taevast näis roheline rakett kahvatu, isegi nukker. Richteri meenusid Hilda silmad ja ta vidutas silmi. Külakuked hõiklesid vastamisi. Tarakan hüüdis valjusti:

„Üks-kaks!”

17

Talvest saadik töötas Vasja Minskis. Kes võis siis uskuda Natašat, kui ta äkki teatas, et teda saadetakse suveks Minskisse? „Nii tuli välja, selge juhust...” Mida rohkem ta seletas, seda selgemaks sai, et ta mõtleb välja. Mingisugused lennukid, mis peavad pitsima viljapuu-aedu kahjurite vastu... Hea, aga miks Minskis?... Dmitri Aleksejevitš huvitus algul pitsimisest, siis aga pöörutas:

„Nataška, mis sa mind ninapidi vead? Ja mina tobu kuulan... Ma ütlesin sulle ammu — ta meeldib mulle. Ja sinulegi meeldib ta, pole siin midagi vingerdada. Kahekümneühe-aastane tüdruk on vist täiskasvanu...”

Nataša naeris. Ka Vasja ei jää uskuma, otsustab, et tema ei kannatanud välja. Natuke haavav. Aga võib-olla poleks ta tõesti välja kannatanud... Milleks teeselda tundetut? Las arvab, mis tahab. See-eest näeb teda ja ütleb... Tema käest ei saa sõna kätte, aga tarvis on selgitada vahet — jaa või ei. Kõige naljakam, et see

on tõsi, teda saadetakse tõesti Minskisse. Kuulmatu õnn, nagu muinasjutus... Talle pandi ette valikuks kolm kohta, aga Minsk oleks võinud ju mitte olla.

Dmitri Aleksejevitš kõneles:

„Särab, nagu sõidaks Napolis. Sul on näoke ilma luukideta — kõik on näha. Sa võiksid end vahelgi tagasi hoida, noh, ütleme, kui isa tüssata tahad.”

Juuni oli roheline ja kuum. Vasja mõistis ise, et on aeg vahet selgitada, ega's Nataša mitte muidu niisama tulnud... Siin on kergem — pole ei ema ega Dmitri Aleksejevitši, keegi ei hakka pärima. Kirjutame ja asi sellega... Aga kuidas ütelda Natašale? Vasja mõtles kadedusega: Sergei oskaks, tema on kõnemees...

Kaks päeva mõtiskles Vasja ja otsustas, et peab läbi saama ilma suurte sõnadeta. Kui hakata rääkima armastusest, võib Nataša naerma pahvatada — mis ooper see on! Armastusest ei või kõnelda, see on ainult raamatuis. Vaat Dmitri Aleksejevitšile meeldis „kuulen tiibade võhinat”. Aga kui ütelda, tuleb rumal välja... Küllap Majakovski rääkis tütarlapsel teisi, võib-olla ei rääkinud üldse tundmustest. Kõige parem on ütelda: „Hakkame koos elama”... Ei, see on jäme. Küsida: „Kas tahad minuga jäädavalt?” — Pomposne — miks „jäädavalt”? Jälle ooper...

Nii ei mõelnudki ta midagi välja. Kõik tuli ilma sõnadeta. Nataša kavalad silmad naersid, ja Vasja ütles: „Sa oled kuradike”... Nataša hakkas häbenema, läks ära nurka, Vasja tiris ta sealt välja ja järsku süleles teda. Nad naersid nagu hullumeelsed, suudlesid, teineteist kättest kinni hoides keerlesid toas ringi. Siis tõstis Vasja ta üles: „Sa oled kerge! Nagu sulle”... Nataša ütles: „Vaata. Äkki tuleb välja, et mul on raske ise-

loom?..." Ja purskas naerma: talle oli naljakas, et temal võiks olla „raske iseloom". Nad jäid vait, kohkunud õnne küllusest. Vaat kuidas see on, mõtles Nataša, sugugi mitte nii nagu kõneldi... Võib hulluks minna... Vasjale meenus kohmetunud Nataša ilmumine ja ta naeris jälle: „Mäletad, sa ütlesid — „ausõna, pritsimine õhust"... Nataša ei lasknud tal lõpuni kõnelda, suudles teda.

Nad pidid veetma puhkepäeva koos, ja see päev, mis oli juba algamas, näis neile selle imelise öö jätkuna. Nad häbenesid teineteist; kord ütles üks, kord teine: „mis sa vaatad?", „pööra end kõrvale"; hetke pärast aga suudlesid, unustanud kõik. Nataša keetis teed, mängis pere-naist: „Ma ostan sulle keedist. Sa arvad, et ma ei näinud, kuidas sa meie juures ikka kolm korda sisse panid"...

Vasja tahtis näidata talle „oma" maju. Ilm oli päikese-paisteline ja tuuline. Vasja kaelaside lehvis naljakalt; Natašal oli tegemist seeliku hoidmisega.

„Tuul..."

„See-eest pole palav. Pärast sõidame metsa — eks?"

Vasja kõneles talle uutest majadest:

„Mulle ei meeldi need ilustused, pole midagi parata — materjal on halb, tuleb katta... Kahe-kolme aasta pärast saab head materjali, siis tulevad ka rangemad vormid..."

Nataša kortsutas otsaesist, siis naeratas:

„Mina ei saa sellest midagi aru, Vasja. Aga küll sa näed — kahe-kolme aasta pärast hakkab ma kõigest aru saama. Parajasti õigeks ajaks — siis on sul soliidne materjal ja soliidne naine."

Nad läksid vaikides — elasid läbi oma õnne. Akki

haaras keegi Vasjal käest kinni. Ta pöördus ümber — tema kaasteenija Lipetski.

„Kohe esineb! Sakslased teatasid juba..."

Läbi avatud akna kostis Molotovi hääl. Siis asendas sõnad muusika. Nataša ja Vasja seisis aga ikka veel, ei suutnud toibuda.

Maailm sumises nagu hiiglasuur häiritud mesipuu. Vihast punane Dmitri Aleksejevitš kordas: „Barbarid! Küll on barbarid!" Juba olid käimas lahingud Poolas, Leedus. Richter kattis suurtüki kaseokstega, ja oksad lõhnasid mõrkjalt. Heidelbergis oli paks Gerta ärevusse lämbumas: täna-homme vallutab tema Johann Moskva. Berliinis inimesed laulsid, karjusid, ootasid võiduteateid. Kaugel põhjas pidas Ossip kõnet: „Salakavalad fašistid on äraandlikul viisil"... Vajutanud näo padjasse, nuttis Valja. Pariisis aga kõneles Milet Marie'le: „Nüüd on fašistidel lõpp. Venelased tulevad siia, saad aru?... Nivelles kirjutab: „Liisk on langenud — meie või nemad"... Keset Leedu metsi põrisesid mootorrattad. Põlesid Valge-Vene külad. Haavatud tüdrukuke hüüdis: „ema!" Moskvast raadiosõlmes karjus keegi: „Mis saab saateist? Andke laule!..." Ja laulud valgusid laiali mööda vapustatud linnu, sügava rahu laulud — aedadest, õobikuist, õnnest. Suurtükid pingutasid end kõigest jõust, mürin kasvas, paisus.

Ja väike Nataša, kellel kõik oli näole kirjutatud, kes alles vaevalt-vaevalt oli teada saanud, milleks elavad inimesed, seisis, ei suutnud end liigutada: saatus oli langenud ka tema peale, inimeste, Venemaa, maailma saatus.

Umberringi käratseti.

„Lurjused!"

„Seda ma arvasin..."

„Sina ütled alati, et arvasid enne...”
 „Ilma igasuguse hoiatuseta... Ussid!”
 „Aga mis teevad siis saksa kommunistid?...”
 „Nüüd astuvad nad välja...”
 „Ta ütles suurepäraselt — „võit jääb meile”...”
 „See pole neile Prantsusmaa!...”
 „Ma kardan, et nad teevad õhurünnaku...”
 „Arvad sa, et sõda kestab kaua?...”
 „Praeguse tehnika juures...”
 „Kindlasti on meie omad juba üle piiri läinud...”
 „Nüüd võtavad sinu, Mišenka...”
 „Ema, kõik vaatavad sinule...”
 „Ma kardan, et nad teevad õhurünnaku Minski peale...”
 „Ärge erutuge, neid ei lasta...”
 „Kuidas nad ei saa aru, et meil on ammendamatud reservid?...”
 „Meie elame kõige hirksammas kohas — elektrijaama juures...”
 „Lähen sõjakomissariaati!...”
 „Oh, häda!...”
 Vasja läks oma ehituse juurde Nataša ülikooli-linnajakku.
 Lahkudes ütles Nataša:
 „Kui imelik see on... Just täna...”
 „Nataša, mis ka poleks, nüüd me oleme seotud... Jäädavalt.”
 Ta ei kartnud enam lausuda seda sõna.

KOLMAS JAGU

1

Nataša pandi valvama katusele. Öösel oli linn must nagu mets, ja Nataša kõssitas — pimedus kohutas teda. Järgmisel päeval anti ühtelugu häiret — lendas vaenlase luurajaid. Natašale näis see naljaka mänguna, ta arvas, et fašiste ei lasta lähedale. Diktoril aga oli nii lõbus hää, kui ta teatas: „Õhurünnaku oht on möödunud”... Ja kohe ronisid kõik keldreist, varjekaevikuist välja.

Ohtu eel pääsis Nataša tunnikeseks välja — jooksis külastama Vasjat. Vasja oli sünge, murelik.

„Sõjakomissariaadis öeldakse „oodake”. Aga kuidas võib oodata? Ma nägin põgenikke läänepoolsest Valge-Venest... Nad tungisid kallale salamahti, aga mõne päeva pärast muutub kõik, me tõmbame juurde jõude. Hirmus rumal, et ma olen korpuse suurtükiväes, nüüd on kõige tähtsam tankihävituse oma...”

Nataša ruttas — valvekord. Läks ja tuli tagasi:

„Ma unustasin sulle ütelda... Ma jooksen, mind oodatakse... Ma püüan tulla homme... Kuule, Vasja, kui me teineteist enam ei näe, sa pea meeles — sul on nüüd naine.”

Ta suudles teda, pööramata tähelepanu inimestele.

Kui Nataša katusele tagasi tuli, võeti teda vastu rõõmsa teatega: oli lastud alla neli raisakulli. Oösel ta ei kartnud, seniitkahurite mürin aga rõõmustas teda — vaat missugune jõud meil on! Nataša tundis end sõdurina: ka mina sõdin.

Teisipäeva hommikul silmas ta väga palju lennukeid, nad sätendasid selges taevas; oli ilus, pidulik. Nataša ütles tundmatule üliõpilasele:

„Seal nad on, meie omad!...”

Äkki lõi kõik vappuma, kostis tugev plahvatus, teine, kolmas... Uliõpilane painutas ta alla. Nataša ei mõistnud ja ajas end sirgu. Uuesti... Ta haaras kätega näo järele, nagu tahaks varjata silmi. Kui ta vaatas, oli kõik kaetud musta suitsuga — oli süttinud põlema suur hoone. Tal hakkas hirm: tuli oli ehmatanud teda. Siis tõusis viha: lurjused, tapavad kaitsetuid elanikke!... Ja mina ei saa midagi teha. Seisan ja vaatan, vaat mis on kõige hirmsam...

Nüüd põlesid majad tehaste juures. Seal on Vasja!... Nataša ei tundnud enam hirmu, ei tundnud midagi peale raevu — meeleskohtades tuksus, raske oli hingata. Kui ometi alla tulistataks!... Ja kui üks pommitajaist põlema süttis, hüüdis Nataša ekstaasis: „Alla tulistati!” Alla tulistati!” Teised lennukid jätkasid linna pommitamist.

„Süütepomm!”

Nataša ei taibanud midagi, aga tegi kõik mis vaja.

Uliõpilane õnnitles teda, raputas kätt. Jälle kuulis Nataša mürinat — nagu kihutaks rong otse tema peale; painutas end alla, aga plahvatust ei tulnud. Viimaks lendasid lennukid minema.

Nataša jooksis tehaste juurde; jalge all karjusid klaaskillud. Karjusid naised, nad tassisid lapsi, kompe. Ei

pääsenud läbi — lehtrid, kivid. Mõned majad põlesid. Vasjat ta ei leidnud: ta oli läinud linnakomiteesse. Lipetski rahustas teda: „Ma nägin teda pärast lõppsignaali. Meil on tublisti ohvreid...”

Jõudnud tagasi ülikooli-linnajakku, nägi Nataša füüsi-kahoone juures lõhkemata pommi. Seesama... Hakkas hirm mõtte juures: ma võiksin praegu olla surnud, ja poleks ei päikest ega Vasjat, mitte midagi! Hirmus, et mit-te mi-da-gi!... Arstiteaduse instituudi hoone ette sõitis auto; hakati surnukehi välja kandma: umbes nelja-kümneaastane naine, mees valges väljaõmmeldud särgis, tütarlaps — jalad ära kistud, aga nagu siisugune, nagu poleks surnud, magab, katkise nuku moodi; vana juut, rase naine... Iial seni polnud Nataša surnuid näinud, ja ta oleks tahtnud end kõrvale pöörata, aga ta sundis end vaatama. Nii tassitakse võib-olla mindki — homme või nädala pärast... Ei maksa karta, nemad ei tunne nüüd ei hirmu ega valu. Vaat omaksed... Peaks Vasja mitte surma saama, see on peaasi... Missugune ilus tüdrukuke!... Laibad kaeti presendiga. Siis toodi haavatud vanaeit; ta karjus valu pärast, tema käed olid konksu tõmmatud. Kui ta autost välja kanti, jäi liivale kitsas verevliir. Umberringi aga meenutas kõik veel rahu: muru-väljak, purskkaev, rohelised pingid pealkirjadega „Varja”, „7/V 1941”, „Ära tegin!”, „Ära usu Mašat”...

Õhtul öeldi, et on purustatud elektri jaam. Oli süttinud põlema Komarovski mets, õhk muutus kuumaks, lämmatavaks. Kogu öö vaatas Nataša tulele ja mõtles Vasjale. Hommikul tuli ta, ja esimene, mis ta ütles, oli:

„Minu majad!... Midagi pole järele-jäänud, praht... Ukskõik, ehitame teised... Hirmus, et sõjakomissariaadis

vastatakse „oodake“! Ma kardan sinu pärast, sa pead ära sõitma...”

„Aga sina?“

„Mina olen reserv-komandör, mind võidakse tunni aja pärast saata väeossa. Aga sina pead ära sõitma. Nendel on praegu ülekaal. Mõne nädala pärast saab olema vastupidi, aga praegu on seisukord raske...”

„Kuidas ma siis ilma sinuta ära sõidan?...”

„Nüüd lähevad kõik lahku, Nataša. Ja sa pead mind kuulama, mina taipan seda paremini. Sind viiakse Borissovini, ja sealt rongiga Moskvasse... Nemad sõidavad praegu, tarvis on rutata.”

Kõik see oli nii ootamatu, et Nataša ei jõudnud lahkumisest nagu arugi saada. Ta seisis veoautodel teiste naiste hulgas; tema ümber asus inimesi, tema aga tahtis veel kord heita pilku Vasjale; nägi, et ta katsub naeratada. Võib-olla ei näe ma teda enam!... Kõik tardus temas. Nad sõitsid mööda põlevaist majadest; naised surusid enda vastu lapsi, nutsid nii hirmu kui suitsu pärast; kõnelesid ühest — kas õnnestub välja pääseda?

Mööda kiviteed liikusid autod, vankrid; kõmpisid vanaeided kompsudega; üks naine kandis seljas õmblusmasinat; keegi elatanud mees tassis suurt pampu raamatuid, istus ühtelugu maha kuuma tolmu sisse, kõneles: „Need on minu tööd kolmekümne aasta jooksul”... Naine oli kaotanud lapse, ta sööstis igaühe juurde: „Kas te pole näinud väikest tüdrukut roosas kleidikeses?...” Veoauto, milles sõitis Nataša, liikus vaevaga edasi; vahel kattis tolm kõik, nii et polnud näha inimesi, kostis ainult hädakisa, laste nutt, autoviled.

Akki pidurdas juht järsult.

„Põgenege!...”

Naised lastega pugesis kraavi. Nataša jooksis teistele järele; siis vaatas — mis oli juhtunud? Tema kõrval seisis mees, surudes vastu rinda portfelli; ta vaatas taeva poole, käega varjates silmi päikese eest. Nataša nägi kolme lennukit. Kui madalal!... Millegipärast meenusid talle unistused: professor Kartsev oli tahtnud võtta ta oma katseile — nad pritsisid õunapuid lennukilt... Nataša kujutles õitsvat õunapuud. Miski hakkas väga kõvasti ragisema. Ta heitis maha, ilma järele mõtlemata, vististi sellepärast, et maha heitis portfelliga mees. Tulisitati. Nataša lebas siruli, ta oleks tahtnud muutuda lamadaks, kasvada maasse. Kui kõik vaikseks jäi, tõusis ta, raputas end; ütles lõbusalt portfelliga mehele:

„Lõppsignaal! Võib liikuda...”

Mees ei vastanud. Vist on tal halb... Tarvis avada särk... Nataša puudutas tema rinda ja kohe tõmbas käe tagasi — veri oli paks, kleepuv. Mees surus ikka veel portfelli enda vastu. Nataša vajutas, nagu tegi isa, kõrva tema rinna vastu; süda ei tuksunud. Nataša oli üleni verrega koos, hüüdis; inimesed löid käega. Ahnelt silmitses ta surnu nägu — millegi poolest meenutas ta isa, ainult noorem... Veoautolt hüüti, et nad ei hakka ootama. Nataša tahtis võtta portfelli, aga käsi oli kõvasti kokku pigistatud.

Varsti peatus veoauto. Eespool tulistati. Rahvahulk tuli kihutades vastu; hüüti, et sakslased olevat õhudesandi alla visanud.

„Parašütistid on Borissovi juures!...”

Sõjaväelasi polnud. Inimesed söötsid sinna-tänna, läksid ära metsa. Mõned kõnelesid, et parem minna koju tagasi — sakslased on igal pool... Umbes neljakümneaastane rõugearmiline mees karjus:

„Kas nad on hundid või? ... Meie pole kommunistid ...
Vaata kui sina oled juut, siis on teine asi ...”

Nataša kaotas enesevalitsemise:

„Kuidas te julgete? Kas te olete fašist või?”

„Ma olen inimene. Aga kes oled sina, et mind üle kuulata?”

„Mina? ... Üliõpilane. Kommunistlik noor.”

Mees muigas:

„Noh, siis õpi, kui oled üliõpilane. Aga mind pole vaja õpetada, ma olen õpetatud.”

Nataša punastas nõrdimusest:

„Mina olen komandöri naine, aga teie olete reetur!”

Kui ta ütles, et on komandöri naine, asusid mõned naised tema poolele. Üks neist hüüdis:

„Mul on kaks poega komandörid. Aga sina, rästik, rõõmustad sakslaste üle?”

Rõugearmiline kadus rahva sekka.

Tulistati, polnud võimalik aru saada, keda. Autojuht vandus.

„Kui saadavad lahingusse — lähen, aga milleks asjata otsa saada? ...”

Nataša nägi — ta on kahvatu, pole verepiiskagi näos, ja huuled värisevad. Ta jättis auto maha, läks minema.

Nataša jäi üksi; rahvast oli palju, kuid tema ei tundnud kedagi. Ta läks mõni tund peatamatult edasi. Teed tulistati kaks korda, ja ta liikus metsa kaudu. Hetkeks näis talle, et pole midagi juhtunud, ta lihtsalt jalutab — näe maasikad, nii magusad-magusad ... Keegi ei hakka neid korjama. On ju sõda ... Portfelliga mees jäi tee äärde ... Vististi arst või õpetaja ... Mis on Vasjast saanud? ... Praegu põleb Minskis kõik ... Peaks ta ometi rutem väeossa saadetama, seal on kõik koos, kergem ...

Linnas aga on hirmus — inimesed on laiali jooksnud, ainult tema seisab ja püüab naeratada ...

Ta magas õhtuni, siis hakkas jälle minema. Mets lõppes. Ta palus talunaiselt juua. See tõi piima, haletses, kõneles:

„Kuhu sa lähed? Sakslasel on masinad, tema jõuab ette ...”

Nataša tundis ütlematut hirmu, ta ei kartnud surma, hirm oli võõra hirmu pärast, võõraste pisarate pärast, selle haletsuse pärast. Rabelevad mõttetult, sakslased aga tapavad rahulikult ... Lapsed nutavad, ja vankrid nutavad, ja kõik keerleb nagu vurr, pole mõtet ega väljapääsu ...

Järgmisel päeval kõndis ta vaevalt, oli ära piinatud, hingeliselt nõutu. Äkki silmas ta sõjaväelasi: need olid suurtükiväelased. Ta küsis:

„Kas sakslasi pole eespool?”

Punaarmeelelane naeris:

„Sa ehk arvad, et Moskvas on sakslased?”

Teine, vaadanud Natašat, ütles sõbralikult:

„Mis sa naerad? Näed, tütarlaps on ära ehmunud. Ta on selle asjaga harjumata ... Te ärge erutuge, tütarlaps, närve läheb veel vaja. Sakslased on end muidugi sisse poetanud, aga oodake nädal või paar, siis virutame nad minema ...”

Nataša oleks tahtnud suudelda neid mehi. Nad kõnelesid nagu Vasja. Miks oli ta kaotanud julguse? Häbi! ... Naised lastega — arusaadav, et on paanika ... On ka argpükse ... Aga need on tugevad, naeravad ... Sõjavägi on niisugune — tähendab, on tõsi: nädal, noh künn — ja lõpeb ... Siis lähevad meie omad Saksamaad mööda ...

Päeva lõpul võeti ta veoautole. Nad sõitsid Smolenskini. Siin tuli Natašal jälle pommitus üle elada. Ta kontrollis ennast. Ei karda, on tõsi, et ei karda! Tean juba — missugused on meie omad, missugused vaenlase... Karta ei tohi, peab sõdima, nagu Vasja, nagu need suurtükiväelased, nagu kogu rahvas...

Dmitri Aleksejevits ahhetas Natašat silmates: võib-olla väsimusest või kõigest tema poolt läbielatud, aga ta oli muutunud teissuguseks — täiskasvanuks.

„Oled sa ka terve? Vaata, nüüd pole aeg põdeda. Mina ei hakka ravima, jätkub mulle haavatuist!... Hüva, mine end pesema, siis sööd ja magama, homme jutustad...”

Siiski ei kannatanud ta välja, hakkas pärima, kuidas ta oli päralt jõudnud. Nataša jutustas kõigest; ja põleva Minski hirmsate piltide vahel möödusid märkamatuina (nii vähemalt näis Natašale) möödaminnes öeldud sõnad: „meie Vasjaga abiellusime”.

„Sa saabusid just õigel ajal,” ütles Dmitri Aleksejevits, „ma saadan ema tädi Olga juurde Atkarskisse. Sina sõidad emaga kaasa, siia jääda on rumal — Moskvat hakatakse pommitama, see on selge. Ja kellelgi pole teid siin vaja, ainult ärevus...”

Nataša raputas pead:

„Mina ei sõida Atkarskisse. Sa ära karju, niikuinii ei sõida. Ma sõidan rindele, jah, jah, see pole fantaasia, ma olen kõik läbi mõelnud, see on minu kindel otsus...”

„Või nii, aga milleks on isa ja ema? Kuhu rindele sa sõidad? See pole sul „pritsimine”! Vasja sõdib, tähendab, ka tema tikub!... See on sõda, mu armas, saad aru?”

„Sa aru. Ja Vasja ei puutu siia... Ma ei või jääda tagalasse, ma piinan enda ära... Ma nägin, kuidas nad

tapsid lapsi. Inimene tapeti minu kõrval... Mina loll ei võtnud portfelli, oleks pidanud perekonnale kirjutama... Ma vihkan neid! Ja sina ära vaidle, isa, see on väga tõsiselt mõeldud. Ma olen ennast kontrollinud, ma ei jookse ära, kannatan välja...”

Ema hakkas nutma. Dmitri Aleksejevits aga kaelustas äkki Natašat:

„Tubli tüdruk!... Ei, need metslased ei saa meist jagu, pole niisugustega kokku sattunud! Vaat missugune rahvas meil on, plika, ritsikas, aga temagi — muudkui sõdima!... Eh, Nataša, emast on kahju — mina lähen ju sõjaväkke, igav hakkab tal üksinda. Igav hakkab sul, Varenka, ma tunnen, aga sa kannata ära, teisiti on võimatu... Natašal on õigus — muidu piinad enda ära...”

2

Vasja kõneles leitnant Avanesjanile:

„Mis patareikomandör see siis on? Ta ei tea kõige algelisemaid asju — „vaatluskaugust”, „laskekaugust”. Pole ime, et meid peksetakse!...”

Tõepoolest näis kõik toimuv Vasjale imelik, arusamatu. Asjatult otsis ta seletust. Mõni päev tagasi süüdistas ta kõiges Blagovit: rästik, julges ütelda, et sakslastest ei saame niikuinii jagu! Kasvasid, õppisid, elasid õnnelikult, nüüd aga pööravad selja rahva poole, on valmis lakkuma saksa saabast!... Siis tuli tehnik aerodroomi teenindamise pataljonist, jutustas, et Grodno juures olevat lennukid olnud varustatud bensiini asemel veega. Vasja oli vapustatud: tähendab on reetureid! Varjasid end, nüüd aga nõelavad... Võib-olla sellepärast?... Eile ütles Ava-

nesjan, et kaks patareid on ette saadetud, aga laske-
moona pole antud. Niisugune logardlikkus! On nähta-
vasti inimesi, kes sõdivad hooletult, siin aga on tähtis
iga pisi... Praegu oli Vasja raevunud vanem-leitnant
Dolgopjatovi võhiklusest:

„Selge, et niisugune ei oska sõdida.“ Vaikinud veidi,
lisas ta juurde: „Aga kas mina oskan?...”

Sõjateated on jälle halvad: „ülekaalukad jõud”... Kas
tõesti ei saa neid peatada? Meie oleme ju tugevamad...
Muidugi, on argpükse, reetjaid, lollpäid. Aga kui palju
neid on?... Need on erandid. Rahvas aga käitub suure-
päraselt. Ja on olemas toestik — partei, on olemas
Stalin. Kas võib võrrelda fašisti meie võitlejaga? Miks me
taandume? Hirmus, et keegi ei oska seletada!... Kolm
päeva tagasi hakkas Vasja kõnelema kapten Nenaši-
niga, see sähvas vastu: „Arendate paanikat?...” Avanes-
jan vaatab heade kurbade silmadega ja vaikib — samuti
ei mõista.

Esimestel päevadel arvas Vasja, et halb on ainult tema
piirkonnas. Nüüd on selge — taandutakse igal pool. Tä-
hendab igal pool on seesama, nagu ütleb Avanesjan
„lausa puder”. Mehed võitlevad hästi. Eile sai Volkov
kõhtu haavata, haavatuna karjus ta: „Kes hakkab ette
andma?...” Nad pidasid vastu hirmsa tule all, pärast
said teada, et jalavägi oli ammu ära läinud. Kolm korda
päevas kuuled seda neetud sõna „ümberpiiramine”; tar-
vitseb ühel ütelda — ja kõik hakkavad närvitsema, kuu-
latama, kust tulistatakse. Tulistatakse aga igalt poolt —
tankid murravad läbi, mootorratturid... Ei saa kuidagi
selgust, kuhu minna, mis teha. Oeldi, et nad liidetakse
diviisiga, mis on Brestist läbi murdnud, aga osutus, et
diviisi ei olnud. Nüüd on teadmata, kes neid juhib...

Tuleb enestel läbi murda. Jõuad küla juurde ja
mõtled: äkki on seal saksa varitsus?... Kui palju
maad olid nad nii ära käinud? Jah, kindlasti kakssada
kilomeetrit, mitte vähem. Ta arvati väeossa kahekümne
viiendal, täna on kolmas või neljas, kõigest nädal...

„Kas sina mõistad, mis jõledus see on?” küsis Avanes-
jan. Ta ütles valjusti seda, mis piinas Vasjat. Ja endale
ootamatult vastas Vasja:

„Pole midagi imestada, nemad sõdivad kaks aastat.
Küll me õpime... Esialgu aga on räbal!... Sõdime lapse-
likult, varesejalgu vedades. Võib-olla taipavad kaadri-
väelased paremini, aga ka nendele on see uus asi... Tead,
miks meil raske on? Me oleme ilma tuleristseita. Võta
mind, elu näis mulle sirge, tasase teena. Isa ja ema, need
võitlesid: isa oli asumisele saadetud, ema istus vangis.
Minu jaoks aga oli kõik valmis. Isegi otsustada polnud
vaja. Patsti! Ma olin Minskis, läksin tütarlapsega, ja
äkki — sõda!... Nii õpetatakse vist linnupoegi — visa-
takse pesast välja — kas hakkab lendama või kukub
puruks. Meie juba ei kuku puruks, pole niisugused...
Ainult et nüüd tuleb mõelda teisiti, kuidas — seda ei
tea ma ise, kuid teisiti...”

„Kui ometi saaks selgust, missugune ülesanne on!”
Avanesjan haigutas tuseselt. „Lausa puder!”

Neid oli nüüd üle saja; nendega koos liikusid sa-
pöörpataljoni jäänused — olid piiramisrõngast läbi
murdnud.

Kas see näis Vasjale või oli tõesti nii — loodus oli
nell päevil eriti ilus, elevuslik, südamluk. Vaadates kord
niituledele, mida värvisid kirevaks kellukad, nelgid, lõvi-
lõuad, kord salapärase jahedusega täidetud pimedale
metsadele mõtles Vasja: ka selle anname ära, kõige liht-

sama, armsama — kummelid, mustikad, huikamise, puu, mis on näinud vanaisa, õrna lõhnava sambla — maa, vaat nimelt maa!... Ta tundis, et maa pole mõiste, pole pinnas, pole lihtsalt see, mis jalge all on, — nõi-suguse eest surrakse, sooja, musta või rohelise eest, selle üleni valgete helvetega kaetud põõsakese eest...

Magati metsas. Umberringi käis laskmine. Inimesed olid ära piinatud, näis, et tulista kasvõi kõrva juures — nad ei tõuse... Päev koitis: kõik muutus roosaks. Vee-rand tundi oli vaikne; isegi rähn hakkas koputama. Ja äkki kuskil ligidal — kuulipilduja... Suurteeni oli kolm kilomeetrit. Mõned võitlejad pakkusid end: „Lähme vaa-tame järele...“ Tunni aja pärast tuli üks tagasi: suur-teel on sakslased.

„Kus on Gorev ja Kovaltšuk?“ küsis Vasja.

„Gorev tapeti.“

„Aga Kovaltšuk?“

„Kui me sinna läksime, kõneles tema: „Pole midagi vaadata...“ Kõneles, et tal on perekond siin ligidal. Nii kui sakslasi nägime, heitsin mina maha. Tema, rästik, aga roomas nende juurde...“

Lukatšev ütles:

„Arusaadav...“

Lukatševil oli nägu hirmu pärast virildunud, nagu oleks ta joonud äädikat; ta kõneles ängistatult:

„Niikuinii ei pääse me välja... Nemad võtsid Minski, meie aga tammume siin nagu tobud. Alla peab andma, vaat mis! Kui mõni ülemustest tahab surra...“

Üks võitleja küsis aralt:

„Aga kas nad ei tee lõppu Kovaltšukile?...“

Vasja astus Dolgopjatovi juurde:

„Seltsimees vanem-leitnant, käskige maha lasta.“

Dolgopjatov vaikis. Vasja nägi, et silmad on tal tuh-mid, mitterägedad. Lukatšev aga hüüatas edasi:

„Meid nad ei puuduta — meie oleme mobiliseeri-tud!...“

Siis astus Vasja tema juurde, tulistas ligidalt. Lukat-šev kukkus kõhuli, karjus midagi, kuid sõnadest ei või-nud aru saada. Vasja tulistas veel kord — pähe. Võitleja, kes oli käinud suurteel, vandus:

„Rästik! Ah, rästik!...“

Vasja vaikis; veri tuikas peas; ühtelugu pühkis ta käega üle märja näo. Olles rahunenud, ütles ta Avanes-janile:

„Esimene, kelle tapsin, on meie oma...“

„Lausa puder,“ vastas Avanesjan.

Vastu õhtut väljusid nad metsast. Haukusid koerad: kõrval oli küla. Nad peatusid — seal võivad olla saks-lased. Kuid inimesed olid näljast ära piinatud, isegi kui-vikuid polnud enam. Vabatahtlikud läksid vaatama; osu-tus, et sakslasi külas pole. Mehed tormasid leiva, piima, peki kallale.

Vasja ja Avanesjan istusid tares. Tugev rinnakas tüd-ruk küpsetas pannkooke ja naeratas. Virises laps. Tik-sus pommidega seinakell. Mesi oli magus ja lõhnav. Rahu, sügav rahu. Kas võib uskuda, et läheduses on käi-mas lahing, inimesed langevad, korisevad, surevad?...

Ahjul lamas umbes kolmekümne-aastane mees. Vasja ei märganud teda mitte kohe. Alla kallutades vaatas ta sõjaväelastele. Kui Vasja küsis, kuidas minna metsa kaudu Mohiljovi šossele, vastas ta:

„Ma pole siinne... Niikuinii ei pääse te ära — olete jalamehed, temal aga on nii palju autosid, mootor-rattaid...“

Vasja vihastus:

„Kuidas sinuga lugu on — noor, aga pole sõjaväes? Väejooksik?”

„Miks väejooksik? Mul puudub üks sõrm...”

Vana perenaine seletas, kuidas minna, siis hakkas nutma:

„Pojake on mul sõjaväes. Käib nagu teie... Sööge mett...”

Mees ahju peal ei rahunenud:

„Sakslasel on jõud. Aga mis meie omad?... Lasevad jalga...”

Vaikne Avanesjan raevus:

„Sa vaata, togu, missugune maa meil on! Kas nad lähivad Kaukaasiani või mis? Nad tungisid salamahti kallale, nagu viimane lurjus, vaat seepärast tekkiski lausa puder... Oota, varsti seame meie korra jalule! Ühte sõrme ei ole, ütled? Pole viga, üheksa on, võid sõdida. Vaat pead sul ei ole, see on halvem...”

Rinnakal tüdrukul olid silmad nagu pärlid, kirkad ja liikumatud, ei võinud aru saada, mis tal südamel on. Perenaine nuuksus, pühkides silmi varrukaga. Vana-ätt tõmbas sisse mahorkasuutsu, hakkas läkastama ja ütles:

„Oh kui raske on, pojake, ei oska öeldagi!”

Nendest sõnadest läks Vasjal kohe kergemaks. Tubli rahvas, ei anna alla... Kui ainult välja pääseks! Ta pani käe pea alla ja uinus.

Kuni keskpäevani läksid nad metsa kaudu; siis algas lage maastik. Päike kõrvetas. Nüüd polnud kuulda kuulipildujate raginat ja ka suurtükituli oli muutunud kaugeks. Kõik olid rahunenud. Vasjat piinas janu. Talle meenus kiosk Minskis — jääne gaseeritud vesi... Kui-

das ei joonud ta siis ära kõike, mis oli?... Üks lonksuke! Kuid polnud lonksugi.

Kui päike oli loojunud, hakkas äkki väga ligidal ragistama kuulipilduja; nad olid sattunud vaenlase peale. Algul ei mõistnud nad, kust tulistatakse; siis vaatasid ringi — jäärakust. Seal varitsesid sakslased. Jäärak oli jõekese ees. Vasja arvas, et teisel pool jõge on omad. Väljal polnud kuskile varju minna. Dolgopjatov nagu ärkas pikast unest; peenelt, isegi kiunuvalt hüüdis ta „hurraa” ja jooksis ette; otsekohe langes maha — kuul oli sattunud rinda. Nad jooksid, heitsid maha künkakeste taha ja jooksid jälle. Vasja ei mäletanud midagi, oli tugevasti erutatud, vandus; ta jooksis nagaaniga; võitleja andis talle haavatult äravõetud püssi, ja Vasja jooksis edasi, püssi käes valmis hoides. Ta tappis kaks sakslast. Nad murdsid läbi üle jõe. Avanesjan oli käest haavatud, kuid tõõmustas nagu laps:

„Sa mõtle ainult — suurtükiväelased, sapöörid, ja meie võitsime käsitsivõitluses!... Säh sulle siis teadus!... Ja sina veel erutusid, et Dolgopjatov ei tunne „laskekaugust”... Lausa puder! Kahju Dolgopjatovist, ta suri suurepäraselt! Aga kopsasime neid sakslasi vahvasti!...”

Nad käisid veel mõne tunni, ja jälle algas tulistamine. Seekord tulistasid omad — arvasid, et tulevad sakslased. Õnneks ei tapetud kedagi, haavati ainult kergelt ühte sapööri. See-eest vannuti pärast kaua, heasüdameliselt, aga metsikult. See oli hiljuti Mohiljovist saabunud polk; võitlejad polnud veel kordagi lahingust osa võtnud, närvisesid. Nende hulgas oli palju kaukaaslasi. Üks päris Avanesjanilt:

„Misukesed need sakslased on? Vihased? Aga kas tanke on neil palju?...”

Leitnant andis süüa Vasjale ja Avanesjanile. Tuli meditsiinõde, paks ja unine, lahkete silmadega. Ta sidus kinni Avanesjani käe.

„See on minu esimene sidumine rindel... Luu pole riivatud, tühiasi...”

Nad magasid end hästi välja. Aga niipea kui valges, hakkasid sakslased pommitama metsakest. Meditsiinõde kartis, rääkis lakkamatult: „Oh! Oh!”, näis, et ta puhub. Kaks sõdurit rahustasid teda.

„Ära karda! Sind ei panda tähele...”

Ja mõnuga silitasid nad tema laia sooja selga.

Vasja oli õnnelik; ta isegi ei pannud tähele, kuidas metsa pommitati. Välja pääsesid, vaat see on õnn!... Talle näis, et kõik hirmus on seljataga. Veel eile ei võinud ta mõtelda Natašale, ta oli lõpmata kaugel. Praegu aga küsis ta leitnandilt:

„Kas kirju saate?...”

Täna kirjutan, et pääsesime piiramisrõngast. Ei, parem sellest mitte kirjutada — erutub... Milleks neil Moskvast vaja teada?... Las arvavad, et kõik on hästi. Varsti on hästi, tingimata on. Mina sõdin alles kümme päeva, aga olen juba üht-teist õppinud. Varem üha arutasin — kas on hirm või ei? Mõtlesin — äkki löön kartma? Nüüd aga tean — enne seda kui algab, on väga suur hirm, ei taha süüa, iiveldab. Aga kui nende poole jooksin, ei olnud hirmu, siis ei tunne midagi, jääb järele üks — tarvis on kohale joosta — ja mühin peas... Hea, et me sattusime sellesse polku, neil on kõik hästi, materjalosa, näib, et arukad komandörid... Nähtavasti on otsustatud luua siin piir. On aeg! Leitnant kõneles ennist, nagu oleksid sakslased jõudnud Berezina'ni. Kindlasti üksikud tankid, need võib ära lõigata... Nataša rõõ-

mustab kirja üle... Aga äkki ei jõudnud ta pärale?... Ei, see ei või olla. Nad sõitsid välja kahekümne viiendal, siis oli kiviteel kõik rahulik. Muidugi, võidi pommitada, kuid sellest on rohkem kära kui häda... Praegu on ta Moskvast, mõtleb, kuidas läheb temal, Vasjal?... Nataška!

Nii polnud ta teda iial nimetanud, praegu aga ütles valjusti. Avanesjan küsis:

„Mis sa kõneled?”

Vasja ei vastanud, naeratas ainult.

Siis läksid nad telki major Balašovi juurde. Vasja kandis ette, kuidas nad tulid Rakovist — vanem-leitnant Dolgopjatov ja kuus sõdurit said lahingus surma, kolm on raskesti haavatud, sapöörid tõi välja leitnant Ruben. Major kostitas paberossidega, ja Vasja tõmbas õndsalt suitsu sisse — „Belomor"! Balašov aga ütles:

„Meie polk on sattunud piiramisrõngasse. Ootame käsku. Hakkate ühes meiega välja tungima.”

Päevad meenutavad kaelakeed — helmes helme järel, ja kui helmed koost pudenevad, tähendab, inimese majja on asunud õnnetus. Tol kuumal rohelisel suvel pudenes koost rahva kaelakee: eilne päev muutus kaueks ja arusaamatuks. Ammuks see oli kui Sergei vaidles Beltševiga, kaitstes oma projekti; Niina Georgijevna vaimustus õpilasest, kes deklameeris Hugo'd; Lukutin istus uue ehitusmaterjali kirjelduste kohal, nagu oleksid need hingestatud poemi salmid? Ammuks see oli, kui inimesed kõnelesid puhkekodudest, tuusikutest, rõõmustasid, et

olid saanud korteri, pärisid mugava tugitooli, hinda, armukadetsesid, erutusid, et pojal on aritmeetika eest kaks, vaidlesid „Madame Bovary“ lavastuse üle? Ammuks see oli kui elu, vaatamata tuhandeile pahanustele, haavustele, raskustele, näis püsivalt korraldatuna, kindlana, rõõmsana? Ja keegi lõikas siidlõnga katki — päevad, aastad, elu pudenesid koost.

Mobilisatsioonipunktide juures seisisid vaikides naised; oli vähe pisaraid — liiga suured tundmused ahistasid südant. Pintsakud, purjeriided suvitusülikonnad ripusid naelte otsas nagu hukkamõistetud. Teatrid olid tühjaks jäänud; elustusid vaksalid.

„Ma tulen Kiievi vaksalist...“

„Kell kolmteist null-null Valge-Vene vaksalisse...“

Oösel seisisid majade juures vanamehed, naised, noorukid — pidasid valvet; kõigile oli see uudne, inimesed tundsid uhkust ja ärevust. Toodi kuldset liiva; kui mõni mudilane jooksis liiva juurde, arvates, et see on temale, — voolas ema süda verd.

Ellu oli astunud keegi kähedahääleline, ta vaatas inimestele ümmarguse näoga, tal polnud ei silmi, ega kõrvu, ainult suu, mis paiskas välja hirmsaid sõnu: „Ostrovi juures... Dnepril...“ Kohtudes kõnelesid inimesed süngelt:

„Täna on uus suund...“

Sõda lähenes iga päevaga Moskvale. Suvituskohad jäid tühjaks; aedades õitsesid levkoid, kuldlaak, tubakas; lilleklumpide kõrval aga kaebasid seniitkahurite meeskonnad varjeid. Hakati evakueerima lastekodusid, koole.

Idast tuli ešelone; süngelt, valvelolevalt vaikisid võitlejad; harva kostis nalja, naeru. Pikkamisi liikus neile

vastu evakueeritud; komandöri naine Kaunasest oli võõras, liiga kitsas kleidis — ta oli jooksnud majast välja, kui linna pommitati, ega olnud jõudnud riietuda; vana juuditar oli Belostoki juures kaotanud tütretütre, millegipärast hoidis ta tüdrukukese nukku; pooljaamades tegid naised tuld, valmistasid toitu; rinnalapsed karjusid.

Moskvasse toodi esimene partii haavatuid. Õed kuulasid imelikke jutustusi sellest, kuidas piirivalvurid olid lasknud õhku tanke, ja õed kordasid üksteisele võitlejate sõnu: „Me teeme neile lõpu“... Valjuhääldaja paiskas välja pea ähvardavaid sõjateateid, pea lõbusaid laule, kuid laulud ei lõbustanud. Puškini mälestussamba juures aga mängisid lapsed „sõda“ — need ei mõistnud, mis tähendab „Smolenski suund“.

Neile vaadates tundis Lukutin metsikut viha: talle meenus Richter. Niisugune on suuteline kõigeks...

Sõja esimestel päevadel saatis Lukutin naise ja tütre Volga äärde. Katja hakkas algul tõrkuma:

„Kasutad juhust, et mind minema saata?... Aga kas sina kujutled elu Saraatovis?...“

Lukutin ei vastanud: kartis vihastada Katjat. Ta ei tundnud selle naise vastu, kel olid kahkjaskuldsed värvitud juuksed ja küüned, mis näisid verre kastetuina, ei armastust ega vihavaenu; ta oli võõras, kes saatuse tuju tõttu oli sattunud tema kõrvale. Lukutin talus teda; ta oli liiga arg selleks, et muuta elu; ega suutnud ta ka lahkuda Polenkast. Lukutini tütreke oli kõigest nelja aastane, kuid talle näis, et ta on suuteline teda mõistma ja lohutama; poolnaljatades, pooltõsiselt kõneles ta Polenkale: „Sina oled mu sõber!“ Ta tahtis, et naine sõidaks Moskvast ära, ainult sellepärast, et kartis Polenka pärast, kartis ebausklikult — fašistid tapavad nimelt nii-

suguseid! ... Richteri heasüdamelised silmad liitusid Lukutini kujutluses Madridi ja Varssavi verega, millegi hirmsa, rikutu, julmaga. Katja ei tõrkunud kaua; pärast valvekorda katusel ütles ta:

„Ma ei kõlba sugugi niisuguse elu jaoks...”

Sõja esimestel päevadel elas Lukutin nagu kõik teisedki ümberringi, sõjateateist, pealtnägijate jutustustest, kuuldustest; kergesti siirdus ta lootustelt meeleheitele. Keegi jutustas talle, nagu oleksid meie omad tunginud Ida-Preisimaale, ja ta jäi uskuma. Mõni tund hiljem kohatas ta teenistuskaaslast, ja see ütles: „Mu õde pääses vaevaga Vitebskist” ... Lukutin ei suutnud midagi mõista ja piinles.

Oli imeilus suvehommik. Pärast naise ärasõitu oli Lukutin harva kodus, ööbis töökohas. Ta väljus, et hingata hommikuvärskust. Tänav oli alles tühi; möödus kaks töölist, sõitis mööda veoauto sõjaväelastega, ägises vanaeit, suurt kompsu tassides. Äkki kuulis Lukutin tuttavat häält: kõneles Stalin. Lukutinit vapustas selle hääle südamlikkus, erutus ja samal ajal kindelolek, hingelise jõu tunne, missugune on inimesel, kes on teadlik oma õigsusest, kõige hirmsamate katsumuste silmapilkudel. Lukutinile näis, et Stalin pöördub nimelt tema poole, teda nimetab „sõbraks”. Kui palju kordi minevikus oli Lukutin piinelnud, küsinud — kas pole ma võõras? ... Ja vaat sellel juulihommikul mõistis ta, kui tugevasti on ta seotud iga majaga, iga sõnaga, iga vastutulijaga; ta hakkas tundma maad jalge all, kui see maa oli lõõnud kõikuma.

Juuli oli palav. Sõjateated võisid hinge välja võtta — ikka uued ja uued suunad! Paljud Lukutini kaasteenijaist sõdisid juba. Moskva põiktänavad olid muutunud võõraks

— oli kadunud lastepere, linn oli vait jäänud, nagu mets ilma lindudeta.

Väga palaval päeval sammusid mööda üht Moskva jõe tagust süngestunud põiktänavat maakaitsevälased. Nad laulsid:

Andke kuulipritsid,
et oleks lõbusam...

Nad laulsid korratult; ja sammusid samuti korratult — oli kohe näha, et need on inimesed, kes on harjunud käes hoidma mitte püssi, vaid sulge või sirkli; nende hulgas oli elatanuid, oli väga pakse ja lühikesi ja pikki ja põduraid, oli astmaatikuid, südamehaigeid tursunud nägudega, filolooge ja arveametnikke, botaanikuid ja kunstnikke, teatrirekvisitööre, kassapidajaid, raamatukõitjaid, raamatukoguhoidjaid, tislereid, montööre, iga-auguste elukutsetega inimesi. Püüdlikult õppisid nad sõjateaduse algmeid; kõige raskem oli neil korralikult marssida. Nende hulgas oli Lukutin. Ta oli nüüd rahunenud; isegi sõjateated kurvastasid teda kuidagi vähem; ta ei vaadanud enam kõrvalt, ei arutelnud, mis saab; ta oli saanud hiigelsuure sõjamasina osaks.

Väsimus takistas öösel uinumast, siis mõtles ta pingalt, rutuliselt, nagu tahaks enne esimest lahingut mõtelda lõpuni kõik, mida ta polnud mõistnud pikkade eluaastate jooksul. Ta kõneles endale: noortele on kõik aelge — nemad kaitsevad oma ideid, oma maailma. Aga mina? ... Kui tihti olen ma südames vaielnud seltsimeestega ... Miks on nüüd kadunud kõik erinevused? Kui ma kuulasin Stalinit, teadsin ma, et ta kõneleb kõikide eest. Täna möödusime vanast kirikukesest. Mina pole usklik, ta on armas mulle kasekestega, lapsepõlve mälestustega.

Vastas on kool, seal oli mobilisatsioonipunkt — kui me vastu peame, hakkab selles koolis õppima Polenka... Vanamees Žuravljov ütles eile, et me kaitseme Venemaad. Ei, mulle pole kallid mitte lihtsalt Venemaa, aga vaat see, elus, tänane. Ta on võtnud endasse vastu mineviku. Minevik aga ei või midagi endasse vastu võtta... Ma võisin arvustada, kahelda, nüüd ma näen, et ma ei saa ilma selleta elada...

Ta uinus, hommikul aga algas õppus; ja ta rõõmustas — esmakordselt elus võis ta mitte kõhelda, mitte vaielda endaga, nüüd on ta sõdur: saadetakse, kästakse — tema täidab. Sõda näis talle kindel ja selge: kindral märgib midagi kaardile; pataljonikomandör annab käsu edasi roodukomandörile, tema, Lukutin aga roomab, tulistab, istub kaevikus.

Pärast muigas ta, neid mõtteid meenutades: sõda osutus teissuguseks...

Nad ööbisid Vjazmas, väikeses viltuses majakeses, mis oli kiilunud täis õlgmööblit, pundrikuid, riidekraami. Perenaisel oli igemepaistetus: nukralt vaatas ta sõjaväelastele, ohkas. Lukutin vaatas ikoonidele, ja jäänud mõttesse, küsis:

„Usute jumalat?”

Naine raputas pead:

„Nüüd on paljud üles riputanud... Kui sakslased tulevad, on nii rahulikum... Aga mina tahaksin millesegi uskuda — kergem on elada...”

„Kas meie rahvasse ei usu?”

Ta ohkas:

„Räägitakse, et sakslastel on kõik autodel... Neil saavad sõdurid šokolaadi...”

Lukutin oli seltsimehega — enne sõda oli Fedossejev

töötanud „Kuullaagris”, ta kirjutas naisele kirja, aga kuulnud jutuaajamist, pidas vahet, ütles perenaisele:

„Naiselik loomus on teil... Oota, tuleme autodel — siis jääd imetlema.”

Perenaine ohkas jälle: hammas valutas ja oli hirm — hakkavad pommitama, pärast tulevad sakslased...

Kui Lukutin ja Fedossejev hakkasid hommiku eel ära minema, nuttis ta natuke:

„Te ärge laske sakslasi siia! Ikkagi omad...”

Need sõnad jälgisid Lukutinit; ta meenutas naise silmi, nukraid ja mõttetuid, niisugused on äraapiinatud hobusel... Fedossejev mõtleb vististi naisele... Teistel on naised, vanemad, sõbrad... Temal aga on ainult Polenka, kellele ei saa kirjutadagi. Polenka ei mõista, kuhu on jäänud isa... Teda on tarvis kaitsta, nagu seda igemepaistetusega naist... Ja mõelda kõikide eest. Ja surra kõikide eest...

Äkki lööb ta kartma? Ta luges end araks. Kas oli ta kunagi julgenud välja astuda teiste vastu, avada suud koosolekul? Isegi Katja ees argles ta. Mis saab temast siis neil hetkedel, millal vapradki kaotavad pea?...

Öösel pommitasid sakslased küla, seal seisis patareid. Oli valge nagu päeval, raketide tõttu. Keegi vandus:

„Rästikud, kui palju on neid üles riputanud!”

Lukutin lamas kõhuli ja küsis endalt tõlbilt: miks ma nii kardan? Isegi imelik on!... Kas tõesti mina olen erand, vilets argpüks?... Kõik käriseb sees... Aga ära ma ei lähe — ei tohi...

Kaks päeva hiljem sattus ta pärispõrgusse: kõik juhtus kuidagi äkki. Võib-olla kindral teadis seisukorrast; aga roodukomandör ei aimanudki, et saksa tankid olid läbi murdnud. Tõsi, neile oli korduvalt kõneldud, et

tanke karta ei maksa, on olemas granaadid, „pudelid”, tähtis on ainult mitte kaotada närve, ära oodata, kuni tank lähedale jõuab... Kui sellest kõneles pataljoni-komissar, nägi kõik lihtne ja mitte kohutav välja. Ometi kaotasid inimesed pea. Leitnant Žigatš karjus:

„Kus on pudelid? Štšeglov ütleb, et on hommikul saanud...”

Lukutin leidis end kitsas, nõgeseid täis kasvanud kraavis, kõrval — Fedossejev, Levin. Olid õllepudelid, ja Fedossejev katsus naljatada:

„Puuduvad vähid...”

Levin vandus vastuseks. Lukutin vaikis. Ta ei mõtelnud millelegi, vaatas ainult teraselt ja ahnelt kaugusse. Kui kaua olid nad istunud? Masinlikult vaatas Lukutin käekella numbrilauale, kuid midagi ei jäänud teadvusse püsima. Ta ei näinud, vaid kuulis eesmise tanki lähene-mist. Mürin ja lõgin paisusid. Lukutin kummardus veel madalamale; nõgesed kõrvetasid nagu. Tee tegi selles kohas järsu käänaku. Tank aeglustas käiku. Lukutin nägi, kuidas torniluugist tuli nähtavale sakslane. Vist ohvitser... Lukutin ajas end sirgu ja virutas pudeli. Silmade ees läks tal kõik ähmaseks, ta ei näinud enam midagi.

Tulistati. Lukutin surus end jälle vastu maad. Hirmu polnud. Hirmu tundis ta alles õhtul, kui leitnant Žigatš ütles:

„Esitan kõik kolm autasustamiseks.”

Siis toibus Lukutin, talle meenus sakslase kõhn tume nagu. Seal lõgistas surm hambaid... Nii võib saada fatali-stiks. Mängida saatusega paaris ja paaritut... Naljaka on ja jube hirm on. Aga kui homme kästakse — lähen jälle, ootan nõgestes... Inimesel pole siin midagi

võita... Ei, on — me võidame sõja... Pärast saab olema rohkem suurtükke, häid suurtükke, esialgu aga pudeli-tega... Rumal, et õllepudelid...

Fedossejev hämmastus: Lukutin, kelle vanamoelise vii-sakuse üle kõik natuke naersid, seisis keset teed ja van-dus nii, et isegi kaks hobusemeest ajasid suu pärani.

„Mis teil on, Pavel Sergejevits?”

Lukutin naeratas kohmetult:

„Ei midagi... Sõdime.”

4

„See on meeste asi,” ütles Hana. „Vaene Ljova on kindlasti tapetud. Nüüd läheb Osja. Tema saab aru ja võib teistele jutustada... Aga kuhu sina lähed?... Neil pole selleks aega, et sinuga jännata...”

Vastuseks naeratas Raja hajameelselt. Haiglat oli ta võtnud algul nagu midagi paratamatut. Muidugi, parem oleks hävituspataljoni. Aga tema ei oska ju las-tagi... Olgu haigla. Peaasi — pääseda rindele. Mis asi rinne on, ei osanud ta kujutella, ainult tundis — süda tuksub seal, siia aga jõuab veri vaevalt, tänavad tõmbu-vad külmaks, kõhetuvad.

Valja isa Aleksei Nikolajevitš Stešenko, saanud teada, et Raja sõidab ära sõjaväehaiglaga, pahandas:

„Lapselik romantika! Pole teda kellelegi vaja... Ja siis, olge lahke, naine, ema — ja unustab oma kohuse... Hea, et Valjaga on mees...”

Veidi aega enne sõda olid vanemad saanud Valjalt lühikese, kuid tähtsa kirja; ta teatas, et on abiellunud insener Vlahhoviga ja on õnnelik. Küll on häda, — õhkas

Antonina Petrovna, — nüüd saadetakse ta rindele, el lasta inimestel oma elu korraldada... Muide takistasid Antonina Petrovnat andumast rahutusele majapidamismured, ta ostis sisse jahu, tangu, suhkrut, valmistus raske talve vastu. Siiski leidis ta aega, et Hana juurde sisse astuda.

„Mina teie asemel keelaksin Rajal niisuguseid rumalusi tegemast.”

Hana ei vastanud midagi. Nagu võtaks Raja teda kuulda? Ta oli kõnelnud Naumile, et on rumal sõita Pariisi. Naum tapeti seal. Kui ta oli katsunud öelda Osjale, et ei või jätta noort naist ilma järelevalveta, oli see teda eemale tõrjunud. Ainult Alenka kuulab teda. Ainult Alenka üksi on talle jäänudki. Kahekesi hakkavad nad istuma õhtuti, ootama, millal lõpeb see neetud sõda. Miks inimesed sõdivad? Ljova käis Pariisist siin, nägi hea välja, näitas lõbusa naise pilti. Tähendab, tal oli hea Pariisis. Osjal aga oli hea siin... Vististi oli ka sakslastel hea oma kodus, räägitakse, et seal on palju kaupu, puhtad tänavad... Milleks on neil vaja Kiievit? Miks peab tapma üksteist?... Hullumeelsed! Võib-olla on see sellepärast, et inimesed on unustanud jumala?... Ja Hana katsus palvet meelde tuletada. Kuid arusaamatud sõnad seginesid peas. Raja jutustas haiglast: „Paluvad — ravige terveks, me õiendame nendega arved”... Antonina Petrovna jooksis sisse kisaga: „Puud, peaasi puud, ei hakata kütma...” Tuli Polonski, et hüvasti jätta. Tema on jõelaevastikus. Kõneles Korosteni kohta: „Sakslased trügivad...” Nad on hulluks läinud, nagu Naum!

Kergelt ja lihtsalt suudles Raja Polonskit, nagu poleks olnud seljataga kiusatusi, võitlust, palavikulist ööd —

viimset rahuööd. Kui ta oli lahkunud, mõtles Raja: misugune õnn, et ma tookord õigel ajal meelt märkasin! Nüüd on mul kerge temaga. Ja Ossipile kirjutas: „Pea meeles, et armastan, jään ootama”...

Ossipilt tuli lühike kiri, ta kirjutas Rajale ja emale: „Homme sõidan tegevväkke. Meeleolu on kõigil kõrgendatud. Fašistlik kallaletung tabas meid ootamatult, kuid vaenlane eksis arvestuses, ta purustatakse”... Hana luges kirjakese mitu korda üle, siis läks Stešenko juurde:

„Osja kirjutab, et vaenlane purustatakse...”

Aleksei Nikolajevitš muigas ärritatult:

„Oleme lugenud... Te kleepige parem aknaruutudele paberiribad peale, kui lendavad, siis te uusi enam ei leia.”

Hana solvus: kuidas võis Stešenko olla lugenud seda, mida kirjutas Osja? Tal on tark poeg, ei loobi sõnu, kui tema ütleb, et sakslased saavad lüüa, tähendab, ta teab...

Hana juurde tuli Veera Platonovna.

„Borja on Tarnopolis. Kardan, et ei pääsenud välja. Aga kus teie oma on?”

Hana luges Ossipi kirja ette. Veera Platonovnal tulid pisarad silma:

„On hästi kirjutatud. See on tõsi, et meie võidame. Ma mäletan sakslasi... Võib-olla on neil palju suurtükke — südant neil pole... Vaata ometi, kuidas ta teile kirjutas!... Tingimata võidame. Ja Raja on tubli!... Oleksime meie nooremad...”

Ta vaatas ringi, nagu ei usuks, et nad üksi on, siis kaelustas Hanat:

„Meie võime nuttagi. Keegi ei pane meile pahaks...”

Haigla oli ära sõitmas. Raja võttis sülle tütrekese, ja äkki tundis lõikavat hirmu, ise ei suutnud mõista, miks,

tegi endale etteheiteid — nüüd lähevad kõik lahku. Ta talitses end ja kaelustas rahulikult Hanat, ütles: „Ära erutu, meie oleme ju alati tagalas“...

Ära minnes tundis Raja jälle — hirm on! ... Ta ei mäletanud, kuidas ta jõudis haiglasse, kõik oli udus. Seal aga toibus kohe; tema elu seisis vaid ühes — töös.

Oli see lapselik romantika, nagu ütles Stešenko? Haigla oli ammu lakanud olemast Rajale millekski salapäraseks. Ta teadis nüüd, et haigla — see on karboolhappelehk, koikud, kips tünnides, vatipallid, verine, mädane marli, ööpotid, uriinipudelid, karjed, korisemine, hingeldamine, ravimeist, palavikuhigist, agoonialämbusest läbiimbunud õhk. Miks leidis siis habras Raja, keda kodused hellitasid, kaitsesid väikeste murede eest, siin hingelise rahustuse?

Ossip kõneleks õigest kasvatusest, tal oleks õigus ja poleks ka mitte õigus. Raja oli nõrдинud fašistide üle, armastas kodumaad, ihkas võitu; aga kõik tema sõbrata-rid, vanusekaaslased jagasid ju neid mõtteid ja tundeid, kuid mitte kõik ei teinud katset ületada kerget, peaaegu märkamatu joont, mis katsumuste päevil eraldab neid, kes teevad ajalugu, nendest, kes võtavad seda ajalugu vastu nagu tormi, nagu saatust. Rajas oli tohutu tagavara kulutamata tundeid, igatsus oma tee järele, elulise tegevuse järele. Ei suutnud rahustada teda mees, ei pakkunud rahuldust töö; unistused jäid, nad uuristasid südant, nagu vesi uuristab kivi. See oli kõige tavalisem naine, parajal määral edev, parajal määral tagasihoidlik, ankeedi järgi — teenistuja, seisundi poolest — armastav naine, Alja ema, tavaliste tegudega — minna teatrisse, õhata natuke, pärast süüdata priimus, unistada vana romaani kohal — kui toredasti nad elasid, need

saatuslikud kangelannad, ja tund aega hiljem vastata mehele, kes otsib kummutis sokke: „Nõelun kohe kinni, ehkki mul on aeg tööle minna,“ ja endamisi põgusalt mõtelda — pole enam endised ajad, mina olen nõukogude naine, võrdne, minul on oma tegevus... Ühe sõnaga, niisuguseid nagu Raja oli väga palju, ja kui ta võis kõita kellegi tähelepanu, siis vahest oma ülemäära pikkade ripsmetega. Kuid temas elas rahuldamatuse tunne, mitu korda oli ta mõelnud: Valjal on hea, temast saab näitlejanna, teda hakkas armastama mingisugune ebatavaline inimene, kes on kõikjal käinud... Zina on haaratud tööst, ja üldse ei maksa Zinaga võistleva kipuda, see on erakordne loomus. Galotška? Noh, Galotška nukrutseb, nutab natuke, hetke pärast aga naerab lagi-nal. Ainult mina pole ennast leidnud... Tahtsin armastada nagu vanades romaanides, aga tuli rumalasti välja — segasin Ossipit töötamast. Ta pole halb, ta on väga hea, aga ta ei lase ennast armastada... Peaaegu pidin Polonskile järele andma, aga see on ju tunniks või kuuks — niiviisi võib asjatult killustada südame tühiste kihkude peale...

Ja vaat neil päevil, kui maa värises, kui linnale langesid pommid ja mööda pikki sildu venisid põgenike rodud, kes lahkusid harjunud, omaseks saanud, kalleist kohtadest, tundis Raja maad jalge all. Selgus, et teda on vaja. Muidugi, Klavdija Ivanovna või Sorokina olid hoopis osavamad, aga haavatud ütlesid „kutsu Rajetška“ — millegagi lohutas ta neid, võib-olla vilumatusega, hämmeldanud, imestanud ilmega, mille andsid talle hiiglapikad ripsmed. Vana, hallidest habemetüügastest karvane sapöör palus: „Istu natuke, kullake“; koolipoisiga earnanev leitnant aga sosistas rumalalt: „Raja paradii-

sist" ...¹ Tal oli gangreen; arst ütles, et tuleb jalg ülalt poolt põlve maha võtta; Raja pöördus kõrvale — tal olid pisarad silmis.

Tema käte vahel suri vanem-seersant Guzilov. Ta vaatas Rajale palavikuliste, kuumade ja samal ajal uduste silmadega, vaatas nii väljendusrikkalt, et Raja oleks tahtnud karjuda, lüüa surm tagasi, päästa ta. Niisugused silmad olid kord Ossipil. Ammu... Guzilov aga liigutas huuli: „Kirjuta Mašale”... Ta ei saanud lõpuni kõnelda, ja Raja teadis kogu tema elust ühte: kuskil on Maša. Siis tõmbus ta korraga külmaks, kangeks; vaevaga vabastas Raja oma käed. Iial varem polnud ta näinud, kuidas sureb inimene, see vapustas teda — lihtsusega ja arusaamatusega. Alles äsja ju palus juua, erutus — „Maša”... Praegu on tema nagu range, rahulik... Surm aitas Rajal uuesti mõista elu: kõik sai lähedasemaks, kallimaks. Hellusega mõtles ta Polonskile. Kus ta on? Mis teeb Ossip?... Ta oleks tahtnud silitada tema ülemäära karme juukseid, ütelda midagi väga lihtsat ja tähtsat. Nii palju aastaid olid nad ju teineteise kõrval elanud, aga seda polnud ta talle öelnud... Võib-olla viskleb ta praegu palavikus, kõneleb: „Kirjuta Rajale”?... Mis, teeb Alja? Kuidas läheb emal? (Nii nimetas Raja endamisi Hanat.) Täna on jälle halb sõjateade...

Haigla, kus töötas Raja, asetses Poltaava juures. Vahel öösiti ründasid pommilennukid, põlesid majad. Toodi haavatud poisike... Surm oli saanud igapäevaseks, tavali-seks; ja üha ägedamini lõi Rajas lõkkele armastus elu vastu, nende valgete majakeste vastu, kirjute käterättide vastu, hommikuse jaheduse vastu, ööde vastu, nii mus-

¹ Sõnamäng «Рая из рая».

tade, nii vaikivate ööde, et näib, siin oled sina, seal tähed, lenda sinna — keegi ei pane tähele... Varem nägi Raja unenägusid, ta meenutas neid, kui Ossip, koos-olekult tagasi tulnud, äratas teda hommiku eel, — kord sõidab ta gondlis Veneetsia kanalitel, kord mängib klaverit — hiigelsuur kolonnidega saal, ja inimesed nutavad... Nüüd aga leidis ta hapu lodjapuumarja ja naeris õnnest — ma elan! Elan hästi, raskelt, jämedalt nagu tööhobune, aga hästi...

„Kas olete kuulnud Kiievist?...”

Raja haaras ajalehe. Pärast läks ta haavatute juurde; ei ütelnud midagi. Tol õhtul suri kapten Nikitenko; ta suri piinarikkalt, tahtis tõusta, heitis laiali käsi, oksendas verd. Raja ei lahkunud tema juurest lõpuni. Ta tundis, kuidas sureb ühes temaga: Kiiev, minu Kiiev!...

5

Ammutamatu oli elujõud Dmitri Aleksejevitš Krõlovis; temalt ei suutnud võtta julgust ei raske töö ega sündmused. Haigla oli paigutatud metsa. September oli eriti ere; näis, et surma lähedusest vapustatud loodus tahab pillata oma rikkusi. Liiga kõrges taevas liikusid pikkamisi edasi lindude kolmnurgad. Lõhnas rohu, seente järele. Hoolitsevalt soojendas päike inimesi. Jõe kõrgel kaldal kõnelesid hallid tarekesed lapsemängude, kosjade, pulmade, peiede rahulikust nukrusest, pihlakas aga lisas midagi juurde — südame kuumusest, rahutust noorusest. Ja keset seda toredust nägi Dmitri Aleksejevitš rahva viletsuse kohutavat vaatamängu. Päeval ja öösel läksid mööda teid põgenikud; vankritel ägasid vanaeided, nut-

sid ehmunud lapsed; „Junkersid“ aga valasid teed tinaga üle. Sakslased lähenesid, näis, et miski ei suuda neile vastu panna.

Dmitri Aleksejevitš oli mitu korda vestelnud haavatud sakslastega; olgugi vangid, käitusid nad nagu võitjad: nendes oli noorte, vallatushoogu sattunud loomade lõbusust; terved, päevitunud, muhelesid nad, valu alla surudes.

Võtaks neid kurat, millal neile ometi vastu saab? — ohkas Dmitri Aleksejevitš endamisi. Komissar Bukov aga jutustas:

„Dnepropetrovsk on maha jäetud... Tallinn on maha jäetud... Tungivad peale muusikaga, nagu paraadiväljakul — psüühiline atakk... Loomulikult, närvid ei kannata välja.“

„Närvid, see on daamikeste jaoks,“ ägestus Dmitri Aleksejevitš. „Kui sakslased on hullud, milleks peame siis meie hulle mängima?“

„Ulekaal materjalosas — tankid, lennuvägi...“

Krõlov ei teadnud, mis vastata. Omal alal ei tee ta endale häbi. Näe, eile tõmbas ta seersant Gorbunovi maksast välja kaheksakümne grammi raskuse killu — olge lahke! Poliitjuht Tširkessil päästis jala, see Tširkess saab veel tantsima, ausõna!... Aga kui palju kellelgi tanke on, seda Krõlov ei tea.

Bukov jätkas:

„Kasutavad ohtrasti õhudessanti, maanduvad ja kohe korraldavad ringkaitse. Automaatureid on igale poole laiali paisanud — meie omad aina kõnelevad „kägudest“. Kihutavad mootorratastel — jällegi efektne... Muidugi on olemas seikluslikkuse element, aga see mõjub paratamatult psühholoogiaale...“

„Te tulete jälle psühholoogiaga? Mina ju tunnen neid sõnne. Räägin, jumal tänatud, saksa keelt, olen kõnelnud... Nad ei oska mõteldagi.“

„Võib-olla sellepärast liiguvadki edasi...“

„Ei, seltsimees komissar, vabandage! Mis te tahate ütelda — et kui ta on idioot, tähendab, ta on tugevam? Ehkki teie olete komissar, aga, vabandage mind, räägite hulle jutte. Kes on teie tankid välja mõtelnud? Tark või idioot? Sammuda võib ilma peata, aga kaua nad nii ei sammu...“

Toodi haavatud sakslane. See oli nooruke tankist. Kui Krõlov hakkas haava järele vaatama — mürsukild oli riivanud puusa — lõi sakslane värisema.

„Mida te õieti kardate?“ küsis Krõlov.

Sakslane vaikis. Pärast tunnistas:

„Meil öeldi, et punased kastreerivad vange. Parem tapke!...“

Krõlov punastas nõrdimusest, kuid hoidis end tagasi, sidus haava kinni.

„Kerge haav. Aga teie...“ Ta lõi käega. „Jalad saavad korras olema. Peaga on asi halvem — täielik tühjus.“

Sakslane ei saanud aru, ehmus uuesti:

„Härra major, kas olete psühhiaater?“

Krõlov naeris.

„Seda küll mitte... Aga kui te olete mures oma ajude pärast, siis psühhiaater teid ei aita. Kui vahest ehk loomaarst... Millele teie ema mõtles? Hitler Hitleriks, aga siiski mõninga inimesesarnasuse oleks ta võinud teile anda...“

Nädalaks-paariks läks kergemaks. Meie omad tegid vasturünnakuid, forsseerisid Desna. Lasksid maha mõned paanikatekitajad, seadsid korra jahule. Talupojad, kes

metsas peidus olid, hakkasid koju tagasi tulema. Krõlov säras: ma rääkisin, et ega nad kaua sammu!... Ta sai kirja naiselt Atkarskist, Natašalt Moskvast. Elus, terved, noh, hea, rohkem pole praegu vaja.

Pärast muutusid kõik uuesti süngeks; Bukov teatas iga päev:

„Jätsime maha Tšernigovi... Romnõ... Kiievi... Arusaamatu, kus nad peatatakse?...”

Krõlovil tuli sõita üheks päevaks Orjol'i arstimate järele. Ta tuli tagasi julgustatuna, kaua jutustas haavatuile:

„Sakslased luiskavad, kui kuulad neid, pole meil midagi järele jäänud. Orjolis aga on nagu enne sõda — kauplused, restoranid, kioskid. Tütarlapsed jalutavad... Tramm, tõeline tramm... Peatänav on suurepärase, muruväljak, puhtus — lihtsalt pealinn... Restoranis müüakse lahtist portveini, ma ei maitsnud, aga mul oli puhas paagike kaasas — võtsin haigete jaoks, see annab jõudu... Noh, kui Orjolis on nii, tähendab, Moskvas on suurepärase. Varsti hakkavad need sõnnid tagasi sammuma...”

Ta oskas kõiki nakatada ülevoolava elurõõmuga. Haiged armastasid teda pööraselt. Komissar Bukov ütles kord: „Ma pean vist arstiteaduse ära õppima, muidu tuleb välja, et Krõlov on minu asemel komissar”... Noor arst Zabrodski, haigluse ni tundlik, kõneles, Krõlovi telki astudes:

„Dmitri Aleksejevitš, tulid teie juurde — mul langevad käed rüppe...”

„Mina ei ravi „käte rüppelangemist”,” urises Krõlov, „eriti nõnda-ütelda meditsiinilisest seisusest isikuil. Aga mis pärast langevad teie käed rüppe? Kui närvitsete, et

Beljajevil on temperatuur, siis see pole ohtlik — küll paraneb...”

Ilm seadis sügisesele sajule. Loodus õhkus nukrust, nagu inimesed. Ühel niisugusel hallil, troostitul päeval jooksis kohale Zabrodski:

„Dmitri Aleksejevitš, algas!...”

„Millest te kõnelete?”

„Tungivad peale kogu rindel. Sõjateated on hirmsad. Ja pole vaja lugedagi, aitab sellest, kui minna välja kiviteele...”

Dmitri Aleksejevitšil oli kange himu vanduda, aga ta hoidis end tagasi — iial ei lubanud endale jämedaid sõnu, ainult pigistas läbi hammaste:

„Lurjused, võtaks neid!...”

Nähes, et Zabrodskil tõmbleb huul, vihastus ta:

„Teie olete vormist väljas. Teie peate ravima, aga teist võib haigeks jääda. Noh, tungivad peale... Tähendab, esimene vaatus pole veel lõppenud. Selles aga, missugune saab olema teine vaatus, ei tarvitse teie kahelda. Kas meie rahvast tunnete? Või olete ehk kuu peal üles kasvanud? See on iseäralik rahvas, võin teile öelda... Ma olin alles Moskvas, pommitati tublisti, meil lendasid kõik ruudud kildudeks. Vaatan, järgmisel päeval tuleb klaassepp, mõõtis täpselt ära, lõi välja, pani sisse. Enne sõda aga lõhkusin ma akna ära, siis ei jõudnud kolme nädala jooksul klaasseppa ära oodata — ikka „homme” ja „homme”... Maneeži juurde kukkus pomm — kohe paigati ära. Rahvas on meil niisugune — hädas näitab ta ennast. Tungivad peale? Pole viga, küll me satume hoogu. Saate näha, kuidas nad tagasi partsivad. Nüüd aga lähme Džaparidze juurde — mulle ei meeldi, et pikkamisi kokku kasvab...”

Krõlovil polnud kerge rääkida südised sõnu, valu tungis südamesse: missugune õnnetus!... Ehitasime, ehitasime, aga nüüd need sõnnid põletavad. On viljad ära tallanud. Tapavad lapsi. Midagi ennenägematut... Kuid ühte teadis Krõlov kindlasti: rabeleme välja!

Jõudis kätte saatuslik päev: oli diviis — ja pole enam diviisi. Välitelefon vaikib. Mööda teed lähevad komandörid, võitlejad mitmesugustest väeosadest — jalaväelased, sapöörid, sideväelased. Igalt poolt tulistatakse... Midagi väga halba, niisugust pole veel olnud...

Krõlov peatas tundmatu komandöri:

„Seltsimees kapten, kuhu te lähete?”

„Olen oma väeosa kaotanud...”

„Ma ei küsi mitte, miks te kaotanud olete, vaid mis te kavatsete teha?”

Kapten lahutas käsi:

„Ei tea... Nähtavasti me oleme ümber piiratud...”

See sõna oli noil päevil kõigil keelel. Keegi ei teadnud õieti, kus sakslased on; korratu tulistamine, vaenlase lennuväe sagedased rünnakud; taluvankrite, põlenud veoautode ja mahajäetud autodega ummistatud teed suurendasid segadust.

Krõlov haaras kaptenil käest kinni:

„Kui te olete oma väeosa kaotanud, siis olge lahke!... On tarvis haigla välja vedada. Ega's või jätta haavatuid neile sõnnidele. Teiega kõneleb teise järgu sõjaväearst Krõlov. Teie koguge võitlejaid. Näete, lähevad korratult, ja on veel ninad norgu lasknud. On vist kah väeosa kaotanud. Siin aga on tarvis leida... On tarvis leida väljapääs, ütlen ma...”

Tema sõnades oli niisugust kirge, et kapten vastas:

„Katsume.”

„Andestage, ma ei küsinud, kellega on mul tegemist...”

„Kapten Zuikov.”

Krõlov asus ise keset teed, peatades võitlejaid.

„Kuhu sa ruttad? Uksikult ei pääse niikuinii välja... Siin on häda haiglaga... Sul on hea nägu, kohe näha — nõukogude inimene, kas sa tahad siis haavatud seltsimehed maha jätta?... Pööra paremale, käsutab ülem, kapten...”

Krõlov vandus end: oli unustanud, kuidas selle kapteni nimi on!

Läks korda koguda umbes kakssada meest, arvestamata haigla personali. Kui pimenes, asuti tee. Läheduses põles väike linnake, ja tulekuma taustal paistsid selgesti vankrid haavatutega. Trasseerivad kuulid, raketid — hetkeks jäi Krõlov imetelles vaatama — ilutules-tik! Ja kohe tuli meelde — peab silmad lahti hoidma, et laiali ei jookseks. See Žukov või Saikov on toss...

Krõlov varjas teiste eest, et ta suudab vaevalt käia: tugev reumahoog. Zabrodski märkas siiski:

„Dmitri Aleksejevitsš, istuge õige vankrile.”

Krõlov sai vihaseks:

„Vankrid on haavatute jaoks, mu armas. Vaat kui väljume sellest, nagu te seal räägite, piiramisrõngast, siis lasen niisugust kadrilli, et te surete kadeduse kätte...”

See oli niivõrd ootamatu — mustpimedas metsas, kahe pommituse vahel, et isegi haavatud hakkasid naeratama.

Nad läksid öösiti — päeval olid peidus metsas, olid lähimärjad, lõdisesid külmast. Sattusid varitsussalga peale, tegid läbi lahingu; sakslased olid asunud varitsema külakeses, paigutanud katusele kuulipildujad. Osutus, et kapten Zuikov pole toss. Külakese võtsid nad tormijooksuga. Tared põlesid, lebas sakslaste söestunud laipu.

Krõlov kaelustas kaptenit. Nad läksid edasi. Kui hakkas taanduma, lõi kahvatama neljas öö, nägi Krõlov vihma tiheda võrgu taga kauguses sõdureid.

„Noh, kapten, käsutage...”

Käsutada ei tulnud: need olid omad. Krõlov vaatas — laual on pekk, mesi, piim. Imejasjad!... Kuid süüa ei läinud korda, ta vajus kohe laia voodisse ja magas keskpäevani. Siis kargas üles ja käigu peal siludes oma hõredaid, ent tõrksaid juukseid, jooksis haavatute juurde.

Õhtul kõneles ta major Švetsoville:

„Piiramisrõngas”... Aga mina küsin teilt — kas sakslased pole piiramisrõngas? Ja kõik piirab — niihästi meie väeosad kui ka elanikud ja metsad. On muidugi jõledus, et tuleb taanduda... Komissar ütleb, et kogu asi seisab tankides, lennukites. Ma ei tea, mina pole strateeg... Minu arvates ka oskuses. Nemad tunnevadki ju ainult seda värki, mähkmetest alates marsivad. Meie aga unistasime muust... Pole viga, küll õpime. Nad tulid meie juurde joovastunuina, olid end prantsuse šampanjat täis lakkunud. Kas nad siis Prantsusmaal sõdisid?... Seal polnud tõelist vastupanu. Mulle jutustas üks insener, tema oli seal — rahvas on vahva, aga lõdvaks muutunud. Poliitika... Näe, mina leidsin kapteni. Vist Sutškov on nimi... Ta oli oma väeosa kaotanud, see on muidugi halb, aga võitlejaid kogus siiski, ise tulid välja ja haigla vedasid välja, lisaks nottisid veel maha paarkümmend sakslast... Miks? Aga sellepärast, et ta on kommunist, peab taiplik olema. Need sõnnid lähivad ega mõtle. Hea, neil on sõjavägi. Sõjavägi on meilgi. Aga vaat seda neil pole, see on sügavam, see tähendab — ka üksi suudab inimene paljugi. Kui pole kõrval ülemust, on mul siiski ülemus — peas. Ma võin

Stalinit päeva ja öösel kuulda, kui ma tõesti kommunist olen... Teate, seltsimees major, me tirisime neli sõnni välja. Nad arvasid, et ma nad ära kohitsen, säärased idioodid! Meie aga päästisime nad, mitte sellepärast, et nad seda väärt on, meie oleme kommunistid — see tähendab midagi... Hüva, kui teil on napsi — joome, ma pole pärast tulekut veel sooja saanudki.”

Öösel, teinud ringkäigu haigete juures, istus Krõlov majatrepile, hakkas suitsetama. Kõrval istus paarike; nad ei pannud teda tähele. Sõjaväelane keelitas valju sosinaga:

„Linnu anname ära, sildu laseme õhku, aga sina punnid vastu?...”

„Linnad võtate tagasi. Mina aga tahan õnne. Mul on peigmees sõjaväes...”

Krõlov heldis, vaevu hoidis end tagasi, et mitte üles karata, mitte suudelda tüdrukut: vaata ometi missugused!... Talle meenus Nataša ja ta naeratas — hea tüdruk!... Kus on nüüd Vasja?

Siis põrisesid kaua pommilennukid, haukusid seniitkahurid, läheduses lõhkes pomm. Krõlov istus ikka veel ja mõtles — Natašale, võõrale tütarlapsele, kaptenile (kuidas tema nimi ometi on? Olen unustanud, ausõna, unustanud), ähmaselt mõtles tohutule võitmatule rahvale.

„Lennukid!”

Krõlov muigas — küll on ööhulkurid, ja äkki hakkas laulma:

Must kaaren, miks lendled mu pea kohal sa?

Küll asjata ootad, — su saak pole ma...

Ta tundis piinlikkust: jälle laulis valesti! Tahaks vahel laulda, aga ei oska, säärane nurjatus...

Hana maailm meenutas lapse maailma; võib-olla sellepärast oli tal nii kerge väikese pojatütrega. Sündmused, milledest kõneldi ümberringi, rahva lootused, edusamud, mured olid temale omadeks, kodusteks asjadeks; väikesed tähelepanekud, kohtumised asendasid tal raamatuid. Maa kasvu üle otsustas ta nende ehitatud majade järgi, mida ta ise nägi, tuttavate naeratuste järgi, Ossipi tegevuse järgi. Sattunud toore müüja või tõlbi militsoonääri peale, kõneles ta Rajale: „Osja arvab, et on ümber kasvatatud, aga see pole nii lihtne“... Ta oli üles kasvanud teissuguses maailmas — julma jumala maailmas, keda ei saa leevendada paastudegagi, julma politseirajooni-ülema maailmas — võib kinni võtta, välja saata, — umbsete lootuste ja koduse argipäevase ahastuse maailmas. Tema peas segines kõik: vanade palvete sõnad ja Ossipi laused, mis olid nagu ajalehejuhtkirjast võetud, vanad uskumused, ended ja kõnelused viisaastakuist, planeerimisest, teadlikkusest. Ta ei teadnud ise, kas ta usub jumalat. Aga Ossipit ta uskus. Vaat käis siin Ljova, ilusasti rietatud, lõbus, naeratas, aga Hana tundis tema vastu haletsust, nagu oma kadunud mehe vastu. Raja luges raamatuid, käis teatris, mängis klaverit, kuid Hana teadis, et Raja nutab öösiti tasakesi, nagu oli nutnud tema, kui mees ära sõitis. Ja ka teised inimesed näisid Hanale arusaadavad oma nõrkustes (ta kordas endamisi „hullud, nagu Naum!“...). Ainult Ossip pani teda hämmastama oma kindlusega, püsivusega, tarkusega. Ta kartis teda natuke ja jumaldas teda: Ossipi sõnad olid temale tõeks. Sellepärast säilitas ta rahu, kui linn viskles nagu tüüfusehaige, kui inimesed, kes olid katsunud

välja pääseda, tulid tagasi kisaga: „Sakslased on Boris-pole juures“, kui värisesid aknaklaasid lähenevast suur-tükimürinast. Ta võttis põlvedele pojatütret: „Ära karda, see on sõda“... Hana teadis, et sõjas lastakse, ja mürin näis talle loomulik.

Oli hele sügisehommik; kullendasid kastanid; pärast sõjakära saabus ootamatult vaikus. Hana väljus — katsun hankida piima Alenkale... Ja äkki karjahtas ta — vastu tulid mööda Saksaganski tänavat sakslased. Kõike oli ta oodanud, ainult mitte seda. Osja kirjutas ju, et nad saavad lüüa... Sakslased aga tulid, noored, lõbusad, naersid, mälusid midagi käies. Hana hakkas rabelema nagu kana, varjas endaga Alja. Üks sakslane, silmanud teda, hakkas naerma ja suunas temale automaadi; ka tema seltsimehed naersid — see näis neile lõbusa naljana. Hana suutis vaevu koju joosta. Ta istus Alja kõrvale ja hakkas kordama: „Pole viga... See on meelega, et neid lõksu meelitada... Varsti tulevad meie omad. Varsti tuleb isa koju“. Ta ei rahustanud mitte pojatütart, vaid ennast. Alja ei kartnudki; kuuldes tänavalt kostvat muusikat plaksutas ta käsi.

Õhtu eel otsustas Hana minna Stešenkode juurde — võib-olla teavad nemad, millal meie omad tagasi tulevad?

Aleksei Nikolajevitš võttis ta ebalahkelt vastu; Hana küsis isegi:

„Kas te pole haige?“

„Ei.“

„See on hea. Muidu, niisugusel ajal haigeks jääda... Kas olete neid näinud?“

„Olen. Kord on eeskujulik. Kohe näha — teine kool. Nad on ju ka teisiti elanud — ilma nende „eksperimenti-

deta" ... Meie omad aga ... Mis siin kõnelda, mäng on läbi ..."

Hana ei saanud midagi aru.

"Kellest te kõnelete, Aleksei Nikolajevitš?"

"Selge, kellest, mitte meist teiega, kommunistidest."

Hana surus Alja enda vastu; ta suutis vaevalt kõnelda mure ja meelepaha pärast.

"Kuidas te võite? ... Valja oli ühes Rajetškaga komso-molis, käis siin — kõneles, et on andnud avalduse parteisse ..."

"Sunduse järgi on muudki tehtud."

Antonina Petrovna segas end vahele:

"Asjata kõnelete Valjast ... Kas võib tüdrukuke poliitikast aru saada? ..."

Aleksei Nikolajevitš kõneles algul vastu tahtmist, kuuldes aga Valja kohta, ägestus:

"Minu tütar pole milleski süüdi. Tahate süü teise kaela ajada? Ei tule välja! Meie ei läinud, meid aeti."

"Kes teid siis ajas?"

"Niisugused nagu teie poeg. Arusaadav, miks juudid ära hirmusid ..."

Hana tõusis:

"Alenka, lähme."

Antonina Petrovna hämmeldus, jooksis välja esikusse:

"Nüüd on kõik närvilised ... Võib-olla on teil leivaga napp? Ma annan teile, varusin ..."

"Oma jalga ei too ma siia!" hüüdis Hana.

Ta pani pojatütre magama, istus voodikese kõrvale, vaatas lapsenäole, heledale, rahulikule, ja nuttis tasa. Siin me oleme nüüd üksi ... Kaks orbu — üks ei suuda ise riietudagi, teine on hua äärel. Kes oleks võinud arvata, et Stešenko on pogrommitegija? Kunagi tulid nii-

sugused, lõhkusid aknaid, purustasid mööblit, lasksid patjadest sulgi välja. Kuid need olid ju vähearenenud inimesed, tema aga on õpetaja, kasvatab lapsi ... Võib-olla fantaseeris ka Osja, nagu Naum? ...

Hommiku eel uinus ta istudes ja ärkas varsti Alja lõbusa vadina peale. Kohe tuli tal meelde: sakslased, Stešenko ... Tänavail oli vaikne — meie omad pole tagasi tulnud.

Koputati. Hana võpatas: kas viimati pole need, püssidega? ... Tuli Veera Platonovna.

"Vaevalt jõudsin siia — neli korda peeti kinni. Küll on õnnetus! ..."

Ja Hanal läks kohe kergemaks: meie pole üksi maailmas.

Ta jutustas Veera Platonovnale, kuidas sakslane tahtis teda tulistada:

"Te mõtelge ainult — ma lähen Alenkaga ... Mis sõdurid need siis on, need on bandiidid! ..."

"Elajad! Ma tulin praegu teie juurde, hirmus kohe jutustadagi ... See oli teatri juures ... Kolm sakslast ja üks meie kriminaalkurjategija ... Haarasid vanamehe kinni, kiskusid habeme ära. Mina ei kannatanud välja: "Mis te teete? ..." Kriminaalne aga vastab — "see on juut" ... Pole neil südametunnistust. Ei nad kaua püsi. Kui meie omad ära läksid, ütles mulle üks komandör: "Oodake meid varsti tagasi" ... Kas võivad elajad inimeste üle valitseda?"

"Veera Platonovna, ma käisin Stešenko juures. Te ei usu mind ... Ta karjus, et süüdi on kommunistid ja juudid, ma ei uskunud kohe oma kõrvu ..."

"Ma pole teda iial armastanud. Valja on hea tüdruk. Tema aga pole otsekohene inimene, kõneleb magusalt,

silmad aga vaatavad kõrvale... Teie, Hana Lvovna, ärge minge nende juurde. Kui teile hakatakse liiga tegema, võtke Aletška ja — minu juurde. Kriminaalkurjategija karjus, nagu hakataks juute kortereist välja tõstma, ma mõtlesin siis, et teil on parem minu juurde asuda, kitsas teil seal ju on, aga siiski rahulikum."

Hana kaelustas teda, lubas varsti tulla. Kui Veera Platonovna ära läks, mõtles Hana: ei, Ossip kõneles õigust. Stešenko on uss. Aga kui palju on niisuguseid?... Veera Platonovna kõneleb nagu Osja. Ja kas Valja võiks teisiti kõnelda? Või Borja?... Noored on head. Nead sõdivad. Tähendab, varsti kihutatakse need elajad minema.

Kaks päeva hiljem varahommikul äratas teda hirmus mürin. Ta jooksis tänavale. Pooleldi riidetatud inimesed kõnelesid millestki erutatult. Kreštšatikult tuli musta suitsu, paksu nagu udu. Hana naeratas endamisi: seal lähenevad meie omad linnale. Nüüd ei tule enam kaua kannatada. Ta tõstis Alja kätele ja sosistas:

"Ära karda, isa tuleb seal..."

7

Veera Platonovna istus kodus, kodus. Kui Borja tagasi tuleb, saab temale talveks... Nagu alati, oli tema tuba väga puhas, nagu oleks ta äsja koristanud pühadeks. Kolm patja üksteise peal, pikeekate, ruske, nagu päikese-paistest üleujutatud põrand. Seinal rippus suur ülesvõte Borjast sõjaväemundris — ta oli saatnud selle Tarnopolist; kõrvale olid riputatud vanad luitunud päevapildid — kadunud mehe oma, õe, õepoegade oma. Nurgas

helkis hämaralt ikoon: Veera Platonovna pidas teda kaliks — „ema juures oli rippunud“... Borja küsis kord: „Milleks hoiad seda? Sa pole ju usklik?“... Veera Platonovna ei vastanud kohe, mõtles pisut: „Keda ta segab?... Ma ei tea, Borenka, mis sulle ütelda. Kirikus ma ei käi, ei palveta. Aga kas jumal on või mitte, seda ma ei tea. Kui on, siis mitte kirikus, südames..."

Ta kodus ja mõtles: küll on raske! Ei oodanud, et ma veel niisugust asja näha saan... Tolle sõja ajal tulid kah, aga siiski oli teisiti, rüüstasid, tapsid, kuid ei piinanud inimesi päise päeva ajal. Kust niisugused võetakse? Lagistavad naerda, tulistavad... Pole inimesed. Meie omadel on raske — kui palju nendel on suurtükke, autosid, vankreid... Kaua tuleb sõdida, võib-olla ei saa mina lõppu näha...

Ta kuulatas. Trepil karjuti: „Midagi pole mul... Ärge puudutage!..." Keegi vandus saksa keeli. Siis koputati tema uksele. Ta kohendas juukseid, avas rahulikult. Sisse astusid kolm sakslast. Üks nendest — ülem — kõneles vene keelt, halvasti, aga võis aru saada.

„Kes elama? Juut on? Sõjaväelane on? Kommunist on?"

Veera Platonovna raputas pead.

„Olen üksi siin.“

„Mis rahvus?"

„Ukrainlanna. Letki külast..."

Sakslased hakkasid välja loopima kummutisahtleist pesu, Borja vihikuid, paelakestega kokkuköidetud vanu kirju, puistasid maha tangud.

See, kes kõneles vene keelt, vaatas Borja päevapilti.

„Kes?"

„Poeg.“

„Kommunist?”

Veera Platonovna vastas rangelt:

„Teil on oma usk, meil oma...”

Sakslane ei saanud aru, aga Veera Platonovna toon vihasas teda. Ta tõmbas seinalt päevapildi maha, kiskus tükkiideks.

„Ei ole poeg. Kaputt!”

„Häbi peaks teil olema,” ütles Veera Platonovna, „häbi peaks olema vanainimesele liiga teha. Kas teil on ema?”

„Vait olla!”

Raevus tallas sakslane päevapiltide tükke, särke, lõngavihte, kirju. Akki silmas ta ikooni all postkaarti — Lenini näopilti.

„Kommunist? Siis saama.”

Hooga lõi ta Veera Platonovnale näkku. Veera Platonovna kukkus; purunesid prillid, nagu oli verine, kuid meelemärkust ta ei kaotanud. Ta vaatas oma piinajale, ja see pilk ärritas sakslast. Kaks teist olid lahkunud, läinud trepist üles. Sealt kostsid kisa, puruneva klaasi kõlin. Ka ülem oli juba ära minemas, äkki tõusis viha jälle kurku. Vana nõi! Niisugused lasevad maju õhku, tulistavad selja tagant... Ennast unustades jooksis ta Veera Platonovna juurde, hakkas teda tallama, nagu oli enne tallanud pesu. Siis lohistas ta tema trepile, tagus peaga vastu astmeid, vedas ta juba surnuna õue. Ta seisis kaua oma ohvri kohal ja vandus kähisevalt, jõledasti. Taevas oli punane — põles Kreštšatik. Õudsest hirmust haaratud maja aga karjus hommikuni.

Kui Hana läks Alenkaga turule (see oli pühapäeval, nädal aega pärast sakslaste tulekut), nägi ta seinal kuulutust. Võib-olla ei tohi käiagi?... Ta peatus sinaka lehekese juures. Sellel seisis: „Kiievi linna ja ümbruse juudid. Esmaspäeval 29-ndal septembril kell seitse hommikul peate teie ilmuma asjadega, dokumentidega ja soojade riietega Dorogožitski tänavale, Juudi surnuaia juures. Mitteilumuse eest on surmanuhtlus”.

Mitu korda luges ta käsu üle. Mis need elajad on välja mõtelnud?... Kõrval seisis elatanud mees; ta näis Hanale heatahtlik. Hana küsis:

„Kas saate aru, mis nad on välja mõtelnud?...”

Mees vaatas ehmunult ringi ja läks eemale. Keegi naine ütles:

„Selge. Hakkavad juute välja saatma...”

„Kuhu?”

„Seda ma ei tea.”

Hana läks pikkamisi koju. Nädala jooksul oli ta väga vananenud, pea värises, jalad ei kõndinud. Kuhu need elajad võivad saata?... Nendelt ei või oodata midagi head, ei hooli nad sellest, et vanainimene, laps... Ja varsti on talv... Õrnuse ja nukrusega vaatas Hana Aljale: mis saab tüdrukukesest? Suren mina — ei keegi hellita siis enam teda. Ja niisugune tark, lõbus laps. Ta peaks mängima, vallatlema... Mina olen küllalt elanud, on aeg surra. Aga Alenka... Kuidas päästa laps?

Ta otsustas minna Veera Platonovna juurde: palun teda võtta tüdrukuke enda juurde, seniks kui meie omad tagasi tulevad... Ukse avas tundmatu naine, ta vaatas vihaselt Hanale.

„Ei ole teda enam. Viidi ära... Kõik kommunistid viidi ära. Käs teie ei usu või? Küsi politseist.”

Hana mõistis: nüüd ei päästa keegi. Peab saatusele alla heitma. Võib-olla ei saadeta kaugemale... Kuidagiviisi elame ära... Küllap on ka sakslaste hulgas korralikke inimesi, tunnevad kaasa lapsele...

Ja Hana hakkas valmistuma ärasõiduks. Alenkal on kasukake katki, tarvis tingimata ära parandada. Sukakesed järele vaadata. Kõpsetan koogikesi... Majapidamismured juhtisid kõrvale süngeist mõtteist. Alja mängis, siis uinus rahulikult, uinudes ütles: „Vanaema, nukk Maša sõidab kaasa. Eks?...”

Hommikul hakkas Hana minekuks valmistuma, kuid nähes, et tänav on täis inimesi kompsudega, vankritega, kärudega, mõistis ta, et pole vaja rutata — hea, kui õhtuks pärale jõuame...

Lvovskaja tänav oli ummistatud. Inimesi sõitis kaarikuil, neid läks jala, kõmpis. Oli väga palju vanu, palju lapsi. Hana mõtles: kus on siis noored?... Ja kohe meenus talle: noored sõdivad. Siin on kõik niisugused nagu mina Aljaga... Kaks habemikku vanameest kandsid vaibal halvatud vanaeite. Kunstjalaga mees ajas lapsevankrit, milles muretult naeratas maimuke. Lapsed kaotasid emasid, nutsid. Vanamehed palvetasid; ja idamaiste palvelaulude nukrad helid sulasid ühte naiste nutuga. Kaks neiut läksid teineteise ümbert kinni hoides, nad olid pannud selga ilusad kleidid ja püüdsid kogu aeg naeratada. Alja, ehmunult ringi vaadates, surus vastu rinda suurt nükku.

Akki silmas Hana rahvahulgas vana doktor Wainbergi, kes oli ravinud Rajat, Alenkat. Vaevaga jõudis ta tema juurde.

„Doktor, kuhu nad meid saadavad?”

Ta vaatas temale heade, kurbade silmadega ja kummardudes vastas sosinal:

„Hauda.”

Hana karjahtas, haaras Alja.

„See ei või olla! Lapsed?...”

Doktor lõi käega, võttis prillid eest, ja Hana nägi, et tal on silmis pisarad.

Uha raskemaks ja raskemaks läks edasi liikuda: Pavlovskaja tänavalt tulid rahvahulgad, Nekrassovskajalt, Dmitrievskajalt. Iial polnud Hana arvanud, et Lvovskaja tänav on nii pikk. Nad olid ju jõudnud ainult turuni... Kõnniteedel seisis saksa patrullid. Vahel kuulis Hana üksikuid lauseid, mis kostsid väravaalustest, sissekäikudest, avatud akendest.

„Issand, kui palju neid on!... Aga kuhu nad saadetakse?...”

„Räägitakse, et töödele...”

„Hirmus on vaadata!...”

„Saša, ära lõunale hiljaks jää...”

„Ma jooksen ainult korraks pagariärisse...”

„Kreštšatikul põleb ikka veel...”

Kuskil sakslaste aheliku taga jätkus elu... Alja ei suutnud enam kõndida, nuttis. Hana võttis ta sülle, kuid polnud jõudu kanda teda. Keegi ütles: „Pange laps vankrisse”... Hana tänas. Vanamees, kes vankris sõitis, ei vastanud, ta pomises midagi. Võib-olla ta palvetas? Või oli kaotanud mõistuse?... Niisugusest asjast võib ju hulluks minna!

Võib-olla doktor liialdab? Tema on alati nii... Ütles, et Rajal on kopsupõletik, temal aga oli harilik gripp...

Naine, kes läks Hana kõrval, ütles:

„Räägitakse, et meid paigutatakse laiali väikestesse linnadesse...”

Muidugi liialdab doktor. Elajad, aga nad ei või tappa lapsi. Hana püüdis end julgustada, kuid süda tardus sees. Ei, see tee ei vii elule! Kõik nutavad, naised kisu- vad lõhki riideid seljas, vanamehed palvetavad, nagu enne surma. Kelle poole nad palvetavad? ... Hanale meenus, kuidas ta kunagi oli istunud sünagoogis — üleval. Oli Kohtupäev, vanamehed anusid jumalalt halastust. Pärast aga oli pogromm... Kui ongi olemas jumal, ta ei kuule, temal on ükskõik — ei ole need tema lapsed...

Sakslastel aga on häbitud silmad, vaatavad ja naeravad. Näe, üks pöördus ära, ehkki elajas, aga tal endal on õudne... Kus on siis meie omad? Kus on Osja? Muidugi, meie omad võidavad, aga millal? ... Need siin piinavad ju kõik surnuks...

Kus nad on? Ikka veel Lvovskaja... Vaat selles majas elas kunagi Hana vanem õde Fenja, tema mees oli rätsep, ilus silt... Kui Hana Naumiga tuttavaks sai, tuli ta õe juurde, nuttis, palus õnnistust nagu emalt. Naum oli hea, ainult hull... Kui ta ära sõitis, oli raske Osjaga. Hana töötas pesunaisena, pärast koristajana. Siiski pani ta Osja jahule. Muidugi oli Ljoval kergem elu, aga Osjal on selge pea. Teda arvestatakse, vististi on ta nüüd komandör... Ja ka hea naise leidis ta. Lihtne on öelda, et Raja on tujukas, kõik naised on tujukad, aga tal on kuldne süda. Ja hästi tegi, et läks sõtta, kõik peavad sõdima, kui need niisugused elajad on... Nüüd on selge, miks Stešenko Raja kavatsust püüdis ära laita. Uss!... Veera Platonovna aga on tõeline sõber. Mis need elajad temaga tegid? Võib-olla saatsid ta ära?...

Kivitee... Ta käis siin väga ammu — nad sõitsid Naumiga Roosa pulma. Naum tantsis naljakalt. Ka tema tantsis siis — polkat... Ja nüüd ongi elu möödas. Aga Alenka... Alenkat ei või maha jätta — ta alles hakkab elama... Kus nad on? See on vist Möldri tänav...

Majad olid lõppenud. Umberringi on tühi maa-ala, siin künkake, seal jäärak ja liiv, palju liiva. Kõik jäidseisma: edasi ei lasta. Mõned võtsid einet. Naised vaigistasid lapsi. Vanamees palvetas: „Sa viisid meid Egiptusest välja...”

Hämardus, kui nad jõudsid saksa valvepunkti juurde. Hana silmas äratallatud rohul laudu. Nagu kantseleis... Vististi kirjutatakse üles, kuhu ära saata... Lasti läbi väikeste rühmadena — kolmekümne inimese kaupa. Hana kõrvale olid sattunud kaks neitut ilusais kleitides ja hull vanamees, too, kes oli pannud Alja vankrisse.

Sakslane võttis Hanalt passi. Hana küsis:

„Te märgite ära?”

Kuid tema viskas passi maha, karjus:

„Mitte kõnelda! Väärtasjad!”

Hana ulatas laulatussõrmuse ja kolm hõbelusikat.

„See on kõik?”

Nad lasti edasi. Teine sakslane karjus:

„Riidest lahti võtta! Kähku!”

Hana seisis, ei liigutanud ennast. Sakslane lõi teda.

„Riidest lahti võtta! Tüdruk riidest lahti võtta!”

Mis nad veel on välja mõtelnud? Elajad! ... Hana hakkas Aljat riidest lahti võtma. Laps nuttis:

„Vanaema, ma ei taha end pesta! Vanaema, külm on...”

Hana haaras ta süle, surus oma kuivetanud ihu vastu, püüdis veel soojendada teda.

Vanamees võttis kuue maha.

„Püksid maha võtta! Kähku!”

Vanamees vastas:

„Ei.”

Siis lõi sakslane talle näkku, ta kõikus, kuid ei kukkunud; ta silmad läksid veripunaseks ja terava kurguhäälega kisendas ta:

„Ole sa neetud, ja su seeme, ja su maja, ja su tee!”

Jooksis juurde teine sakslane, automaadiga purustas vanamehel pea. Alja nuttis:

„Vanaema, ma kardan...”

„Tapke mind, aga laps jätkel!” anus Hana.

„Mitte kõnelda! Edasi! Kähku!”

Kaks tütarlast võtsid riidest lahti. Sakslased vaatasid neid ahnete ja vihaste silmadega. Tütarlapsed aga astusid naeratades ette ja kõigile ootamatult hakkasid laulma:

Nüüd üles, keda needus rõhub...

Hana nägi: jäärak. Tema teadvusse jõudsid veel naise sõnad, kes käis kõrval: „See on Babji Jar”... Siis haaras sakslane Alja ja virutas hooga kraavi. Südantlõhestavalt kiljatas Hana ja jäi kohe vait, pöördus sakslaste poole, tõstis käe kõrgele, kisendas:

„Osja tuleb! Punaarmee tuleb! Tasute kõige eest, elajad!...”

Nad aeti otse jääraku äärde, anti valang automaatidest.

Asjade lasu juures tülitsevad sakslased.

„Ma ütlesin sulle, et see käekell on minu oma...”

„Sa ütlesid teise kohta, selle aga panin mina kõrvale...”

Ta pistis tasku mõned sõrmused, nende hulgas ka selle, mille noor unistav rätsep oli kunagi pannud erutatud Hana sõrme... Ja seal on Alja kasukake, Hana jõudis eile ära parandada... Keegi ei võta seda... Pesu, mänguasjad, naiste käekotid, kepid, palveraamatud, kübar suure sulega...

Sügis oli külm. Sadas kestvalt vihma. Sügavad kaevutaolised kaevikud täitusid veega. Inimesed külmetasid, aevastasid, vandusid. Päeval ja öösel pommid, mürsud, miinid. Näib, et vaenlane on uurinud läbi iga verssoki maa. Kui kaua võib püsida niisuguses põrgus? Ossip kehitas õlgu — on käsk vastu pidada.

Ammu polnud toodud posti. Aga näe, saatus halastas, roomates jõudis nendeni polgupostiljon Serdenko. Temalt tilkus vett. Ta tõmbas põuest välja inimeste rõõmu: sinakad, kollased, hallid ümbrikud, lehekesed koolivihikuist, pandud kokku kolmnurgi, kaks ajalehte — armee ja Moskva oma.

„Anna „Zvjozdotška”.”

Ossip teadis, et temale kirju pole. Kus on Raja? Kas nad jõudsid välja pääseda?... Ta püüdis sellele mitte mõelda, kartis, nagu ta endale ütles, „tundeliseks muutada”. Ta polnud ütelnud midagi seltsimeestele, nemad ei teadnudki, et komissaril on perekond.

Ossipit kardeti pisut: ta näis üleliia mõistlik, kuiv. Ta mõistis ise: miski ei klapi. Mis komissar ma siis olen?... Pataljoni hingeks oli kapten Belogorov, sinisilmaline, unistav, kui vaja — julge, kui vaja — lõbus. Teda pühendati isiklikesse asjadesse, jutustati naistest, lastest,

rõõmudest, hädadest. Ja temagi armastas jutustada oma Klavast — isegi Ossip teadis, et Belogorovi naine on konservatooriumiõpilane, nad olid abiellunud enne sõda, kavatsesid sõita Alupkasse.

Kirju loeti, loeti ikka jälle uuesti, anti edasi seltsimeestele.

Suur leht paksu paberit. Suured kohmakad tähed. Siin kirjutab Gorjuntsevile kolhooslannast ema. „Tere päevast või tere õhtust, mu kallis poeg! Saadan sulle puhtsüdamliku emaliku tervituse ja teatan, et meie kõik oleme elus ja terved, mida ka sulle soovin. Šura on mobiliseeritud, Marusjal sündis tütar. Viljad on koristatud, aga kartuliga on paha lugu, inimesi ei jätku, lubati Sõzranist saata linna omi. Mu kallis poeg, peksa rästikuid minu emasüdame haavade eest! Saadan puhtsüdamliku tervituse sinu armsatele seltsimeestele ja soovin edu sõjaelus”...

Lugenud läbi, tahtis Ossip ütelda midagi väga sooja, kuid ei leidnud sõnu, peas keerles „eesrindlik kolhoosimajapidamine”, kuid see on artikli jaoks, siin aga on ema kiri...

Petritski oli ärevuses:

„Naine kirjutab, et evakueeruvad kuhugi Usbekistani. Ma ei tea, kuidas ta hakkama saab? Poisiklutt on ju kaheksa aastane, tüdruk viiene...”

„Hea, et evakueeruvad,” vastas Ossip. „Seal on rahu-likum. Ja soe... Mina küll pole käinud, aga mulle jutustas seltsimees — melonid, viinamarjad, korindid. Mis sa närviitsed? Meil on ju vist riik, mitte mets huntidega. Mina olin Petšooral, on keerulisem kliima. Sealgi elatakse — kino, noored tantsisid, perekonnad, küpsetati pirukaid...”

Ossipi veendunud häälmõjus mitte ainult Hanale, Petritski rahunes; ta näitas Belogorovile lapse varesejalgu: „„Kallis isa”... Seda kirjutab tütreke... Ja on hästi kirjutatud...”

Ossipi juurde astus leitnant Zarubin:

„Meie istume siin, liguneme. Ma ei kõnelegi muust... Aga millele mõtlevad nemad Pensas? Ei taha varustada ema puudega...”

Need pole tunded, siin on kõik selge. Ossip kirjutas kohe Pensa linnakomiteesse — nõukogude patriotismist, leitnant Zarubini vahvusest, sellest, et talvel on puud hädavajalikud...

Belogorov oli täis õnne, tal oli vaja kellegagi seda jagada. Ossipit pidas ta inimeseks, kes on vaba teistele omastest nõrkustest, siisugune pole vist iial olnud armunudki... Kuid Ossip oli kõrval, ja Belogorov ulatas talle kahvatulilla paberilehe. Ilma lugemata võis aru saada, et kirjutab noor elegantne naine.

„Mu armas, mu ainuke!

Ma ei tea, kas mu kirjad jõuavad sinuni, aga ma mõtlen nii kuumalt, nii kirglikult sinule, et sa pead seda tundma. Minu pärast ära muretse, ma püüan elada, kõige halvem on julgust kaotada, ainult öösiti, kui keegi ei näe, tõinan nagu tobu padjasse. Sa ei tunneks Moskvat ära, ta on sõjaväemundris nagu sina. Ma polnud kümme päeva kodus, me kaevasime kaevikuid (tsensuur oli ühe sõna läbi kriipsutanud) juures, algul oli harjumatus tõttu raske ja pommitati, kuid saime hakkama. Sakslased loopisid seal idiootlikke lendlehti, nimetasid meid „daamikesteks”, vist ei kujutle, et siisugused „daamikesed” nagu mina võivad mängida viiulit ja kaevata maad. Võib-olla sunnitakse meid siit ära sõitma, aga sa ära

erutu, nüüd on niisugune aeg, kõik peavad tegelema mitte oma tööga. Kui sina võid tulistada, miks ei või mina töötada kolhoosis? Peaasi — võita, kuigi teated pole väga lõbusad, olen ma millegipärast kindel, et see tuleb varsti. Ma meenutan iga päeva, iga minutit, mis ma veetsin sinuga. Mäletad Moskva merd, ja kuidas sa vette kukkusid, ja pärast öhtul... Ma ei või sellest kirjutada, sa tead kõik ise. Ma suudlen sind nagu tookord, ja isegi kui sõda kestab sada aastat, ma ootan, ootan, ootan!"

Ossip süngestus: kiri meenutas talle Rajat. Võib-olla on ka Raja välja pääsenud, kaevab kaevikuid või töötab kolhoosis? Aga kui nad Kiievisse kinni jäid?... Ei, sellele ei või mõelda!

Ta loeb sõduritele juhtkirja: „Kaitsta Moskvat on nõukogude sõduri esimene kohus“. Artikkel meeldib talle, kõik on arusaadav, selge. Ta vaatab — mehed kuulavad, vaikivad. Millegipärast meenub talle jälle Raja... Raja kõneles: „Millestki ei saa sa aru, mitte millestki"... Võib-olla on tõsi, ta ei saa millestki aru? Belogorov ütles talle möödunud korral: „Hea, kuid kuivavõitu"... Ja Ossip kõneleb:

„Komandöri naine kirjutab, et Moskva on nüüd sõjaväemundris. Seal on nagu meil. Tema õpib muusikat, peab hoidma käsi, aga läks kaevama kaevikuid... Nii et on tarvis vastu pidada. Moskva pole lihtsalt piir, see on vaat siin..."

Kohmetu ligutusega osutab ta südamele ja mõtleb — rumal, nagu romaanis...

See oli lühike hingetõmbus — kahe saksa rünnaku vahel. Üheksa päeva on nad siin. Jõeke... Ons see kaitse? Selle ületab lapski. Juba esimesel ööl kaebasid sõdurid sügavad kaevikud, kitsas avarus — vaevalt pää-

seb läbi. Sakslased ründavad kaks korda päevas. Ümber ringi polnud jäänud ainsatki tervet kohta — lehter on lehteris kinni. Peaasi on vähe laskemoona — raske on kohale toimetada. Belogorov ja Ossip otsustasid sakslasi ligemale lasta — „kokkuhoiupoliitika“. Belogorov küsis: „Aga kas meie omade närvid panevad vastu?" Ossip ei vastanudki — selleks on sõda...

Eile ütles Zarubin Ossipile:

„Kas tõesti pole hirmu?"

Ossip vihastus:

„Noh, on hirm. Miks pean ma sulle sellest teatama? Ülesanne on, nagu näib, selge — vastu pidada. Paljud mis inimene tunneb, mitte kõike pole ta kohustatud kuulutama. Kui inimene sööb end kurke täis ja on puhevil, ei kirjuta sellest romaanid, vaid kirjutavad muust..."

Ta vaatas Zarubini hallile, kõhnunud näole ja lisan ootamatult lahkelt juurde:

„Läheb mööda. See on kõik närvidest. Mul valutab hammas, hambaarst pani midagi peale, hakkas veel hüllemini valutama, pärast aga andis tõesti järele. Ta ütles: „ma suretasin teil närvi"... Siin on parem ilma närvideta. Istume natuke ja lakkame tundmast. Aga kui jõuame koju tagasi — seal on naine, närvid, kõik, mis tahad..."

Sakslased otsustasid teha õhurünnaku. See oli õhtu eel. Oli pisut selgunud, taevaseri oli määrdunud-punane. Ossip luges: kolmkümmend neli... Ja lakkas lugemast. Vististi kujuteldi vanasti nõnda maailma lõppu: maa kõigub... Kui palju on neil lurjustel lennuväge? Millegipärast meenus talle brošüür: Ruhr, Essen, võitlus tooraine jaotamise pärast... Siis läks kõik segi, nagu oleks

talle tugevasti rindu löödud. Ta tuli meelemärkusele kui Gorjuntsev, haaranud tema ümbert kinni, hüüdis:

„Komissar sai surma!”

„Anna juua. Juua tahaks...”

Ta jõi lonksu ja tundis iiveldust; ta oksendas. Pea valutas tugevasti, ta tahtis tõusta, aga hakkas taaruma ja heitis kohe maha. Hetkeks näis talle, et ta on kodus, haige, Raja tõi kuuma teed, aspiriini. Kohe annab pea järele...

„On teil halb?...”

See on Zarubin, nagu oleks ta kaugel, kaugel...

„Pole viga, kohe läheb mööda.”

„Belogorov... Surmavalt...”

„Mis?...”

Ossip kargas püsti.

Belogorovit ei võinud ära tunda — nii oli ta moonutatud. Ossip seisis veidi aega, liigutas huuli — tahtis midagi ütelda, kuid ei suutnud. Siis lausus ta:

„Võtan üle pataljoni juhtimise.”

Oösel maeti Belogorov. Ei leidunud lauatükikest, ja Ossip kirjutas tühjale konservitoosile: „K-n I. A. Belogorov. Langes kangelasena. 12. X 1941.” Püssidest anti kogupauk. Vastuseks riputasid sakslased raketid üles. Ossipile meenus, kuidas Belogorov oli unistanud: „Kui lõpeb sõda, sõidan Klavaga Alupkasse”... Hea nägu oli tal, head silmad — lõbusad, targad... Tarvis kirjutada Klavale. „Ootan kasvõi sada aastat”... Ja Ossip rõõmustas, et on pime, keegi ei vaata temale, vististi on näost näha, kui „tundeline” ta praegu on...

„Side on katkenud,” ütles Zarubin. „Nüüd pole midagi oodatagi. Tuleb taganeda.”

„Niisugust käsku pole.”

„Kuid padruneid on ju vähe. Nemad aga hakkavad homme jälle tikkuma...”

„Käsk oli — vastu pidada.”

„Mis see on — kangekaelsus?...”

Ossip naeratas:

„Kuule... Mina olen kangekaelne, see on tõsi. Mulle kõneles nainegi: „Ma ei saa niisuguse kangekaelsega elada”...”

Sellest, et komissar esmakordselt mainis oma perekonda, läks nii Zarubinil kui teistel kuidagi kergemaks. Kõik hakkasid naeratama. Ossip aga kõneles nüüd tõsiselt:

„Sa arvad, et ainult meil on kaotusi? Vaata, mis toimub teisel kaldal. Nemad veavad öösel omi ära, jõele aga kardavad läheneda. Seal on neid tükki viiskümment vähemalt. Need juba ei tiku Moskva peale. Kui taganeda ainult sellepärast, et nemad tikuvad, siis jõuavad nad ka sinu Pensani.”

Rünnak — üheteistkümnnes või kaheteistkümnnes — Ossipil oli arv segi läinud — algas vara hommikul, kui oli vaevalt-vaevalt valgeks läinud. Nukker oli maa: vihm, lõhutud puud, üleskaevatud muld, kollane sogane jõgi. Kuid Ossipile näis, et just siin on tohutu riigi süda. Hoiame kinni ega lähe ära!...

Nad lasksid sakslased läheneda kahesaja meetri peale; siis avasid kuulipildujatule. Ja üheteistkümnendat või kaheteistkümnendat korda valgusid sakslased tagasi. Ossip luges: veel umbes nelikümmend tükki... Kui igal pool nii on, siis ei saa nad Moskvat näha.

Ja jälle hakkas taevast mürisema. Jõledus, kus on siis meie hävitajad? Aga muide, mis ma siis tean — võib-olla on naabritel veel halvem? Või teevad meie omad

vasturünnakut... Üks on selge: peab vastu pidama. Kui me oleme inimesed, tõelised nõukogude inimesed, siis ei jookse me ära. Klava aga ootab Belogorovit... Kus on Raja, Alja, ema?... Ei, ma ei hakka mõtlema! Paremlugeda, kuidas lõhkevad pommid — on rahulikum...

Vihaselt vahtis Keller talle hästi tuttavat pilti: vihmatriibud, pruunpunane, rammus pori, mahapõlenud majade ahjud, vigastatud puud, eemal aga see närune jõgi. Leitnant Krause ütles eile: „Ületasime Dnepri ja tamme mingisuguse lombi ees“... Seekord on Krausel õigus, aga ta on halb ülemus — jämedavõitu, ebaõiglane, jagab „raudriste“ oma lemmikuile, aga niipea kui näeb vähegi intelligentset inimest, kohe norib.

Missugune paha vaim on selle maa välja mõtelnud? Siin ei saa eladagi... Igatsusega meenutas Keller koduse Neckari kaldaid, puhtaid majakesi, aedu, lilleklumpe, lehtlaid, mille ümber põimus luuderohi või viinapuuväädid. Ja Prantsusmaa... Alles nüüd mõistis ta, kui õnnelik oli olnud Prantsusmaal. Võib muidugi naeruvääristada prantslasi — nad on väiklasteks muutunud, ei liigu edasi, aga need on siiski kultuursed inimesed. Prantsusmaal pole seda mugavust, millega on harjunud sakslased, aga prantslastel on omad väärtuslikud omadused, nad on teravmeelsed, elegantsed, meeldivad läbikäimises. Pääsi aga — nad võtavad meid hästi vastu. Mimi valetas vististi, sinised laigud olid tal muust... Kogu aja jooksul võeti mind ainult üks kord halvasti vastu. Aga Dumas on ju kitsas eriteadlane, ta

on üle kuuekümnepa aasta vana, ta ei või mõista, et maailmas on kõik muutunud. Hea, et ma ei teatanud temast gestapole — sakslane peab olema suurmeelne. Pealegi on olemas kutsealane solidaarsus... Milleks seda meelde tuletada? Kui meeldiv oli Dijonis! Ja Mimi... Kui palju annaks ta ühe öö eest Mimi'ga! Kevadest saadik elab ta nagu munk... Hea oleks saada puhkust ja sõita kord Gerta juurde. Muidugi, praegu ei maksa sellest unistada, tarvis on võtta Moskva. Ja vaat mingisugune vilets jõgi...

Füürer ütles, et punaste peajõud on hävitatud; tema teab, mis ta kõneleb. Meie näeme ju ainult seda, mis meil nina all on. Üks asi on arusaamatu: mida kaugemale me läheme, seda raskem on... Prantsusmaal oli vastupidi, seltsimehed jutustasid, et algul katsusid prantslased vastu panna, tegid isegi vasturünnakuid. Meie polgul aga ei tulnud sõdidagi... Kust võtavad punased nii palju sõdureid? Krause ütleb, et neil pole automaate. Sellest pole kergem — tepivad kuulipildujatega... Mingisugused pöörased! Nad saavad ju aru, et nende mäng on kaotatud. Milleks siis vastu panna? Siit on ju Moskva üsna lähedal. Selge, et me sinna jõuame. Nead korraldavad hirmsad tapatalgud, ainult et saada kuu pikendust. Kui prantslased nägid, et kõik trumbid on meie käes, loovutasid nad partii, see on loomulik, nii talitab iga kultuurne mängija. Aga venelased on tõesti metslased, tarvitseb vaid vaadata nende teid...

Vene sõjakäigu esimestel päevadel oli Keller püüdnud taltsutada seltsimehi, kes tulistasid akendesse, lõhkusid ukse, lohistasid välja tütarlapsi: „Me peame neile näitama, mis on saksa suurmeelsus“. Ta isegi jagas lastele klaaskompvekke. Meenutades seda muigas ta. Gertal on

õigus: minul on parandamatu naiivsus. Tarvitseb vana-eidel nutma hakata või mõnel plikal naeratada, ja mina olen valmis tegema järjekordse rumaluse... Eile tapeti Kurt Schramm. See oli üliõpilane-filoloog. Temast oleks võinud saada maailmakuulus teadlane. Aga tema laskis maha asiaat, kes isegi ei tea, mis asi on ülikool. Klaaskompvekid... Ei, siin on vaja nuuti. Taltsutada neid, et nad ei toibuks!... Võib-olla viiekümne aasta pärast võib kõnelda nendega inimese moodi, mitte varem.

Aasta tagasi elas Keller muretult Dijonis; talle näis, et ta on kogenud sõdur — tal oli ju tulnud osa võtta tulevahetusest. Nüüd aga on ta tõesti rindesõdur. Kurt suri tema kätel. Mitte üksi Kurt — selle neetud jõe juures on nad kaotanud kolmandiku roodust. Eile leidis Keller endal täi; tal hakkas vastik, siis aga mõtles ta: see on nüüd tõeline sõda — verega, sõnnikuga, koledusega! Siin pole aega ega huvi Mimi jaoks... Võib-olla oli seltsimeestel õigus, kui nad vägistasiid vene tüdrukuid. Ega's pea neile ometi lilli annetama... Sõjal on omad seadused: tahad vahel kergendada südant, põletada, lõhkuda, kägistada. Gerta ei tunneks mind ära — olen metsistunud...

Roodus oli mitmesuguseid inimesi — küll talupoegi, kes kõnelesid morgenitest, väetusest, lehmade piimaannist, küll muusikaõpetaja, küll kommersant Hallest, küll üliõpilasi. Kellerile oli meeltnööda allohvitser Willi Weber, noormees õrna, peaaegu tütarlapseliku näoga ja paljukogenud sõduri karmide silmadega. Weberit oleks võinud nimetada ilusaks, kui poleks olnud kõrisõlme, mis paisus, kui Willi erutus. Roodus loeti Weberit julgeks meheks. Enne sõda oli ta õppinud Jenas ja üllatas Kellerit meeldivali oma paljulugenusega, tsiteeris Schopen-

hauerit, Chateaubriand'i, Dostojevskit, esitas peast terveid lehekülgi Nietzsche'st, seejuures polnud kuiv raamatukoi — armastas napsi võtta, nalja teha, puhkuse ajal seadis end kõige paremini sisse — Keller teadis, kui minna Weberiga, siis on alati kanake, rõõsk koor ja pehme voodi. Willile vaadates mõtles Keller: professor Dumas ei suuda meid mõista, siin ta on, uus rass — raamatuga sõdur, püssiga tark!

„Ma unistan ajast, millal sõda lõpeb,” tunnistas Keller oma noorele sõbrale. „Muidugi, et ehitada uus Euroopa, on vaja palju purustada. Aga saabub võidu päev... Me läheme tagasi oma raamatute juurde, oma perekondade juurde...”

Weber muigas:

„Teis on tugevad üheksateistkümnenda sajandi igandid. Keegi nimetas teda „rumalaks sajandiks” ja õigesti. Vabadus harimatuile, sallivuse kultus ja ühtlasi avalike majade kultus, unistused tagasihoidlikust jõukusest, patsifismi tallekesed, ühe sõnaga, lori, mädi. Meie oleme sündinud muu jaoks, see sajand saab olema saksa oma. Kuulge, Johann, ilma traagikata pole ei biograafiat ega rahva ajalugu. Kui hollandlased oskasid sõdida, oli neil Rembrandt. Mis aga on neil nüüd? Juust?... Minu isa oli enne mõisavalitseja, see on suur mõis, peaaegu Böömimaa piiril. Seal oli tiik karpkaladega. Mäletan — tuli Dresdenist ihtüoloog ja ütles, laske tiiki mõned havid, siis lähevad karbid suuremaks. Hädaohu puudumisest lähevad inimesed väikeseks. Prantslased ei tahtnud sõdida — läksid rasva. Kui soovite, me tegime neile head, võtsime rasvakese maha, võib-olla tuleb neil kabunatel meelde, et nad olid kunagi Gallia kuked. Te arvate, et venelased tahavad sõdida? Neid sunnitakse. Siin pole

ühitegi individuaalsust, nad on nagu see põld, kärvad igavuse kätte, arusaadav, et me neid peksame. Sõda pole meie jaoks katastroof, vaid inimvaimu kõrgeim avaldus."

Keller ei hakanud vaidlema. Tõsi, ta säilitas oma tagasihoidliku unistuse — majake, Gerta, kohv koorega, raamatud; kuid südames mõistis ta, et Weberil on õigus, see poisike oli väljendanud ajajärgu olemuse.

Neile anti päevake puhkust: polku tuli täiendust. Hall, märg külake. Vanaeitede ehmunud näod.

Sõdurid kuivatasid sineleid, küpsetasid kartuleid; laulsid lapsepõlvest tuttavaid laule. Oli soe, mugav. Weber oli kuskilt hankinud pudeli vene viina; nad jõid väikeste lonksude kaupa, et pikendada naudingut. Keller oli istudes tukkuma jäänud. Tema ees terendas Mimi. Küll on ikka põrguline, niisuguseid võib olla ainult Prantsusmaal!...

Äkki kilises klaas: keegi oli virutanud aknasse kivi. Kõik kargasid püsti, haarasid automaadid. Neetud maa, tuleb kogu aeg valvel olla! Weber jooksis välja — pimedusse, vihma kätte. Mõni minut hiljem tassis ta kohale linalaka poisi. See kärjus metsiku häälega. Lühikeseks põetud juuksed, kõrvalestad laiali, käed täis pindu — niisuguseid on palju Heidelbergiski, ainult seal on nad puhtamad...

Keegi ei mõistnud, mis poiss kõneleb, aga ta kõneles lakkamatult. Weberil muutusid silmad veel karmimaks; kaelal tuli nähtavale kõrisõlm. Ta hoidis poissi kõvasti kinni ja äkki — keegi polnud seda oodanud — lõi ta hooga peadpidi vastu ahju.

Keller pöördus kõrvale. See on siiski jõe! Sõdida lastega... Pärast meenus talle, kuidas suri Kurt. Ja kivi lendas ju otse üle Willi pea... Metslased! Neile ei saa

läheneda meie normidega. Ta palus Weberilt veel viina, jõi ja uinus kohe.

Kui ta ärkas, polnud poissi tares; seltsimehed ajasid habet, puhastasid jalatseid, keetsid kohvi; Willi luges Marcus Aureliuse „Mõtteid“.

Ja jälle põld, puude kõndid, pori. Krause ütles: „Kui me ei forsseeri seda narri jõge, siis saame teiste pilkealusteks. Meie pärast ei liigu teised edasi"... Weber vastas: „Enne ei olenenud see ainult meist, nüüd aga sai polk täienduse. Ma olen kindel, et homme me oleme teisel kaldal.“

Sakslased paisati veel kord tagasi. Naissanitar Varja sidus kurvalt ohates Ossipi kätt; miinikild oli tabanud pisut ülalpool küünarnukki. Ossip krimpsutas nägu, kuid katsus naeratada.

„Ma kardan, et luu on riivatud,“ kõneles Varja. „On tarvis saata teid sanitaarpataljoni.“

„Ei ole riivatud... Pealegi vasak käsi, see pole tähtis. Ja ära minna ei tohi, etendus on alles algamas. Üks võeti elusalt kinni. Häbematu — ronis jõkke... Te ärge minge ära — kohe tuuakse ta siia. Hea, et tõlk meie juurde toppama jäi...“

Esmakordselt saavad nad näha elusat sakslast, see huvitas kõiki. Ainult tõlk Zeldovitš, endine pedagoogilise instituudi üliõpilane, oli tusane. Ta saadeti siia nädal tagasi, et küsitella vange; kuid selgus, et vange pole, pääseda polgu komandopunkti oli aga võimatu. Zeldovitš ürustas oma tõlgikohused, istus püssiga ja vandus imeosavalt, muidugi vene keeles. Nüüd närvitses ta hoopis

rohkem kui pommituse all. Tema oli uurinud saksa luulet, diviisistaabis oli aga teda kohe hämmastatud: „Kuidas on saksa keeles rokaadtee? Tulelöö? Väeosade koostöö?” Selge, et niisuguseid sõnu polnud ta kohanud ei Schilleril ega Heinel.

Willi Weber nägi üsna hale välja — märg, näol hiiglasuur sinine laik (kui ta kinni püüti, oli ta katsunud lahti rabelda). Ta vaatas kõigile altkulmu; tema silmad säilitasid karmust, isegi kõrkust, kuid rutulisuses, millega ta pöördus kord ühe, kord teise poole, selles, kuidas ta kuulatas arusaamatut kõnet, oli midagi palavikulist.

Ossip ütles Zeldovitšile:

„Küsi, missugusest väeosast?”

Vastuse asemel hüüdis Weber:

„Punaarmee on purustatud. Teie kindralid annavad alla. Ma panen teile ette alla anda. Füüreri nimel... Me ei puuduta kedagi.”

Zeldovitš sattus segadusse: teised ei usu, ütlevad — sa ei tunne keelt...

„Seltsimees komissar, vang räägib kurat teab mis.”

„Aga sina tõlgi.”

Zeldovitš tõlkis — sõna-sõnalt. Ossip vaatas rangelt Weberile.

„Kui ta kavatseb teotada Punaarmee au, siis pole tal enam kaua elada.”

Need sõnad meeldisid Zeldovitšile, ta ütles Weberile: „Teil pole enam kaua elada.”

Weber sulges silmad. Tema pikal kaelal hakkas liikuma kõrisõlm. Nägu kattus higiga. Ta tahtis midagi öelda, aga kõrist tuli ainult tumedaid käginaid. Siis avas ta pooleldi silmad, vaatas hirmuga Ossipile ja hüüdis:

„Pole vaja mind maha lasta! Ma olen sõjateenistus-

kohuslane. Ma täitsin käsku. Ma olen üliõpilane. Mul on ema Jenas...”

Ossip krimpsutas põlastavalt nägu.

„Ütle, et keegi ei kavatse teda maha lasta. Peab käituma viisakalt, siin pole tal „füürer”, vaid inimesed. Missugusest polgust?”

Weber ajas end sõjaväeliselt sirgu; ta vastas põhjalikult — Zeldovitš ei jõudnud tõlkida. Kui ülekuulamine lõppes, astus Ossipi juurde Gorjuntsev:

„Seltsimees komissar, lubage rästikule lõpp teha?”

„Ei või, see on vang. Ära kurvasta, küll saad nendega veel lahingus kokku... See aga tuleb viia komandopunkti. Allohvitser, ja pealegi lobiseja. Seal kuulatakse ta paremini üle. Võta tõlk kaasa ja minge roomates... Kahekesi viitegi ta kohale. Ainult vaata sa — elusalt kohale viia. Arusaadav?”

Nad jõudsid külakesse, kus asetses polgu komandopunkt. Zeldovitš läks oma ruumi. Adjutant ütles Gorjuntsevile, et majoril on tegemist, tuleb oodata. Gorjuntsev istus palgile, näitas sakslasele: istu. Ja kuigi Weber vene keelt ei mõistnud, tõendas talle Gorjuntsev:

„Sa oled rästik, päris rästik! No mis te meie juurde tikkusite? Uh, punaselõustaline!... Kas sul oli kodus halb või? Parasiit! Tulid, põletavad taresid, piinavad inimesi. Mina ei puutu sind, ära karda... Komissar on meil arusaaja. Ainult ühte ütlen ma sulle — oled kõige viimase murekurjus!...”

Gorjuntsev võttis välja ajalehe, tubakapusara mahorkaga, tegi suitsu. Siis andis tubakapusara Weberile.

„Suitseta, parasiit. Mina tapaksin teid kõiki maha... Aga kui sa elama pead, tähendab, võid ka suitsetada. Ehkki parasiit, aga on himu... Suitseta, öeldakse sulle.”

Weber hakkas lækastama harjumatus kangest suitsust, aga muutus kohe lõbusamaks: ta sai aru, et jääb ellu, ja mitte millelegi mõeldes naeratas kingitud elule.

Ossip aga võttis ette kirjutada Klavale. Kaua istus ta puhta lehe juures, lõpuks kirjutas: „Kallis seltsimees ja sõber Klava! Ivan Aleksejevits kõneles mulle palju teist, ma tean, missugune süda teil on. Võtke jõud kokku, Klava...” Ta pani sule kõrvale — ei tule nagu välja. Seda oskavad ju ainult kirjanikud... Võib-olla paluda Zarubinit?...

Jooksis kohale Petritski:

„On olemas side. Kutsub välja major Krapivtsev... Sakslased aga tikuvad uuesti, näe, missugune tulevärk...”

Ossip haaras toru.

„Mina ise. Tõlk jutustas vist... Peaasi, laskemoon. Sakslaste kohta küsite? Praegu hakkavad uuesti tikkuma. Ma ei kuule... Meie?... Meil pole viga, ootame...”

12

Pommivarjendis oli umbne. Tuhm lambike valgustas vaevalt suurt käikudega, urgastega keldrit, mis oli inimesi tungil täis. Uhed magasid, teised vaevlesid, haigutasid kramplikult, kuulatasid plahvatuste müra. Keegi vanaeit süleles kirglikult määratu suurt kompsu. Rase naine nuttis suure häälega. Niina Georgijevna rahustas teda:

„Te ärge kartke. Need pole pommid, need on meie seniitkahurid...”

Keegi vilistas:

„Küll on aga lähedal!”

Naine hakkas veel ägedamini nutma. Niina Georgijevna ei andnud alla:

„Ma kinnitan teile, et need on seniitkahurid. Pole vaja erutada, kohe antakse lõppsignaal.”

Ta võttis naise ümbert kinni, ja see jäi vaikseks.

Niisugustel silmapilkudel tundis Niina Georgijevna suurt hingelist rahu. Hiljaaegu enne sõda oli Olga naerdes ütelnud Sergeile: „Ema on nagu Lermontovi puri — otsib tormi”... Niina Georgijevna elu oli, varajane noorus maha arvatud, kujunenud teisiti, kui ta oleks tahtnud. Kodusõja-aastail oli ta aheldatud haige mehe külge, kes külmas toas lamades kirjutas briti imperialismist. Niina Georgijevnale näis siis, et elu möödub kõrvalt. Pärast oli mure, punane surnulaudis, kõned, pisiasjad, mis igapäev meenutasid kaotust — äranäritud paberossi-plits, ajaleheväljalõiked, vanad kirjad. Niina Georgijevnat valdasid mured laste pärast — kord saavad Oljale, kord varustada Vasja pioneerilaagrisse minekuks, kord on Sergeil küünarnukid läbi... Tõsi, oli töö, — kool, instituut, parteikoosolekud, kõned viisaastakuist, Serjoža jutustused, kuid sellest oli talle vähe — oleks tahtnud ära anda kõik. Ja vaat nüüd oli ta unustanud üksildaste õhtute igavuse, igavesed kahtlused (kas mind, haiget, vana, on kellelegi vaja?), ta elas Moskva elu. Ta tuli rajoonikomiteesse nagu sõdur komandopunkti: ootas käsku. Kus ta iganes oli — varjendis, vaksalis, haiglas, kõikjal toetas ta inimesi, nakatades neid oma kindlusega.

Vahel keset ööd oleks ta tahtnud, et keegi oleks toetanud teda: Vasjalt polnud teateid sõja algusest saadik. Tihti sundis Niina Georgijevna Natašat kordama jutust sellest, kuidas ta oli lahkunud Vasjast Minskis. Räägitakse, et metsades on suured salgad... Aga võib-olla

on tapetud? ... Nüüd on ka Serjoža ära sõitnud, kirjutab harva, kinnitab, et ta on tagalas, rahustab... Niina Georgijevna katsus endale mõistust pähe panna: post töötab halvasti, veetakse haavatuid, mürske, põgenikke — ei saa hoolitseda kirjade eest. Lähevad vist kaotsi... Vasja aga pole iial armastanud kirjutada. Kui läheb kergemaks, siis kirjutab... Serjoža oli kirjutanud septembris... Kuid kõiki võis Niina Georgijevna rahustada, ainult mitte ennast. Ta nägi hirmsaid unenägusid. Laev uppus, pardal oli Vasja. Serjoža lebas tapetuna mingisuguse võõra linna väljakul. Niina Georgijevna ärkas õudusega, jõi vett, pärast hurjutas ennast: ta on täitsa käest ära, närvid... Minskis — meri! ... Serjoža on veel tagalas — nad formeeruvad alles... Ja ometi valutab süda. Siis aga läks ta teiste juurde ja unustas oma valu.

Varem puutus ta tihti kokku miniatraga. „Kumb meeldib sulle rohkem — Valja või Nataša?” küsis kord Olga. Niina Georgijevna ei suutnud vastata. Erinevalt armastas ta neid. Valjaga võis ta kõnelda kunstist, raamatutest, unistustest. Niina Georgijevna mõistis Serjoža valikut: Valja on peen, õrn, niisugust kohtad harva. Nataša aga oli tema jaoks laps, ta poputas teda, nagu oli varem poputanud Oljat. Natašat haavas see pisut, kuid ta mõtles: vanainimesele meeldib see, olgu... Esimesena sõitis ära Valja — juba augustis. Nataša registreeris end kursusele, tahtis saada sanitariks. Ta saadeti Rjazani. Niina Georgijevna andis talle tee peale kaasa šokolaadi, küpsiseid, õhkas: „Liiga laps oled sa”...

Kohale jäi Olga. Aga nagu alati, oli nende vahel mittemõistmise sein. Olga kõneles toidukaartidest, tagavaradest, jutustas, et keegi oli õnnitelnud Labazovit:

„suurepärane juhtkiri”... Võib-olla kõneles ta seda, et juhtida ema kõrvale nukraist mõtteist; kuid Niina Georgijevna kortsutas kulmu: millele Olja mõtleb!

Niina Georgijevna ei tundnud Moskvat ära; mure polnud mitte ainult nägudel, oli kividelgi. Palju hooneid moondati kaitsevärvimisega: nad kattusid pahaendelise lõõvega; umbseintel löid rohetama mürgised puud; nende nägemisest kiskus süda kokku. Väljakuile kerkis muinasjutulisi präänikmaju. Kirju looriga kattis näo Moskva jõgi. Eriti teravalt tundis Niina Georgijevna selle maskeraadi traagilisust, kui üks mudilane hakkas lõbusalt vadistama: „Ema, maja peal on kuusk, külmataat tuleb,” ja vastuseks hakkas ema nutma.

Tänavad olid rahvarohked, rahutud. Naised tassisid kompe, pakke, kohvreid. Vaksalite juures ei vaibunud rahvatung. Öhtu eel kerkisid pikkamisi halli madalasse taevasse valaskaladega sarnanevad aerostaadid; metroo sissekäigu juures tungles rahvas. Ööd olid mustad ja kärarikkad: sireenid, seniitkahurid, pommid. Mõne sooja päeva järel saabus varajane talv. Levis ärevaid kuuldusi Orjoli, Vjazma, Mtsenski kohta. Moskva oli ammu unustanud rahuaja rahulikkuse ega olnud veel leidnud teist, sõdurirahulikkust. Igal pool kõneldi evakueerimisest. Paljud majad olid tühjaks jäänud. Ära olid sõitnud ka Niina Georgijevna naabrid.

Tuli Olga:

„Võid õnnitella, meid evakueeritakse.”

Ta oli erakordselt erutatud. Niina Georgijevna hakkas teda rahustama.

„Seda teevad nad hästi, niisugune ajaleht on praegu vajalikum sügavas tagalas. Aga sina ära kurvasta, Olja, Moskvat nad ei võta, ma olen selles veendunud.”

„Ka mina arvan nii. Sakslased teatasid raadio kaudu, et kahekümnendal on nad Punasel väljakul, aga see on tüüpiline kelkimine. Serjožalt pole midagi?”

„Ei.”

„Ema, aga kas sina oled ikkagi otsustanud jääda? Minu arvates on see lapsikus...”

„Kuni öeldakse... Siin on nüüd palju tööd.”

„Ma arvan, et ka sind saadetakse ära. Tead, sinu aastais... Aga sul on hea — vähe asju. Ma ei tea kohe, mis teha, jubedalt palju asju, võtta ei saa, aga jätta on kahju — tassitakse laiali.”

Ja jälle tundis Niina Georgijevna võõrastust, peaaegu vaenulikkust. Niisugusel ajal mõtleb Olja kolile!

Olga haavus: ema arvab, et mina kannatan vähem kui tema. Rumal! Nagu poleks mina nõukogude inimene. Aga asju on kahju maha jätta.

Nad lahkusid külmalt, nagu võõrad.

Kaks päeva hiljem öeldi Niina Georgijevnale: „On tarvis evakueerida üht rühma lapsi — vanemad jäävad siia. Teie saate juba hakkama”...

Viimast korda läks Niina Georgijevna mööda Moskva tänavaid, pikkamisi astus ta märja lume all ja naeratas nukralt. Vaat selles majas elas ta, kui ta areteeriti. Fuli politseirajooni-ülem, trampis saabastega, vaatles kaua ülesvõtet — gümnaasiumiõpilaste rühm, ütles „lisame juurde”... Viimasel ajal meenusid talle kauged aastad. Ta nägi selgesti seltsimehi pörandaalusest, konspiratiivkortereid, hektograafi, proklamatsioone, vanglakambrit, punajuukselist rittmeistrit, kes teda üle kuulas, kõrtsi poola alevikus, ajalehepakke... Nagu oleks see eile olnud! Kõik järgnev aga oli kaetud uduga. Võib-olla oli see seletatav eaga — vananedes meenutavad inimesed selge-

mini lapsepõlve ja esimest noorust kui küpse iga. Aga võib-olla oli arenevate sündmuste dramaatilisus erutanud Niina Georgijevna hinge ja temas oli elustunud ammuste aastate rahutu tütarlaps.

Talle meenus praegu, kuidas teda oli võetud vastu bolševistlikku organisatsiooni. Seltsimees Jegor oli vaadanud umbusklikult (Niina Georgijevnale näis, et ta näeb läbi): „Kas te ei löö kartma?”... Tema oli vastanud: „Ei.” Butörki's oli nukker olla; kuuldes trammi kauget kõlistamist õhkas ta: kui hea on vabaduses! Seal pühitsevad tuvidki midagi... Nüüd tundis ta isegi Butörki vastu hellust. Valus on ära sõita... Kuid seltsimehed teavad... Igaüks peab olema omal kohal.

Ja nüüd siis — poolpime vaksal. Pommitus. Pikad eselonid. Midagi pole näha... Ta hüüdis laste nimesid: äkki kaotan ära?... Miks saadetakse öösel? Arvatavasti lennukite pärast. Kakskümmend kuus. Vanem, Veera on neljateistkümne aastane, noorim, Vasja kaheksane. Kõik on koos. Tema kõrval on Vasja.

Mis teeb Vasja? Nelja kuu jooksul pole ta kordagi kirjutanud. Nüüd ei maksa oodatagi. Kuhu ta kirjutab? Nataša on ka ära sõitnud... Pole vaja ainult mõtelda — kõigil on mure...

Valgenes. Rong seisis sõlmjaamas. Niina Georgijevna väljus, et suitsetada. Ta nägi kümneid eselone. Platvorme autodega; ka autod olid muutunud põgenikeks... Kaubavagunites perekonnad, teekannud, mähkmed — Kurskist, Orjolist, Kalininist... Sõidavad kaks nädalat... Hiigla-mesipuu on segi pööratud — lähevad kuhugi ära linn linna järel, tehased, koolid. Siin on talupojakirste, maale, loomakarju, arhiive, arusaamatuid keerulisi aparate. Laaditi pommide all, tule all...

Ja sajab paksu lund... Niina Georgijevnal hakkas hirm: kui suur oligi kindelolek, miski värahtas temas. Teda hõikas masinist:

„Seltsimees, kas ei leidu teil paberossi?”

Ta tõmbas ahnelt suitsu sisse.

„Nüüd läks lahendamaks. Kuuskümmend tundi pole maganud — näe, missugune rong...”

Silmad olid tal väsimusest punased, kuid rahulikud. Elatanud, minu vanusekaaslane... Ja Niina Georgijevnal hakkas häbi oma hetkelise nõrkuse pärast: kas siis niisuguste inimestega lähed hukka?

Ta sai lastega kiiresti sõbraks, teadis igaühe lugu. Vasjal on isa tankist, ema töötab Keskjaamas. Olegi isa on lendur, ema sanitar. Vasja jutustas: „Isa kõneles: „Mina hakkan rullima,” aga ema ütles: „Mina ei saa aru”... Varja ütles: „Isa on sõjas ega kirjuta kirju”... Niina Georgijevna vastas kähku: „Varsti kirjutab. Neil pole nüüd aega selleks”...

Uhes jaamas taheti vagun arusaamatuse tõttu lahti haakida:

„Tarvis läbi lasta vagun väärtesemetega.”

Erutudes hüüdis Niina Georgijevna:

„Aga siin on lapsed! Või ei tea teie, et see on kullafond?”

Pärast tegi see talle endale nalja: oraator!... Aga kas pole tõsi? Raiusime metsi, tegime teid, ehitasime linnu. Ja polnud meil „kullapalavikku”. Teine palavik — inimlik... Vaat need kasvavad suureks, ehitavad. Ja mitte ainult tehaseid... Muidugi on vaja, et oleksid majad, jalatsid, autod. Kuid sellest on vähe, inimene igatseb hämmastust, muusikat, õnne. Kes siis võib seda luua? Ainult inimesed. Mina ei saa näha, nüüd on selge, et

tuleb täiendada, parandada. Aga need siin saavad võib-olla näha...

Tema meel läks nukraks, et pole kõrval Serjožat, pole kellelegi jutustada kõige tähtsamast. Lapsed magasid. Pime suvitussvagon oli täidetud rahuliku hingamisega. Niina Georgijevna võttis sakvuajaažist küünlajupi, blokknoodi, hakkas kirjutama. Ta jutustas Sergeile viimastest päevadest Moskvast, äkilisest ärasõidust, kirjutas, kuidas närvitseb, et pole midagi teada Vasjast. Valjalt oli tulnud kaart, ta on end hästi sisse seadnud — on soe tuba... Siis andus Niina Georgijevna oma mõtteile: „Serjoženka, ma mõtlen nüüd sageli surmale, sa ära muretse, ma olen terve, aga inimesed on alati sellele mõtelnud, püüdnud kuidagi lahendada, teadus — võitluse abil haiguste vastu, veel nii- ja niipalju aastaid kingitud elu, kristlased — illusiooniga isiklikust ülestõusmisest surnuist, kaunis legend, aga kui palju on temas lapselikku piiratust — ärgata ellu igaviku jaoks mälestusega viiekümnest äraelatud aastast, panteistid nõustusid lahustuma anonüümses kaoses. Ma vaatan lastele, ja mulle näib, et surematus on tõesti olemas — inimestes, pole tähtis, kas on need sinu lapsed või võõrad, see surematus on mõtete, tunnete pikenduses, nende arenemises, tõusus”...

Endiselt rahulikult hingasid lapsed, rahulikult koputlesid rattad. Niina Georgijevna kortsutas täiskirjutatud lehekeseid äkki kokku. Ta kustutas küünlajupi; katsus uinuda, aga uni ei tulnud; siis avas ta silmad, ja vaadates aknakese tumedasse hägusse hakkas kannatlikult ootama hilist koitu.

Kolm kuud veetis Sergei palavikus: ei teadnud, kas saadetakse ta rindele. Ta kippus sinna kogu oma loomuse karsitu kirglikkusega. Niina Georgijevna kõneles: „Sa ei kuulagi mind... Nagu kuutõbine...” Kui Valja ära sõitis, ei ütelnud Sergei talle lahkete sõna. Valja nuttis rongis terve öö läbi: ta ei armasta mind, tean, et ei armasta... Sergei aga, olles toibunud, kirus ennast: kuidas ma siis Valjaga jumalaga ei jätnud? Nüüd ütled „nägemiseni” — ega usu, et enam kokku saad...

Viimaks määrati Sergei kohale. Sapööripataljon formeerus väikeses Volga-äärses linnakeses. Näis, et siia polnud veel ulatunud kauge kõue kärgatused. Kaubeldi meega, õuntega, hapukoorega, pekseti rahulikult keelt. Selle rahu mõjul muutus Sergei veel rahutumaks. Pärast tööd piinles ta, ei võinud ei lugeda ega vestelda seltsimeestega. Lõbus, seltsiv, sulgus ta endasse. Sõjateated olid ikka hirksamad ja hirksamad. Lähimurre Moskva poole... Sakslased Odessas... Harkovis... Donbassis... Krimmis... Sergei vaatas ahnelt kaardile, nagu ootaks sellelt vastust — mis on juhtunud?...

Ükskord ütles seltsimees:

„No küll on ikka määratu jõud!... Vaat sina olid Prantsusmaal, kuidas seal oli?”

Sergei vastas:

„Ei tea, mina tulin sealt enne sõda ära.”

Hiljem tegi ta endale etteheiteid: küll ma olen meeleskindlusetu!... Kui õmeti rutem saadetakse rindele! Kõige hirksam on, kui vaatad kõrvalt...

Tal oli õnne: ta nägi läbisõidul Moskvat. Sadas märga lund, päev oli hall, udune. Karmilt kõlasid komandandi-

patrullide sammud, karmilt vaatasid vattkuubedes tütarlapsed. Tänavad olid läbi lõigatud barrikaadidest, kivitankitõkkeist, siilidest. Sergei läks ja naeratas ähmaselt: Moskvat nad ei võta!

Punasel väljakul nägi ta Stalinit. Seisab sinelis, sirmita mütsis, aga on ju külm... Rahulik, ja ütles rahulikult: „Saksamaa peab lõhki minema...”

Sergeile meenus, kuidas ta oli piinelnud, ja tal hakkas häbi. Prantsusmaa?... Jah, seal jooksid kõik laiali — vabariigi presidendist kuni komandörideni, kõik lagunes koost. Stalin aga on kohal. Ja paraadi korraldasid, nagu iga aasta. Kas see pole parim vastus? Muidugi, neil on palju tanke. Kuid inimene võib tanki õhku lasta, võib tanki teha. Aga inimesed on meil.

Kümneid kordi jutustas ta rindel: „Jah, jah, seisis tribüünil. Igas sõnas tundub kindelolek. Moskva on sõjailmeline, suurtükimürin, pommitamine. Sellest üksi, et seal on Stalin, piisab. Iialgi ei võeta Moskvat, iialgi!...”

Varem mõtles ta sageli: miks pole ma tankist, artilleerist, nagu Vasja? Ja ka jalaväes on parem... Lugeda, kuidas teised lähevad tule alla, rammivad vaenlast, ise aga sörkida taga, ehitada sildu, mineerida... Mitte auahnus ei kõnelnud temas, vaid romantika, mitte asjata ei usaldanud talle oma hinge Niina Georgijevna.

Ja nüüd on ta rindel. Tema ees on kaart: see on hoopis suurem sellest, mida ta vaatas kuu aega tagasi, ei ole sin ei Krimmi, ega Leningradi, tähtsaim linn — Naro-Pominsk, on märgitud iga künkake, ja iga künkake on talle praegu tähtsam kui kõik sõjateated. Ainult üks kord, vaadates kaardile, mõtles Sergei: kurat neid võtaks, need on ju Moskva lähised, suvilad, kuhu nad on jõudnud!... Ja kaldus kohe kõrvale: vaat kus on ideaalne

kaitsejoon... On olemas kindel abinõu suure mure vastu: elu üksikasjad, hoolas töö, igapäevane, igatunnine pingutus. Sergei mõistis, et tema tegevuses on peaasi kannatlikkus; avameelsuse silmapilgul ütles ta oma komissarile Zoninile: „Meie oleme sipelgad, tõelised sipelgad. Teised lendavad, sõidavad, meie aga roomame. On raod, on sipelgapesad... Sõja jaoks on kasulik, teatri jaoks ei kõlba — näidendit ei kirjutata. Aga meile sinuga? Räbal, aga ütle mis tahad, kaasakiskuv”... Ta muutus lõbusamaks, vabadel tundidel vestles kaua seltsimeestega; hakkas sarnanema endise Sergeiga; ainult silmad olid muutunud — vaatasid rangemalt, rahulikumalt; ta märkas seda, kui ajas habet — naljakas, kui vanaks olen jäänud!...

Tema kirjad Valjale olid täis õrnust, kuid Valjale meenus lahkumise külmus, ja talle näis: miski puudub kirjades — tuli, võib-olla kirg.

Sõda näis Sergeile karmi, raske asjana. Lund oli palju, ei pääsenud läbi, ja sageli liikusid nad väljaspool teed. Külma kõvenes; kõik rõõmustasid selle üle — kuidas tundub sakslastele! Aga polnud kerge ööbida metsas; näis, et külm ulatub südamesse, hing jäi kinni. Kõvakstõmbunud lambanahksed kasukad aga näisid soomusrüüna. Sõnad muutusid suust välja tulles raskeks auruks, ja vastumeelselt, pikkamisi tõusis see aur madala taeva poole, mis sarnanes vana vati kihiga. Nad roomasid lumel, vajusid lumme. Sõrmed ei tahtnud painduda. Teeäärtel vedeles põlenud autode keresid, hobuste korjuseid. Sõdurid läksid hanereas. Üle nende peade lendas algul „raam“, siis „Junkersid“, „Messerid“, „Focked“; kõrvetatud lumele jäid mustad laigud ja tillukesed leht-rid — veri tardus kiiresti. Minki vaikides, ei lauldud,

kõneldi vähe. Nagu raske tsehhi töölised pingutasid end suurtükiväelased. Sideväelased seadsid tule all kohale juhtmeid. Kähiseva häälega tütarlapsed kordasid lakkamatult mõttetu sõnu: „reseed“, „komeet“. Sergei astus sanitaarpataljoni sisse; üleni verd täispritsitud kirurg hüüdis „ei tohi“; ta saagis maha jalgu, lõikas lõhki kõhtusid; kanti üht teise järel; just praegu oli ta tõmmanud välja kubemest pommikillu autojuhil, kes vedas konserve. Suri luurajaid, diviisiajalehe ladujaid, miinipildureid, leibureid, lendureid, meditsiinõdesid. Selles oli määratu pingutus, vaev eelnes surmale ja järgnes temale — raske oli ka mätta, läbikülmunud maa ei andnud järele.

Sergei töötas nagu enne sõda, ägedalt, rahuldumata määratuga, mõtles midagi välja, kirjutas üles, joonestas. Kui ta hakkas kõnelema major Fomitšenkoga pette-ehitistest, pani see kätega vehkima. Sergei mõtles: Beltševide on ka siin... Ta ei jäänud rahule, sõitis diviisistaapi polkovnik Gluhhovi juurde.

„Major Fomitšenko kõneles, et nad ei suuda avastada vastase suurtükke ja miinipildujaid — sakslastel on lumevallid, nad on end hästi moondanud. Ma panin talle ette, aga tema ei kiitnud heaks... Lubage ette kanda? Viis-kuus pette-ehitist lumest. Laskeavauste asemele paneme lauad, lume valame veega üle... Meie sapöörid võivad teha seda öö jooksul...”

„Ja mis siis edasi?”

„Nad reedavad oma kahurid, miinipildujad.”

„Miks?”

Osutus, et polkovnik polnud kuulanud Sergeid. Tuli seletada kõik uuesti algusest peale. Nüüd kõneles ta teisele — nagu akadeemias. Polkovnik vaatas temale imetusega — näib, et intelligentne inimene... Ta küsis Ser-

geilt, missuguse instituudi ta on lõpetanud, kus on töötanud enne sõda. Saanud teada, et Sergei oli viibinud Pariisis, ütles polkovnik:

„Lõunastate minu juures. Jah, jah!... Jutustage õige, mis Paabel neil on?...”

Ära minnes küsis Sergei:

„Seltsimees polkovnik, lubate alustada?”

„Alustage. Ma ei usu, et te neid tüsate. Nendel on iga leitnandike seda teadust õppinud. Aga koha olete märkinud sobiva. Kahju see igatahes ei tee...”

Kaks päeva tulistasid sakslased „kujusid”, nagu kõneles Sergei. Ta säras: isegi Fomitšenko tunnistas ju: „vahva”... Meie suurtükivägi hävitas neli saksa suurtükki.

Sattus vaikne päev. Kõneldi, et sakslased tahavad Moskva ümber haarata — tungivad Dmitrovi peale. Sergei mängis Zoniniga malet, võitis kaks partiid. Öösel tulistati aeg-ajalt kuskil.

Kõik juhtus ootamatult. Hommikul toodi posti. Haigutades ütles Zonin: „Moskvas mängitakse „Traviat” — filiaalis”... Helistati diviisist: saata kaks rühma — uus komandopunkt. Ja äkki pole sidet. Tee on sakslaste poolt läbi lõigatud — nad on murdnud läbi jaama poole, on edasi tunginud päeva jooksul kaheksa kilomeetrit.

„Siia tulevad!...”

Sergei ei uskunud algul, aga varsti kuulis raginat. Ta üllatas Zoninit rahuga — aeglaselt, peaaegu laisalt ütles ta:

„Õieti on insenerivägede ülesanne natuke teine. Kuid arvesse võttes asjaolusid... Uhe sõnaga, peab läbi tungima külavaheteele.”

Ta lõi lahti kaardi.

Lahing oli lühike. Neil lõi tee läbi sada saksa automaaturit. Taanduda oli võimatu: taga on sakslased. Sergei karjus midagi, ta ei mäletanud pärast, mida. Nad kaotasid kuusteist meest. Zonin kinnitas, nagu oleksid sakslased kaotanud veel rohkem; siis aga polnud aega lugeda. Nad jõudsid välja külavaheteele.

Järgmisel päeval õnnitles polkovnik Gluhhov Sergeid:

„Tubli, et te pead ei kaotanud. Ilme on teil nii-ütelda eraisiku oma, aga tegutsete meelegi kindlalt...”

Sergei vastas:

„Seltsimees polkovnik, sakslased tulid mööda vasaku naabri kiviteed, meie polnud seal mineerinud.”

Lahing külavahetee juures oli temale juhus, aga vaat miks polnud kivitee mineeritud — see on teine asi: nemad on ju ikkagi sapöörid...

Läks korda natuke magada. Siis kirjutas Sergei Valjale. Hetkeks käis tal läbi pea nagu lumetolm: automaaturite ahelik... Jalad jäävad kinni... Seleznev aga karjus „ma suren”... Võib-olla sellepärast ei sarnanenud kiri teistega, temas tuksus elus tunne, mälestus kevadõhtust, ähmane igatsus õnne järele.

Lugenud selle kirja läbi, sosistas Valja: „Ma olen nii õnnelik, nii õnnelik”, pisarad aga jooksid silmist; esmakordselt hakkas tal hirm, talumatu hirm — äkki tapetakse Sergei?...

Sergei astus sõdurite juurde. Üks laulis, sattunud lõbusasse tuju:

Hans keerleb, tiirleb lume peal,

Sinine üleni, kõssi end veab...

Sergei naeris.

„Kust sa tead, et Hans? Aga kui on Karl?”

Juurde jooksis Homenko:

„Fritz, seltsimees kapten, ainult Fritz. Ka lehes on trükitud...”

„Olgu Fritz... Peaasi — kõssi end veab.”

Sergei ei kuulanud enam sõnu, viis aga oli nukker, nagu keerleks karussell, ja vihma-eesriide taga vilksatavad ähmased tuled... Kus see oli? Pariisis, Mado'ga. Kui pikk elu on seljataga, vanded, eksimused, armastus, udu! Keerleb, tiirleb... Sergei meel oli põhjusetult nukker; ta rõõmustas, kui Zonin hõikas teda:

„Lähme tööle.”

14

Mado ei lahkunud nüüd Sergeist. Siin sulas kõik ühte: mälestused lühikesest naiseõnnest, esimene armastus ja tema jaoks uued mõtted. Sergei oli tähtsuselt kasvanud, saanud eluks; Mado'le näis, et temast kõnelevad kõik. Ja ta jäi omaseks, lähedaseks, teda oli Mado suudelnud nende plataanide all...

Nüüd istuvad pingil sakslased. Uhel on tore nägu, naeratab... Parem tehku grimasse, ähvardagu!

Mado meenutas pimedat äikeseööd, millal Louis uttas purjeka juurde. Tema nägi kohe... Võib-olla, seisis ta kindlamini maa peal. Millest mina elasin? Sõnade mangu, karusselli tuledest. Aga karussell ei keerle ammu enam... Ka Sergeid ma pigem tundsin kui mõistsin. Armastasin, see on tõsi... Kõik kõnelevad — „imelik, kuidas venelased vastu peavad”. Sakslased kirjutavad, et ei oodanud... Mina tean, miks... Sergei võis naljatada, naeratada, unistada, ja äkki... Professor Dumas ütles, et nad on rauast, pole tõsi, nad oskavad olla raudsed.

Mado jälgis ahnelt iga kuuldust. Sündmused idas erutasid kõiki. Lancier algul rõõmustas: „Sakslased

alandavad nüüd tooni, Venemaa on liiga suur tükk, võib endale kergesti kurku tõmmata.” Aga tarvitses sakslastel teatada, et nad on hõivanud Smolenski, kui Lancier pani kisendama: „Ma ütlesin, et venelastest saavad nad veel kiiremini jagu kui meist. Nad on Smolenskis! (Kus Smolensk asub, seda ta ei teadnud, aga see nimi oli talle kooliaastaist meelde jäänud.) Kindlasti süttib homme Moskva põlema...” Bertie oli tagasihoidlik, kriipsutas alla sõjakäigu raskusi, teede puudumist, „punaste” vahvust: „Muidugi saavad sakslased neist jagu, kuid mitte nii pea”... Professor Dumas kuulas kolm korda päevas Londoni saateid; ta võttis Mado'd vastu uudistega: „Sakslastel on kuulmatud kaotused!... Ma kirjutasin kuskile üles, mitu diviisi nad on kaotanud, ainult ei mäleta kuhu. Summutavad, aga võib aru saada... Venelased lasevad ühes endaga tanke õhku, uskumatu!...” Marie kõneles: „Minu oma on lõbusamaks muutunud, jõi eile, lõi minuga kokku, lõi pudeliga kokku, ütles — neid notitakse nagu põldpüüsid...”

Mado ei vältinud enam inimesi; ta käis sageli Dumas' juures, doktor Morilot' juures, Léontine'i juures; peaaegu iga päev jooksis ta kord Sambat' juurde sisse. Sambat seisis alatasa molberti ees ja vandus — halb valgustus, sakslased on ära tüüdanud, tubakat pole... Hiljuti leidis Mado ta erakordselt lõbusana.

„Mina nende ajalehti ei loe. Raadiot mul pole. Võib-olla arvate teie, et ma olen kõigest eraldunud? Minul on oma informatsioon... Eile astusin sisse kohvikusse nurgal. Istuvad sakslased... Mina seisan leti juures ja vaatan: paksud teised. Üks tellis konjakit, jõi ühe sõõmuga ära ja hakkas nutma — sõna otseses mõttes, pisarad tilkusid: „Saadetakse tapale Venemaale”... Kas saate

aru, Mado, mis tähendab viia niisugune orikas pisarateni? Ainult venelased suudavad seda. Kahju, et Nivelles'i polnud. Ta rääkis mulle kevadel: „Tugevad isiksused, Siegfriedid”... Tema Siegfried aga tõinas nagu vasikas...”

Ta võttis plekktoosist mõned kõrvalepandud suitsukonid, keeras plotski, hakkas suitsetama.

„Mado, ma mõtlen nüüd sageli teie vene sõbrale...”

Ütles ja taipas äkki — vist on taktitu... Kuid Mado naeratas:

„Mina ka...”

Vahel küsis ta endalt, mis on Sergeiga? See on ju hirmus sõda... Ja vastas kohe: on elus, muidugi elus, ma tunnen seda! Teda ei võidagi tappa...

Ta elas edasi inimese majas, keda vihkas. Mõned muigasid: „Ikkagi klammerdub raha külge”... Lancier rahustas ennast: „Paljugi mis lahkkelid võivad olla? Mado on uhke, kui ta pole Bertie'd maha jätnud, tähendab, ta jumaldab teda”... See oli suvel, kui Mado oli vaevalt-vaevalt toibunud. Ta ei tahtnud mõelda oma elule, mis sarnanes laastatud, poolpurustatud majaga. Kui ta vahel küsis endalt, mis nüüd teha, siis ei mõtelnud ta mitte ümberkolimisele, mitte sellele, kuidas muuta olemasolu kesta, ta oleks tahtnud tormata esimese vahtu-leva sakslase kallale või minna gestaposse, ütelda: „Võite mind piinata, mina ei reeda kedagi — ma ei tea ju midagi, pole kellegagi seotud...” Ta mõistis, et see on lapsikus, läks mööda tänavat ja unistas — äkki kohtan ma Josette'i?... Talle näis, et leida Josette — see on väljapääs, tee kaotatud puhtusele, vabanemine.

Iga päev lõunalauas kohtas Bertie seda naist, kes oli ta hüljanud. Ta ei suutnud ikka veel terveneda oma tundmusest, sattus segadusse, kui Mado vaatas temale pärani-

avatud, ükskõiksete silmadega. Ainult tema ees õigustas Bertie end, kõneles, et ta ei oota sakslastelt ei rikastumist ega au, mõtleb muule: kuidas pehmeneda okupatsioonil, päästa prantslaste elu. Mado kuulas teda vaikides; vahel kõneles mondäänse naise võõrdumusega: „See on väga huvitav”, ja läks oma tuppa. Bertie aga käkerdas raevus suurätikut ja vaatas kaua Mado' toa uksele. Ta pilkas ennast: mees hüljatud armastaja osas, missugune komöödia! On aeg sellele lõpp teha!...

Doktor Morilot, kontrollinud, kas pole kedagi kõrvaltoas, ütles Mado'le:

„Mul õnnestus Moskva kinni püüda. Teate, millest nad kõnelesid? „Surmapõlgusest”. Mina olen vana küünik, aga isegi mina hämmeldusin...”

Mado vaatas aknast välja; vihmast ja päikesest poleeritud tänav, sügiseste plataanide rusked lehed. Tema nägi muud: lund, verd. Need on Sergei sõbrad, tema rahvas... Kui lihtne ja arusaamatu! Kui tema, Mado saab olema väga julge, tõeline kangelanna, ei kohku ta võib-olla surma ees. Kuid põlata?... Ei, seda ei suuda ta iial!...

Oli möödunud pool aastat sellest päevast, millal ta elutuna, kõige vastu ükskõiksena andis järele Bertie'le; kuid teda ei võinud ära tunda. Polnud enam toda Mado'd, kes oli kitkunud karikakraid Sambat' stuudios ja oli seisnud hukule määratuna Põhjavaksalis. Läikivaisse, pisut imestunud silmadesse oli ilmunud rangus. Nüüd ei vastutanud ta mitte ainult tundmuste eest, vaid ka tegude eest. Kui ta siiski jäi edasi Bertie' majja, kannatas välja kadetsevaid või hukkamõistvaid pilke („tollesama naine”), siis oli selles süüdi doktor Morilot, täpsemalt, pilkk tõmmu mees provansali hääldusega, keda kutsuti

„Robert'iks”. Mado teadis, et ta pole Robert, ta teadis nüüd muudki — mitte ainult mere taga, kus on Louis, siin, tema kõrval, Pariisi kitsail keerulisil tänavail, võitlevad inimesed, langevad, surevad.

Robert'i oli päästnud õnnelik juhus. Aedviljapoe perenaine proua Dubois oli korjanud haavatu üles, ja selle asemel et teatada politseile, oli kutsunud doktor Morilot', kes ravis teda reumast. Morilot ei uskunud, et sakslasi võib ära ajada, pidas võitlust mõttetuks. Ta ei uskunud üldse millessegi; lapsest saadik, esimesest raamatust, esimesest suudlusest saadik oli ta vallatud uskmatusest, nagu võivad inimesed olla vallatud usust. Seda uskmatust hoidis ta endas ülal, elas sellest. Kui ta kutsuti haavatu juurde, mõistis ta kohe, milles on asi. Ta teadis, et gestapolased ei naljata, võivad võtta kinni nii proua Dubois' kui tema. Aga siiski pole ta lurjus! Inimene võib mitte austada põhimõtteid, aga kui mitte austada ennast, siis ei maksa eladagi.

Morilot'le tuli pähe idee — peita haavatu Mado' juurde. See on juba kindel koht — sakslased armastavad Bertie'd. Mado aga oli tihti kõnelnud: „Tahan midagi teha”...

Mado ei küsinud Robert'ilt, missuguseil asjaoludel oli ta haavata saanud. Ta mõistis — ei või küsida. Saladuseteaduse õppis ta kergesti. Robert lebas väikeses toas Mado' magamistoa taga. Sellest teadis ainult vana teenija. Bertie ei vaadanud iial sinna sisse. Öhtuti vestlesid nad, meenutasid rahuaega, jalutuskäike, raamatuid, linnu. Mado sai teada, et Robert oli loodusteaduse üliõpilane, oli innustunud botaanikast. See tegi talle nalja: vaadates Robert'i väga laiadele karedaile kätele kujutles ta millegipärast, kuidas ta murrab võilille.

Robert näitas talle väikest päevapilti. Kaljul seisis spordikostüümis tütarlaps; raske oli seletada nägu, Mado'le näis, et ta on kena...

„Kuidas ta nimi on?”

„Lucie.”

„Kas ta on kaugel?”

„Seda ei maksa küsida.”

Mado kadestas: Lucie oli nendega. Noor, aga teda usaldatakse...

„Mida armastasite teie enne sõda, Mado?”

„Vist maalikunsti...”

Ta jutustas Sambat'st, künkaist „Gélinotte'i" läheduses. Sergei kohta vaikis ta — on liiga lähedane, ja pole tal ka tarvis teada...

„Mehele läksin ma rumalast peast, on häbi tunnistada, kahekümneviie-aastasena talitasin nagu plika. Ta käis kõikjal minu järel, see väga hirmus inimene.”

„Ärimees.”

„Jah, aga pöörane... Hea, et nüüd on kõik lõppenud.”

Robert paranes. Doktor Morilot, kes sageli külastas teda (haigete kirjas oli Mado), ütles: „Võite oma mängu uuesti alustada. Ainult püüdke mängida paremini — niisuguseid kui proua Dubois pole palju”...

See oli nende viimane öhtu: nad istusid tillukeses toas Robert'i voodil. Uks Mado' tuppa oli praotatud ja valgus langes Robert'ile.

„Kas te pole kuulnud, kuidas on seal — idas?”

„Näib, et parem,” vastas Mado. „Räägitakse, et nad on Moskva all peatatud.”

„Moskvat nad ei võta,” ütles Robert. Ta kortsutas laupa ja kordas: „Ei võta mingil juhtumil!...”

Mado tundis — ta kõneleb seda endale.

„Robert, kas teie usute venelastesse?”

Robert naeratas.

„Aga millesse peaksin ma uskuma, kui mitte sellesse? Mina olen kommunist, ma ei ütelnud teile varem.. Venelased võitlevad praegu ka meie eest. Meie tahame neid aidata, aga kui palju meid on?... Käputäis. Teised aga... Ma ei kõnelegi Vichy'st... Ausad... Kuulavad Londoni raadiot, jutustavad kõrva sisse anekdoote, tahavad, et sakslased saaksid lüüa, muidugi tahavad... Ja ootavad. Venelastel aga peab olema raske. Ma olin neljakümnnendal aastal rindel... Millegipärast näen ma kogu aeg — lumi ja tuli. Ei suuda kujutella, ma pole iial näinud Venemaad... Kui ma põgenesin ja kohale jõudsin, see tähendab, roomasin... Enne kui mind märkas proua Dubois... Lamasin ma, oli vist palavik, mulle näis, et laman Moskva all...”

„Nad räägivad „surmapõlgus”. Ma tahan seda mõista ega mõista...”

Ta tõusis, sulges ukse Mado' tuppa. Mitte kohe ei hakanud ta kõnelema, kõneles tumedalt, peatus ühtelugu.

„Lucie võeti kinni üheksandal oktoobril. Ma nägin teda viimast korda juulis. Ma olin siis tolles tsoonis. Perpignan'i juures... Talle tehti ülesandeks kolm seltsimeest üle toimetada. Me veetsime koos õhtu, öö, poole järgmist päeva. Ta sõitis ära kell kolm nelikümmend... Siis olid sakslased alles Venemaa kallale tunginud, meie kõnelesime kaua sellest, kõnelesime, et nüüd me ei karda... Hilja õhtul me suplesime, temal oli triibuline supelkostüüm. Ta narris mind, läks esimesena vette ja pritsis näkku... Hommikul riietus ta kaua, ütles: „Tarvis on olla elegantne, ma olen ju paberite järgi näitleja-

tar”... Tal oli saksa lubatäht Nantes'i pääsemiseks. Ta küsis, kas temale sobib hele huulevärv, mina vastasin — sobib väga, ma oleksin tahtnud teda suudelda, rong aga läks kell kolm nelikümmend... Ta saatis mulle kirja vanglast. Ma tean, et teda piinati, ta ei ütelnud midagi... Ta kirjutas mulle neli rida: „Armastan nagu tookord, suudlen nagu tookord, elus, soe, sinu oma. Niisuguseks jään. Jumalaga, Yves!”

Ta jäi vait. Toas oli pime, nad ei näinud teineteist. Homme sõidab ta Nantes'i või Dijoni. Siis tuleb öö, liiprid, patrullid. Siis võetakse ta kinni. Nad kisuvad ära küüsi... Ja pole kellelegi kirjutada, kellegagi jumalaga jätta. „Niisuguseks jään” — sellega tuleb surra...

Mado väljus vaikides; pisarad lämmatasid teda, aga nutta ta ei saanud.

Hommikul jättis ta Robert'iga jumalaga, tugevasti surus kätega tema suurt kämmalt:

„Robert, kui teil midagi vaja läheb... Mitte ainult isiklikult teil... Saate aru?... Ma kardan väga piinamist, aga ma töotan teile, ma ei ütle midagi!...”

Kannatamatult ootas Lancier doktor Morilot'd — „maks on ära piinanud”, tegelikult aga tahtis ta kõnelda maailmasündmustest. Morilot on elus ajaleht, seejuures ainuke, ei saa ju nimetada ajalehtedeks neid lehekesi. Need toovad ainult saksa versiooni... Kuulata aga Londonit on närvide piinamine, summutavad ja võidakse kaevata... Just enne Morilot' tulekut luges Lancier „Paris-Soir'is” kirjutist idarindelt ja jäi kurvaks.

„Näete, doktor, mul oli õigus — nad kirjutavad, et vaatavad Moskva peale...”

„Optika on neil suurepärase. Aga miks te õieti rõõmustate?”

Lancier haavus.

„Ma ei rõõmusta, ma lihtsalt nägin seda ette. Te arvate, et see on lora?”

„Ma arvan, et klaasiveerest huulteni on veel pikk tee. Ja ka sakslased ise teatavad raskeist võitlustest.”

„Teate, armas sõber, meile on see kasulik. Lõpptulemusena saavad venelased lüüa, seda mõistavad ka inglased, ma püüdsin eile Londoni kinni, nad kõnelesid nagu matusel... Aga sakslased jätavad sinna nii hambad kui ka küüned. Marssal on kuradi kaval. Küll te näete, temale püstitatakse mälestussammas Clemenceau' kõrvale... Teine asi Laval, see on sulgi, ta tahab, et prantslased sureksid Hitleri eest. Õnneks armastame meie kõigepealt loogikat, Siberi külmad aga veetlevad vaid väheseid... Aga ma ütlen teile avameelselt — poisikesed, kes tulistavad sakslasi, pole paremad. Me peame ootama. Nagu marssal... Sakslased lasevad maha pantvange, see on jõle. Aga kes andis neile põhjust? Kommunistid. Las venelased tapavad sakslasi, see ei puutu meisse.”

Morilot pahvatas naerma, valjusti, ebameeldivalt; Lancier pühkis rätikuga nägu — talle näis, et doktor oli ta sülge täis pritsinud.

„Kui mina oleksin issand jumal, teeksin ma teid mitte-sõdiva Monako keisriks või erapooletu Andorra presidendiks. Kuidas on muide maksaga lugu? Näidake keelt... Ai, ai! Ma ütlesin ju — mitte tilkagi alko-

holl. Suvel saadan ma teid teie marssali juurde — Vichy on teie jaoks pääsemine.”

„Asi ei seisa mitte klaasikeses konjakis. Mul on suuri pahandusi. Nad on jälle üles tuhninud Leo osavõtu „Roche-aîné'st”. Ma seletasin kümme, kakskümmend korda, et Alper'i pole ammu enam, aga nemad viivad möödunud aasta kahekümne seitsmenda septembri seaduse alla — aktsiaselts kas või ühe juudiga. Aga mul on ju dokument, et „Roche-aîné” on aaria firma.”

Doktor Morilot oli räbalas meeleolus, selle asemel et rahustada Lancier'd, hakkas ta uuesti müristama:

„Ma soovitan teile, Maurice, minna otsekohe Stülpnageli juurde ja demonstreerida, et te olete tõesti aarialane.”

„Ma ei mõista, mille üle te naerate. Mina kannatan, nagu kõik prantslased.”

„Hiljuti tõendasite teie mulle, et te olete õnnelik, nagu kõik prantslased.”

Lancier sattus marru, ta karjus kiunuvalt:

„Mina elan oma rahvaga! Nagu marssal... Ma pole muutunud ei sakslaseks, ei šotlaseks ega tatarlaseks. Ma olen säilitanud vaimse iseseisvuse. Mina mõtlen seda, mis ma tahan, kõnelen seda, mis tahan...”

„Tasemini, kallid sõber, ma palun teid väga — tasemini! Valjusti kõneldakse ainult gestapos. Seal koguni karjutakse... Mitte tilkagi alkoholi. Dieet, motsioon, rahu. „Vaimne iseseisvus” aga hoidke tagavaraks, seda võib veel tarvis minna...”

Kui Morilot oli läinud, jäi Lancier mõttesse. Ma vist ägestusin natuke... Morilot on vana irvhammas, temal pole muud, kui saaks aga nalja heita. Aga ma kardän, et nad intrigeerivad „Roche-aîné” vastu. Oli rumalus siduda vana prantsuse firma renomee Alper'i nimega. Aga kes

võis arvata? ... Leo on hea insener, sümpaatne inimene. Aga tuli hirmus halvasti välja ...

Lancier otsustas jalutama minna — motsioon, nagu ütles Morilot. Oli udune novembripäev; tundus mere- ja kõrbelõhna; ootamatult sirutasid puud valge katte alt välja teravaid, okkalisi käsi. Kurk kuu, mõtles Lancier; see rahustas teda kohe. Elu läheb oma rada. Aastaajad vahelduvad. Näe, lapsed tulevad koolist, neil pole tegemist Hitleriga, Moskvaga, „Roche-aîné'ga“, nemad teevad vallatust. Nii hullasin minagi kord ... Mado on õnnelik. Võib-olla aasta või kahe pärast on mul tütrepoeg. Kevadel hakkavad need puud haljendama. Ainult Marceline ei tule tagasi. Vaene Marceline, ta suri kõige hirmsamal ajal. Siis näis, et kõik variseb kokku ... Pariis aga elustub: näitused, esietendused, uued raamatud. Muidugi on ebameeldiv, et satud igal sammul sakslaste peale, aga parem sakslased kui pommid ... Kujutlen, missugune põrgu on praegu Moskvas! Huvitav, mis on saanud härra Vlahhivist, on ta elus? Fanaatik, see on tõsi, aga väga peen inimene ja armastab kunsti ... Kui hirmus, et inimesed sõdivad, kui võib lugeda luuletusi, vestelda sõpradega, kasvatada roose!

Õhtuks rahunes Lancier lõplikult, ei mõtelnud enam ei lahinguile Moskva all ei „Roche-aîné'd“ ähvardavale ohule ... Ta luges kokaraamatut ja unistas: kui jälle hakkab saama kõike, mis tahad, valmistan ma rahvusvahelise rahulõuna: vene borštš, kalamari — alustame kõige vahvamatega, siis hapukapsad vorstiga — fiiüreri auks, siis inglise rostbiif, Lyoni nuumkana trühvlitega, jäätis Sitsiilia moodi. Sellest saab kokakunsti apoteoos. Selleks ajaks jõuavad kõik kümme korda tülgi minna, ja lõpuks lepivad. Dumas ei taha Nivelle'iga kokku puu-

tuda, ma panen nad kõrvuti istuma. Lejean lastakse vabaks. Võib-olla tuleb ka venelane, kui teda ei tapeta ... Niisuguste meeldivate mõtetega uinus ta.

Otsustav kõnelus „Roche-aîné“ kohta toimus järgmisel päeval. Astunud suurde külma kabinetti, võpatas Lancier — kõige nähtavamal kohal, kirjutuslaua taga, istus Gaston Roy. Lancier teadis, et ta etendab tähtsat osa, kuid ei arvanud kohata teda niisugustel asjaoludel. Roy teretas teda lahkesti, siis pöördus teiste poole (üks oli, aktsendi järgi otsustades, sakslane):

„Me kuulame härra Lancier'd huviga.“

Lancier võttis portfelli paberid; ärevust võites hakkas ta jutustama „Roche-aîné“ ajalugu. Ta esitas kõik arvud, andmed aktsionäride kohta, jutustas rahalistest raskustest. Tema hääl värahtas, kui ta hüüdis:

„Minu äi oli treial, ta tuli Charleville'ist Pariisi ja lõi tehase. See oli loomupäraselt kõrgeandeline inimene. Äia isa aga töötas sepana marssal Mac-Mahon'i juures ...“

„Väga huvitav,“ ütles Roy.

Saksa aktsendiga mees toetas:

„Äärmiselt huvitav. Sarnaneb Zola romaanidega, kas pole tõsi? ...“

Lancier pühkis märga laupa, pistis paberid portfelli ja tahtis tõusta. Roy hoidis teda tagasi:

„Mul on üks küsimus ... Kui härra Lancier väidab, et Alper ei etendanud mingit osa „Roche-aîné's“, kuidas siis seletada eelistust, mida osutati nõukogude tellimustele teiste, näiteks „Elektra“ tellimuste kahjuks? Ma mäletan, et kohtasin härra Lancier' majas bolševike esindajat ... Üks kahest — kas on see juut Alper'i mahhinatsioon või oli härra Lancier lähedastes suhetes „punastega“. Ma tahaksin kuulda teie seletust ...“

Lancier sattus segadusse. Tookord kauplesid ju kõik venelastega, isegi sakslased... Aga mis puutub siia loogika? See Roy on otsustanud mind hävitada!...

„Miks te vaikite, härra Lancier?”

„Ma ei tea tõesti... Ma pean koguma mõtteid...”

Kõik lahkusid. Kabinetti jäid ainult Roy ja Lancier. Kabinet oli pikk — raske kirjutuslaud tindipottidega, kirjapress, tuhatosid. Siis roheline kaleviga kaetud laud, koosolekute jaoks. Seinal — portreed — Hitler, marssal Pétain ja keegi prillidega vanamees, võib-olla teadlane või tööstur. Lancier istus kaugel Roy'st. Roy aga lehtises pabereid. Ta on hoopis nooremaks läinud, mõtles Lancier, pole imeks panna — nüüd on tema aeg. Millegipärast meenus talle: aastaajad, puud hakkavad kevadel haljendama... Argentiinas aga on nüüd suvi... Sel Roy'l oli õnne. Aga mida tahab ta minust?... Nagu oleks „Corbeille's" olnud ainult Vlahhov... Ma kutsusin ka Roy' — tassile kohvile...

Viimaks jättis Roy paberid kõrvale.

„Me ei kavatse teid kõrvaldada, kuid on vajalik kontroll... Kui te tahate kaasa töötada mitte ainult vormiliselt, siis leiame ühise keele.”

„Ma ei mõista.”

„Ei maksa erutada. Teil on vististi kõrgendatud rõhk. Mäletate — tookord restoranis, missugust kisa te tõstsite. „Sakslased!... sakslased!...” Teie eas on see ohtlik...”

Lancier nõrdis. Riisugu! Aga kes andis talle õiguse mõnitada?

„Ma ei luba endaga niiviisi kõnelda! Mina pole poliitik, seda teavad kõik. Ma olen tavaline prantslane. Nagu marssal...”

Roy astus Lancier juurde ja ütles naeratades:

„Jutustage õige parem, kus on teie poeg?”

Lancier tõusis ja väljus taarudes. Polnud näha ei möödaminejaid, ei maju — ainult udu — linna kohal, mere kohal, maailma kohal.

Väikeses aiakeses luusisid nukralt kaks kana. Noor naine tõi välja kausi: kanad elustusid. Naabrinaine küsis üle tara:

„Kuidas on härra Chevalier' tervis?”

„Täna, natuke parem. Teda aitasid vist kupud... Aga ta ei või siiski tõusta. Ma otsustasin kutsuda arsti.”

„Ärge ainult noort kutsuge — noored on šarlatanid.”

Chevalier istus tillukese raadioaparaadi juures ja kirjutas üles: „Fašistid pingutavad kogu jõudu, et tungida läbi Moskva juurde, aga meie väeosad hoiavad igal pool vaenlast tagasi. Vaenlane peab peatatama ja hävitatama sotsialistliku kodumaa pealinna lähiseil”...

„Margot, see on Michaud' jaoks. Ja võta Fourier' kiri. Nad võivad koos trükkida...”

Fourier oli olnud lõbus, jutustanud Marseille' anekdoote, lõiganud kartulist välja ninaga Bonnet'd... Nad olid koos istunud — juba Daladier' ajal... Fourier oli jutustanud Moskvast, ta oli käinud seal kolmekümne kuuendal aastal delegatsiooniga: „Sa ei suuda kujutella, mis inimesed need on, kogu aeg sõdivad nad — vaenlastega, rutiiniga, põuaga, lumehangedega...” See on tõsi, venelased olid sisemiselt ette valmistatud, mitte nagu meie... Fourier kõneles sageli naisest, näitas tütre päevapilti...

„Margot, kus on Fourier' kiri? Kas saab aru?... Jacques kirjutas selle ümber...”

„Mu kallid! Mu arm!

Tunni aja pärast lastakse meid maha. Ma tahan öelda, et olin sinuga õnnelik, nagu inimene õnnelik olla võib. Me võtame surma väärilt vastu. Kui Lolo suuremaks kasvab, jutusta talle kõik. Teie peate elama. Punaarmee võidab, see on kindel, nagu see, et ma tunni aja pärast suren. Prantsusmaa saab olema vaba! Jumalaga, Néné!”

Ta vist teadis neid ridu peast, ja siiski erutus, hakkas kõndima toas.

„Muud pole midagi vaja? Ma lähen ära.”

Ta sulges masinlikult ukse. Kui imelikult me elame! Ma olen elanud Margot'ga nädal aega selles majakeses — ja ma ei tea isegi, kuidas tema nimi on, kes ta on. Tean ainult, et tema isa tapeti... Ja tema ei aima, kes mina olen. Aga me oleme teineteist tundma õppinud, nagu oleksime aasta koos elanud. Imelik...

Koputati — kaks kiiret lööki ja pärast vaheaega kolmas tasane. Astus sisse elatanud mees sakvuajaažiga.

„Sa oled täpne, Jacques, nagu ehtne sakslane.”

„Sul on üleliia uudishimulik naabrinna. Küsib „kas teie olete doktor?” Hea, et Margot mind hoiatas. Raadio-aparaadi võtan ma kaasa, see on taara, arstile sobib — mõõdan vererõhku. Aga ööbida siin enam ei või. Kas Carrier tegi sulle dokumendid?”

„Ja missugused veel! Sanitaarinspektor, pluss soovitus-kiri Bertie allkirjaga, pluss saksa pääseluba lõunatsooni, päevapildiga. Kas sa mäletad, mida nad vabritsesid kuu aja eest? Lapski nägi, et on võltsing. Nüüd aga on ära õppinud. Kuidas on Pepe'ga?”

„Korras. On sul kedagi vaja?”

„Minul mitte. Aga otsi sidepidamiseks kedagi Margot' asemele. Ta varjab, et ta haige on, tal on hirmsad atakid, ta ei või nii palju käia.”

„Kas sa arvad, et Bertie'ga õnnestub?”

„Loodan. Aga sinu rühm? Pepe?”

„Ma tahtsin sinult küsida, mida pead sa kõige tähtsaks?”

„Ohvitseri. Kõige parem gestapolast.”

„Miks raisata selle peale inimesi? Uks lurjus vähem...”

„Sel on määratu tähtsus. Kui Frédo koristas ära tolle metroos „Barbès”, kõneles kogu Pariis. Nantes'is vastasid meie omad kohe pantvangide mahalaskmisele, ja alampolkovnik Gotz — see pole mõni maimuke... Ära arva, et ma romantikat taga ajan, aga praegu on vajalik žest. Nad tuubivad pähe, et on venelased puruks löönud. Ma tean, et venelased vastavad, aga inimesed ei tea midagi. Kõik on masendatud. Nad tahavad luua rahu näilikkust, vaata ajalehti: „Elu läheb rööpasse... Enne- sõjaaegne atmosfäär...” On vaja midagi laineidlöövat, kõigile nähtavat. Saad aru?”

„Selge. Võib kaasa tõmmata Anna...”

„Ainult ettevalmistuseks, aga riskida ei või — teda läheb veel vaja...”

Koputati. Peremees heitis kiiresti voodisse, tõmbas teki peale. Doktor avas ukse. Tuli ikka seesama uudishimulik naabrinna.

„Kas ma ei seganud?... Doktoril on niisugune sümpaatne nägu, kohe sisendab usaldust. Mind ravis üks noor, päris šarlatan... Kuidas te leidsite härra Chevallier' olevat? Mina ei mõista muidugi midagi arstiteadusest, aga minu kadunud mehele aitas siiani palsam, nagu käega võttis ära...”

Vaevaga said nad ta minema saata.

„Luc, sa pead kohe ära minema. Mina lähen ees, pean selle naise kinni... Jah, jah, ma kuulan ta läbi, vaatan läbi, ausõna! Homme anna teada, eks? Side Margot' kaudu?”

„Ei, Pauline'i kaudu. Nägemiseni, Jacques. Ära piina naabrinnat...”

Luc vaatas toa üle. Mingisuguse pearätikuga vanaeide pilt, katkine kell, laual vorstijupp, ravimid, kriminaalromaan... Nii lõpeb tressivalmistusmeistri Chevalier' ja tema noore abikaasa elu. Mõne minuti pärast tuleb kõrgendus karjääris. Vist mäletan kõik... Sanitaarinspektor Auguste Dré, sündinud viiendal veebruaril tuhande kaheksasaja üheksakümne kaheksandal aastal Morteau's, Doubs' departemangus, isa nimi oli Henri-Jacques, isa on surnud, ema Amélie elab Besançon'is, mina olen lesk, olin abielus Simonne'iga, sündinud Rousset'ga, tütar Yvonne, üksteist aastat vana, elab vanaema juures. Kui palju tuleb veel vahetada nimesid, elukutseid, vanemaid, naisi, lapsi? Uhkusega silus ta lopsakaid vurre, vurrud — tõelised — hallikirjud — oli õnnestunud kasvatada; just vurrud teevad teda äratundmatuks. Eksivad isegi seltsimehed, kes olid tundnud teda enne sõda, neile on ta tundmatu Luc. Ainult kohviku kelner pidipea-aegu saatma ta hukka, teda tänaval nähes, hüüdis: „Tere, härra Lejean! Juba ammu pole teid näinud”... Lejean imestas siiralt: „Eksite — minu nimi on Delambert”. Kelnerid on hädaohtlik rahvas, neil on kutsealane mälu...

Ta läks jala. Oli kaugele minna — läbi kogu linna. Aga metroos on ühtelugu haaranguid. Muidugi, dokumendid on esimene sort, aga milleks proovida saatust?... Ta läks aeglaselt, peatus tihti. Küll ma olen viletsaks jäänud! Jõledus...

Pimenduskatete, aknaeesriiete, luukide taga kulges oma, tavaline elu. Kohvikud, restoranid on tungil täis. Kõik on oma kohtadel — ülemkelnerid, konferansjeed, prostituudid ja politseinikud. Sakslane tütarlapsena. Teine... Ta räägib tütarlapsele prantsuse keeles: „Kas tahad minna kinosse või teatrisse?...” On ära õppinud. Neil pole ju ka palju vaja — sada sõna. Aga prantslased?... Noh, nemad õpivad sõnu unustama. Vististi on inimene nii loodud — kui ajada ta majast välja, võtta riided seljast, hirmutada teda, siis rõõmustab ta iga nurga üle, paigatud pükste üle, kõige üle, mis vähegi sarnaneb rahuga. Kauplevad, lõunastavad, suudlevad, haigutavad... Ei, tarvis on näidata, et Prantsusmaal on inimesi! Võib varjata, kuidas surid kommunistid Châteaubriant'is. Aga kui Frédo tulistas — niisugust asja ei saa varjata... Pepe't ma tunnen. Ta polnud siis Pepe... Niisugune ei löö kartma. Nad võivad kõnelda, mis nad tahavad, meie omad tegid eksami läbi. See oli enne, et astuti parteisse, esitati soovitusi, makseti liikmemaksu. Nüüd pole nii. Nüüd kontrollitakse gestapos... Ja kommunistid oskavad vaikida, see pole fraas...

Kohe saan ma Josette'i näha. Uskumatu!... Kui kaua pole me teineteist näinud? Ta käis kokkusaamisel mais, pärast viidi mind ära. Tähendab, üheksateist kuud... Jacques ei tea, kes Pauline on, ta isegi ei märganud, et ma ruttasin...

Ta oli põgenenud koonduslaagrist septembris. Mets, mädanenud lehed. Ta kuulis — kuskil lähedal vandusid sakslased. Hea, et polnud koeri... Ta toimetati edasi Pariisi, ta süvenes kohe töösse. Josette oli teises tsoonis, alles hiljuti sai ta teada, et ta on elus. Sai teada pojast — Paul on Limoges'is. Roger kõneles: „Ta on

kogunud poisse, tegutsevad" ... Naljakas — kui tema kinni võeti, oli Paul alles laps ... Vististi on Josette väga vanaks jäänud ...

Ta oli end kohtumiseks ette valmistanud, ja siiski jäi süda seisma. Kui väsinud Josette on! Ja täitsa hall ... Kuradi elul

Josette vaatas temale lapse moodi, peaaegu anuvalt, kartis lausuda sõna, liigutada end, silmi ära pöörata. Nad seisid teineteise vastas tundmatus toas, mis oli kuhjatud täis kirjut mööblit. Statuetid, vaasikesed, atlaspadjad ... Kuid nemad ei näinud midagi. Josette'i külmad käed pigistasid nõrgalt Lejean'i kätt ... Siis surus Josette end tema vastu, pani pea tema rinnale. Nii oli kunagi, õnne päevil ... Josette oli tookord väike metslane, kirglik, naeruhimuline ... Lejean vaid kordas tasa: „Mu vaene, hea! ...”

„Ütle tõtt, Henri, sa köhid? Ma tõin sooja pesu. Ja sinu rohu. Vististi pole sa kordagi võtnud ...”

Lejean naeratas — oli aeg, millal raviti end, sõideti Bretagne'i, kuulati Ravel'i, lahendati ristsõnamõistatusi ...

„Ma ei arvanud, Josette, et me kokku saame. Aga sina?”

„Mina millegipärast uskusin kogu aeg ...”

„Sa jääd Pariisi?”

„Kuni neljapäevani. Homme oleme meie terve päeva koos. Praegu aga on sul parem ära minna. 'Delet' juures on rahulik, siin on kõik kontrollimata ...”

Lejean raputas korraks pead, nagu tahaks ärgata, ja äkki ütles teissuguse häälega, asjalikult:

„Kas sa nägid lendlehte lahinguist Moskva pärast? Homme pean ma tegema veel kaks — „Pravda” artikkel ja Fourier' kiri.”

„Ma viin ära, trükime seal. Oudinot sattus hiirelõksu.”

„Ja Charlot?”

„Kas sa siis ei tea? Tapeti — Saint-Denis's. Pithou pääses ära. Jah, kujutle, on tulnud välja Robert!”

„Kes?”

„Robert. Sina ei tunne teda, ta oli Berthier'ga Choisy's. Berthier ja Kiki võeti kinni, Robert aga pääses põgenema. Ma olin kindel, et ka tema võeti kinni. Naljakas lugu — teda varjas Bertie naine. Sina pole mondäänsete uudiste kursis, Bertie naine — see on Mado, toosama, Lancier' tütar ... Robert on temast vaimustatud, ütleb, et teda tuleb ära kasutada, on vist armunud ...”

„Mado on Bertie naine? ...” Lejean naeris. „Lõpetas halvasti ... Aga oota ... Sa ütled, et ta tahab aidata? ... See on kuradi tähtis! Josette, sa pead temaga kõnelema. Vaata järele — on see tõsiselt mõeldud?”

„Henri, kas sa usaldad teda?”

„Ma ei tea ... Aga mulle näib millegipärast, et ta on korralik. Nägemiseni, Josette, homseni!”

Ta läks jälle mööda pimedaid märgi tänavaid. Udu ... Seal, akna eesriiete taga aga on võõras elu, võib-olla imitatsioon, kuid lambiga, ümmarguse lauaga, lastega. Homme näeb ta jälle Josette'i. Nad ei saanud isegi kõnelda ... Võib ka olla, et ei näe ... Kuhu ta läks? Praegu on suured haarangud ... Ta muigas — kogu aeg mängime peitust surmaga, aga tarvises kord kokku saada — ja erutusin ... Nüüd pole aeg tunnete jaoks ... Kui saadad Pepe ... Noortest on kahju, meie Josette'iga aga oleme elu ära elanud ... Bertie on suurepärase organisator ja demagoog ... Arusaamatu, miks Mado sidus end temaga? ... Meeletu! Aga aus, seda on tunda ...

Ta ööbis tühjas toas — kokkupandav voodi ja mannekeen õmblemise jaoks — kere ilma peata, ilma käteta.

Uinudes nägi ta — mannekeen liigutas end, hingas, palus halastust. Pärast polnud aga midagi peale une, sügava nagu minestus.

17

Kui Bill Coster saadeti sõjakirjasaatjana Venemaale, rõõmustas ta: vaat kus võib kuulsaks saada! Prantsusmaal oli liiga palju tuntud kirjasaatjaid. Ja kui kaua kestis siis Prantsusmaa? Rumal on venitada sündmusi, kuid ei saa lõpetada sõda mõne nädalaga. Venemaa aga on suur maa, Bill jõuab harjutada lugejaid oma allkirjaga.

Kõik kujunes teisiti. Ta sattus Kuibõševi. Ta peab saatma iga päev tuhat sõna. Aga millega nad täita? Ei sensatsioonide, ei intervjuusid, ei eredaid pilte. Toimetaja imestab, saadab telegramme, arvab, et ma olen argpüks. Aga mina olen valmis minema tule alla, ainult et saada materjali. Kuid venelased vastavad: „oodake”... Korrespondendid joovad päevad ja ööd läbi (viskit pole enam, on üle mindud viinale), mängivad kaarte, veavad kihla — millal tuleb jalga lasta — talvel või kevadel.

Juba New-Yorgis oli Bill öelnud oma toimetajale: „Mina kirjeldan punaste agooniat”. Ei tarvitsenud olla prohvet, et ennustada Venemaa lüüasaamist. Joe oli jutustanud Billile venelaste ebaõnnest Soomes. Bill aga oli olnud Prantsusmaal, tema teab, mis asi on saksa sõjavägi... Saabunud Venemaale, ütles ta endale: kõik läheb veel rutemini, kui ma arvasin... Ta viidi vana-moelisse numbrituppa; ta paotas ukse, arvates, et seal on vann, ja kaua aevastas tolmu pärast, polnud isegi mitte pesunõu — kõik pesid koos kuskil koridori lõpus. Telefoni kaudu ei saa kuidagi ühendust. Kõik ruttavad ja

kõik hilinevad, üks saadab teise juurde. Selge, et sakslaste vastu ei suuda nad püsida. Venelased meeldisid talle — toredad poisid, ei tee end tähtsaks, oskavad naljatada. Ja siis, venelased on peaaegu liitlased... Aga see ei muuda asja, peksa saavad nad ikkagi. Ja tema tulgi ju siia, et kirjeldada Venemaa agooniat. Ainult halb ajakirjanik ei tea ette, mis ta kirjutab...

Bill Coster oli kiiresti esile nihkunud; veel kümne aasta eest oli ta tundmatu reporter Atlantas, ja teadeteosakonna juhataja kriipsutas korrapäraselt läbi tema sõnumeid varguse või tulikahju kohta. Ta tegi nime Davis ja Ko panga pankroti najal. Billil oli onu, kes tegeles börsispekulatsioonidega. Bill pidas teda südametuks — kümnet dollaritki ei anna, aga just onu osutas talle heateo: „Kirjuta Davis'est, võid uskuda mind — tema on kuu aja pärast läbi, sellest saab skandaal üle kogu Ameerika”. Bill avaldas „Peter Davis'e languse” ja sai suure New-Yorgi ajalehe määraliseks kirjasaatjaks. Ka pärast oli tal õnne teiste õnnetuste läbi. Tema Pariisist saadetud kirjadel, mis kandsid pealkirja „Prantsusmaa loojak”, oli menu. Teine leht meelitas ta enda juurde. Ta teenis hästi, ostis majakese New-Yorgi läheduses. Nüüd peab ta kirjutama „Punaste agoonia”, sellest saab tema triumf.

Muidugi eelistaks ta, et venelased peksaksid sakslasi. Ta on kõigepealt ameeriklane, sakslased aga ässitavad üles jaapanlasi, uputavad laevu, käsutavad kõikjal nagu kodus... Venelased on sümpaatsed, neil pole jälgegi komfortist, nad on mõistmatud, on mõelnud välja mingisuguse arusaamatu riigikorra. Aga kui see neile meeldib, olgu... Nemad ei ähvarda Ameerikat nagu sakslased. Kahju, et nad varsti lüüa saavad.

Muide see kõik on poliitika, tema aga armastab muud, sõita näiteks sõpradega mere äärde, naljatada, jutustada rumalaid anekdoote. Kõik teavad, et Bill Coster oskab lõbutseda. Aga kui töötad, on tarvis mõelda, kuidas teisest ette jõuda. Vaat mispärast ta nii piinles Kuibõševis, vaat mispärast ta on nii õnnelik. Tal oli kuulmatult õnne: ta lasti rindele. Vististi pureb Sam kadeduse pärast oma küüned ära...

Lennuk lendas väga madalalt; näis, et praegu riivab ta lumest mahasurutud tarekesi. Bill naeratas isegi tarekestele. Miks lasti mind siia? Venelaste juures on kõik arusaamatu. Mina lakkasin juba palumast; äkki helistati: „Seadke end valmis...” Isegi kui mulle midagi ei näidata, olen ma partii võitnud. Ma võin kirjutada: „Ma olin rindel Moskva all”. Kahe nädala pärast olen ma Teheranis. Ma kirjutan liigutavalt, vapustavalt — viimased tunnid, viimased minutid...

Rindel viibis Bill kolm päeva. Teda võttis vastu kindral Šebušev, võõrustas lõunasöögiga.

„Kas mõtlete veel kaua vastu pidada?” küsis Bill.

„Ei kavatse ära minna.”

Bill kaalutles — seda võib kirjeldada väga eredalt: traagiline olukord, viimased lahingud Moskva all, kindral — ta on vist lihtne tööline, hea, aval nägu, naiivne, aga vapper, tuli ameeriklane, ja kindral kõneleb „suren, nagu on kohane venelasele”... See paneb heldima. Bill ise heldis enda poolt väljamõeldud sõnadest ja ütles teesklematu õrnusega: „Ma tahan juua teie terviseks, härra kindral”...

Kui ta oli ära sõitnud, vandus kindral kaua:

„Siin on ilma nendetagi kurat teab mis!... Mul on vist

vähe muresid!... Ei, ma küsin sinult, milleks saadetakse minu juurde niisugune narr?...”

Adjutant õhkas aupaklikult.

Billile näidati niihästi patareid tegevuses kui ka varjendit, kus soojendasid end sünged sõdurid; ta viidi künkakesele, kust olid näha vaenlase positsioonid. Ta ei seletanud midagi peale lume ja kuuskede, kuid otsustas — kirjutan, et nägin sakslasi, kui nad valmistusid rünnakuks Moskva peale... Muljeid oli palju; ta sattus isegi tugeva pommituse alla; lebas lumes ja rõõmustas. Teda saatev ohvitser ehmus: saab surma, vaat siis on alles lugu!... Kui nad üles tõusid, küsis ta: „Kas te pole ära külmanud? Säärane ebameeldivus”... Bill vastas: „Mis te räägite! See on veel üks kirjutis. Vaat mis tähendab, kui õnne on...” Lõpuks viidi ta Krõlovi juurde haiglasse — keegi oli jutustanud Billiga kaasasõitvale ohvitserile, et Krõlov on huvitav inimene ja kõneleb veidi inglise keelt.

Bill vaatas palati põgusalt üle, kobas millegipärast voodilina.

„Kotiriie,” möirgas Krõlov. „Kui kavatsete saata, mina isiklikult ei ütle ära.”

Bill vastas kiiresti:

„Tingimata kirjutan...”

Ta vaikis, ei teadnud, kuidas alustada kõnelust — see doktor hämmeldas teda millegipärast.

„Ma arvan, et ameeriklased tahavad aidata, kuid küsimus on tähtaegades... Raske tee, kauge... Võib tulla liiga hilja...”

„Noh, tuleb suvel, raske muidugi on, kannatame ära...”

„Teie olete, tähendab, suur optimist. Ma olen seni kõnelnud ainult sõjaväelastega, need on kitsad spetsia-

listid. Meie sõjaväelased on ju ka samasugused... Ma mõistan, et kindral peab uskuma oma sõjaväe võidusse isegi loogika kiuste, see on tema kutsealane kohus, nagu teie kutsealane kohus on ravida parandamatult haiget. Lille'i juures kõnelesin ma ühe prantsuse kindraliga, tema ütles mulle: „Lahing Prantsusmaa pärast algab alles”. Järgmisel päeval aga alistus ta sakslastele. Teie olete inimene teisest ringkonnast, teil pole silmaklappe. Kuidas on teie arvates, kas venib see pikale?”

Krõlov lahutas käsi:

„Vaata seda ma juba ei tea. Mul oli eriala — nina ja kurk. Teile aga on vaja muud — püütiat... Ei, tõsiselt kõneldes, algul arvasin ma, et lõpeb kiiresti, nüüd aga kahtlen... Peab olema kannatust, võib kesta aasta, kaks...”

Bill pani märkmiku kõrvale, vaatas imestudes Krõlovile:

„Te arvate tõesti, et venelased hakkavad vastu panema pärast Moskva kaotust? Kus siis? Volgal?...”

Dmitri Aleksejevits mõistis alles nüüd, mida küsib temalt ajakirjanik, ta punastas, kuid sai enesest võitu.

„Ma küll ei tea, miks te nii närvitsete. Võib-olla on olukord harjumatu — sellepärast. Kas külma kannatate hästi? Muidu mõjub viin suurepäraselt. Paanikale ei tohi anduda, näe, teie kirjutate ajalehtedes, tähendab, haritud inimene... Prantsusmaaga ei maksa võrrelda, seal tehti vallatust. Aga meil... Ei, teie vaadake!...”

Ta vedas Billi piki koikusid haavatutega.

Billile vaatasid valust laienenud silmad, läikivad või tuhmunud, tumedad, heledad, palju silmi. Billil tekkis halb tunne. Krõlov aga pomises:

„Need ei andnud alla nagu too kindral. Oli korratus,

arusaadav. Kui kaua sakslased selleks valmistasid... Nüüd aga pole viga, peame vastu. Ma siiski ei mõista teid, teie president esines suurepäraselt, teie olete mõningal määral liitlane — ja äkki kähvatate midagi niisugust. Hea, et te minu peale sattusite. Mõni teine oleks võinud haavuda. Liiga vara tellite hingepalvust. Te ei usu, et me nad läbi vemmeldame?”

Nad olid vahetanud osad: nüüd pidi vastama Bill. Ta ei tahtnud ebasiiras olla: see doktor vihastas teda ja ühtlasi meeldis talle oma otsekoheusega.

„Ma arvan, et lõppkokkuvõttes nad kaotavad. Venemaa on ju ainult episood. Oli teisi episoode — Poola, Prantsusmaa. Ma võtan halvima — sakslased hõivavad pärast teid Inglismaa. Ikkagi jääb järele Ameerika. Melega ei saa nad midagi teha. Meie töötame kümme aastat, kakskümmend ja lõpptulemusena lööme nad puruks.”

Ta vaatas ringi poolpimedas haiglas; tema silmad kohustusid jälle haavatute silmadega; ta lisas tasa juurde:

„Me aitame teid välja...”

Kahju, et teda ei saa läbi sõimata, mõtles Krõlov. Kaval värk on see diplomaatia, rikun veel asja ära, las saadavad vähemalt voodilinu. Ta ulatas külalisele kae:

„Ma pean tegelema haigetega. Soovin õnnelikku tagasijõudmist kodumaale.”

Siiski ei suutnud ta end talitseda:

„Kes kelle aga välja aitab, seda me vaatame.”

Bill saatis Teheranist üksteist pikka kirja. Ta kirjeldas ka kohtumist Krõloviga: „See on loomupäraselt andekas inimene, vene karu, kes kõneleb Shakespeare'i keelt, talumees, kes oskab käsitseda lantsetti. Nagu kõik venelased on ta muidugi müstik. Ta mõistab, et lüüasaamine

on möödapääsematu, kuid usub võitu. Venelased usuvad samasuguse kergusega, missugusega ameeriklased suitsetavad või joovad kohvi. Krõloviga vesteldes sain ma aru vene fanatismi saladusest: olles elust hellitamata võtavad need inimesed surma rahulikult vastu. Doktor ja tema haavatud võivad surra kergesti, sest et nad on elanud raskelt, aga võib-olla pole lihtsalt elanudki...

Pärast seda, kui ameeriklane oli ära läinud, toodi posti. Krõloville oli kiri naiselt: „Kallis Mitja! Minul on kõik vanaviisi. Peamised uudised puutuvad Natašasse, sa närvitsesid asjata, ta on elus, terve ja praegu minu juures. Rjazanist sattus ta rindele, ütleb, et sealt on sulle kaks korda kirjutanud, kuid arusaadav, et sa kätte ei saanud — temal oli vana välipostinumber, minule saadetud kiri aga läks kaotsi. Rindel oli ta kõigest kolm nädalat, ta saadeti ära, sest et ta ootab last, ta on nüüd kuuekümnendat kuud rase. Vasjalt pole mingisuguseid teateid, Niina Georgijevna kirjutab, et samuti ei tea midagi, ma pärisin järele rahvakomissariaadist, pole vastust. Nataša väliselt talub rahulikult, aga ma tean, kuidas laps piinleb, seni kui ta oli seal, oli tal kergem. Ta on kõhnaks jäänud, aga töötab siin haiglas, üldse käitub hästi. Mina organiseerisin sõjaväelaste teenindamise punkti väksalis, tööd on palju ja ikka öösiti. Mõtleme sinule ja Moskva. Jää terveks, kallis!”

Dmitri Aleksejevitš lugesi läbi ja nuuskas kõvasti. Kahju Natašast!... Kõigist on kahju. Ja kes selle välja mõtles?... Istuvad, leiutavad vahendit nohu vastu. Ja siis, olge lahke — kildmürsud, fugasmürsud, täielik valik... Önne tahavad ju kõik. Kuidas Nataška rõõmustas, et sõidab Minskisse! Ja milleks on vaja esiteks kihutada soolikaisse rauda ja pärast seda sealt välja siku-

tada?... Ta nuuskas uuesti ja äkki kargas endale kallale: mis ilamoka-mängimine see on? Võib arvata, et ma olen kirjaoskamatu, ei tea, kust fašistid pärit on. Peksta tuleb neid, aga mitte filosofoerida. Ja kõik ameeriklase pärast, tema rikkus mu meeleolu. Noh, ei sõdi, vaatavad, kaalutlevad, nende asi, aga sattus ju vist ometi inimeste juurde — näeb, rahvas nõretab verest, aga niisugusel pole midagi, anna talle kõmu. „Vaadake täitesulepead — uus süsteem”... Aga mis ta kirjutab oma sulega? Alatu hing... On aeg haigete juurde minna, Dmitri Aleksejevitš, vaat mis!

18

Nad olid heitnud maha metsaservale. Viie päeva püsisid kohal. Aga kui palju olid enne seda taandunud!... Lukutin mäletas ähmaselt külade nimesid, musta suitsu tee kohal, kõverdatud rööpaid. Nad läksid, aga mitte sinna, kuhu oleks tahtnud, kaevusid, tulistasid ja taandusid jälle. Vähe oli järele jäänud neid, kes lämmatavalt palaval suvepäeval olid ühes Lukutiniga sammunud mööda Moskva jõe taguseid põiktänavaid. Žarov, Slepnikov, Korovin, Katz. Veel Miša. Väga vähe! Vjazma alla oli neid jäänud, Gžatski alla... Pärast oli tõmmatud tagasi, suunatud teise polku, ja suund oli teine, aga taandusid, jälle taandusid. Klin. Solnetšnogorsk. Ja vaat nüüd jäid pidama.

Lukutin kujutles seda metsa, kuidas ta on suvel. Maaikad, vilu, sõnajalad, tütarlapsed huikavad. Tuldi puhkepäeval. Mõni papike tolstovkas, asetunud hästi mugavalt, lugesi vana „õhtulehte”, mammi korjas pilvi-kuid, lapsed aga mürdsid oksti sarapikus. Varem ei

armastanud Lukutin rahvarikkaid kohti; nähes linna- lähedast metsakest, kus munakoori ja ajalehetükke näib olevat rohkem kui lehti ja rohtu, krimpsutas ta nägu; nüüd aga meenutas ta niisugust pühapäeva nagu imeilusat muinasjutulist vaatepilti. Kas tõesti ei saa enam näha?...

Ma käisin siin sageli kolmekümne üheksandal, ei, kolmekümne kaheksandal aastal. Siin elasid suvel Snegirevid. Tähendab, Moskva on üsna ligidal... Kus lõpeb mets, suvilad. Huvitav — lähed, aias joovad inimesed teed, lõbutsevad — elu nagu vitriinis... Aga kui ligidal see on, hirmus mõtelda! Veel natuke — ja on Himki, siis Sokol. Enne oli Petrovski park, loeti, et linnast väljas. Moskva on väga suureks kasvanud.

Ta hakkas mõtlema Moskvale, ja tema lapsepõlv põimus Polenka lapsepõlvega, ootamatult kerkisid esile sündmused, näod, sõnad. Niisugustest silmapilkudest öeldakse, et „inimesele meenub“, aga meenuda võib mitmeti, nagu kerkib üles mitmesuguseid pilvi — kord sulgpilvi, kord tihedaid, pakse pilvi. Mälestused võivad sarnaneda väljakaevamistega, raamatuga, kus on peatükid, leheküljed, märkused; kivimi kihtidega, peotäiega liiva. Lukutini mälestused olid sassis kera. Algas sõnast „Sokol“. Edasi tulid tänavate, põiktänavate nimed. Ta tahtis tingimata meelde tuletada, kuidas nimetati enne, kuidas nüüd. Gliniščevski — see on Nemirovitš-Dantšenko põiktänav. Aga kuidas nimetatakse nüüd Mjortvõi'd?... Ei mäleta... Imelikud nimed, kodused — Sobatšja ploštšadka, Dorogomilovo, Zatsepa... Hea, et pidama jäime! Fedossejev ütles: „hammastega hakkame maast kinni“. Ta maeti Uvarovo juurde, seal on kivi ja täht „F“. Ta töötas „Kuullaagrís“. See on kaugel

tsentrumist. Missugune tramm läheb sinna? Ei mäleta, midagi ei mäleta... Nüüd ehitatakse metroo kuni Stalini tehaseeni. Siimeoni klooster... Kõneldi, et sinna tiiki uputas end Karamzini Liisa. Aga Tolstoi Nataša elas Vorovski tänavas, seal on vist Kirjanike Liit. See oli alla, kui ma viisin Polenka loomaparki... Talle meeldisid väga karupojad, aga kui nägi elevanti, siis hüüdis „Onu Petja“. Petjal on tõesti pikk nina. Ta on nüüd suurtükiväes. Suurtükiväelased on tublid poisid, kui sageli on välja aidanud! Kartmatud... Praegu tulistatakse tugevasti, veel tugevamini kui hommikul. Neil on traditsioonid... Huvitav — kuidas tulistati „tsarpuška'st“¹? Aga Kreml on ilus, niisugust pole kuskil, see pole Bütsants, pole Itaalia, on midagi muud, oma — puhtus, suur selgus. Moskva on vana, öeldaksegi ju et „mitte korraga pole ehitatud“... Kui vana on niisugune puu? Isa oleks kohe öelnud. Vististi väga vana. Kasvas, külmetas, läks raagu, haljendas, nüüd aga võib otsa saada nagu inimene, — mürsk, ja valmis. Neil lendavad kõik aina üle. Aga kuidas meie omad tulistavad, ja nii terve päeva, vist on tulnud toetust. Siin ei teata midagi, aga kirjutatakse vist, et oleme tõsiselt pidama jäänud. Ei saa teisiti — Moskva. Nemad viskasid lendlehti alla — vaatavad Moskvale. Võib-olla on tõesti näha läbi binokli... Emal oli naljakas binokkel — pärlmutrist, nagu merikarp. Mind võeti korra balletile. Mida etendati siis? „Uinuvat kaunitari“? Ei mäleta. Ma ei mõistnud, kuhu vajutakse läbi luukide, küsisin, emal aga oli piinlik. Ma olin siis ettevalmistusklassis, olin väga uhke univormile. Gümnaasiumi vastas oli iluväljak. Ka-

¹ Vanaaegne hiigelkahur Moskva Kremlis.

heksa aastat elu on seotud selle iluväljakuga. Nadja leidis sirelis kolme lehega õie, otsis viiega, ütles, et saab olema õnnetu, mina hakkasin kõnelema, et on olemas õnn, ja äkki jooksin minema. Kui vana ma siis olin? Viisteist aastat. Või kuusteist. Ja ka pärast oli vahel niisamuti — ei osanud öelda kõige tähtsamat... Ongi pimedaks läinud. Päevad on lühikeseks muutunud, arusaadav — detsember. Ei jõua vaadatagi — juba pime. Nii on kõik — ei jõua lõpuni ehitada, lõpuni armastada, lõpuni elada... Mina olen siin kõige vanem. Žarov aga on üheksateistkümne aastane. Kui öeldi, et meie omad võtsid tagasi Rostovi, plaksutas ta käsi nagu väike poiss. See on suur asi — Rostov. Nad tahavad tingimata Moskvat võtta, tikuvad ju nii kangesti... Hirmus, et nii ligidal! Aga ei võta, nüüd oleme kõikjal pidama jäänud. Miša kõneles, et Moskvas on ideaalne kord, pole jälgegi paanikast. Kui saaks vaadata ühe silmaga! Vist on Moskva teissugune... Eile kõneles Miša vangiga. Sakslane küsis, kus on Stalin. Miša vastas — oma komandopunktis, Moskvas. Ei jäänud uskuma... Nad on rumalamaks jäänud, raske on kujutella — Goethe, Fichte, Hegel, ei ole nagu kooskõlas... Kui Richter oleks targem, oleks ta minuga teisiti kõnelnud. Võib-olla on ta kuskil siin, vallutab Moskvat? Miks mitte? Vaat kellele oleks vaja lõpp teha!... Pool aastat tagasi ei arvanud ma, et hakkab tahtma tappa, see oli mulle arusaamatu. Võib-olla olen loomastunud? Ei, ka isa oleks püssi võtnud. Arvan, et isegi Tolstoi poleks välja kannatanud. Nad pole ju mitte ainult rumalad, nad on julmad, tapavad lapsi. Hea, et Polenka on kaugel... Kui ma surma saan, unustab ta isa — on liiga väike. Katja aga ei jutusta talle, seda ma tean. Ahaa, nüüd on

cellaskmisega märk leitud... Kurat teab, küll on siin pörgu! Huvitav — kas kirjeldab seda keegi pärast või mitte? Aga asi pole mitte kirjeldustes... Kuidas elab seal Polenka? Katja ei ole isegi kirjutanud, kas neil on ka soe tuba... Aga õnn oli siiski olemas, pole tõsi, et vilksatab, ja lõpp. Üksi see, et on olemas Polenka, on suur õnn. Oli töö. Paberil olid need ainult joonised, arvud, aga mina elasin läbi iga hoonet. Kahju, et ei läinud korda ehitada midagi Moskvas. Ma ei mõtelnud ilal, kas ma armastan Moskvat, kõnelesin — Leningrad on ilusam, ainult nüüd tunnen, missugune armastus see on iga tänava, iga maja vastu. Majad aga on inimesed...

Õo tulekuga täitus mets nagu suure hulga inimestega. Nad asusid Lukutini ümber, mõned tulid ligidale, ajasid juttu, teised läksid mööda nagu teekäijad, või rivistused äkki, muutusid mingisuguse arusaamatu rongkäigu ridadeks. Siin oli küll gümnaasiumikaaslasid, küll Sergei, küll rahvakomissariaadi kaastöölisi, küll ehitajaid, küll vanu botaanikuid — isa sõpru, küll Nadja sirelioksaga, küll töölisi. Nad läksid millegipärast esimese lume all Aleksandri aiast mööda, kandsid punaseid puusärke. „Täis piirita ohvrimeelt“... Lukutinile meenus — see oli pärast Oktoobrit... Silmade välkumisele liitusid helid, nad summutasid kõik. Miks lauldakse nii valjusti? Ta mõistis: see on temas. Ja inimesed on temas, keegi ei saa neid ära viia, Nadja ütleb, et saab õnnelikuks, Polenka mängib rõngamängu... Kus see on? Kuidas ta siis ära ei tundnud — Kultuuripark, paremal on kiosk... Sergeil on õigus, tema projekt on huvitav... Ja Moskva pole mitte enam kivitee taga, ta pole ei ligidal ega kaugel, ta on temas.

Enne seda, kui sakslased koiduajal rünnakule asusid, oli lühike silmapilk vaikust, ja pärast öist mürinat näis vaikus eriti magus. Lukutin naeratas. Mets pole see, mis eile — murtud, laasitud. Ei tahaks uskuda, et siin on elusaid inimesi...

Sakslased arvasid, et nad ei kohta enam vastupanu, söötsid edasi otse üle välja. Siis hakkasid ragisema kuulipildujad. Miša kisendas: „Anna kätte!...” Lukutini näole ilmusid higipiisad; külm aga oli tugev, kõik härmatas — nii ripsmed kui ka juuksed meelekohtadel.

Rünnak pandi seisma siinsamas metsas. Vaheaega polnud: vasturünnakule läks värske polk — alles eile olid nad siia toodud. Vaat miks nii trummeldati öösel, mõtles Lukutin. Ta tahtis hüüda seda Mišale, kuid ei jõudnud: kukkus näoli lumme.

Kui sanitar teda märkas, oli ta ümberringi jäätunud, verepiisad olid muutunud värvilisteks kivideks — lambanahksel kasukal, käel, lumel. Mööda läksid punaar-meelased uuest diviisist. Nad naeratasid lõbusalt ja ärevalt; kõik teadsid, et sakslasi kihutatakse. Silmanud surnud Lukutinit, astusid mõned vanemad sõdurid juurde, seisis veidi aega vaikides — igaüks mõtles oma mõtteid; siis jooksid nad seltsimeestele järele.

Küll on ikka pakane! Tuhm päike näib jäätükina. Valus on vaadata — lumi on üleliia valge. Varjud aga on lillad... Hingamine jääb seisma, valge pilveke, suust välja loimates, jääb abitult rippuma. Suits aga ei saa tõusta, hajuda — seal põlevad külad. Kõik mõtlevad

ühetele, kõnelevad ühest: „Tungime peale!” Kõikvõimsad, tankide ja šokolaadiga, Thermopylai'ga, surnupealuudega käistel, „Messer'itega”, portugali sardiinidega, „Uue Euroopaga”, jäägritega, grenaderidega, ülemveltveeblitega, feldmarssalitega, füüreriga, nemad ise, võitmatud, Siegfriedid, pooljumalad, taganevad kiiresti.

Nad jätavad maha tuliuued „Opelid”, vineerkohvrid, prantsuse šampanja, kaugelaskesuurtükid, frivoolsed postkaardid, isegi binoklid — kas mitte needsamad, millede läbi Moskva oli nagu peo peal?...

Kõigil on lõbus, ehkki külm juhust kasutades poeb lambanaha alla. Sergei ei saa lahti pähe kinnijäänud ridadest:

Esimest uima vene piigal

Hellitasid vaid hanged.

Külm punapõskne, lumetuisk...

Vaat kus kiusab! Ma ei tea isegi, kust see on, ja rumal — missugune „piiga”? Aga külm on tõesti käre. Miks nimetatakse talve „elutuks”? Temas on salajane kirm, ta põletab südant nagu raud sõrmi... Küllap sakslased vist tunnevad endid halvasti.

Pärast kirjutati tormijooksust Ivaškovo peale — sellest algas diviisi tee läände, kirjutati suurtükiväelaste tulistamise täpsusest, jalaväe pealetungist, sellest, et diviisikomandör oli ette kõik läbi mõelnud. Sapööridest polnud lehes midagi; aga algasid just sapöörid — sakslased olid mineerinud Ivaškovo lähised, oli tarvis tasakesi juurde hiilida, demineerida. Oo oli juhtunud kuuvalge. Kuidas Sergei kirus seda rumalat kuud!...

Ivaškovo on kaugel seljataga. Nüüd on sapööridel oma, päris mure — tee. See on pealetungi tee; nad lähe-

vad, ja päike loojub otse nende ees, detsembri lahku-
setu, kitsi päike. Kõik on uudne — mahajäetud autod
(„oota — missugune firma?“), saksa teevidad — ei saa
aru, mis küla, välismaiste etikettidega pudelid, sigareti-
karbid, kirjute ajakirjade rebemed, kalmistud ristide
rodudega — iga silmapilk hakkaksid nagu surnud sam-
muma...

„Aitab,“ ütleb Homenko, „on oma sammumise lõpetan-
nud“...

Uudsed on sakslaste surnukehad: nad sarnanevad pa-
noptikumi vahakujudega. Uks seisab puu juures ja
vaatab itta. Võib-olla tsiteerib veel Nietzschet? Või kaa-
luteb, mis ta viib Moskvast enda juurde Würzburgi, kus
ta õppis (iial ei hõõrunud läbi pükse), kus ta teenis
pangas (mitte ühtegi eksingut), kogus penne, kostitas
pruuti tõrukohviga ja õunatordiga, uneski ei unistanud
Siberi sooblitest või Uurali aleksandriitidest. Siis aga
sai temast vallutaja, Džengis-khaan Würzburgist, prilli-
degaga Timurlenk pruudiga, kellel on kaks last... Ta sei-
sab, najatudes kasele, punapalgeline külmast, erk,
kuid surnud. Teised aga on peitnud näo lumme nagu
padjasse, või lebavad selili — unistajad, tähetargad...
Sergei läheb läbi nõiutud metsa — purustatud puud,
traadi ämblikuvõrk, saksa varjendid, need Nibe-
lungide grotid filmitähtede näopiltidega, külmunud rooja
ja verrega. Aga mineeritud on hästi (see on sapööri tun-
nustus), tuleb kõik läbi kobada, kontrollida.

Miini otsas lendas õhku lõbusameelne Homenko. Kui-
das ta laulis oma Ukrainast! Külmagagi viirastusid mus-
tad lõunamaaööd, kirsipuu valged õilmed, Oksana valge
rind... Tillukeste mutisilmadega, alati raseerimata Sab-
lin ütles tigidalt:

„On tõsi, mis öeldakse — sapöör eksib üksainus
kord...“

Nad möödusid sakslaste poolt mahapõletatud külast.
Roosade põlevate süte juures seisis naine, lapsed. Külm
oli käre, ja ainult need hõõguvad söed keset kivikõva
lund hoidsid ülal elu. Soe tuhk oli kõik, mis oli säilinud
majast... Siin oli see naine laulnud laule, siin sünnita-
nud, siit saatnud meest sõtta.

„Maha põletasid parasiidid. Külmame ära...“

Võitlejad vaikisid: niisuguse asja jaoks polnud sõnu.
Ainult Tšornõhh vandus tasakesi. Ta ei suutnud mõista,
milleks oli põletatud maja? Niisugune tare on ka temal,
samasugune perenaine, lapsed. Võib aru saada, kui põ-
letatakse linna — on sõda... Tehakse suurtükke, pärast
tulistatakse... Aga kas tare on sõjaasi? Külvasid kane-
piti, otri... Kus seda on nähtud, et jätta lastega lagedale
niisuguse külmaga! Kas tal ei ole pead või mis?... Hä-
bematul! Viha paisus südames nagu kasvaja, takistas
hinge tõmbamast. Ja tasa, et keegi ei kuuleks, vandus
Tšornõhh: „Uh, rästik! Parasiit! Võtaks sind!...“

Nad läksid edasi. Jälle korstnad majade asemel. Kü-
last olid jäänud ainult kuldnokapuudid ja mustad laigud
keset lund. Inimesed ronisid välja jäärahuist, metsadest,
kõndisid tuha ümber, kurtsid. Need olid pikad, lõputud
jutustused õnnetusest, nad sulasid ühte, seginesid, lohi-
sesid järel.

Hommiuks tõusis tugev lumetorm, pimestas silmi.
Jutustused aga visklesid, piitsutasid südant.

„...Tuli rästik... Viis tüdrukukese ära...“

„...Põletasid maha, kõik põletasid maha...“

„...Häbitu, võttis tüdruku alasti...“

„...Tädi Maša sidusid juukseidpidi kinni...“

"...Agafonov viidi välja, lasti maha, vaat siin..."

"...Poiss ei saa aru, karjub, aga tema, kui astub juurde..."

Tuisk kasvas; kasvasid, hulkusid, keerlesid hanged. Inimesed aga läksid, jäid lumme kinni, ja läksid siiski.

Neljandal või viiendal päeval ütles üks vana naine Sergeile:

"Siiasamasse jätsidki maha. Pilasid... Materdasid surnuks..." Ja vaikinud veidi, hakkas ta äkki itkema: "Olenka!..."

Nad kaebasid tapetu välja. Tütarlapsel polnud riideid seljas, ainult vildik ühes jalas. Ei haava ega vigastusi. Näis, et ta magab; ta oli ilus oma unes, sarnanes kaugete sajandite kivikujuga — lühikesed jalad, tugev ümarmardatud kere, nagu lai ja karm — põsenukid, silmade kohal rasked kulmud, kitsad silmad.

"Katke kinni."

Sergei tundis — miski külmub temas. Rohkearvulistest, käänulistest nagu lehtede rood tunnetest, kõigest, mis enne oli täitnud tema elu, jäi järele üks — kuidas vihkan! Hammastega pureksin surnuks... See on nagu kirm — taob peas, köidab jalgu, ei lase meelemärkusele tulla.

Vastu toodi vange, haledaid, külmanuid. Aga kõigil kiskus süda kokku: näe! Vaat need... Kas need? Raske oli uskuda — niivõrd abitud, ehmunud, viletsad nägid nad välja. Suvistes piloodimütsides, rätikud pähe seotud — igemepaistetusega vanaeit, lombakud ja veidi lonkavad, tatised, määrdunud, nuuksuvad, korrates seda päheõpitud, nõiasõnaks, palveks muutunud sõna — "kaputt". Kas tõesti niisugused põletasid, vägistasid, piinasid?

Üks mõistis prantsuse keelt. Sergei küsis:

"Milleks te tulite?"

"Mina olen sõdur, kästi..."

"Aga teie täitsite käsku heameelega, eks ole tõsi? Põletasite, tapsite? Miks te ei vasta?"

"Ma olen sõjavang, härra kapten, olen teie võimuses."

Sergeil tekkis pisut halb tunne. Võib-olla pole see midagi teinud. Sakslane tundis, et vene ohvitser on kohmetusse viidud, ja hakkas kiiresti kõnelema:

"Ma pole midagi halba teinud. Käsk on käsk, aga kui oleks olnud minu teha, oleksin ma parem Pariisi jäänud. Seal oli meil väga hea, kõik olid meie vastu viisakad..."

"Aitab!"

Vang ajas end kohe sirgu, kivines. Sergei aga seisis mõttes. Nagu alati imestuse või sisemise keskenduse hetkel oli ta heitnud üles pea, pilutas silmi. Vangil hakkas hirm:

"Härra kapten, mind ei tapeta?"

"Kes teid tapab? Rumalus..."

"Tähendab, ma jään ellu?"

Sergei muigas:

"Muidugi, kui te haigeks ei jää..."

"Ma olen terve, täiesti terve..."

Sergei lõi käega — minge! Kuid sakslane tuli talle järele:

"Härra kapten, ma olen terve, aga nõrga kehaehitusega, mind ei või saata rasketele töödele."

Sergei krimpsutas põlastavalt nagu. Nad on ka Pariisi roojastanud... Tal on vastik mõtelda praegu Pariisile. Eile naeratas talle tütarlaps, tema aga pöördus ära — kes teda teab, võib-olla naeratas ta ka sakslastele?... Sergei magas terveksjäänud majas ja oli lämbumas: on

umbseks hinganud, ei saa kuidagi välja tuulutada... Parem on juba külma käes!... Zonin andis talle tulemasina: „Tikke ei ole ju... Aga seda on nad toredasti välja mõtelnud — näed, et tuul ära ei puhuks”... Sergei pistis tulemasina masinlikult taskusse; pärast äkki leidis selle taskus, tuli meelde — see on ju saksa oma! Vihaselt tallas ta selle lumme — säärane jõledus!

Veel kuu aega tagasi oli sõda temale hirmsaks vajalikkuseks, kahe maailma kokkupõrkeks, kodumaa kaitsmiseks, strateegiaks, taktikaks, kangelasteoks. Nüüd oli sõda saanud eluks; kõik temas sõdis — veri, sapp, hingamine, iga liiges, iga südametukse.

Pealetung oli nagu seisma jäänud. Sakslased ei aja enam lihtsalt hambaid vastu, nad püüavad pidama jääda. Tõelised ehitused... Kas meil on tõesti juba jõud väljas?... Polkovnik Gluhhov ütles Sergeile: „Nädalapäevad seisame paigal”... Sergei mõtles ühele: edasi!... Ta püüdis mõistuse pähe võtta, mängis Zoniniga malet, vestles võitlejatega — Moskvast, Volga-taguse kaugeist küladest, lastest, lihtsast harilikust elust. Aga ta mõtles ainult sakslastele.

Valjale kirjutab ta harva. Valja oli taganenud kuhugi minevikku, sellesse sooja, tihedasse, kirjusse minevikku, kus võis armuda, unustada, vaielda teatrite üle (kumb on parem — Vahtangovi või Kammerteater?), unistada vahtrate keskel. Selles kauges maailmas, mis sarnanes hästi meeldejäänud unenäoga, oli Valja Mado kõrval. Ta meenutas nüüd sageli Pariisi, meenutas nukra naeratusega — sakslased läksid mööda alleed, kus tema oli kõndinud Mado'ga, istusid pinkidele kastanite all, segasid end nende pikka, tähtsasse ja mõttetusse kõnelusse. „Sapöör eksib vaid üks kord”... Ta polnud

surunud. Ja ka Mado pole surunud. Temal on Valja... Võib-olla on Mado abiellunud, tõsiseks muutunud, õnnelik? Mis puutuvad temasse sakslased, ta kõneles „ma vihkan poliitikat”... Sergei võttis vangilt Pariisi ajalehe, Ballett, midagi André Gide'ist, Derain'i näituse avamine... „Corbeille” jätkub. Näituse avamisel on Mado. Sakslased on ju hindajad, metseenid, peenehingedelised inimesed...

Häbi! Kuidas võib mustata armastust? Tema on täiesti süüdi. Tema jättis Mado maha. Kaks nädalat pole ta midagi kirjutanud Valjale. Valja aga on tema elu... Ta on vihane endale ja tahab määrada Mado'd. Paljugi mis fritsud kõnelevad. Too tööline „Roche-aîné'st” — ma ei usu iial, et ta oleks leppinud... Tal oli naljakas juukseetutt... Päril Stalini kohta, Moskva kohta, see on tubli poiss ja tõeline prantslane. Niisugune ei jookse üle. Neil on veel raskem — meie oleme ikkagi koos, seal aga sõdi üksi... Neetud fritsud!... Tema kõneles nüüd nagu tema võitlejad — „fritsud”. Veel hiljuti ootas ta, et jooksevad, tulevad, roomavad kohale Anna sõbrad, auasad sakslased, kes on mõrvinud oma sõjaväest; ütlevad „meie oleme teiega”... Ei ole näha... Ja kui jooksebki mõni üle, siis saad kohe aru — on ära hirmunud. „Katjuša” — see on nende südamepiin!... Pole hea. Me lööme nad puruks... Nüüd mõistab seda Hitlergi, kui ta suudab midagi taibata. Aga mina ei saa enam olla endine... Usklikud arvasid, et äratundmispuu õun on maitsev. Aga parem on ilma sääraсте õuneta, pärast pole elu enam elu. Zonin ütleb: „Meie siuga oleme targemaks muutunud, oleme palju õppinud”. Muidugi. Aga oleme ka mõndagi õpitut unustanud...

Ta tahtis kirjutada Valjale, ei tulnud midagi välja; kirjutas Niina Georgijevnale, jutustas pealetungist, põletatud küladest, kõnelusest vangiga. Tahtis kirjutada tapetud tütarlastest, kuid ei suutnud ja selle asemel kirjutas juurde: „Sa ei tunne mind üldse ära, ema. Ma näen nüüd, kui palju minus oli lapselikku, segast, kui palju mõttetu fantaasiaid. Ma olen väga muutunud, ma tahaksin nüüd ühte — hävitada nad kõik. Ma mõistan, et see leebub, nii on alati — aeg valab veinile vett juurde, aga see vein on nii kange, nii vihane, et läheb väga palju aega ja palju, väga palju vett”...

Kaks päeva hiljem viidi Sergei haiglasse — mürsukild oli sattunud õlga. Arst ütles: „Kaks-kolm nädalat — ja kõik on korras.” Sergei ei kannatanud välja, hüüdis: „Kolm nädalat?”... Arst naeris: „Kuhu te ruttate? Me sõdime veel kaua”...

Ta ei tundnud Sergeid. Ja ka Sergei ise eksis veel kord: arvas, et ta on muutunud, muutunud oli aga aeg; tema oli jäänud ikka selleksamaks — kirglikuks, õige pisut kiiremini kui vaja ja võib-olla verssoki võrra maast kõrgemal sammuvaks.

20

Richter ei saanud kuidagi sooja; ta lõdises. Ta karjus vanale musta pearätikuga naisele:

„Küta paremini, saad aru, paremini!...”

Naine ei mõistnud saksa keelt; ehmunult vaatas ta ümber Richterile, puhus ahju, keerutas ahjuroopi. Toored puud suitsesid. Richter haaras vihatujus tabureti, lõhkis selle puruks ja viskas ahju. Tuli sai kohe hoogu.

Richter asus väikese kirvega pinki lõhkuma. Naine hakkas valjusti nutma ja jooksis tarest välja. Tarakan naeris:

„Mõtelda — väärtasi! Rokokoo!”

Richter tundis, kuidas ta lahti sulab; ta naeratas õndsalt, pühkides nina määrdunud rätikuga. Ta ütles Marabule:

„Istu siia — siin on peaaegu paradiis. Aga mis meist on saanud! Sarnaneb muinasjutuga, kuid otsekoheselt öeldes, räbala muinasjutuga.”

Tarakan säilitas veel sõjalist rühti ja ka mõningat aüdidust.

„Mis seal kõnelda,” ütles ta, „see on neetud lugu, aga kevadel võidame kaotatu tagasi. Kui kaua võib niisugune külm kesta?...”

Richter vastas:

„Talv lõpeb nendel aprillis, nii et me jõuame veel sada korda külmuda. Aga mind isiklikult huvitab muu — millal lõpevad venelased?”

„Nad lõpevad,” ütles Marabu, „aga see on saatuslik kahevõitlus meie põlvkonnale. Meie oleme määratud hääbumisele. Tarvitseb vaid vaadata sellele maastikule, et mõista, kuidas lõpeb meie lugu... Raske on kujutella suuremat kooskõla looduse ja sündmuste vahel.”

„Ma ei näe midagi iseäralikku peale vareste, lume ja viletsate majakeste,” urises Tarakan. Ta teadis, et Marabu on tõeline nats ja hea sõber, aga ei talunud tema arutlusi — matab elusalt. Kas see sobib sõjamehele?...

Marabu kehtas õlgu — tema kõneleb Richteriga.

„Vaata — päike, lumi, tühjus. Surm absoluutselt kõiges — selles kahvatus kettas, haiglavalgeduses, liikumatuses...”

Richter vaikis. Alusta kõnelust millest tahes, Marabu viib kõik surma peale. Närvid aga on ilma selletagi rikutud... Kolme päeva jooksul on nad kaotanud kuusteist inimest. Täna hommikul sai surma Klepper. Poiss kartis maha jääda, leidis endale koha veoautol ja — otsetabamus... Venelastel on hea suurtükivägi. Richterile meenus, kuidas polkovnik Wilke oli kõnelnud „poolrahuolikust sissetungimisest”, ja vandus valjusti.

Ka Tarakan vandus — leidis endal täi. Ta võttis särgi maha ja hakkas putukaid tapma, kõneldes seejuures: „Seitse juuti... Kaheksa... Uheksa...”

Nüüd on kõik selge, — mõtleb Richter, — nad hakkavad end kaitsema nagu hullumeelsed. Võib-olla järgmisel suvel saame meie neist jagu, aga kui palju meist jääb ellu?... Tõtt öelda, mul on praegu ükskõik, kes võidab. Ma tahan võtta vanni, panna selga pidžaama ja heita sooja voodisse. Isegi ilma Hildata... Praegu olen ma sooja saanud, öeldagu, et võit vedeleb maja kõrval, ma ei lähe välja... Kas on vähe olnud võite? Meie võtsime Bresti, Minski, võtsime Smolenski, Vjazma, veel midagi, ma ei mäleta kõiki nimesid. Me olime Moskva juures, ja ka praegu pole ta ju nii väga kaugel... Mind on kõik tüüdanud — võita, taganeda, roomata tule all, mätta seltsimehi, kuulata, kuidas ennustab halba Marabu või kuidas hoopis Tarakan, nagu oleks ta maganud öö kolme tüdrukuga....

Sõja esimestel nädalatel oli Richter ilmutanud teadmishimu; talle näis, et ta on turist ja teeb reisi mööda eksootilist maad, hädaohtlikku — selle vastu ei saa midagi öelda —, kuid huvitavat reisi. Ta täiendas oma teatmeid Venemaa kohta. Varem oli ta näinud ainult Moskvat ja Kuznetskit. Ja pealegi, mis oli ta seal näi-

nud? Võõrastemaju, muuseumi, ehituspaiku. Nüüd astub ta sisse mistahes majja. Ta sai näha vene küla. Mahajäänud rahvas, nad peavad meid õnnistama, me võime neid tsivilisatsiooni osalisteks teha. Me algame sellega, et ehitame siin korralikud käimlad. Ta oli kirjutanud kord Hildale: „Sa ei või kujutella, mis maa see on, mina olen kaks korda Venemaal käinud ja mina ei suutnud kujutella seda. Me ööbisime talumajas, äkki kuulsin ma imelikke helisid. Tuli välja, et majas ööbib vasikas, perenaine seletas tõlgi abil, et nii peab olema suurte külmadega, muidu külmub loom ära. Eks ole tõsi, veider pilt — urbanismist vaimustatud Berliini arhitekt, kes ööbib koos lehmaga”...

Vahel vaidles ta Baueriga, kes kõneles: „Iga rahvas elab omamoodi. Neile meeldib tee, aga mina armastan kohvi, kuid suurtükid ei otsusta midagi... Nüüd pole nendel teed ja meil pole kohvi”... Richter vaidles üleolevalt vastu: „Ei saa läheneda maailmaajaloole koduperenaise psühholoogiaga. Meie peame võitma, et valgustada”... Bauer ei suutnud seda mõista, ta oli joonistusõpetajaks tütarlastekoolis, kogu elu joonistas portselanile kannikesi.

Pärast lakkas Richter imestamast vene kommete üle: kõik ärritas teda, eriti fanatism, millega venelased end kaitsesid. Neil pole kahju oma elust, see on arusaadav — mis väärtus on sipelga elul? Aga hukkudes hävitavad nad saksa kultuuri parimiku...

Silmanud vangilangenud punaarmee lasi, astus Richter juurde, hakkas silmitsema — pähe tuli naljakas mõte: äkki on nende hulgas Lukutin?... Vangid seisid tiheda salgana. Richter vaatas nendele ja vihastus: tuimad näod, vaatavad nagu metsloomad, vaikivad... Talle

meenud, et eelmisel päeval olid vene luurajad tapnud allohvitser Baueri, ja vihatujus lõi ta näkku ühele vangile. Siis pühkis ta puhtaks oma käe, mis kleepus verest, ja läks eemale. Jätk!...

Nad ootasid päevast päeva Moskva langemist. Ohvitserid kõnelesid, et see on otsustatud asi, on juba teada, missugused diviisid võtavad osa paraadist, nende diviisi oli tahetud kõrvale tõrjuda, aga polkovnik Schulze seisis nende eest... Paraadi asemel aga tuli jalga lasta. Nad seisid teises ešelonis, Richter ajas rahulikult habet, kui ootamatult algas paanika. Ta unustas maha pintslid, see oli hea pintsel — ehtne mägrakarv, niisugust ei saa enam...

Nüüd pole himu habetki ajada. Ta pole end ammu pesnud, on haisema läinud, see on vastik, eriti kui katteks tõmbad endal sineli üle pea... Sügeled nagu kärnane koer. Marabu kirjutab veel midagi vihku, teeskleb vaprust. Teised aga — nagu Richter — ei taha muud kui kõhtu täis puukida ja sooja saada. Ainuke, mis seob Richteri eluga, on Hilda kirjad. Hilda kirjutab üle päeva, nummerdab kirju. Richter tunneb hästi pikki õlekarva ümbrikke. Ja paberit ta lõhnutab, ikka seesama Pariisi parfüüm... Ta surub paberilehe huultele, ja talle näib, et Hilda on tema kõrval. Jumal teda teab, mis ta teeb!... Võib-olla on tal kümnes armuke, ma ei imesta. Ta on nagu kass, tal on seda vaja, mina aga olen kaugel, on teadmatu, millal tagasi tulen, ja pole üldse teada, kas ma tagasi tulen... Isegi armukadedus ei suutnud teda elustada, ta armukadetses loiult, vastu tahtmist, vahel maalides endale roppe stseene, jagades Hildale kord õrnu nimesid, kord turusõimu.

Kõik on tüüdanud... Ta tundis teravat valu kõhus. Mis ma olen söönud? Vististi külmast... Ta ei suutnud

end sundida välja külma kätte minema, läks nurka ja süüdiolevalt ringi vaadates kükitas maha.

Keegi vandus:

„Jõledus, sa pole siin siiski mitte üksil...“

Richter vastas nutuselt:

„Ma olen haige, saad aru?...“

Ta ise mõtles: kurat teab mis — nagu metslane!... Ja siiski hea, et ma välja ei läinud — pärast ei saa tund aega sooja. Vaat seda peaks kirjeldama Hildale... Talle meenus Hilda magamistuba, taevakarva sinine atlassvaip, lõhnaõlipudelid, ja ta pahvatas naerma.

„Mis sul on?“ küsis Tarakan.

„Ma arvan, et Berliinis võime teenida head raha — korraldame vene talve veteraani onni ja laseme sisse kahekümne penni eest...“

„Vene talve veteraan on esialgu näljane,“ ütles Tarakan.

Nad keetsid kohvi, tõid välja konservid. Richter tahtis loobuda — jälle võtab kõhu lahti, kuid siis haaras käega sardiini ja matsutas mõnu pärast.

Tuli tõlk Braun. Kohe tunneb, kus saab midagi suhu pista, mõtles Richter, aga ütles Braunile heasüdameliselt: „Õgi...“ Braun jutustas, et külasse on jäänud ainult naised lastega ja vanamehed, mehed on välisandarmite poolt ära viidud.

„Kuidas on küla nimi?“ küsis Richter laisalt.

„Golovljovo.“

„Kergem vallutada kui välja rääkida...“

Richter oli kõhu täis söönud, hakkas suitsetama. Alles nüüd vaatas ta majas ringi — ei midagi huvitavat, niisuguseid maju on ta näinud sadasid — ikoon, täkkeline laud, ahi, selle peal räbalad, savipotte, kausse. Musta

pearätikuga naine, kaks hõredate patsikestega tüdrukukest. Pole midagi vaadata... Äkki silmas ta riiulil pottide vahel võidnud kaantega raamatut.

„Mis te ütlete — raamatukogu! Kahju, et vasikat pole, ta loeks... Kuule, Braun, vaata, mis oopus see on? Ei saa kuidagi harjuda nende rumala tähestikuga.”

„Romaan „Anna Karenina”. Ma olen näinud seda kinos.”

„Naljakas... Aga milleks on tal raamatut vaja — läiteks?...”

Naine ehmus, ei vastanud kohe. Tõlk karjus:

„Milleks on sul raamat?”

„Tütre raamat, ta käis enne sõda siin Smolenskist, ta õpib, on üliõpilane...”

„Üliõpilane?” müristas Richter. „Olge lahke, kõrgem haridus! Tolstoi! Parema võiks ta siin sooja käimla sisse seada.”

„Mina lähen siiski välja, seni kui ta pole sisse seatud,” ütles Tarakan. „Muidu me lämbume siin...”

Ta jooksis kohe tagasi:

„Valmis seada! Leitnant ütles, et venelased on läbi murdnud. Me peame staapi kaitsema.”

Richter haigutas meeleheitlikult:

„Lurjused, ei lase end soojendadaagi!”

„Kus te kavatsete uut aastat vastu võtta, härra Schierke?” küsis Bertie.

„Kodus. Nüüd on niisugune aeg, et hindad iga tundi, mis on veedetud koduses miljöös. Ma ju kõnelesin teile, et mu naine tuli kaheks kuuks siia.”

„Ma loodan, et proua Schierke meeldis Pariis?...”

Nad istusid „Kuldkabunas”. Enne sõda oli see tagasihoidlik restoran, mida külastasid naabruses asuva panga ametnikud. Nüüd aga oli siia raske pääseda, gastroonoomia neofüüdid — spekulandid, varustajad, väikesed ajakirjanikud, kes teenindasid sakslasi, varjeteenäitlejad, kõik palusid alandlikult varuda neile laud. Kõneldi, nagu oleks restorani peremees seotud gestapoga, seepärast võib siin saada seda, mida pole kuskil. Kuid sakslased näitasid end siin harva, ja ka see soodustas ettevõtte head kuulsust: inimesed, kes töötasid sakslastega, eelistasid puhata ilma nendeta.

Bertie oli valinud selle restorani teades, et Schierke armastab süüa; ees seisis ebameeldiv jutuajamine, maitsev roog ja vana pudel aga tasandavad konarusi. Bertie oli ammu unustanud Schierke toore väljaastumise, mis oli nii vapustanud Mado'd; palju oli seitsaastik muutunud, sõda idas oli toonud selgust. Bertie sai sagedasti Schierkega kokku ja hakkas temast lugu pidama: sakslaste hulgas on rohkesti arukaid, teadajaid inimesi, aga mõistusega nad just ei hiilga, Schierke on võib-olla erand... Schierke omalt poolt hindas kõrgelt Bertie'd — see on prantslane, keda pole kerge tüssata... Nad suhtusid teineteisesse nagu kaks mängijat, üks tahtis teist üle trumbata ja oli vaimustatud partneri kavalusest.

Bertie küsis, kas Schierke armastab austreid — sakslased polnud vist harjunud karpidega... Schierke noogutas pead.

„Teil on prantsuse maitse. Aga saksa visadus...”

Bertie tahtis sellega näidata, et ta teab, millest kavatseb kõnelda Schierke. Sakslased nõuavad peaaegu armastust, ise aga ei tule mitte ühe sammu võrragi

vastu. Ma ütlen talle kõik... Aga enne on tarvis tegelda lõunasöögiga.

„Vahest siis forellifilee, kui te ütlete, et ta on hõrk. Seejärel muidugi kabun. Périgord'i pasteedipirukas... Teil on „Merceau“? Kahekümne esimese aasta oma? Suurepärase. Ja „Châteauneuf“ — see, mida te mulle serveerisite möödunud korral.”

„Niisiis, teie hakkate mõistma Napoleoni ebameeldivusi?” Bertie ütles seda naljatades, püüdes tooniga pehmenendada küsimuse kibedust.

Schierke pigistas sidruni viilu, ta ei vastanud kohe — neelas austri alla, jõi lonksu „Merceau'd” peale, siis naeris:

„Kui tahate teada, jah... Ma võtsin eile von Zuckowi memuaarid, on mõningat sarnasust. Kõigist vene kindralitest austan ma ühte — kindral Pakast... Kui tugev olekski meie armee, aga loodus on loodus. Ei maksa ei suurendada ega vähendada seisaku tähtsust. Me kaotame vaieldamatult pool aastat. Kui ajalehed kujutavad seda peaaegu meie võiduna, ülehindavad nad lugeja kergeusklikkust. Kuid naeruväärne on langeda pessimismi. On olemas siisugune lauluke: „Detsembri järel tuleb mai”... Kevadel alustame meie uuesti pealetungi. Meil on mitu kuud, et end hästi ette valmistada. Suvel mängitakse partii lõpuni.”

Bertie mõtles: tema hindab õigesti... Peab olema lollpea, et kõnelda venelaste võidust. Muidugi, sündmused Moskva all jätsid tohutu mulje — see on saksa esimene ebaõnnestumine. Kuid lõpus ei tarvitse kahelda, punased said vaid ajapikendust...

Bertie vaidles siiski vastu, ta tahtis sakslaste ebaedu alla kriipsutada.

„Kas olete nii veendunud tulevases suves, härra Schierke? Mina pole saksa lugeja ega patusta liigse kergeusklikkusega. Minu arvates veeretate teie asjata kõik pakase peale. Ka Napoleoni hävitas ju mitte ainult külm, ta polnud võtnud arvesse vene talumeeste fanatismi. Oletame, et detsembris otsustas kõik temperatuur, aga teie tammusite ju ka novembris ühel kohal...”

Ta mõtles, et Schierke vihastab, valmistus vaidluseks. Aga Schierke, neelanud alla viimase austri, ütles:

„Teil on õigus, suurt osa etendab venelaste fanatism. Neid on vastavalt kasvatatud... Nüüd näevad kõik, missuguseks hädaohuks oli Venemaa. Te arvate, bolševism ähvardab ainult meid?... Siin on kõik pandud ühele kaardile — kas meie hävitame nad, või tulevad kommunistid. Siis meie teiega ei saa siisugust forelli. Meie, härra Bertie, kõlgume kõrvuti kahe posti otsas...”

Bertie muigas — Schierke oli osavasti pööranud jutu teisale! Selge, ta hakkab hirmutama punase hädaohuga. Ja enne kui Schierke kõnelema hakkas, alustas Bertie rünnakut:

„Praegu vajab Saksamaa kaasatöötamist, samal ajal aga teete teie kõik, et meid eemale tõugata. Ma ei kõnelegi nende punaste, mustaga ääristatud afišside taktitusest... Prantslased ei mõista ega saa iial mõistma pantvangide instituuti. Ma ei tea, mis on rumalam — kas lasta maha lapsi, nagu Moquet' poeg, või pidulikult teatada sellest prantslastele? Ma kõnelesin teile, et võin kindlustada korra oma tehastes. Teie gestapolased keerutavad üles sabotaažiloo. See on rumal. Mul on puudu töölistest — teie hoiate neid vangilaagris. Ma värban algajaid. Loomulik, juhtub avariisid. Hiljuti rikkus üks alžiirlane tööpingi. See on tühine asi... Milleks oli vaja

tõsta kära? Te ajate töölisi vihale. Ma kõnelesin teie võimudega, mulle vastatakse, et mina käitun „põiklevalt”. Kui teil on vaja veoautosid, siis jätke mind rahule... Proovige „Châteauneuf'i”, see on haruldaselt õnnestunud aastakäik...”

Schierke loputas suud veiniga ja punastas mõnutundest.

„Erakordselt õnnestunud!... Ma üldse jumaldan Rhône'i veine, nad ajavad tuliseks, on tunda lõunamaa päikest... Asjata te pahandate, gestapo on gestapo, kõik maailma politseid on teinud, teevad ja saavad tegema rumalusi. Aga kui prantsuse töösturid ei taha meiega koos töötada, siis on nemad kaotajad. On kaotajad igasuguse lõpu juures. Kui me võidame, tuletame meie meelde, kes oli tõesti meiega ja kes oli äraootaval seisukohal. Võtame halvima — võidavad punased. See on katastroof ka teile. Te arvate, et ma ei tea, kuidas suhtuvad meisse prantslased?... Mina pole suur mees, pole Abetz, pole kindral, pole gestapolane, ja ometi tunnen ma seda enda peal. Mind esitellakse näitlejannale, ta jookseb äkki minema, tal on, näete, närvilised tõmbused... Teie tuttav, tehase direktor, ma nimetan teda X, teatab mulle, et ta tahab ära sõita maale küülikuid kasvatama. Vaadake palun ringi. Söövad, joovad, naeravad. Nad on õnnelikud tänu meile. Proovigu lõunastada nii viisi Londonis või Moskvas! Kuid küsige neilt, nad ütlevad, et on õnnelikud vaatamata meile. Mind siin ei tunta, ja need spekulandid on rähul, et võivad süüa kabunat, ilma et näha enda ees sakslasi... Ma olen küllalt kaua elanud, oskan mõista ja andestada. Aga kas on niisugune härra X järele mõtelnud, mis ootab teda, kui saksa sõjavägi taganema hakkab? Ta unistab kaheksateistkü-

nendast aastast Clemenceau'ga ja ilutulestikuga Versailles's. Aga kui meie lüüa saame, saavad nad kasakad ja proletariaadi diktatuuri.”

Bertie kuulas, naerdes omaette: X olen mina, ta tahab öelda, et ma mängin kahe otsaga mängu. Vaatame, mis ta laulab, kui ma talle meelde tuletan, et mitte kõik sakslaste vastased pole kommunistid...

„Venemaa on jõuetuks tehtud, ja kauaks ajaks. Isegi kui teie kaotuse osaliseks saate, ei ole bolševikud hädaohuks, oma piiridest ei tule nad üle. Asjata kõnelete teie kogu aeg idast. Paljud prantslased vaatavad teisele poole. Ameerika on end sõtta seganud, ameeriklastel aga on tohutud ressursid. Ma ei tea, kes see X on, kellest te kõnelete, võtan teda näitena — miks peaks ta kartma ameeriklaste võitu? Ta võib siis töötada ja elada nagu enne sõda. Pole imestada, kui ta eelistab dollareid mitte ainult rubladele, vaid ka markadele...”

Schierke nautis trühvlitega pasteedipirukat. Pole midagi öelda. Bertie on tugev partner! Ta tahab ütelda, et võib panna oma lootuse liitlaste peale... Huvitav, kuidas ta käituks, kui ta poleks mitte „Kuldkabunas”, vaid avenue Foch'il, kui teda kuulaksid kord üle tõelised gestapolased?... Ei või, tuleb laveerida...

Toodi kohvi, aromaatsset ja nii kanget, et süda hakkas peksma. Schierke ütles:

„Ameeriklased ja inglased on samuti huvitatud punaste purustamisest. Nad saadavad venelastele kaastundetelegramme, ise aga loodavad, et me hävitame nad... Siis võib maailma ära jagada. Te võite jõuda kokkuleppele Messerschmidt'i või Fordiga, aga mitte bolševikkudega... Ma ei taha, et teie solidariseeruksite Reich'iga. Te olete prantslane, teil on omad huvid. Ma ootan teilt muud —

abi meie idasõjas. Seal me kaitseme ka härra X-i. Ütelge otse, mitte nelja silma all, vaid ajakirjanduses, et Prantsusmaa peavaenlaseks on kommunism. Me lepime sellega..."

Kuu aega tagasi nõudis Schierke, et Bertie teataks lähedasemast koostööst, Saksamaa võidu soovitatavusest. Nüüd oli ta tagasihoidlikum. Tuleb taganeda... Muiates mõtles ta: nagu Moskva all.

Bertie kaalus: kas võtta vastu niisugune ettepanek? Muidugi, kommunistid on vaenlane number üks. See on aabitsatõde. Aga kogu asi seisab selles, millal ja kellele seda kõneled...

"Mina pole kommunistide austaja. Aga ma pole ka teie meetodite austaja. Tarvitseb naeratada või köhatada, kui teie pöörate selle deklaratsiooniks. Teie olete liiga haaratud propagandast... Ma võiksin naelutada häbiposti kommunismi... Aga teie peate pöörduma tagasi enne augusti valitsenud korra juurde — ei mingit kontrolli! Ilma selleta ei saa te veoautosid. Aga missugune mõte on hukka mõista kommunismi, kui ma ei saa lisada oma veeringu punaste üle võidu saavutamise üritusse?"

Küll on võrukael, mõtles Schierke... Aga üldiselt on tal õigus — meil on liiga palju instantse. Gestapo ei taha arvestada sõjaväge, sõjavägi tsiviilvõime, Stülpnagel ei mõista Abetzi, Abetz on nõrдинud Sauckeli agarusest... Mind kuulatakse ära — ja talitatakse vastupidi. Mina olen vana nats, aga nüüd olen ma väike tege-lane...

"Hea, härra Bertie, ma annan teie soovid edasi. Aitäh meeldiva õhtu eest. Ma ei tea, millest mul pea ringi käib — kas sellest Armagnac'ist? Või... (ta pahvatas valjusti naerma) härra X-i leidlikkusest?..."

Nad lahkusid sõpradena. Jumalaga jättes palus Bertie Schierket korraldada „Roche-aîné" asi:

"Minu äi on sajaprotsendiline prantslane. Muretu, laisk ja asjatundja söökide-jookide alal... See on väike tehas, aga ta teeb oma töö... Nad tormasid kallale nagu vare-sed raipe kallale."

Järgmisel päeval tuli Bertie juurde Lancier: kümnen-dat korda hakkas kurtma:

"Alper on üliaus inimene, aga ma olen ta ammu kõrvaldanud, ma ei saa temaga isegi kokku. See Roy aga..."

Bertie katkestas teda:

"Ma loodan, et kõik selgub."

Ta oli nagu alati tagasihoidlik, lahke, naeratas, mängles puhutud klaasist tuvikesega, mis seisis kirjutuslaual.

Lancier'l oli õnne: parajasti helistas Schierke.

"...Täna, ja teie?... Jah, ma kuulan teid. Jah... Nagu oli enne augusti. Millal nad ära võetakse?... On see kindel?... Hea, ma olen valmis teda vastu võtma — kõige parem intervjuu kujul... Ei, alles pärast seda, kui kõik on täidetud... On korraldatud? Täna teid... Loo-dan näha teid varsti enda juures..."

Bertie võttis jälle tuvikese. Lancier jäi imetlema: mis-sugused peened käed tal on! See on modell Greco'le — käskija mängukanniga...

"Schierke ütles mulle, et teie asi on korraldatud."

Lancier tänas joovastuses:

"Te päästsite mu jälle!... Ma olen teile nii palju tänu võlgu!... Ma olen õnnelik, et Mado teid valis... Ma üt-len talle kohe, et teie..."

"Teda pole kodus. Ta sõitis mõneks päevaks ära."

„Sõitis ära? ... Aga ma nägin teda eile, ta ei ütelnud mulle midagi ... Kuhu võis ta sõita? ...”

„Talisporti tegema.”

Bertie naeratas endiselt. Akki kõlises klaas — ta oli tuvikest liiga tugevasti pigistanud. Lancier nägi väimehe käel verd.

„Jumal, te haavasite end! ... Auguste, kus te olete? ... Andke ruttu joodi! ... Härra Bertie on haavatud ...”

Bertie saatis teenri minema, sidus käe rätikuga kinni ja saatis Lancier' viisakalt välja:

„Mul on palju tööd. Need sakslased ei anna silmapilkugi rahu ...”

22

Nad ööbisid doktor Vachet' juures — Jacques, Anna, Marie. See oli rahulik koht: kellelgi ei võinud mõttesse tulla, et doktor varjab enda juures „terroriste.” Jacques teatas ette: „Antakse süüa, ja me magame end suurepäraselt välja.”

Doktor Vachet, naistehaiguste eriarst, polnud iial tundnud huvi poliitika vastu; ajalehtedes luges ta ainult aruandeid sensatsioonilistest kohtuprotsessidest ja jätkuvaid romaane. Ta saatis korralikult arveid oma patsientidele: tal oli ka salajast teenistust — majakese Suresnes'is oli ta ostnud abortide eest saadud rahaga. Tema naine oli ammu surnud, insenerist poeg elas Lille'is. Doktor oli üksik, teda lõbustas ainult majapidajanna tütre tütar Loulou. Kui tulid sakslased, kurvastas ta, kuid harjus varsti uue korraga, võttis vastu haigeid, kärpis aiakeses puid, mängis Loulou'ga lotot. Kui Vachet'lt küsiti, kus tema

poeg on — vangis või vaba, vastas ta: „Ei tea. Me vahe- tasime ka enne sõda harva kirju — mis te tahate, kaks täiskasvanud meest, kõik läheb ilma sentimentaalsus- tota” ...

Novembri algul tuli Vachet' juurde talle tundmatu inimene:

„Mul on tarvis kõnelda teiega — nelja silma all ...”

Vachet otsustas, et tegemist on abordiga.

„Oodake. Ma pean enne kaks patsienti vastu võtma.”

Pärast juhatas ta Jacques'i kabinetti.

„Ma kuulan teid.”

Jacques ütles kohe:

„Sakslased lasksid teie poja maha. Ta palus teile sõr- muse edasi anda. Ta kõneles, et see on tema ema oma ...”

Vachet ei muutunud näost.

„Kas ta lasti maha juhuslikult? ... Või asja pä- rast? ...”

„Ta oli kommunist. Ta suri hästi ...”

Jacques tahtis ära minna, kuid Vachet hoidis teda ta- gasi:

„Istuge natuke minuga ... Me lõunastame koos.”

Jacques arvas, et doktor hakkab pärima, kuidas võit- les tema poeg, või andub mälestustele, kuid Vachet vai- kis. Lõunasöögi ajal kõneles ta ilmast, sellest, et Loulou'l on mumps, kaebas pimenduse üle — „eile pidin peaaegu murdma jala” ... Jacques hakkas kõnelema Vichy'st, Laval'ist; Vachet raputas pead.

„Mina ei mõista sellest midagi ... Ma ei teadnud, et Henri oli kommunist. Imelik ... Ta teenis korralikult, tal polnud puudust ... Võib-olla olete teiegi kommunist?”

Jacques noogutas peaga. Doktor valas talle kohvi.

„Mul on veel varuks ennesõjaaegset... Aga mina ei joo, mul tekib kohvist unetus...”

Hetkeks värahtas tema nägu, ta ütles:

„Nüüd pole mul pärijat. Kelle jaoks olen ma töötanud?”

Ta sai kiiresti endast võitu.

„Kui teil midagi vaja läheb, ma teen... Võite käsutada minu maja...” Vaikunud veidi, lisas ta juurde: „Ma ei tea, kas Henri'l oli õigus. Aga sakslastele ma seda ei andesta...”

Mitte esmakordselt ei toonud Jacques siia sõpru. Praegu vahetas ta märjad rasked kingad doktori öötuhtlite vastu, istus sügavasse tugitooli ja sirutas end:

„Mõnus, kordki kuus saab end välja magada...”

Ta võttis taskust välja väikese lendlehe, andis Annale:

„Sa pole näinud? See on nõukogude sõjateade. Nad tegid Moskva all lõpu kaheksakümne viie tuhandele sakslasele.”

Marie naeratas:

„Mulle meeldib, et nad ütlevad „hävitasime”, nagu putukate kohta... On's need inimesed? Mind paneb vahel imestama, et neil on kulmud, vurrud, et nad kõnelevad, naeravad...”

Ta jäi äkki vait, vaatas hämmeldunult Annale: jälle unustasin ma!... Anna ei pöördunud kõrvale; tema suurtes hallides silmades polnud ei etteheidet, ei kohmetust, ainult tasane, harjunud nukrus.

Seltsimehed unustasid sageli, et ta on sakslanna. Jacques nimetas teda naljatades „valgeks vareseks”. Anna ise aga ei unustanud seda silmapilgukski. Ta sooritas raske ja ohtlikku tööd: aeg-ajalt tõmbas ta selga hallid vormirõivad ja muutus Lotte Hünner'iks, kes teenis sõja-

väeosas. Siis vaatasid vastutulevad prantslased temale vihavaenuga või põlgusega, poisikesed aga karjusid järele „hall hiir”. Anna läks kinno või sõjaväeklubisse, tutvus ohvitseridega, edvistas, naeratas, tantsis, püüdis leada saada, missugused väeosad olid tulnud Prantsusmaale ja missugused olid saadetud idarindele; ta pidas meeles polkude numbraid, majorite ja polkovnikute nimed. Kõik selle andis ta edasi Jacques'ile. Vaadates temale dansinguil poleks keegi öelnud, et ta piinleb, tal oli õnneliku tütarlapse ilme, kes on esmakordselt sattunud Pariisi. Kui nooruke ohvitser juhtus olema liiga pealetükkiv, kõneles ta temale hämmeldudes: „Armas, jäta see... Mul on peigmees, ta on praegu Venemaal, teda võidakse tappa, ja siis ei andesta ma endale, et olen murdnud talle truudust”...

Keegi seltsimeestest ei aimanud, kui palju hingelist jõudu nõuab see mäng. Ainult Luc ütles kord: „Ta töötab suurepäraselt... Aga tead, Jacques, ma ei tahaks tema kohal olla...”

Vachet andis neile hästi süüa, Jacques'il oli õigus. Doktor peaaegu ei söönud („õhtul püüan hoiduda, siis magan paremini”), ta valas külalistele veini juurde ja jutustas igavalt viimase tema poolt loetud romaani sisu: „Stevens ei mõtelnud sellele, et sõrmejäljed kastikesel võisid olla tekkinud sellest, et Eeva asetas teda ümber siis, kui seal polnud veel kaelaehet”... Marie haigutas, ja niipea kui tõusti lauast, läks magama.

Anna jutustaas Jacques'ile:

„Seitsmekümne esimene saadetakse Reimsist Venemaale. Ma kõnelesin leitnandiga, meeleolu on neil jõe, eriti pärast seda, kui teatati, et „rinnet lühendatakse”. Viiekümne üheksas polk saabub äsja Besançon'i, õigemini

selle jäänused — nad hävitati peagu täielikult Jelnja juures. Sõdurid on õnnelikud, et pääsesid sealt välja neil keelati jutustada Venemaast, kardavad demoraliseerumist. Siia peavad tulema kaks diviisi Ukrainast ümberformeerimiseks, ma katsun ülehommene numbrid teada saada... Nancy'st saadeti mittetäielik diviis — kaks polku, see on kolmesaja kahekümne seitsmes... Lille'is haigestus kindral Draser närvide rikkesse, kutsuti välja arst, hirmu alusel — kardab kallaletunge... SS-lased ei anna järele, ütlevad, et kevadel võidavad venelasi. Muide nad värbavad belglasi diviisi „Wiking” jaoks... Neljas tankidiviis pidavat saadetama pärast kahekümnendat jaanuari... Vist on kõik.”

Jacques kirjutas üles. Pärast ütles ta Annale:

„Tuleb ära koristada gestapolane. Ma mõtlesin Schellerile... Võib mõni teine. Uuri välja, kus käib — kohvikus või kinos.”

„Milleks teada saada? Ma võin ise...”

„Mida?”...

„Ära koristada.”

„Ei, sind on meil vaja. Siin aga on raske ära pääseda...”

Anna ei saanud uinuda, ta mõtles segaselt, kuid ping-salt: miks mind ei lubata? See on kergem kui nendega tantsida. Ja peale selle on siis lõpp. Kui kaua võivad nad piinata? Päeva, nädala... Missugune õnn see on — surra! Uinuda ja mitte enam ärgata... Ma ei saa uinuda... Pool kuus, varsti tuleb ära minna, kell üheksa on tal vastuvõtt... Aga uinuda ei saa... Ja surra ei saa, peab lamama, ootama, tantsima...

Mõni päev hiljem ööbis Anna professor Dumas' juures. Ta püüdis võimalikult harvemini tema juurde tulla,

kartis teda sisse vedada. Kuid Jacques oli ajanud aadressi segi, Anna ei teadnud, kuhu ta pidi minema ja tuli Dumas' juurde. Professor rõõmustas:

„Elan nagu mäger. Kui poleks raadiot, võiks enda üles puua... Noh, mis te ütlete? See hull jefreitor on otsustanud kõiges kopeerida Napoleoni. Kujutlen, kuidas nad seal talvitavad!... Suvel käis minu juures üks tolv, mõnesugusel määral kolleeg — antropoloog, on teaduse maha jätnud, otsustanud linna vallutada. Ta astus minu juurde sisse, neid saadeti kuhugi ära, ja rääkis muu hulgas niisuguseid asju kokku, et ma viskasin ta välja. Hea oleks praegu vaadata temale, kuidas ta Moskva juurest astub... Venelased on tublid poisid! Meie kukkusime läbi, ja veel kuidas, aga nemad sooritasid katse. Üks asi on, kui rahvas on liitunud. Meil pole rahvastki. Pétain surub nende psühhopaadi kätt, nemad aga sel ajal tapavad koolipoisse. Üks kaebab teise peale. Ma isegi ei tea, missugused naabrid mul on. Inimesed kardavad kõnelda üksteisega. On see rahvas? See on pool rahvast, teisel poolel aga on võhm väljas...”

Nad istusid väikese ahjukese juures. Dumas viskas süsi juurde, süütas piibu. Iseendale ootamatult ütles Anna:

„Te ei mõista, kui õnnelik te olete! Vaat minul tõesti pole rahvast...”

Esmakordselt selle aja jooksul rääkis ta sellest, mis teda piinas.

„Võib-olla te mäletate — veel enne sõda oli kord Lancier' juures nõukogude insener. Siis vaieldi, kas suudavad venelased sõdida. Ta saatis mind, me sattusime jutuhoogu... Ta ütles, et mõistab minu seisukorda. Aga mis mõtleb ta nüüd, kui sakslased riisuvad, põletavad, tapa-

vad? ... Teie ütlete, et teil on palju äraandjaid, aga te teate — reetja, tähendab, on rahva vastu. Aga kus on saksa rahvas? ... Kui ma olin Hispaanias, uskusin ma veel, et nad võivad mõistuse pähe võtta, ma nägin seal teissuguseid sakslasi. Kui palju neid oli? Käputäis. Nüüd aga näen ma igapäev neid, kõnelen nendega. Nad ostavad lõhnaõli, käivad teatris, on õppinud valima veine ... Üks prantslanna ütles kord: „putukad“; hirmus, et see on tõsi! Ma mõtlen ju nende keeles, olen seal üles kasvanud ... Mul ei või olla teist kodumaad, Maa on, aga rahvast pole ...”

„Rumalus! Kuidas võib rahvas kaduda? Nad on ogaraks läinud, see on selge. Kuid ial ei usu ma, et see sakslastel veres on. Mina olen vist antropoloog, rassistik, te mind ei tee. Kes teie olete? Sakslanna või austraallanna? Mina aga olen teist vaimustatud, saate aru — vaimustatud! Sakslased võtavad mõistuse pähe, kui mitte aasta pärast, siis kümne aasta pärast, tingimata võtavad, hakkavad töötama, filosoferima, musitseerima. Siis meenutavad nad niisuguseid nagu teie ... Ma mõistan, teil on kahju, et teid praegu vähe on. Aga seda õpetatakse algkoolis — võib kaotada sõdureid, ainult mitte lippu ... Mina pole kommunist, teine formatsioon ... Kuid ma tean, et teie olete kommunist, ja see on rohkem kui et te olete sakslanna. Päritolu pole te valinud, selle aga olete valinud ... Mina ei usu Jeesusse Kristusse, minu ema uskus ... Aga kui ma loen märtritest, mõjub see ka minusse. Ma küsin teilt, kes on praegu suuteline ohverdama ennast idee pärast? Ainult teie mõttekaaslased. Vaadake, ärge anduge melanhooliale, teid läheb veel vaja — seal ... Nüüd aga teeb Marie teile aseme, ja soojendajat on vaja voodisse, siin on jube külm ...”

Dumas kõneles torisevalt, puhistas piibuga; tema vihasest, heast häälest läks Annal kergemaks. Ta uinus kiiresti, hommikul aga näis talle, et eile enne uinumist oli ta nutnud. Dumas kaelustas teda jumalagajatuks.

„Te olge ettevaatlik — hoidke ennast ...”

Anna jooksis sisse Gillet' juurde, kus tal oli peidetud „halli hiire” univorm. Öhtul tantsis ta SS-lasega. Järgmisel päeval istus ta kuus tundi kinos Champs-Élysées'l. Tal polnud õnne. Ta oli valmis loobuma ülesandest, kui tan'sude, flirtide, õhtusöökide, palavikuliste otsingute viiendal päeval tehti ta tuttavaks kapten Kolle'ga, kes oli Schelleri asetäitjaks. Kaptenil olid väga lühinägelise ja hajameelse inimese sinised liigutavad silmad. Anna oli erakordselt erutatud, nõudis šampanjat, kord naeris, kord sosistas, usaldavalt Kolle kätt surudes:

„Ma olen nii õnnelik, et kohtasin teid! Ma olen väga üksi Pariisis ... Ma pole sõdur nagu teie, ma olen nõrk naine, ma kardan siin ...”

„Mida te kardate? Pommitusi?”

„Ei, terroriste.”

„Neid ei maksa karta, nemad on saba jalge vahele tõmmanud. Veel mõni operatsioon — ja teie unustate, et nad olemas olid. Alampolkovnik Scheller oskab nendega kõnelda ...”

„Tema on vististi kangelane ... Ma tahaksin teda nii väga näha! Ta pole vist enam noor? ...”

„Ettevaatlikult!” Kolle naeris. „Mina olen armukade. Scheller aga võib veel iga tütarlapse võrgutada. Kui meie teiega sõpradeks saame, siis näitan ma teda teile. See on ilusate naiste, havanna sigarite ja burgundia veini hindaja. Ta lõunastab iga päev „Jean'i juures” ainult sellepärast, et seal on suurepäraseid veinid ...”

Anna tegi grimassi:

„Ka mina olen armukade — ma ei armasta mehi, kes võivad veini pärast unustada naisi. Tõesti, kapten, ma eelistan teid...”

23

„Head uut aastat, härra Pepe,” lausus Vachet pidulikult. Ta kandis musta kuube, targeldatud kraed, liblikakujulist kaelasidet. Laua juures istusid peale Pepe vana majapidajanna ja Marie. Vachet’l oli hea meel, et tal on niisugusel õhtul külalised, ta püüdis naeratada, valas hoolega šampanjat sisse.

„Rikkus on mõttetus, uskuge vana inimest. Ma arvan, et kuulsuski pole magusam — täna loobitakse sulle lilli, homme aga sülitatakse sinu peale. Õnn seisab rahu. Ma soovin teile rahu, härra Pepe.”

Majapidajanna raputas pead:

„Te olete unustanud, mis on noorus, härra Vachet. Õhtul tahab inimene magada, mitte hommikul... Vaadake, misuke naine on härra Pepe’l, see on õnn! Lubage juua teie kindla ühenduse peale...”

Marie tundis piinlikkust, ja nagu temaga alati juhtus, hakkas kohmetuse pärast naerma. Ta tõstis klaasi:

„Head uut aastat, Pepe!”

Jah, ka Marie nimetas teda nüüd Pepe’ks. Ainult harvadel silmapilkudel, kui nad jäid kahekesi, sosistas ta, suudeldes teda palavikulise kirega: „Jeannot!... Mu Jeannot!...” Miks oli pandud Pariisi noorukile, kes polnud saanud kaugemale Fontainebleau’st, hispaania nimi? See oli möödunud talvel, nad alles alustasid tööd; Jacques oli kogunud neli seltsimeest, kedagi neist ta ei tundnud,

ja Milet’d nähes oli küsinud: „Oled sa hispaanlane?” Kõik olid naernud. Milet aga muutus Pepe’ks.

Vachet mäletas siiski, mis asi on noorus, ta nägi, kuidas vaatavad teineteisele Pepe ja Marie, ja kui õhtusöök oli lõppenud, ei hakanud neid kinni pidama.

„Meie teiega istume veel koos,” ütles ta majapidajannale. „Meie külalised aga on väsinud. Viige nad minu magamistuppa. Mina magan täna kabinetis...”

Šampanjast käis Marie’l pea ringi, oli millegipärast väga lõbus. Niipea kui majapidajanna oli läinud, hakkas Marie ohjeldamatult naerma.

„Vaata voodit! Oled sa kunagi niisuguses voodis maganud? Vaata — see on ingel...”

„Ei, see on aamor.”

„Ükskõik — tiibadega... Hirmus naljakas! See pole voodi, see on troon, ma näen kindlasti und, et ma olen Inglise kuninganna.”

„Aga minu arvates sarnaneb surnulaudisega...”

Marie lakkas naermast.

„Tead, ma kardan seda doktorit. Tal on klaasised silmad, ja ta ei kõnele, vaid kägiseb. Päris Sinihabe...”

„Teda ei maksa karta. Kui Jacques ütles, tähendab võib-rahulikult magada. Jacques saab absoluutselt kõigest aru. Ta töötas vist enne sõda „Huma’s”... Ma pole veel nii tarka kohanud... Peale Lejean’i... Kui kahju, et tema tookord kinni võeti!”

„Vangla evakueeriti ju enne sakslasi. Kui ta on lõunas, on seal ikkagi kergem — prantslased...”

„Mis prantslased nad on! Raymond’i andsid nad sakslastele välja. Ma ei tea isegi, keda ma rohkem vihkan — „miilitsat” või gestapolasi? Kui mul kästaks Doriot ära koristada, oleksin ma õnnelik. Muidugi, Scheller — see

on ka hea... Kas tead, mis nad tegid Antoine'iga? Tal õnnestus saata välja kirjake... Neli päeva piinati teda, Scheller põletas teda elektritriikrauaga... Mina arvasin täna, aga täna on ta kodus. Sel lurjusel on perekond... Neli öhtut veedab ta oma perekonna juures — jõulaupäeva, vana-aasta öhtu, oma abikaasa sünnipäeva ja suure reede. Kas saad aru, missugune siga see on?... Ma kartsin, et ta võib end täna täis juua, ei tule homme, kuid Jacques ütles: „Temal on see täpne, nagu kella järgi“...

Niipea kui nad olid astunud tuppa, oli Marie kingad jalast heitnud, hakanud end riidest lahti võtma. Nüüd istus ta poolpaljana kõrges määratu suures voodis, tõmmanud enda alla peenikesed jalad, nagu laps... Ta mõtles kõige hirksamale: mis saab homme?...

Pepe aga oli lõbus, erutatud.

„Saad aru, missugune õnnejuhus see on! Ma ei arvanud ju, et läheb korda kokku saada. Seda korraldas Jacques. Ta küsis algul, kas ma ei taha uut aastat vastu võtta ühes seltsimeestega, pärast aga ütleb: „Sul on parem puhata“, ja seletas, et võib siin, sinuga... Vaat mis tähendab kui õnne on!... Ja hea, et doktor meid ära laskis... Marie, nüüd võib ju nagu kord ja kohus öelda head uut aastat! Oota, mitte nii... Las ma suudlen sind...“

Nad unustasid kõik. Äkki kuulis ta nagu kaugelt Marie häält:

„Jeannot, kas sulgesid ukse? Ma kardan — äkki tuleb Sinihabe...“

Jeannot naeris. Ja uuesti suudles ta teda.

„Mul pole iial olnud nii hea!...“

„Marie, süüta valgus... See on sinu kõrval... Ma palun sind väga... Ma tahan sind näha...“

Ta vaatas temale ja naeratas: kui ilus ta on! Päeval pole näha... Aga praegu on väga ilus. Silmad on haruldased — udused ja säravad...

Nad lebasid kõrvuti pronksist Cupido'de all ja kõnelesid sosinal õnnest. Nad unistasid tulevikust, nagu lapsed, kes mõtlevad välja hirmsa muinasjutu õnnelikku lahendust.

„Kõik läheb hästi,“ sosistas Pepe. „Sel aastal tuleb neile lõpp, ma olen veendunud. Sa ei saa arugi, mis on teinud venelased!... Jacques kõneles, et nad on liikunud edasi kakssada kilomeetrit, see on nagu siit Lille'ini, saad aru? Neil juhib Stalin, selge, et peksavad sakslased läbi... Ja kindralid on noored. Meie omad aga olid nagu see doktor... Mäletad, ma jutustasin sulle Vlahhovist, kuidas ta tehases käis? Absoluutselt kõigest saab aru. Ta on nüüd vististi kindral... Venelased kihutavad sakslased kõikjalt minema, pole midagi imestada... Küll siis on rõõm, kujutled?“

„Jeannot, aga kas sina usud, et me saame koos olema?...“

„Kindlasti! Me sõidame sinuga mere äärde. Sina pole ju ka mere ääres olnud. Ema käis Bretagne'is, jutustas — see on kirjeldamatu — midagi pole näha peale vee, ja lained on nagu majad... Või me sõidame Marseille'sse, marseille'lased on niisugused lõbusad... Võib sõita kümnesse, sajasse linna. Muidugi kahekesi... Suvel on puhkus, hommikul pole vaja rutata, ma toon sulle kohvi voodisse, võib juua kohvi, panna luugid kinni, ja jälle on öö, suudelda... Ma võiksin suudelda sind terve aasta järjest, kas mõistad?“

Äkki meenus Marie'le, kuidas Jeannot kõneles: „piinasid neli päeva“... Ta hakkas suudlema teda, pisaraid ta-

gasi hoides, suudles, nagu jätaks jumalaga iga osakesega temast...

„Jeannot!... Mu Jeannot!...“

Ja jälle unustas Marie kõik, lebas õnnelikuna, naeratas. Ja jälle suudles Jeannot teda. Marie ütles naerdes:

„Ja sina rääkisid, et siin saab rahulikult magada...“

Nad ärkasid hilja. Doktor Vachet oli kuhugi ära läinud. Majapidajanna andis neile kohvi. Nad jätsid temaga jumalaga. Marie hüüdis:

„Ma unustasin kammi...“

Pepe läks talle järele, ta mõistis — on vaja jumalaga jätta, et keegi ei näeks. Marie süleles teda, ei suutnud end lahti kiskuda.

„Nägemiseni, Marie! Varsti saame kokku...“

Tänavad olid tühjad; pariislased, kes olid uut aastat vastu võtnud, magasid alles. Pepe astus sisse seltsimehe juurde, tukkus seal natuke. Revolver pidi talle edasi antama kell seitse — käia ringi mängukanniga on ohtlik...

Veel kaks tundi... Ta kontrollis uuesti oma plaani: joosta kuni söelaoni, üle müüri — ja ta on Dauphin'i tänaval, seal on rahvast, on kerge selle hulka kaduda... Ta ei tundnud hirmu; eelseisvale mõtles ta nagu keerdulesandega mängule: tingimata peab lahendama.

Kui kell oli kaheksa peal, avas ta restorani ukse ja rõõmustas: päev oli tõesti hästi valitud — ainult üks laud on hõivatud, sügavuses, telefoni juures on paks mees kahe daamiga. Vististi näitleja, tal on naljakas nägu...

See oli väike restoran — kaheksa lauda, tsinkplekiga kaetud lett. Oli raske uskuda, et sakslane võis avastada niisuguse koha, isegi Pariisi kokakunstijad ei tundnud ju paika „Jean'i juures“. Mõne kuu pärast läheb

moodi nagu „Kuldkabun“... Esialgu on siin argipäevadel täis, kuid mitte kitsas, täna aga on hoopis tühi...

Schellerit polnud, see ei häirinud Pepe't, ta teadis, et sakslane peab tulema pool kaheksa — „täpselt, nagu kella järgi“... Väikeste kavalate silmadega peremees, suitsukoni värisemas allarippuval huulel, vaatas umbusklikult Pepe'le — mis see on? Niisugune, tellib, sööb, joob ja pärast ei taha maksta — „liiga kallis“... Võib-olla arvab ta, et mul on lihtne söögipood?... Ta astus Pepe juurde, teadmata, kuidas teda välja saata. Kuid Pepe oskas kõnelda kõrtsmikkudega:

„Ebaõnnestunult võtsin vastu uue aasta — rongis... Tahan tasa teha... Naisevend ütles mulle: ainult „Jean'i juures“. Te tunnete teda muidugi, härra Duval „Crédit Lyonnais'ist“. Ei mäleta? Tüse, halliseguste juustega... Tema tellib teie juures alati „Chambertin'i“...

Ja kuigi peremees ei suutnud meelde tuletada, kes on see tüse isand halliseguste juustega, muutus ta kohe leebemaks.

„Minu juures käivad ainult soliidsed kliendid... Mis te siis tellite?“

„Ma ei tea... Mis te võite mulle pakkuda?...“

Vaevaga neelas Pepe rasvase liha tükke, kuid tegi näo, et sööb mõnuga, jõi matsutades veini, kõneles peremehele: „Chambertin“ on tõesti oma hinda väärt...

Viimaks kostis mootori mürin. Pepe teadis, et Scheller saadab auto enne üheksat minema — nagu kella järgi... Pikk, kõhn, vasakul põsel arm — nii oli kõnelnud ka Jacques... Scheller oli prantslannaga, see klammerdus tema käe külge, kordas: „Mu väike aare!...“ Kahju, et ei või ka lirutada ära koristada. Aga pole midagi parata, meie pole anarhistid, distsipliin, öeldi — ainult sakslane.

Aga lirva peaks muidugi ära koristatama. Ei pööra temalt silmi ära, lita!... Hüva, kui kihutame sakslased minema, siis saab tema oma jao.

Scheller riputas varna sineli, mõõga kanderihma. Ta istus hästi — teine laud ukse juurest... Nüüd tarvis oodata, kuni peremees välja läheb. Muidugi, on olemas risk — võib tulla uus klient. Aga peremees on ohtlikum — ta on, nagu näha, tugevasti sidunud end sakslastega. Paks mees on kaugel. Ja niisugune ei hakka end vahele segama, ehmub ära... Kahju, ma lasksin mööda silmapilgu, kui ta käis keldris pudeli järel. Aga bošš¹ on enda oma peaaegu ära lakkunud, kohe tellib teise...

Pepe ei lasknud märgist mööda, ja oligi raske mööda lasta — ta tulistas ligida maa pealt. Kui ta jooksis mööda kitsast tühja tänavat, kostis ta kõrvus veel naise kiljumine.

Mõni minut hiljem läks ta mööda Dauphin'i tänavat, ilma ruttamata, nagu inimene, kes on tulnud välja jalutama, jooma klaasikest. Nüüd on tarvis jõuda Pasteur'i bulvarini, seal elab Formigé — see on kõige lähem koht. Päeval oli ta kontrollinud — kas võib jääda hommikuni. Formigé oli krimpsutanud nägu, kuid nõustunud. Pepe läks mööda Vaugirard'i tänavat — on kaugem, see-eest aga väldib ta Montparnasse'i vaksalit, seal on tihti haarangud. Muidugi, dokumendid on tal head. Aga niisuguse mängukanniga...

Kui ta lähenes majale, kus elas Formigé, vaatas ta kella: pool kümme.... Hea, et pole liiga hilja; temal on vastik majahoidja... Aga koht on rahulik: see Formigé käitub nii vaikselt...

¹ bošš (boche) — prantslaste halvustav nimetus sakslaste kohta.

Majahoidja sarnanes vana bolonja koeraga — väike, määrdunud-hallid kiharakesed, roosad põletikulised silmad, ja ka hääli oli tal kiunuv.

„Härra Formigé'd pole kodus.“

Ta hüüdis juba trepilt:

„Hea, ma jätan kirjakese...“

Ta ei jõudnud meeltki märgata, kui tal olid käed kinni seotud. Sakslane tundis kobades ära tema taskus revolvri. Hooga lõi ta Pepe'le näkku. Keegi ütles: „Mitte allin. Võidakse veel tulla“... Pepe tassiti alla, lükkati autosse. Ta toibus külmast tuulest, sülitas verd. Missugune rumalus — pääses ära, aga sattus lihtsasse hiirelõksu! Ükskõik, Schelleri koristas ta ikkagi ära, see on kõige tähtsam...

Veebruar oli tujukas nagu alati, pärast sooje kevadisi päevi hakkas sadama märga lund. Nivelles tundis hingelist erutust. Teda ei teinud rahutuks mitte teated idarindelt, tema teadis sakslaste jõudu ja muigas, kui London teatas venelaste edust. Nivelles'i häiris muu... Vaat tema kuulab Londoni raadiosaateid, kõigil on teada, et tema on Prantsuse-Saksa lähenemise pooldaja, prefektuuri ametnik, ühe sõnaga lojaalne inimene; kuid tarvitseb mõnel pätil kaevata — ja teda hakatakse süüdistama „degaulle'ismis“... Ma mõistan, kõneles endale Nivelles, on tarvis hoida lihtsaid inimesi kommunistliku propaganda eest. Teine asi on niisugused nagu mina, meie ei või ära elada manna-pudruga, meil on vaja vürtse. Mina tervitasin natse, sellepärast et nemad kuulutasid välja vaimse hierarhia printsiibi. Nüüd aga mõõdavad nad kõiki ühe mõõdu-

puuga. Mis loeb neile antiikne kultuur? Nad on vaimustunud drillist. Metsikuse ja ameerikluse segu...

Niisugused sünged mõtisklused vaheldusid reipushoogudega. Tarvitses minna ilusa ilmaga Champs-Élysées'le, et näha, kuidas Pariis elustub. Ei saa eitada, et kõik on muutunud vaesemaks, on vähe autosid. Tütarlapsed ilma kübaraita, käsitaskud üle õla, libisevad jalgratastel. Nad on elegantsed nagu graatsiad... Süüa on vähe, kõige peale on kaardid — Martal on kitsas, see-eest kosub Magdaleena. Nivelles'i uus raamat oli ilmunud oivalisel hollandi paberil, „Aujourd'hui's" oli tema kohta põhjalik retsensioon. Nii ei kirjutatud minust siis, kui oli rohkem võimalusi... Kontserdid, näitused, ballett... Sakslased on jämedad, naeruväärne on eitada seda, aga nad suhtuvad hoolikalt meie kultuurisse. Loomanahaga kaetud barbar, kes vaatab Anjou roosi, kartes puruks muljuda tema õielehti, — see on uue raamatu teema...

Nagu enne, läks Nivelles igal hommikul prefektuuri. Tööd oli palju: sakslased kihutasid tagant. Kord püüdsid kinni juudi, kes hoidus kõrvale registreerumisest, kord sattusid valedokumentide töökoja jälile, kord tõid kohale poolakaid, kes esildasid end põliste pikardlaste pähe. Nivelles täitis ausalt oma kohuseid, kuid ei ilmutanud mingisugust agarust. Enam kui üks kord oli ta heldinuna, võib-olla ka lihtsalt pahasena omaste pisarate üle, päästnud hädast areteeritu. Öhtul puhastus ta politseiasjadest luuletuste abil.

Ta püüdis kaasa aidata prantslaste ja sakslaste kultuurilisele lähenemisele. Oli otsustatud korraldada Berliinis kaasaegse prantsuse maalikunsti näitus. Mõned kunstnikud andsid oma pilte, teised puiklesid, ütlesid, et neil pole midagi. Nivelles läks Sambat' juurde, ehkki ei armas-

tanud teda; see on originaalne, andekas kunstnik, asi pole isiklikes sümpaatiais...

Sambat pomises tuseselt:

„Ei anna.“

„Aga miks?..."

„Olen neid küllalt näinud... Nemad saavad sellest palju aru!..."

„Tuleb arendada nende maitset.“

„Selleks pole vaja pilte... Pigem pomme.“

Nivelles jättis külmalt jumalaga, läks minema. Sambat, nagu paljud teised, ei taha mõista ajalugu. Prantsusmaa oli suurriik, see aeg on lõppenud. Kuid kunsti võib olla ka võidetuil, Ateen jäi isegi Rooma ikke all Ateeniks. Sakslased on meid laostanud, see on vaieldamatu. Ma ei või lubada endale seda, mis mulle enne kättesaadav oli. Kuid ma võin kirjutada luuletusi, siin olen mina pere-meest... Nad ei tungi mu vaimse maailma kallale, need pole kommunistid...

Oli kena soe öhtu. Nivelles ohkas kergendatult: talv on lõppenud. Viimane sõjatalv... Suvel tuleb sõjale lõpp... Ta sammus mõttesse vajunult mööda pimedaid kaisid. Ta ei oodanud, et kohtab kedagi; ja kuidas tundagi ära inimest niisuguses pimeduses!

„Tere öhtust, härra Nivelles!“

Sambat seisis, heitnud laiali oma tohutu suured käed ja pomises midagi; oli kohe näha, et ta on purjus. Nivelles tahtis mööda minna, aga Sambat ei lasknud teda:

„Kuidas te elate? Kogusite pildid kokku? Aga kuidas läheb Persephonel? Olete registreerinud ta prefektuuris?..."

„Te olete joobnud,“ ütles Nivelles pahaselt, „ma pole harjunud kõnelema joobnutega.“

„Olen joobnud,” kinnitas Sambat, „siegfriedid on ära tüüdanud, vaat jõingi enda täis... Te pole harjunud kõnelema joobnutega?... Ka mina pole paljugagi harjunud... Siegfriedidega pole harjunud, teiega, millegagi ei saa harjuda...”

Nivelle hakkas kiiresti minema mööda tühja kaid. Sambat läks talle järele ja hingates viinalehka hüüdis:

„Kui teid üles puuakse, ei pilguta Persephone silmagi, ausõna!”

Kaua ei suutnud Nivelle toibuda. Muidugi, ei maksa pöörata tähelepanu joobnu käitumisele... Aga Sambat ütles seda, mis nemad mõilevad. Uhed põgenesid välismaale, et mitte jagada oma rahva rasket saatust. Teised jäid toppama, vaikivad, ootavad aega. Nad unistavad ühest: kättemaksust... Mina tahan päästa prantsuse kultuuri, neile lurjustele aga olen ma „ära ostetud”. Ma olen liiga üllas, et kätte maksta. Mul tarvitseb ütelda vaid üks sõna, ja Sambat ei jaluta enam Pariisis ringi. Aga mina vaikin ja vaikin ka edasi — tahan säilitada Prantsusmaale suurepärase koloristi. Nad kadestavad minu edu. Missugune alatus!... Muidugi, sakslased ei mõista minu luuletusi, Schierke ütleb, et hindab, aga ma ei usu, ja siiski kaitsevad sakslased mind...

Sügisel oli Nivelle'i poole mitu korda pöördunud „Oeuvre'i” toimetaja — oli palunud kirjutada sõjast idas. Nivelle oli keeldunud, kõneldes, et tema on luuletaja, ainult luuletaja. Toimetaja oli meeldivalt üllatatud, kui Nivelle helistas talle: „Ma kirjutan teie lehele, ma tunnen, et minu kohus on meenutada Euroopa solidaarsust.”

Nivelle'i artikkel, mis kandis pealkirja „Viimne kahevõitlus”, erines teistest „Oeuvre'isse” paigutatavaist artikleist ainult liigse lillelisusega ja arvukate viidetega

mütoloogiale, mis piinasid ära vanamehekese-korrektori: „Kes kaitseb tsivilisatsiooni hiisi — Elüüsiumi küpressidest kuni kauge põhjamaa mändideni? Lugeses ajalehti, kus vilksatavad ebakõlalised nimed „Suhhinitši”, „Velikije Luki”, mõtlen ma viimsele kahevõitlusele Antaios ja Herkulese vahel. Antaios oli Gaia-Maa koletislik poeg; et jääda võitjaks, surus ta end vastu maad; selles on materialismi paatos. Pooljumal Herkules, Hydra võitja, tõmbas Antaios maa küljest lahti ja kägistas ta. Kuidas ei peaks ta tundma vana Weimari tagasihoidlikus elanikus või Veneetsia lõbusas pojas või Suomi karmis puuraiujas, kes praegu keset Sküütia lumevälju kaitsevad meid kommunismikoletise eest, kartmatut Herkulest?...” Muidugi lugesid vaid vähesed lõpuni selle artikli; ja Nivelle, kleepinud ajaleheväljalõike uute luuletuste jaoks määratud albumisse, ei kavatsenud tagasi pöörduda ajakirjanduse juurde. Kaks nädalat hiljem aga sai ta kirja — peenike, kribuline käekiri, hea paber, muidugi anonüümne: „Nivelle! Sina oled võetud reeturite nimekirja. Võid valmistuda häbitava surma vastu. Elagu Võitlev Prantsusmaa! Kuul reeturile!”

Ta ei saanud uinuda sel ööl. Ta tundis end sõdurina enne lahingut. Imestusega vaatas ta albumile ja pistis selle laekasse — pole aeg luule jaoks! Nemad on tugevamad, kui ma arvasin, ja jultunud. Lahing käib mitte ainult kaugel Venemaal, vaid ka siin, ja tema asub eeslinil...

Kaasametnikud leidsid ta hommikul olevat väsinud, kõhnunud, pärisid tema tervise järele. Ta kõneles vähe, töötas rohkem kui tavaliselt. Öhtul käis mööda tänavaid, aeg-ajalt kontrollides oma revolvrit. Ta oleks tahtnud hüüda: noh, argpüksid, tulistage!...

Vähehaaval muutus ta rahulikumaks, kuid ei suutnud kuidagi luule juurde tagasi pöörduda, päevaraamatusse aga kirjutas: „Mina olen muutunud teiseks inimeseks, on lõppenud puhta kunsti ajajärk. On vaja verd, võib-olla minu oma, võib-olla ainult nende oma”...

Kolm nädalat hiljem toodi talle nimekaart: „Yvonne de Portail”. Ta jäi mõttesse: udust kerkis esile lapsepõlv. Nivelles oli notari poeg, oli kasvanud üles väikeses Anjou maakonna linnakeses. Kommersantide, käsitööliste tagasihoidlikest majakestest, võõrastemajast ja raekojust tõusis kõrgemale suur kaheksateistkümnendast sajandist pärinev mõisahooned pargiga, lehtlatega, kasvuhoonega. Igakord, kui Nivelles väravast sisse astus, näis talle, et ta astub paradiisi. Mõisa omanik leskproua Yvonne de Portail pidas notarit mitte ainult testamenditajaks, vaid ka sõbraks. Notari poeg sai mõisaproua poja seltsiliseks. Jumal, kui ammu see oli!... Ja tema on alles elus... Talle meenus, et proua de Portail ootab teda, ja ta läks vastuvõturuumi. Ta suudles tema kätt heldimusega — tema vanemad olid ammu surnud, esmakordselt kaua aja järel nägi ta kedagi, kes sidus teda kauge lapsepõlvega: „Kas mäletate mind?...”

Tema ees oli kõrgeeline vanaeit, kuivanud, sarnane kuivanud lillele raamatulehtede vahel, — temale vaadates meenutas Nivelles ähmaselt tema endist ilu.

„Ma poleks iial sõandanud pöörduda teie poole, aga nüüd on niisugune aeg... Ja peale selle tean ma, et te mäletate vanu sõpru. Teie kasvasite kunagi koos vaese Roger’ga...”

„Kas Roger?...”

„Ta suri sõjavangis juba möödunud sügisel. Ma sain viimse kirja juulis. Pärast aga tuli teade... Ma pean

pühendama teid perekonnaasjadesse, ärge imestage, sellest oleneb Léon’i saatus. Kogu minu elu aga seisab ainult Léon’is... Roger ei võtnud mind iial kuulda. Tal oli nõrk tervis, ma tahtsin, et ta valiks oma alaks õigusteaduse või kirjanduse, tema aga hakkas ohvitseriks. Ta kohtas naist... Ärge arvake, et see on ema armukadedus, ma tundsin kohe, et nad pole loodud teineteise jaoks. Naine jättis ta maha, jättis maha aastase lapse. Meie varjasime seda... Mina kasvasin Léon’i üles. Siin on tema pilt. Isa sarnane. Eks ole tõsi? Ma andsin temale rohkem kui kunagi pojale — noorus oli möödas, miski ei kiskunud eemale. Ta on suurepärane poiss, õpetajad rääkisid, et tal on suured anded. Ta kirjutab luuletusi. Nagu teie... See andis mulle julgust pöörduda teie poole. Ma isegi tõin kaasa ühe luuletuse, muidugi, see on alles lapselik — ta saab kuu aja pärast kaheksateistkümnendaks aastaseks... Ja vaat...”

Ta hakkas nutma; pisaraid polnud, kuid kurgust kostsid tasased kaeblikud helid, mis sarnanesid väikese linnu kisaga.

„Andke mulle andeks... Kohe jutustan ma kõik... Kolmandal märtsil tuli politsei, prantslased, sakslasi polnud. Nad otsisid mingisugust Tinet’i. Näib, et ta on kommunist, nad eksisid, ta oli olnud peidus üks korrus kõrgemal ja oli põgenenud; nii nad ütlesid, ma ei tea, kas see tõsi on, majahoidja polnud midagi näinud. Meil leidsid nad vihu Léon’i luuletustega. Ta on poisike, ühes luuletuses oli ta kirjutanud rumalusi, oli lugenud liiga palju Hugo’i... Ma annan teile sõna, et ta on kaugel poliitikast. See oli hetkeline meeleolu... Nad viisid Léon’i ära...”

Nivelles naeratas:

„Mis võis ta siis kirjutada? Luuletuste pärast ei areteerita. On teil see luuletus?”

„Ei, nad võtsid kaasa. Ta kirjutas, et Prantsusmaa ärkab taas ellu, — Hugo' jäljendus. On lapselikke ridu, nagu tahaks ta reetureid maha lasta. Ta pole iial hoidnud käes relva... Ta kirjutas sakslastest, et nemad on... Ma ei mäleta sõna, vist „metsloomad“... Sellepärast kardan ma nii väga. Teda ei areteerinud mitte sakslased, aga äkki satuvad luuletused gestaposse?... Teie olete prantslane, teie mõistate mind...”

Jälle kostsid tasased kaeblikud helid. Nivelles valas karavinist vett.

„Ma püüan selgitada... Ärge erutuge. Ja ka sakslased pole metsloomad, lastega nad ei sõdi...”

Kui proua de Portail oli lahkunud, ei teadnud Nivelles, mis ta hakkab tegema. Esimene, mis tuli pähe — on tarvis paluda, et lahti lastaks. Ma ütlen — algav luuletaja, ma tunnen hästi perekonda... Võib-olla saab temast midagi, luuletused on naiivsed, kuid on olemas laulvus... Pärast meenus talle anonüümne kiri. „Kuul reeturile“... Vaat misugused tulistavad! Nimelt poisikesed... On selge, kes tema seljataga seisab. Hea, et pandi kinni, enne kui ta tulistas... Temale parem...

Möödus kaks päeva. Üks kaasametnikest astus sisse Nivelles'i juurde, ja saanud temalt teadise, ütles:

„Ma käisin Soissons'is õe juures. Seal on bandiidid täitsa jultunuks muutunud. Hiljuti tapsid Barrot'. Kommersant, üliaus inimene. Ta aitas politseil sattuda ühe terroristi jälile. Nad lasksid ta maha kaupluses, jätsid maha sedeli: „Surm reetureile“. On tarvis kõva kätt...”

Nivelles ei suutnud varjata ärevust, ja kaasametnik, olles rahul avaldatud muljega, lisas juurde:

„Kahjuks muutub see igapäevaseks nähtuseks, inimesed lakkavad tähele panemast...”

Temale helistas polkovnik von Hallenberg:

„Teile toendub üks areteeritu, Léon de Portail, õigmini, tema vanaema...”

„Proua de Portail'd ma tunnen. Mis puutub pojapojasse... See on poisike, ta pole jõudnud midagi teha, aga pole muidugi mitte võimatu, et ta oli ühenduses terroristidega...”

Polkovnik oli liigutatud: prefektuuri loeti massoonide pesaks; Nivelles'ist kõneldi, et ta mängib kahe otsaga mängu, varjab degaulle'last.

„Ma hindan väga teie otsekohest. Meil on ühised ideaalid... Teie olete julge mees ja tõeline prantslane.”

„Härra polkovnik...” Nivelles'i hääl värahtas. „Võtke arvesse, et ta pole midagi teinud ja siis iga — see on poisike...”

Polkovnik naeris; naer vulksus telefonitorus nagu vesi kraanis.

„Ärge muretsege, härra Nivelles, meie pole metsloomad. Ja veel kord aitäh.”

Oli raske uskuda, et Galotškat oli nimetatud naeruskiiks — ammu polnud ta näenud. Igakord, kui ta ärkas, näis talle, et see kõik on unenägu, tarvitseb hõõruda silmi — ja läheb mööda... Kuid ei, see on tõsi, sakslased on Kiievis. Juba kuuendat kuud...

Ta oli tahtnud ära sõita. Rudenko ütles: „Kas sina arendad paanikat või mis?...” Tema sõitis ära, Galotška

aga jäi. Kus on nüüd sõbrad „Pickwick-klubist“? Raja on sõjaväes, Boris teadmatult kadunud, Valja vististi Moskvas. Õnnelik!... Zina oli Galotška juba enne sõda silmist kaotanud. Veera Platonovna oli tapetud, Raja ema oli tapetud. Mitu korda oli Galotška Stešenkode poole sisse astunud. Aleksei Nikolajevitš oli väga muutunud, oli nüüd kuiv, lahkuetu. Antonina Petrovna õhkas, pühkis sageli silmi. Kui Galotška viimast korda nende juures oli, ütles Aleksei Nikolajevitš: „Miks te ei lähe linnavalitsusse? On tarvis töötada, vaat mis!...“ Galotška küsis imestunult: „Mis te siis sakslaste all tegema hakkate!...“ Aleksei Nikolajevitš karjus: „Hakkan õpetama, kuidas korda austada. Oleme küllalt pea peal käinud! Sakslased — need on varjaagid!...“ Antonina Petrovna hakkas nutma, Galotška läks minema.

Talle oli jäänud ainult üks sõber — kadunud ema vend, onu Ljonja. Ta töötas „Arsenali“ tehases ja oli jäänud Kiievisse toppama — kui sakslased lähenesid, lebas ta voodis mädase pleuriidiga. Nüüd teeb ta tulemasinaid ja müütab neid turul. Galotška õmbleb, lapib, peseb pesu. Õhtuti saavad nad sageli kokku: ehkki onu Ljonja on viiekümne kuue aastane, mõistavad nad teineteist hästi.

Kreštšatikut pole enam — on varemed. Linn on tühjaks jäänud, ühed on sõjaväes, teised evakueerunud. Aga kui palju on sakslased tapnud? Räägitakse, et Babji Jar'is üksinda seitsekümmend tuhat... Vahel lähed mööda Ševtšenko bulvarit, ja hetkeks näib, et see on Kiiev, tuttavad majad, puud kerge, õrna lume kattes, eemal klähvib koerake, vilistab laev... Aga Kiievit ei ole ju. Kui langeb surnuna lind, algab tema ümber teine, surmajärgne elu — vilavad tõugud, sumisevad läikivad

kärbsed. Kiievi pragudest, urgudest olid roninud välja arusaamatud inimesed. Nad olid ka varem elanud linnas, aga keegi polnud neid märganud. Uks oli majavalitseja, teine riigipanga ametnik, kolmas asjaajaja, neljas laohoidja, viies juurdelõikaja artellis Lvovskajal, kuues teatrirrekvisitöör, seitsmes töötas tervishoiu rahvakomissariaadis... Nüüd nad askeldavad, sumisevad. Nad on tasunud vastutavate töötajate kortereist välja koli, mida sakslased ei võtnud, müüvad, ostavad üles, müüvad edasi, kaklesid omavahel Veera Platonovna kummuti pärast, ei põlanud ära Alja voodikest. Nad mängivad železkat¹, neil on võidunud kaardid, nad karjuvad kähisevalt: „ma pean panka“; tülitsevad: „sul on salajase märgiga üheksa...“ Nad kauplevad turul masinaosadega, ungari konjakiga, poodute pintsakutega, saksa nõeltega; vahetavad sigarette Moskva seebi vastu, šokolaadi peki vastu, pekki napsi vastu. Nad joovad viina, rummi, puskarit, vannuvad jumala nimel ja ropendavad. Neid on vähe, kuid nad on märgatavad — teised vaikivad, aga nemad askeldavad, tikuvad ette. Endine majavalitseja on linnavalitsuses; laohoidja on avanud komisjoniäri, kaupleb kroonlühtritega, jäätamisnõudega, aktivistide pesuga; riigipanga ametnik on muutunud literaadiks, kirjutab vähehaaval kohalikus ajalehekeses, ülistab füürerit; tervishoiu rahvakomissariaadi kaastööline müüb itaallastele sakslastelt varastatud sulfidiini ja vannub, et „teen terveks kolme tunniga“; rekvisitöör otsib välja juute, ja saanud sakslastelt preemia, laulab „Marfuša tahab mehele“; juurdelõikaja karjub oma õues, et tema on nüüd „rahvasakslane“, kahtlejaile aga näitab pitsatiga tunnistust.

¹ teatav hasart-kaardimäng.

„Kooritud piim,” õhkab onu Ljonja, „noored on läinud sõjaväkke, tehased on evakueeritud. Kes on jäänud? Naised lastega, invaliidid või juhuslikult, nagu meie sinuga. Vähe on niisuguseid... Seepärast ongi pätid julgeks läinud...”

Kiievis on palju sõjaväelasi — sakslasi, rumeenlasi, ungarlasi, itaallasi. Nad peatuvad siin teel rindele. Nad teesklevad vaprust ja ebausklikult peidavad rinnal amulette, kõnelevad, et hõivavad varsti kogu Venemaa, siis lähevad Indiasse, ja võpatavad, kui kostab püssipauk. Sakslased klõpsutavad fotoaparaate, pildistavad end varremete taustal. Rumeenlased püüavad midagi müüa või osta. Itaallased laulavad, sülitavad, otsivad juhust varastada mõni pisi asi kandelaualt. Onu Ljonja kõneleb: „Nendel on siiski säilinud mingi inimesetaolisus, sakslane võtab lihtsalt ära, tema aga ootab, kuni sa kõrvale pöördud, tähendab, on häbi...” Idast tuuakse haavatuid, need ei mõtle enam Indiale; nad meenutavad külma, „katjuu-šasid”, surma. Vahel viivad sakslased vangilangenud punaarmeeelasi; naised vaatavad neile nukrusega, püüavad märkamatuks üle anda saiakese, muna, tüki pekki. Sakslased aga karjuvad „rutemini” ja peksavad vange püssipäradega.

Kõikjal näed pealkirju „Ainult sakslastele”. Galotška ütles kord onu Ljonjale: „Ärkame meie sinuga üles ja näeme ülal taevast „Ainult sakslastele”. Saksa teatrid, kinod, klubid, restoranid. Sakslased kutsuvad tütarlapsi tantsuõhtutele. Tütarlapsed peidavad end, riietuvad nardesse, mõned määrivad nagu tahmaga, Galotška naabrinna aga pügas endal pea täitsa paljaks. Kes siis jalutab sakslastega? Niisuguseid on vähe, aga nad paistavad jällegi silma. Üks uhkustab hiiglasuure dermatiini käeko-

tiga, teine on valanud endale peale terve pudelitäie lõhnaõli, kolmas jutustab, kuidas teda on sõidutatud, pärast joodetud šampanjaga. Endine universaalmagasi kassahoidjanna Niina ütles onu Ljonjale: „Nad pole niisugused nagu meie omad, on delikaatsed, suudlevad kätt...” Niisugustest pöördutakse ära, neile on pandud nimeks „saksa allalaotis”, „saksa lambakoer”. Galotška kuulis, kuidas pime laulis kaeblikult kirikuesisel:

Teil juuksed kräsutatud nagu saksa nukkudel,
Näod võõbatud ja edvistades keerlete,
Kuid oot, las tagasi me kotkad tulevad,
Ei kiharad siis aita — põlgus osaks teil.

Pärast räägiti, et sakslased olevat pimedas ära viinud. Sageli kostab pauke, tulistatakse hirmu tegemiseks, purjuspäi, ehmatusest. Jutustatakse, et öösiti tulistatakse sakslasi, kord Lipkis, kord Slobodkas, kord Korolenko tänaval. Kui ma teaksin, kes tulistab, mõtles Galotška. Võib-olla on linna jäänud meie omi?...

Talv oli pikk. Galotška jäi ikka nukramaks ja nukramaks. Onu Ljonja aga ei suutnud teda lohutada, ta ise kõneles: „Raske on surra — lootust on vähe”... Ja siis äkki nägi Galotška oma ukse all kirjakest. Teinud selle lahti, hüüatas ta, vaatas millegipärast lakke, nagu oleks paber taevast alla kukkunud. Ta luges ja luges teda üle.

„Kiievi linna kodanikud!

Ärge uskuge sakslaste valetateid. Moskva juures on saksa sõjaväed purustatud. Hitler on sunnitud ümberpaigutama kõik jõud itta. Pole kaugel tund, millal ameeriklased ja inglased maabuvad Euroopas. Saksa linnad on tunda saanud, mis on pommitus. Kõigis vallutatud maades

on käimas rahvasõda. Nõukogude partisanid Ukrainas ja Valge-Venes annavad iga päev lööke vaenlase tagalale. Sakslased ei vallutanud Moskvat. Sakslased ei vallutanud Leningradi. On lähedal tund, millal Punaarmee vabastab meie kauni Kiievi. Ärge töötage sakslaste jaoks! Ärge uskuge sakslasi! Olge tõelised nõukogude inimesed! Kui sul on relv, tapa sakslane! Kui sul pole relva, hangi relv ja tapa sakslane! Pidage meeles luuletaja sõnu: „Iial, iial ei saa Ukraina olema saksa timukate ori!“ Andke lendleht edasi seltsimeestele! Elagu Nõukogude Kodumaa! Elagu meie Stalin, meie Partei, meie Rahvas!

Kiievi kommunistlikud noored“.

Galotška ei kannatanud välja, jooksis onu Ljonja juurde, hakkas lugema temale ja puhkes ärevuse pärast nutma. Siis meenus talle:

„Tead sa, missugune rumal ma olen — mulle näis, et see visati lennukilt. Aga ma leidsin ju ukse alt...“

Ta naeris — esimest korda, lõbusalt, nagu sobib „nae-ruskile“.

Kaua vaatas onu Ljonja kahvatuile laialivalgunud tähtede-le.

„See on siin trükitud... Tublid! Sinu seltsimehed, Galotška... Nüüd pole hirm surragi...“

„Kui ma nad ometi üles leiaksin!...“

Onu Ljonja oli hea, nõrgaloomuline inimene, tal ei jät-kunud tahet: seepärast ei hakanud ta omal ajal insene-riks, seepärast ei võtnud naist, seepärast ei teinud iial elus midagi oma moodi, ei vaielnud, ja kui talle ülekohut tehti, pilgutas tuhme, lühinägelisi silmi ega vastanud.

Oli kena märtsipäev. Päike soojendas juba natuke. Onu Ljonja istus turul oma tulemasinatega ja mõtles: siiski

hea, et on kevad, meel on nagu kuidagi kergem... Juurde astus noor sakslane. Onu Ljonjale näis ta kohe hädaohtlik, aga ära minna oli hilja. Sakslane võttis tule-masina, keerutas seda, viskas käest ja ütles viletsas vene keeles:

„Halb!... Keik vene halb!...“

Onu Ljonja hakkas pilgutama, ei vastanud midagi. Sakslane lõi jalaga tal läkiläki peast ja pahvatas naerma:

„Sina koer!... Keik vene koer!...“

On raske seletada, mis toimus onu Ljonja südames: tema polnud ju kangelane; meisterdas tulemasinaid, viis minutit tagasi rõõmustas kevade üle. Aga vaat murdus läbi, ta vastas sakslasele sõnadega, mis olid talle pähe püsima jäänud:

„Moskvat ei vallutanud? Leningradi ei vallutanud? Varsti lähete siit ära!...“

Sakslane villistas, astusid juurde teised: nad tassisid onu Ljonja minema.

Kui leitnant Bach teatas major von Echtbergerile juhtu-musest turul, ütles major: „Raputage hästi läbi“... Onu Ljonjat pekseti näkku, kandadele, kubemesse; pärast ripu-tati jalgupidi üles.

„Härra major, ta ei ütelnud midagi, aga minu arvates ta ei teagi midagi. Minule jättis ta nürimeelse, armetu olendi mulje. Teiselt poolt, jefreitor Forst, kes teda kinni pidas, oli ebakaines olekus...“

Major süütas endale sigari, pilutas silmi.

„Kutsuge siia leitnant Streibel ja kapten Gross. Mind on tüüdanud pidada loenguid iga juhtumi puhul, ma ta-han esitada mõned üldised kaalutlused.“

Kui kõik olid kokku tulnud, algas major:

„Õnnetus seisab selles, et teie olite Prantsusmaal, teie

ei mõista, kuivõrd olukord erineb, isegi teie, leitnant Streibel, kuigi teie olete olnud siin algusest saadik. Prantsusmaal me pidime veenma, meid peatati Berliinist, sõjavägi oli karmide abinõude vastu. Uhe prantslase pärast tõusis niisugune kära, et võis haigeks jääda. Siin aga ei kitsenda meid keegi, te mõistate mind — keegi. Polkovnik Schramm kõneles ülempresidendiga, härra Koch ütles, et ei hakka end sellesse segama... Need pole prantslased, siin hammustavad lapsedki. Naeruväärne on riigis, kus on peremeest mänginud bolševikud, kõnelda õiguslikest normidest. Ma ei taha ütelda, et me peame tapma ilma valikuta. See on lihtsalt rumal, ja pole ka mitte õilis, ma ütlen — mitte-saksalik... Meil on vaja korterit, nii väljendas end ülempresident, ja korterit teenijatega... Ma saatsin ära rivi-väeossa leitnant Krämeri, kel tuli pähe tulistada aknaisse. ainult sellepärast, et ta oli hästi õhtust söönud. Ei saa tappa viimast kui ühte. Aga ei saa ka liiga tagasihoidlik olla, nagu Prantsusmaal. Tuleb nad ära hirmutada, selleks aga tuleb teatav osa hävitada... Kui inimene pole milleski süüdi ja keegi teda milleski ei kahflusta, las töötab. Ma loodan, et mõistate mind?"

Leitnant Bach julges siiski küsida:

"Härra major, aga mis teha sellega?..."

Küsimus näis majorile nii rumal, et ta pahvatas naerma, tõmbas suitsu kõrisse, hakkas lækastama, pühkis nagu rätikuga ja naeris jälle.

"Inglased kirjutasid hiljuti, et gestapo on „ussipesa". Aga mis uss teie olete? Teie olete talleke. Mis temaga teha? Kohe seletan... Võtta ja pimm-põmm, pimm-põmm! Temast kasvab tilluke kannike, ja teie annetate selle preili Irmale..."

Ta naeris nii, et kapten Gross ütles pärast Bachile: „Majorit on vist autasustatud. Ma pole teda ammu nii lõbusana näinud..."

Alles nädal aega hiljem sai Galotška teada, et onu Ljonja on tapetud. Nüüd olen ma siis üksi... Kus on Boris, Zina? Ja mida pean ma tegema selles võõras linnas? Siin olen sündinud, üles kasvanud, aga nüüd pole hingegi... Ahnelt silmitses ta möödaminejate nägusid — äkki on keegi seltsimeestest?... Õhtul aga kirjutas hoollega ümber vanade, üleskorjatud veokirjade tagaküljele ikka sedasama lendlehte: „Kiievi linna kodanikud...". Kui ta pistis paberit võõra ukse alla, läks tal kergemaks, nagu kõneleks ta tundmatu sõbraga, lohutaks: varsti lõpeb see!...

Kuigi õmbleja Kulik elas pool-keldrikorra korteris, oli tal „uue korra" vähearvuliste daamikeste keskel hea nimi. Linnavalitsuse liikmete abikaasad kõnelesid: „Sel õmblejakesel on välismaine šikk"... Tuba oli puhas: seintel rippusid pildid saksa ajakirjadest, Hitleri värviline portree. Sellele vaadates vihastus Miša: „No küll on lõust!..." Miša tuli alati hingeldades: „Sõjateated on „pole midagi olulist". Selle aga sepißes Stepan — kuidas riisutakse Ukrainat. Kas paberit jätkub?..."

Kunagi oli Zina pahandanud, et ema õpetab talle õmblemist: milleks on mul seda vaja? Vihkan hilpe... Nüüd läks vaja. Öösel tulid voodi alt välja rajoonikomitee rotaator (Miša oli jõudnud ära tuua) ja vana kirjutusmasin, sellega piinas Zina end ära — ei võta „r'i"...

Sageli väljus ta majast pakiga. Sakslased vaatasid temale imestusega — kust niisugune pärit on?... Tõmmu

näo joonte poolest sarnanes ta itaallannaga; Ukrainas tuleb ette niisuguseid tütarlapsi, peenikese ninaga, eredate huultega, silmadega, mis on tulised ja tumedad nagu lõunamaa ööd. Sakslased peatasid teda vahel, püüdsid meelitada enda juurde. Ta vastas saksa keeles: „Ma lähen teie ohvitseri juurde“...

Lendlehed viis ta Šura juurde Demijevka'le. Seal ootas teda vahel Stepan.

„Kuule,“ ütles ta kord, „nüüd võid alla kirjutada „linnakomitee“, on olemas side... Rinnetel on vaikne. Kuidas on sinu arvates nende meeleolu?“

„Keda ma näen? Isegi mitte reetureid — nende naisi, kõnelused hilpudest. Rinne aga on vist kaugel, nendel pole häda... Mõnede sakslaste juurde on naised tulnud. Tõlk jutustas mulle: „Varsti tuleb teile uusi kliente, muidugi, tualetid on neil olemas, aga daamil on alati tarvis midagi ümber teha või värskendada, ja teil on maitset ning te kõnelete saksa keelt“... Stepan, anna mulle teine töö. Ma võin mõne maha lasta. Sa ei usu?“

Stepan muigas.

„Miks ei usu? Usun. Ainult et igaühel on oma töö. Selleks ongi organisatsioon. Suitseta...“

„Sa tead ju, et ma ei suitseta.“

„Aga seda suitseta — see on sealt. „Kazbek“... Eile notiti Lvovskajal üks tsivilist maha — eriteadlane suhkrupeedi alal. Mitte meie... Täheandab linna on jäänud poisse. On ainult raske üles leida... Sinuga oli õnne... Kuule, Zina, ma tahtsin ammu sinult küsida... Kui sind tookord kolmekümne üheksandal aastal läbi sarjati, miks ei seletanud sa ära?... Nii pole hea, pole seltsimehelik. Ma olen sind nüüd lähemalt vaadelnud, sina oled, nagu öeldakse, täitsa mees... Aga vigurdasid...“

Zina jäi mõttesse, näis, et ta ei vaata mitte võidunud tapetitele, vaid kuskile kaugemale, läbi seina, oma minevikku.

„Ma olen nõus, et pole hea. Aga sa saa minust aru, mina kõnelesin tookord koosolekul otsekohele, aga nemad ei uskunud. Ma tean oma pattu, seda tuli ka lapsepõlves ette, ema tõreles, koolis narriti: „upsakas“... Ma mõtlesin — tulen sinna — siis ütlevad: „Ehmus ära, taganeb oma sõnadest“, või otsustavad, et ma olen põhimõtetu, otsin soojemat kohta... Sind tundsin ma vähe, olin näinud koosolekuil, see oli kõik. Nüüd tean, et oled hea seltsimees, siis aga olid sekretär mis sekretär... Kui sakslased lähenesid, jõudsin ma Brovarõni, seal aga olid sakslased. Relva mul polnud. Ma lohutasin ennast — tulen Kiievisse tagasi, mõtlen midagi välja, tapan ühegi. Ja äkki — see oli oktoobris — näen Mišat. Kuidas ma rõõmustasin — omad!... Kuule, Stepan, varsti saab pool aastat, kui teie sõdite, mina aga pean masinal klõbistama ja pealekauba veel närukaelttega juttu ajama... Anna mulle teine ülesanne...“

„Oota...“

Kui Zina oli läinud, mõtles ta: tubli tüdruk! Meil hinnati vahel vähe inimesi... Nüüd toimub tõeline kontroll. Kravtšenko... Teda loeti kõige usaldatavamaks. Pani plehku... Ivantšukist kõneldi „argpüks“, pärast ristiti „oma naha eest hoolitsejaks“. Miks? Palus tuba... Aga Ivantšuk laskis ešelonil õhku, on kangelane, ta autasustatakse pärast surma... Oli raske aru saada — elasime rahulikult, töö, õppus, ühel on ema ilma toata, teine võtab naise, igapäevane elu... Oli selge, aga udu. Nüüd on küll suur udu — ja ometi on selge...

Möödus veel mõni nädal. Rotaator, lendlehed, vastikud

daamikesed, sakslaste siivutud naeratused. Kuskil on käimas hirmus sõda. Partisanid mineerivad, lasevad õhku. Ja kui palju siin linnaski on olnud atentaate... Tema aga peab istuma, ootama. Selle õmblemise mõtles tema välja, Stepan kõneles siis: „kamufleer... võitlustöö...” Istub nagu asutises!...

Stepan võttis ta muiates vastu:

„Kas Boris'i tead?”

„Missugust?”

„Räägib, et on sinuga koos koolis käinud...”

Zina naeris:

„Muidugi tean. Kas tema on tõesti Kiievis?”

„Partisanide juures. Sealt käis sidepidaja... See Boris oli pärinud sinu järele, oli ütelnud: „kui on Kiievis, tähendab, on meie omadega”... Noh, ja siis õrnutsevad tunded, kolmanda isiku kaudu pole see huvitav, võid ise aimata.”

Kui Zina oli sel ööl töö lõpetanud, istus ta kaua voodil ja naeratas ärevalt. Ta meenutas, kuidas Boris oli tulnud tema juurde, lugenud luuletusi, kuidas nad pärast olid kohtunud kaua ja kirglikult kõnelnud. Ta ei suutnud meelde tuletada, millest, kuid tookord näis iga sõna tähtis... Ta teadis ka siis, et see on õnn... Ainult et õnne polnud. Millegipärast ei kõnelnud nad lõpuni kõige tähtsamat. Borja sõitis ära Lääne-Ukrainasse... Tore, et on elus, peab partisanivõitlust!... Ja sai aru, et mina olen ravis, ei löönud kahtlema... Tähendab, et on olemas õnn!... Uheks tunniks unustas Zina sakslased, sõja, elas mõttest Borjale, unistusest temaga kokku saada: räägime kõik lõpuni, saame teineteisest aru, ei lähe enam lahku...

Hommikul aga tuli tõlk:

„Maria Iljinitšna, ma toon teile meeldiva uudise — proua von Echtberger laseb teid kutsuda. Ta on nii kena, nii helde! Ta kinkis mulle lõhnaõli „Chanel” ja kaks paari sukki. Missugused tualetid tal on — kõik Pariisist! Lihtsalt moeleht. Ta on pisut tüsedamaks läinud, tuleb järele lasta — küll te ise näete. Võite mind tänada, mina olin see, kes teid soovitas.”

Alles päev hiljem läks tal korda kohata Stepan'i. Stepan kuulas ära, vaikis veidi aega. Zinal peksis süda: nüüd kohe otsustub kõik... Aga Stepan ütles:

„Tõsine asi... Tarvis seltsimeestega nõu pidada. Sina tööta seni, selgita olukord...” Ta naeratas. „Vaata sa, ära tal kleiti ära riku, mina ei usu just sinu rätsepa-andesse...”

Proua von Echtberger oli ärevuses: mees oli teda mitu korda hoiatanud, et sellel maal ei või kellegi peale kindel olla, särkegi ei oska nad pesta... Zina jättis talle soodsa mulje, ja siiski oli hirm usaldada tema kätte pariisi kleit krepp-žoržetist.*

„Ma hoiatan teid, kui te selle kleidi ära rikute...”

Ta ei pidanud vajalikuks lõpuni kõnelda.

Järgmisel päeval ütles Stepan:

„Seltsimehed kiitsid heaks. Kuule, Zina, on tarvis iga üksikasi läbi mõtelda... Kuidas sa minema pääsed?...”

Zina tegi kleiti ümber adjutandi toas. Kõrval oli köök, kus askeldasid kaks tüdrukut ja taburetil istus ümiseses paks sakslasest tentsik. Lõhnas praetud sibula järele. Adjutandi tuba oli valge, tühi: juuksepuumata, hülsid, album Pariisi vaadetega. Seinal — suur kaart sellesse pistetud saksa lipukestega, milledest üks oli otse Leningradi juures, teine pisut vasakul Moskvast. Zina ohkas: hirmus, kui kaugelt nad on läinud! Ja igal pool peavad

meie omad vastu pidama... Vaat ka seal üsna üleval — Murmanski juures... Peavad vastu. Moskva juurest on nad eemale aetud. Ta pole lipuke siia ümber seadnud... Tentsik hakkas laulma: „Sa südamesse noole mulle lasksid“... Stepan oli talle jutustanud: „Dima'l aeti nõõpnõelu küünte alla“... Kõneldakse, et see von Echtberger on sadist, armastab ise piinata... Kui vaatad temale, ei või arvata — harilik sakslane, paks, pigem heasüdameline... Tarvis töötada, mul pole ju veel pooltki tehtud... Emal oli kombeks korrata õmblemise juures: „Töö teisele, õpetus endale“... Kui ema suremas oli, tahtis ta midagi ütelda, aga ei saanud. Zina mõtles siis: kui kole, ta kõneleb kõige tähtsamat ja mina ei saa aru... Pärast lebas ema voodis, tilluke nagu nukk. Zinal oli hirm. Tuli vana tädi, kattis millegipärast peegli kinni. „Ei tohi, kui surnu majas on“... Sellest hakkas veel enam hirm. Imelik asi on surm, temast kõneldakse, kirjutatakse, mõteldakse, ja ikkagi on arusaamatu... Zinale meenus, kuidas ta valmistus väitekirja jaoks. „Surma äravõitmine“... Siis näis kõik keerulisem ja lihtsam. Nüüd on surm kõrval, võib-olla köögis (kui ta ometi jätkaks selle laulmise!) või nurga taga — järsul tänaval. Kas on hirm? Vist mitte. Aga võib-olla on hirm. Iiveldab — nagu merehaiguse juures. Ta sõitis kord Odessast Jaltasse, siis iiveldas niisamuti... Borjal oli hästi kirjutatud mere kohta, kahju et ma ära ei kirjutanud, ei mäleta. Praegu tahaks korrata luuletusi... Borja saaks aru... Kes teab, äkki läheb kõik hästi?... Ta jutustab Borjale, kuidas õmbles. Ja mõtles temale. Jah, jah, ma mõtlen ju Borjale... Hakkan kordama nime: Borja... Borja...

Proua von Echtberger'i magamistuba asetses kabineti kõrval, kus magas major. Kleiti prooviti selga magamis-

toas. Zina oli unustanud vööke, jooksis adjutandi tuppa.

„Kuhu te siis jäite?... On tarvis lõpetada, varsti tuleb minu mees koju... Jumal, vaadake — väljalõige pole nüüd õigel kohal! Ma ütlesin teile, et ei tohi nii teha...“

Väljalõige oli õigel kohal, ja keerelnud mõni minut trümoo ees, rahunes proua von Echtberger.

„Võite minna... Kohe tuleb Walter... Kostüümi võtate käsile homme. Oodake, ma ütlen tentsikule, et ta annaks teile süüa.“

„Täna, aga ma tunnen ennast halvasti. Kardan, et algab haigusehoog, parem jooksen koju...“

Kui Zina oli ära läinud, seisis proua von Echtberger kaua peegli ees. Uldiselt mulle sobib, et ma olen paksemaks läinud, mul on niisugune laad. Ja üldse on vastik, kui naine on kõhn. Vaat see venelanna on näo poolest üsna kena, aga kidur, ja veel mingisugused haigused... Mehed ei armasta seda. Kleit sai päris kena. Pariisis õmmeldakse nii, et isegi siinsed viletsad õmblejad ei suuda rikkuda. Kahju, et pole end kellelegi temas näidata. Polkovnik ei korralda ei vastuvõtte ega tantsuõhtuid. Tüüpiline ebakultuurne sõjaväelane... Ainuke juhul on fiiüreri sünnipäev — Walter lubas kutsuda ohvitseri. Aga kahekümnenenda aprillini on terve kuu aega... Ma käsin Walterit kutsuda külla kapten Grossi ja panen õhtusöögi ajaks selle kleidi selga. Kapten on väga kena, ta vaatab minule nii, et tahaks talle näppu näidata. Kui naine on nelikümmend aastat vana, siis niisugune kelm otse sobib talle...

Zina läks lambanahkses kasukas, talunaiserätikus, kandis munakorvi. Sakslasele, kes linnast väljumisel dokumente kontrollis, kaebas ta: „Ütlevald, et kallid, aga kas

siis kanad praegu munevad?..." Sakslane vastas: „Ei moista“, ja Zina läks edasi.

Lund oli veel palju, aga ta oli hall, urbne, kadumisele määratud. Jalge all lirtsus vesi. Röske ja rahutu õhk pani pea ringi käima. Zina ei mõtelnud millelegi, püüdis minna ühtlase sammuga, aga oleks tahtnud joosta. Jalad nõtkusid. Kas ma viimati ei mananud esile mõnd haigusehoogu? ... Ta naeratas, läks kerge uduse naeratusega.

Äkki tuli tal pähe hirmus mõte: mis siis, kui ei läinud korda? ... Stepan kõneles, et on kontrollitud ... Aga võidi tähele panna. Tema pani vaasi, sinna ei vaata keegi sisse ... See nõid võib panna lilli ... Rumalus, praegu pole mingisuguseid lilli ... Võidi tähele panna, et ta kaks korda tuppä jooksis ... Ei, siis oleks kinni võetud ... Võis mitte plahvatada, ehkki on „kontrollitud“ ...

Jälle lakkas ta mõtlemast; ta vaevalt kõndis. Kui talle näis, et ta praegu maha kukub, meenus talle: ma lähen Borja juurde ... Ja ta naeratas jälle.

Päike oli loojumas, kui Zina kuulis enda taga mootori müra, astus kõrvale, kuid auto peatus. Zina võttis korvist võidunud pääsloa, sakslased ei tahtnud vaadata, tõukasid ta autosse. Seal istusid kaks tütarlast, nutsid, kõnelesid, et nad pole süüdi. Auto kihutas edasi; sõitnud ära veel kümme või viisteist kilomeetrit, peatusid nad valveposti juures. Ohvitser ütles: „Helistage, et me sõidame tagasi. Kui on tarvis kontrollida edasi, saatku välja Vassilkovist ...“

Zina tundis kergendust: tähendab, oli lõhkenud ... Aga Echtberger võis mitte ööbida kodus ... Kohe hakatakse piinama ... Kas ma tõesti ei kannata välja? ... Peab kogu aeg midagi kõnelema — luuletusi või „Borja“ ... Ja

järsku uinus ta, see oli äkiline nagu minestus. Teda äratas sõdur: „Minel“

Neid oli kolmkümmend või nelikümmend noort naist. Üks karjus: ta oli viimast kuud rase, algasid tuhud. Nüri-meelselt tagus sõdur talle selga: „Ole vait!“ Ohvitser küsis — „kui palju?“ Talle vastati: „kolmkümmend kaheksa“.

Pikka tuppä, kuhu nad aeti, astus proua von Echtberger. Nähes tema nägu, mis oli paistetunud pisaraist, pidi Zina peaaegu karjahtama. Läks korda! ... Proua von Echtberger kõneles nuuksudes: „Issand, miks te piinate mind? ... Need on lihtsad talunaised ... Teie ei saa millestki aru ... Ma lähen polkovniku juurde ...“ Ta tahtis ära minna ja äkki nägi Zinat.

„Teil on parem nimetada kaasosalisi,“ ütles kapten Gross. Ta püüdis mitte vaadata Zinale. Kaheksa aastat tagasi oli ta kohanud Meranos tütarlast ... Sellel nais-terroristil olid samasugused silmad ...

Zina vaikis; ainult tema huuled liikusid, võib-olla kordas ta: „Borja“ ...

„Kes teid saatis?“

Zina tundis erakordset ärevust; teda oleks nagu üles tõstetud, ta oli kõrgel — selle laua, linna kohal; pea käis ringi; sõnad aga tulid iseenesest.

„Kes mind saatis? Kõik ... Absoluutselt kõik ...“

„Jätke deklameerimine, teie pole lavall! Teid puuakse üles, saate aru?“

Ta vaatas Zinale ja hüüdis:

„Ja ei maksa nii vaadata, teie pole meedium, ei lähe korda! Vastake! Kaasosaliste nimed?“

„Ma ütlesin teile, ma ei saa nimetada kõiki. Ma olen vähe elanud, neid on palju ... Kas olete kuulnud Stali-

nist? Mind saatis Stalin... Ma tean, teie saite lüüa Moskva all. Ma kuulsin raadio kaudu... Seal oli kindral Rokossovski, kindral Govorov, ma ei mäleta kõiki nimesid... Ka nemad saatsid mind... Teie poosite üles Gorenko ja Dima Schwarzi. Nemad ei teadnud, et ma tema tapan. Te poosite nad enne üles... Aga nemad saatsid mind, see on tõsi..."

„Teie olete sellest samast rühmast, kust Schwarz ja Gorenko?”

„Jah, sellest samast.”

„Kes on veel selles rühmas?”

„Ma ütlesin teile — kõik. Borja...”

„Õige nimi? Aadress? Kus ta praegu on?”

„Metsas. Tapab teid. Ta on sellest samast rühmast, ma kõnelen tõtt... Meid on väga palju — rahvas...”

Gross hüüdis:

„Karl, võtke ta! Temaga tuleb teisiti kõnelda. See alatu olend teeskleb hullumeelset...”

Oli üks hirmus silmapilk, millal Zina tundis, et ei suuda enam vaikida. Põletati rinda... Ta hüüdis: „Minu!... Minu!...” Ja enam polnud sõnu, ainult kisendus.

Ta lamas kleepuval põrandal, nagu oli verine. Teda valati veega üle. Gross ütles: „Tee talle maniküüri!... Nüüd vaikis ta.

Pärast noomis kapten Gross valjult Karli: „Ma saadan teid karistuspataljoni!... Karl mõistis, et ta on süüdi; aga tol silmapilgul kaotas ta enesevalitsemise — see plika julgeb pärast kõike veel naeratada!... Krampi pidas ta naeratuseks. Ta lõi Zinale püssipäraga pähe.

„Polkovnik annab meid kõiki kohtu alla. Midagi ei saa teada!... Ja peale selle, mis karistus see siis on? Ta ei jõudnud midagi tundagi...”

Polkovnikut kardeti omajagu, ja kapten Gross varjas tema eest, et kurjategija oli surnud ülekuulamise ajal. Ta teatas:

„Tema käest ei saa mitte midagi kätte peale üldiste lausete. Praegu vedeleb ta maas langetõvehoos...”

„Ta tuleb üles puua,” ütles polkovnik, „asi ei seisa mitte ainult karistuses, vaid ka säärase abinõude kasvatavas tähtsuses...”

Gross käskis surnu riidesse panna. Karl pesi tütarlapse näolt vere. Zina suu oli kõverdatud, hambad huulde surutud. Nüüd näis ka kapten Grossile, et ta naeratab.

„See on jõledus! Katke suu...”

Nagu oleks Zina elus, viidi ta käe alt hoides võlla juurde; ta jalad puudutasid veel kord armast maad.

Kapten Gross kirjutas oma vennale Brüsselisse: „Sa ei suuda ligikaudugi kujutella meie eluviisi. Meil tuleb teha tegemist peletistega. Naisterrorist, kes tappis majori, naeratas peaaegu juba silmuses olles. Neetud maa!”

Märts oli külm, sagedaste lumetuiskudega; oli ajanud kokku palju lund. Näis, et linn magab ärkamatult, kaetud vatiteki-ga. Kuid majades kraamisid vanaeided lihavõtteks. Vahetevahel ohkas keegi: varsti on kevad... Kevadele mõteldi lootuse ja murega. Haavatud kõnelejad: „kevad el algab tingimata”... Kes algavad — meie, või sakslased, seda ei teadnud ei väikese linna elanikud ega rindelt tulevad inimesed.

Raadio kaudu teatati, et on käimas lahingud, on suuri kaotusi nii vastasel kui meil. Sõna „kaotus” juures kis-

kus süda kokku. Kirjakandjad sammusid oma kallihinnalise kandamiga mööda libedaid jäätunud tänavaid, mööda õuede ja majaesiste aedade kohedat lund. Neid oodati väravate juures, joosti vastu. Vahel ulatas vana Fedotov tillukese kolmnurga, ja olgugi siis lumetuisk, muutus maailm selgeks, rahulikuks; sagedamini pomises Fedotov: „Küll ta kirjutab. Kannata...”

„Kannata” — seda kõneldi sosinal, sellest kirjutasid kirglikud, segased kirjad, see oli elu sisuks. Sügisel näis paljudele, et nii ei või kesta, äkki tuli peale ja lõpeb korraga... Nüüd mõistsid kõik, et sõda on kauaks, tuleb temaga elada — musta taldrikuga, mis paiskab välja hirmsaid sõnu, üksildusega, igavese murega — äkki tuleb kiri tagasi — „Väeosast lahkunud”...

Linnas oli palju evakueerituid; nad tõid argipäevadesse sõlmjaamade palavikku. Leningradlased jamsisid Nevskist, kõnelesid arusaamatut kurja sõna „distroofia”... Kiievlased käisid ringi nagu kuutõbised; neile viirastusid küürakad tänavad, millel sammuvad sakslased.

Doktor Sabanejev ütles kord Natašale: „See on läbi-valgustamine röntgeniga, nüüd on näha, mis on inimesel sees — süda või kõristi”... Nataša küsis endalt sageli: kas tõesti on minul kõristi? Tarvis mitte mõelda endale, siis pean vastu...

Kogu talve töötas ta haiglas. Ta oli nii harjunud haavade, et need näisid talle loomulikud; oli visasid, mädanevaid haavu; ta võitles nendega, pani peale sidemeid, sundis kinni tõmbuma, kokku kasvama. Haavatuid mäletas ta mitte nimede, mitte nägude järgi, vaid haavade järgi. „Võib arvata, et te tegelete selle asjaga juba kakskümmend aastat,” kõneles doktor Sabanejev. Ta küsis, kas Nataša kavatseb õppida arstiteadust; Nataša imes-

tas: „Mis te mõtlete! Ma olen timirjazevlane... See on ainult nüüd... sõda...” Kui teda oleks kästud kaevata kaevikuid või valmistada hülse, oleks ta teinud seda samasuguse kirega ja samasuguse tundega millestki ajutisest, erakordsest — on ju sõda...

Hämmastusega vaatas ta oma kõhule: kui imelik, et nüüd võib sünnitada last! See on ju midagi väga rahulikku, igavest... Aga nüüd pole ju elugi, sõda on kõik ümber pööranud. Ainult loodus ei taha midagi arvestada. Varsti on kevad... See ei tule mõistusest, ei tule südamest. Loodus on nagu pakane või sulailm...

Iial ei teinud Nataša juttu Vasjast. Kõigile järelepärimistele tuli seesama vastus: tapetute, haavatute ja teadmata kadunute nimekirjades ei ole. Algul ta imestas: on kadunud, aga kirjutavad, et ei ole... Kui temalt küsiti, vastas ta: „Ei tea”... Südame põhjas uskus ta, et Vasja on elus. Võib-olla on ta partisanide hulgas? Ta ei armasta kirjutada, saatis kolm või neli kirja, need aga läksid kaotsi... On pörutusi, millede juures tekib osaline mälukaotus — on unustanud aadressi... Ta ei võinud surma saada!... Sageli kirjutas ta Vasjale ja peitis kirjad kohvrikesse pesu alla.

Kui hakkas üle jõu käima, luges ta üle isa kirju. Dmitri Aleksejevitsš kirjutas harva, kuid põhjalikult; naljatades kirjutas ta kord juurde „Teie erikirjasaatjalt”. Tema kirjades oli nii palju julgust, et Nataša rahunes. Juba veebruaris oli isa kirjutanud: „Need sõnnid kihutasid traavis kuni Medõnini. Kahju, et polnud siin ameeriklast, kellest ma teile kirjutasin, tema arvas ju, et sakslased võtavad vastu uut aastat meil Tšistõi põik-tänavas. Mina aga olen veendunud, et vara või hilja tuleb vaadata Unter den Linden’ile, mitte et mind väga

sinna tõmbaks, aga vaadata tuleb. Sina, Nataša, ära kurvasta, metsades on palju ümberpiiratuid, hiljuti murdis läbi terve väeosa, nii et pole veel midagi teada. Sõnnid aga ei hakka meid valitsema, see on selge"...

Nataša sai sõbraks Klava Medvedevaga, pedagoogilise instituudi üliõpilasega, kes töötas evakueeritud tehases. Klava sarnanes linnukesega — väike, külmakartlik, tütike peas ja laulab... Tema mees Jegor oli lendur. Klava näitas Natašale kirju, päevapilte. Jegor on noor, näeb välja hoopis noorem Vasjast. On vist väga julge — neli aumärki. Kirjadest on näha, et armastab Klavat... Nataša teadis, kuidas nad tuttavaks said, riidu läksid, pärast abiellusid. Jegor kirjeldas lahinguid, ja Nataša küsis: „Mis see tähendab — rivistus sappa?“ Klava vastas: „Ma ei tea isegi. Vististi on nii vaja“...

Kui tehas evakueeriti, tuli paigutada masinad vanasse vankri-töökotta. Pori oli niisugune, et saapad jäid kinni... Ehitati barakid. Töö juures külmusid sõrmed. Öösel ei lasknud magada lutikad. Kuid Klava ei kurtnud: „sõda“... Ja kõik ütlesid niisamuti: „sõda“... Punaarmee päeval esinesid tehases rindemehed, üks ütles: „Seltsimehed, igaüks võib valmistada päeva jooksul nii palju miine, kui on vaja, et hävitada kümme tuhat fritsu... Kui Klava jutustas sellest Natašale, lõi see käsi kokku: „Vaata sellest saan ma aru! Klavotška, kas sina teed ka nii palju?“

Natašas säilis palju lapselikku, aga ta oli muutunud tõsisemaks. See tuli ilmsiks ka isale saadetavais kirjades. Dmitri Aleksejevitš naeratas kord: Nataška on suureks kasvanud!... Aga muide, mis siin imestada, ta saab ju varsti lapse...

Kui Nataša sünnitas, oli üks eismesi kevadpäevi. Sulas, kõliseses langesid tilgad. Doktor Sabanejev ütles: „Poiss on tubli, otse ennesõjaaegne“. Talle pandi nimeks Vasja. Varvara Iljinitšna oleks tahtnud, et tütrepojale oleks pandud nimeks Aleksander, aga ta andis kiiresti järele: „Ka Vassili on ilus nimi“. Nataša naeris: „Seda ma küll ei leia. Oleg või Valentin — see on ilus. Aga Vasja?... Nagu kõuts... Ainult et mulle meeldib“...

Ta surus poega vastu rinda. Talle näis, et poeg naeratab. Muidugi, kui ütelda emale, see naerab välja, aga siiski naeratab ta. Ka Vasja naeratab niiviisi — arglikult, see on sellepärast, et on häbelik. Mitte kuidagi ei saanud oma tundeid avaldada... Nüüd on vististi teissuguseks läinud, sõjas muutuvad kõik. Kui imelik see on — ainult ühe öö olid nad koos, ja nagu kiuste — lühikese öö, kõige lühema aastas... Aga mis siis, kui ta on tapetud?... Varsti saab kümme kuud... Silmist hakkas voolama pisaraid, esmakordselt tundis ta, et Vasja ei tule tagasi. Ta sosistas poisile: „Sa ei saa teda näha... Vaska... Vassili Vassiljevitš...“

Ta töötas jälle haiglas. Töö päästis meeleheitest. Tol kevadel sõda ei pannud enam imestama, ja ta polnud veel muutunud harilikuks. Vihane ägedus oli haaranud linna. Klava kõrval töötas vanaeit Agafonova, kellel oli kaks poega sõjaväes, töötas Slutskaja (tema mees oli tapetud Umani all), töötas kümnenda klassi õpilane Olja, kõneles: „Isalt pole ühtegi teadet“... Linn oli palavikus, ta kuulas raadiot, ootas kirju, ei teadnud, kas rõõmustada päikese, vankrite mürina, esimeste lumikellukeste üle. Ainult mitte kahelda, töötada — seal on vaja miine, lõuendit, konserve... Kui töötad, siis pikeerid Jegoriga, siis oled koos Agafonova poegadega (üks läks „keelt“

tooma, teine istub lõkke ääres), siis oled Dmitri Aleksejevitsšiga, kes klaasita petrooleumilambi tuhmis valguses tõmbab õlast välja kildu. Töötada, ainult töötada! Linn liikus paigast; mõtteis, unenägudes, igatunnilises ekstasis lendas ta läände; asudes tuhande versta kaugusel sõjast sõdis ta päevad ja ööd.

Nataša kirjutas Vasjale:

„Võib-olla olen ma hulluks minemas, aga ma olen praegu veendunud, et sa oled elus. Ma tahan jutustada sulle meie pojast. Ema ütleb, et ta sündis ebasobival ajal, aga ta sündis armastusest, tollest ööst, Vasja! Ta ei mõista veel, et sõditakse tema eest. Tal on sinu naeratus, sinu silmad, aga nina on vist minu oma — nösunina. Kujutlen, missugune ta saab olema — sinu kasvuga ja äkki nösuninaga! Ma kutsun teda Kõuts-Vaska, sa ära ole armukade, see on teine tunne. Nii nagu sind, ei saa ma enam iial kedagi armastama. Sa ei tunne mind enam ära. Ma töotan palju, olen muutunud asjalikuks, ei hulla, vahel tahaks küll, aga nüüd pole selleks aeg, kui me kokku saame, olen mina vist soliidsem kui sina. Ma mõtlen palju kõiksuguste asjadele — sõjale, surmale, sellele, miks nad tahavad meid hävitada, ja tunnen, et isegi kui nemad alustavad kevadel pealetungi, võidame meie, see tähendab, ma ei tahtnud mitte seda ütelda, ma tunnen, et kevad on meie oma, nagu Maipüha, pole tähtis, et me sel aastal ei pühitse, aga südames, ja meie Vassenka — see on ka kevad. Ma kirjutan segaselt, pole öösel maganud, on raskesti haavatuid, ja ma ei saa selgesti sõnastada, tahtsin ütelda, et tulevik on meiega ja meie poolt, see on peaasi. Ära pahanda, et ma filosofeerin. Klava ei mõista, kui õnnelik ta on, et saab kirju mehelt, mina aga näen sind

ainult unes, enne seda kui äratatakse, siis mäletan, mida unes nägin, seepärast on mul hea meel, et peaaegu iga öö äratatakse. Öösel ma kaelustan ja suudlen sind, tahan ikka lõpuni suudelda, mida siis ei lastud teha, sa mu armas, mu lemmik, Suur-Vaska — kas võib nii? Temale ütlen ma Pisi-Vaska. Sina aga sülele mind, hästi tugevasti, ära lase lahti, et poleks külm, tühi”...

Ta ei kirjutanud lõpuni — kutsuti haige juurde. Siis läks ta tänavale. Oli väga valge — päikesest, suurtest valgetest pilvedest, veest. Poisid mängisid palli. Ja pärast läbielatud lõi kevad pähe. Kas tõesti tuleb veel õnn?...

Nataša jooksis koju. Ta toitis poissi, kui tuli Klava, kahvatuna, tuhmide haigete silmadega.

„Oled end ära külmetanud?”

„Ei.”

„Jegorilt oli kiri?”

„Ei. Ma ei oota, ta teatas ette, et nüüd kaua ei tule... Ma jooksin silmapilguks sisse, sain pool kilo suhkrut. Ära tee rumalusi, sul on nüüd vaja, toidad ju last...”

See oli Maipüha eelõhtul. Järgmisel päeval nägi Nataša punaseid lippe, naeratas — talle meenus — just enne sõda... Neid ei lastud kaua läbi, nad seisis Puškinskajal, laulsid, hullasid. Nataša sõi „eskimot”... Pärast läksid nad mööda Punast väljakut, ta nägi Stalinit — lähedalt — ta läks äärmisena... Aga kui nad olid ületanud silla, seisis seal tank, oli takerdunud, kõik imestasid, kui hiigelsuur ta on. Keegi ei mõtelnud sõjale...

Tarvis lõpetada kiri Vasjale. Kirjutada Maipühast...

Varvara Iljinitšna võttis tütrepoja sülle.

„Natašenka, kas sa käisid Klava juures?”

„Ei. Aga miks?...”

„Kas ta sulle siis ei ütelnud?...”

Raadio kaudu anti edasi Stalini käskkiri: tuleb õppida vaenlast vihkama. Kui Nataša Klava juurest tagasi tuli, olid tal silmad kuivad ja kalgid: vihkan! Oh, kuis vihkan! Kui saaks ometi miine teha!... Kümme tuhat, sada...

Õösel kirjutas ta juurde Vasjale määratud kirjale: „Klava mees ei tulnud tagasi baasi, talle teatati eile. Ma ei tea, kas sina oled elus, ma ei saa praegu valetada, ma ei tea midagi. Aga me võidame, peame võitma, muidu ei saa andestada endale Jegori ees, sinu ees! Ja milleks on siis Vassenka?...”

28

Kui gestapolane ütles: „Te tapsite André Leblanc'i, ei suutnud Pepe varjata imestust.

„Te kavatsete komöödiat mängida? Teid ei oota mitte aplausid...”

Homniku eel lebas Pepe põrandal, läbipeksetuna, ära piinatuna; end pingutades mõtles ta: kes on see André Leblanc? Kas ma tõesti eksisin?...

Teda piinati kaks ööpäeva. Ta nimetas oma nime: Jean Milet. Rohkem ei saadud temalt kätte. Temaga hakkas tegelema Greiser, keda peeti kaasteenijate hulgas iseärasuks: ta kinnitas, et ülekuulamise juures olevat psühholoogia tähtsam niihästi nüudist kui ka jääkülmast veest. Milet pandi kolmeks päevaks kinni pimedasse reostatud käimlasse. Kui ta sealt välja toodi, astus ta mõne sammu ja kukkus maha. Ta ärkas valges toas kušetil. Greiser pakkus talle tassi puljongit, käskis anda veel ühe padja. Lauakesel seisis lilled; läbi akna kostis tänavamüra.

„Teiega on halvasti ümber käidud,” ütles Greiser. „Kahjuks leidub igal pool julmi inimesi... Kõneleme õige nagu sõbrad. Mina olen sakslane, teie prantslane, kumbki meist armastab oma kodumaad. Meie rahvad ei sõdi enam. Aga vaat teie katsusite sõdida... Ma saan aru — noorus, romantika. Pärast Versailles' rahu oli ka sakslaste hulgas kihupäid. Teate, mis prantslased nendega tegid? Lasksid maha. Rahvusvaheline õigus on teie vastu. Ja ka Prantsusmaa pole teiega — teil tuleb tappa omi inimesi, prantslasi. Asjata arvasite teie André Leblanc'i reeturiks... Teda kuulati üle, arvatavasti oli eks- tsesse... Ta ei tahtnud surra inglaste eest, ta jutustas kõik. Me vabastasime ta...”

Milet vaatas lilledele ja peast käis läbi uduseid nägemusi: Medon'i mets, Marie — tal on palju tedretähti, pronksist aamoriid...

„Ma tahan vabastada ka teid. Géminot oli ohvitser. Teie olete tööline. Me ei taha karistada lihtsaid inimesi. Ma teen kõik, et teid välja päästa. Utelge otsekohele — kas teie tõesti ei taha elada?”

„Ja kuidas veel tahan!” Milet ütles seda endale, ta oli pooleldi meelemärkusetu — lehestik, Marie huuled, glüt- siinidesse mässitud lehtla...

„Te saate elama. Selleks on vaja ühte — jutustada, kes käskis tappa André Leblanc'i? Ma annan teile oma ohvitserisõna, et ma päästan teid välja...”

Milet püüdis koguda mõtteid. Kes on Géminot?... Kas nad tõesti võtsid kinni Jacques'i? Kuid tema pole ohvitser... Ja miks nimetavad nad Schellerit André Leblanc'iks?... Ei, nad ei tea midagi, nad tahavad mind segi ajada! Milet tundis äkki, kuidas viha tõusis tal kurku; ta vaatas altkulmu Greiserile.

„See kõik on peadmurdev mõistatus. Mina ei tunne kedagi André Leblanc'i. Aga kui teil temast kahju on, siis tähendab, on ta lurjus, saate aru?”

Greiser naeratas.

„Ei maksa erutada, närve läheb teil veel vaja. Praegu aga teen ma teile rõõmu, te saate näha Marbeuf'i.”

„Ma ei tunne kedagi Marbeuf'i. Kas teil on piinamisest vähe, te tahate, et ma hulluks läheksin?...”

Võib-olla on see Jacques, mõtles Milet hirmuga, või Doret? Ta rõõmustas, silmates tundmatut. See oli noormees katkises spordikostüümis, lõhestatud huulega.

Greiser pöördus tema poole:

„Kuidas teie leiate — härra Milet ei näe halb välja?”

„Ma näen teda esimest korda.”

„Kas ka teie salgate vanu sõpru maha, härra Milet?”

„Ma pole seda inimest iial näinud.”

Greiser naeratas endiselt.

„Tõrkuda on hea, kui võib tõrkuda. Mul tuleb kirjutada õpperaamat noortele terroristidele. Esimene õppetund: eitage kõik. Teine õppetund: kui kedagi teie hulgast on „pehmeks tehtud”, püüdke päästa oma pea.”

Toodi kohale ilus pikakasvuline tütarlaps. Milet mõtles: ta sarnaneb sellega, kes käis Josette'i juures, tõi tervitusi venelaselt... Käsi on sidemes... Kas tõesti on ka teda piinatud?

„Võtke palun istet, uhke Kamilla, seesama ka proua Richard. Võib-olla teile meenub, kuidas te jalutasite öösel härra Milet'ga? See oli Mantes'i juures... Ärge vaadake minule niisuguse nõrdimusega, ma ei tahtnud teid solvata. Ma tean, et tol ööl teil polnud aega armastuse jaoks...”

Tütarlaps katkestas teda:

„Teie näitate mulle tundmatut inimest ja tahate, te ma midagi meelde tuletaksin. Paremini lihtsalt piinata...”

„Ma pole teid sõrmegagi puudutanud.” Greiser ütles seda haavunult. „Mul on teieealine tütar. Ma tahan teid päästa... Teie ei tunne ära Milet'd. Teil on halb mälu. Härra Glaize on teist hoopis vanem, aga ta peab meeles kõiki üksikasju...”

Kaks sõdurit toetasid umbes neljakümne-aastast, haiglaste tursunud näoga meest. Ta suutis vaevalt kõnelda. Milet pani tähele, et tal pole hambaid — vististi kuulati kaua üle...

„Kuidas on teie tervis, härra Glaize? Andestage, ma pidin teid uuesti tülitama... Vaadake seda noormeest... Võib-olla meenub teile, kus te temaga olete kokku saanud?”

„Muidugi, see on Baudouin, nii vähemalt kutsus teda Géminot. Meie kohtusime väikeses kohvikus, vist oli ta nimi „Kalurite Kohtumine” — teel Mantes'ist Vernon'i. See oli kaheleiskümnendal septembril kell kuus õhtul, tema tuli esimesena. Me jagasime osad. Géminot teadis kohta, kuhu relvad alla visatakse. Operatsiooni kestel oli meid viis — mina, Géminot, Baudouin, Kamilla, Marbeuf. Me läksime lahku kell neli või kell viis hommikul, ei mäleta täpselt. Pärast ei kohanud ma enam Baudouin'i.”

Kui Glaize ja tütarlaps olid ära viidud, ütles Greiser:

„Nüüd te näete, et on mõttetu salata. Te lootsite, et polnud tunnistajaid, tühi tänav, öö... Aga revolver? Kuus kolmkümmend viis, sellest te tulistasite... Te tapsite André Leblanc'i kell viis hommikul. Ma ei tea, kuidas te veetsite päeva, ööbida otsustasite te Formigé juures. Teid vedas sisse juhus. André Leblanc polnud jutustanud meile Formigé'st, oli unustanud või tahtis

teda päästa. Aga tapetu taskus leidsime kirja aadressiga — Pasteur'i bulvar, üheksateist. Meie, sakslased, oleme pedandid, ma otsustasin igaks juhtumiks järele vaadata, mis mees see Formigé on. Ta võeti kinni kell kaheksa, ja teie ei lasknud ennast kaua oodata...

Midagi hakkas selguma. Kogu asi seisab Formigé's... Aga mis kommunist tema siis on! Ta kõneles, et ei armasta kommuniste, nõustus andma ulualust Milet'le ainult sellepärast, et nad olid sõbramehed — olid koos olnud marsiroodus, kui nad enne lüüasaamist mobiliseeriti...

„Formigé'ga oleme meie polgukaaslased,“ ütles Milet. „Ma astusin tema juurde sisse küsima, kas ta ei tea ehk, kes müüb jalgratta... Formigé ei võinud arvata, et mul on revolver.“

„Teie hakkate kõnelema, see on kiiduväärt. Aga mina pole Formigé, mina tean, et teil oli revolver, ma isegi tean, et te leidsite talle rakenduse. Ärge puigelge, ütlege, kes käskis teil tappa André Leblanc'i, ja te saate elama, te ju ise tunnistasite, et tahate elada... Vaadake, mis-sugune suurepärane ilm, varsti on kevad...“

See kestis üle kahe kuu: piinamised, Greiseri isalikud manitsused, silm silma vastu seismised, ja jälle piinamised. Vähehaaval selgus Milet'le pilt. Marbeuf ütles oma nime, teda kutsuti Robert Renan'iks, ta on arstiteaduse üliõpilane. Géminot oli reservohvitser, enne sõda kuulus rojalistide organisatsiooni; ta tapeti — tulistas vastu, kui talle järele tuldi. Keegi mees, kelle nimi oli Baudouin, oli jõudnud pakku minna. Glaize kinnitab, et Baudouin on Milet... Nad nimetasid end „Lepitamatute Rühmaks“. Eesotsas seisis nähtavasti Géminot. Septembris said nad kaks kasti automaatidega — inglased viskasid alla lange-varjudega. Géminot ja Glaize viisid relvad André Leb-

lanc'ile — restorani „Poularde“ ülemkelnerile. Neid jälgiti — André Leblanc öördas oktoobri keskel, ja nemad areteeriti teisel novembril, surnute mälestamise päeval. Kui Glaize'i hakati piinama, jutustas ta kõik, nimetas Marbeuf'i ja Kamillat. Võib-olla oli Glaize hoo-pidest mõistuse kaotanud, aga tema kinnitas kangekael-selt, et Milet oli olnud Mantes'is ja oli ütelnud: „Kui me sakslastega kokku satume, võtan mina nad oma hooleks, teie aga põgenege“... Greiser heitis Milet'le heasüdamel-iselt ette: „Teie pahandate vaese Glaize'i peale, tema aga esitab teid kõige paremas valguses, tema sõnade järgi käitusite teie nagu kanglane“... Uusaasta ööl tapeti André Leblanc, kui ta pärast lõbusat õhtusööki koju läks.

Milet oli ette valmistatud piinamiseks, surmaks, aga mitte selleks, mis juhtus. Kui teda vannitoas (see oli piinamisruum) üle kuulati, ta kas vaikis või karjus taluma-tult kõvasti. Ta teadis, et ei nimeta kedagi, ja ei nimeta-nud kedagi. Aga kui ta üksi jäi, algasid teissugused pii-nad. Ta küsis endalt: kuidas pean ma talitama? Muidugi, need inimesed töötasid samuti bošside vastu. Nad on seltsimehed ja pole ka mitte seltsimehed... Marbeuf on tubli poiss, tahaks suruda tema kätt, ütelda: sa käitud, nagu oleksid sa kommunist... Ka tütarlaps on julge... Aga kes on need inimesed? Mida nad tahavad?... Gé-minot oli „AF“¹, unistas kuningast. Kord enne sõda oli Milet läinud seltsimeestega; metroo „Italie“ juures kohta-sid nad „AF-i“ jõuku. Üks baretikandja hüüdis: „Punane rämps!“ Milet äigas talle... Algas kaklus; politsei astus välja „AF-i“ kaitseks. Võib-olla oli nende hulgas

¹ Action Française — rojalistide organisatsioon.

Géminot? ... Jah, aga nüüd on nad meiega ... Halb, et nad midagi ära ei teinud, said kaks kastitait automaate ja andsid üle lurjusele. Need automaadid oleksid pidanud meie omade kätte sattuma! ... Kommunistidele nad ei viska alla, poliitika ... Marbeuf on tore poiss. Need on ausad inimesed, kuid võõrad ... Surra aga tahaks seltsimeestega — või üksi. André Leblanc on reetur, niisuguseid peab tapma. Aga Scheller on suurem elukas. Greiser ütles eile kogemata välja, et Schelleri mõrtsukat pole kinni püütud. Kui ta teaks, kes tema ees seisab! ... Utelda? ... Nad panevad Schelleri süüks Marbeuf'ile või Kamillale. Milleks neile auku kaevata? Nad pole meie omad, aga nad on bošside vastu, praegu on see peaasi ... Arusaadav, et Formigé nendega läbi käis, ta ütles mulle: „Ma ei armasta ei sakslasi ega venelasi, kuid venelased on Moskvas ja sakslased Pariisis, tähendab, esialgu ma eelistan venelasi“ ... Schelleri aga koristasid ära kommunistid, see on partei teene ... Ma ei tea, kuidas talitada. Kui silmapilguks saaks kokku Jacques'iga! ... Peaasi, ma ei saa tõendada, et pole seotud nende rühmaga, mind võeti kinni Fromigé juures, Glaize aga on hulluks läinud, vannub, et ma olin Mantes'is. Kui mina oleksin need kastid üles korjanud, kas nad oleksid siis sakslaste kätte sattunud! ... Ma ei tea, missugune oli Géminot, näib, et nad rohkem lobisesid kui tegid. Aga auku kaevata ma neile ei taha. Minul on niikuinii lõpp, aga kui ma ütlen Schelleri kohta, siis lastakse nad kõik maha. Jacques teab, kes koristas ära Schelleri, ta on vist juba kirjutanud lendlehe ... Mina olen oma töö teinud. Tähendab, on tarvis vaikida ...

Ja Milet vaikis.

Tema juurde kambrisse tuli veltveebel.

„Mind määrati teie kaitsjaks, see on raske ülesanne — teie eitate süüd, kõik räägib aga teie vastu. Ma saan paluma leebust. Teie olete kogu rühmas ainuke algharidusega isik, see on kaaluv väide — lihtne täidesaatja ...“

Kohtunikud olid sõjaväelased. Üks, paks ja punase näoline, istus nagu kuju, ilma pead pöörata; ei vaadanud kordagi kaebealustele. Teisel kohtunikul oli nohu, näis, et ta nutab. Prokurör kargas kogu aeg püsti ja osutas käega Milet'le.

Kui Milet'lt küsiti, kas ta tunnistab end süüdi „Lepitamute Rühma“ kuulumises ja André Leblanc'i tapmises, vastas ta:

„Kui ma vaikisin siis, kui te mind vannitoas töötlesite, kas hakkan ma siis nüüd kõnelema!“

Glaize jutustas üksikasjaliselt operatsioonist metsas, Formigé seletas, et olles nõrga iseloomuga võttis ta vastu ebakorralikke inimesi; palub kohut talle andeks anda. Kamilla vastas: „Ma ei loe teie kohut volitatuks“. Milet'le meeldis see, ta naeratas Kamillale sõbralikult. Marbeuf ütles, et võitles Prantsusmaa eest ega kahetse midagi. Milet mõtles: kahju, et ei saa ütelda! ... Ma ütleks'n kommunistidest, et Péry eest tasuvad bošid veel, Scheller on ainult käsiraha ...

Pärast sunniti kõik tõusma. Paks kohtunik luges kaua osust, noogutas taktis peaga. Tõlk ütles: „Milet — mahalaskmisele, Renan — kakskümmend aastat, Lucie Richard — kümme aastat, Glaize ja Formigé — viis aastat.“ Tõlk lisas juurde: „Erakordselt pehme otsus, võite rõõmustada“ ...

Kui Milet kambrisse toodi, mõtles ta esmakordselt surmale — nüüd varsti, võivad tulla tunni aja pärast ... Ei tahaks surra ... Nad lasevad maha Mont-Valérien'il.

Ta teab hästi seda kohta — on neli aastat elanud Suresnes'is. Seal tutvus ta Marie'ga. Suresnes'is elas Jacques'i isa. Ta oli kongressil Tours'is, kui nad lahku löid ja moodustasid meie partei... Mitte eile ei alanud see kõik! Kui Milet oli väike, jutustas vanaisa talle Kommunist — kõik rõõmustasid, pärast tulid versailles'lastes, tapsid tema vanema venna... Partei on nüüd tugev, inimesi on vähem, see-eest missugused!... Maurice rõõmustab kindlasti — partei on tugevasti kasvanud... Huvitav, kui me võidame, kas jäävad siis niisugused inimesed nagu Marbeuf meie juurde või saab kõik olema nagu enne?... Vastik on surra — ei tea, millega see lõpeb... Ta ei saa enam näha Marie'd. Marie õhkab nüüd: „Jeannot!... Mu Jeannot!...“ Hääl on tal liigutav, nii ei oska keegi ütelda, ükski näitleja. Sõjaeelsel suvel neljateistkümnendal juulil olid nad koos. Algul demonstratsioonil. Kõik karjusid: „Daladier seina äärde“. Tema aga jäi, laskis bošid Pariisi... Pärast tantsisid nad väljakul Mouftard'i juures, Marie ütles: „Ei suuda enam, palav on,“ jõi limonaadi, suudlesid ja tantsisid jälle — hommikuni... Huvitav, kuidas tantsivad venelased? Henri kõneles, et suurepäraselt... Vististi kirjutati vene lehtedes Schellerist. Muidugi, venelased tapavad ühe minutiga rohkem sakslasi kui meie aastaga, aga las näevad, et siin pole mitte ainult Pétain või Laval... Stalin loeb, kuidas tõmmati maha Scheller, ja ütleb: „Prantslased on tublid poisid“... Ainult et tal pole aega lugeda — ta komandab... Venelased sõdivad mehemoodi. Nad vabastavad varsti sakslastest Poolamaa, ja Praha, ja meid... On tore, kui nad tulevad 14-ndaks juuliks. Küll Marie rõõmustab!... Võib-olla maabuvad ka liitlased. Kui me saame relvi, anname ka meie pihta. Jacques võib juhtida polku,

tervet diviisi, tema mõistab kõike... Nagu Lejean. Kas nad tõesti piinasid Lejean'i?... Elajad! Greiser kõneleb kevadest, aga kas tema võib tunda?... Uheksa päeva pärast on Esimene Mai. Medon'i metsas on vistisid mai-kellukesed... Kunagi läksid kõik punaste nelkidega, politseinikke oli tohutu hulk — kartsid... Oli lõbus, poisid laulsid: „Noor Kaardivägi tuli välja. Hoidke end, vaenlased!...“

Milet ei kannatanud välja, hakkas laulma: „Noor Kaardivägi tuli“... Astus sisse sakslane ja lõi talle näkku.

Milet mõtles nüüd ahnelt elule, mõtles päeval ja öösel, tuletas meelde, püüdis vaadata tulevikku, süleles Marie'd, jättis jumalaga sõpradega. Sakslased panid talle ette kirjutada jumalagajätukiri omastele; ta keeldus. Tal õnnestus vangi kaudu, kes tõi suppi, anda edasi kirjake vangile, kes istus tema all, Ivry kommunistile. Milet kirjutas:

„Kallis suur Partei!

Ma tegin kõik, mis pidin tegema. Võtan surma vastu väarikalt nagu sinu poeg. Kaelustan seltsimehi. Ma mõtlen kuni lõpuni — võidab Punaarmee, võidavad prantslased, sina võidad. Ma olen õnnelik, et olin neil päevil sinuga. Huvasti, mu Partei!

Pepe-Jean-Milet.“

Ta lasti maha kell kuus hommikul. Päike soojendas juba maailma. Ta loobus sidemest, vaatas Pariisi taevale. Hüüdis: „Huvasti...“ ega lõpetanud — käis kogupauk.

Vasja ütles Krivitšile:

„Nüüd komanda sina...”

Eelmisel päeval oli partisanisalk, mille komandöriks oli Vasja, tunginud Lukiškisse. Külaserval, äärmise tare juures vedeles veel maas tapetud sakslaste laipu. Partisan Krivitš oli enne sakslaste tulekut külanõukogu esimeheks. See oli umbes neljakümne-aastane mees puujuurte taoliste kätega ja nukra unistava näoga, mida õige harva valgustas põgus naeratus. Sakslased olid tapnud Krivitši perekonna. Ta tuli tagasi oma külasse, kus tal polnud enam ei maja ega omakseid. Talunaised asusid tema ümber:

„Ignat Petrovitš, ei osanud küll oodata!...”

„Kas ööbima jääte ikka siia?...”

Nad arvasid, et partisanid lähevad kohe ära, nagu veebruaris — tungisid äkki kallale, tapsid sakslasi ja lahkusid, ilma et oleksid saanud end soojendadaagi.

„Nüüd tulime päriks,” ütles Krivitš. „Jätkub! Kohe toovad tüdrukud lipu, tõmbame üles...”

See oli Maipüha eelpäeval. Pärast nädala kestnud lahinguid olid partisanid end hästi välja maganud. Hommikul jooksis hingeldades kohale raadiotelegrafist Krõtov:

„Stalini käskkiri! Õppida vihkama vaenlast. Ka meile on — „seltsimehed partisanid”... Ma kirjutasin üles, aga mitte kõik, liiga ruttu anti edasi...”

Korda kümme loeti käskkiri üle, õnniteldi üksteist. Vaat see on tõeline püha!... Naised küpsetasid pirukaid. Päeval korraldati koosolek. Vasja oli juhataja, erutus; talle meenus, kuidas oli olnud enne sõda...

„Lubage lugeda avatuks pidulik koosolek Rahvusvahelise Solidaarsuse Päeva puhul. Annan sõna külanõukogu esimehele seltsimees Krivitšile.”

Krivitš vaikis kaua, siis hüüdis:

„Seatakse uuesti jalule nõukogude võim, see on selge. Külvi tuleb kiires korras lõpule viia. Seemet me hangime, selleks oleme partisanid. Siin on meie lipp — punane, värske verrega koos — Lukiški eest langesid kangelaslikult Ivan Dudin, Zahhar Jegorov ja Naum Falkovitš... Kallilt on selle eest tasutud... Seltsimees Stalin õnnitles meid, tuleb täita, külvi lõpule viia, kui territoorium on vabastatud, partisanid aga peavad sakslasi eemale hoidma...”

Varem oli Krivitš kõnelnud hästi, ladusasti, teda oli isegi saadetud Brjanskisse konverentsile. Praegu aga tundis ta — ei tule välja. Tarvis millegagi lõpetada... Kõri tõmbus kokku, ja nagu poleks ta mitte koosolekul, vaid läheks rünnakule, hüüdis ta:

„Hurraa!...”

Õhtul tantsisid partisanid tüdrukutega, laulsid laule. Avanesjan kõneles: „Kui palju mäletan Maipühi, aga nüüsgust pole olnud — sees keeb kõik, suurepäranel...”

Nädal aega hiljem istusid sellessamas Lukiški külas kaardi juures Vasja, Avanesjan, komissar Drožnin. Vasja kõneles:

„Mulle ei meeldi, nad annavad kuidagiviisi liiga kergesti järele. Sergejev vannub, et neil on värske polk. Kui viimati on lõks...”

„Tuleb tüdrukud saata,” ütles Avanesjan.

Nataša Golovinskaja ja Varja olid salga silmadeks. Nataša oli enne sõda olnud arstiteaduse üliõpilane, oli tulnud partisanide juurde esimestel päevadel, kategoori-

liselt oli keeldunud sanitariks hakkamast: „Teil on Prahova, ühest jätkub, mina aga tahan sõdida...” Raken-dati tööle: ta käis sakslaste juures. Tal oli nii vagane ilme, et raske oli teda kahtlustada: kahe patsikesega, lapselike imestavate silmadega plika; ta oli häbelik ja näis äraehmatatuna, see rahustas kõige umbuskliku-maidki. Varja aga tuli salka hiljem, talvel, ta oli kohalik, teadis kõiki teid ja radu; suur, kõrgerinnaline, alati unine, surus ta sakslastest möödudes savipotti või nii-nest korvikest enda vastu nii, nagu oleks see kogu tema varandus, ja sakslased muhelesid — „lollike”. Tüdru-kud käisid sageli kahekesi: Varja teadis paremini, kust-kaudu minna, Nataša aga oli osavam, oskas välja uurida, kui palju kuskil sakslasi on, kas on suurtükiväge ja miini-pildujaid, kas asetsevad külas rindelt tulnud sõdurid või „vanamehed” — Landeswehr.

„Peab kontrollima, kas on tõsi, et on terve polk,” üt-les tütarlastele Vasja. „Ei ole nagu sedamoodi... Aga teiselt poolt, mul on kahtlustusi, on kuivaks tõmbunud, neil on nüüd teede poolest kergem...”

Tütarlapsed läksid minema. Nataša pööras ümber, vaa-tas Avanesjanile heledate, nagu hämmeldunud silma-dega ja hüüdis:

„Nägemiseni, seltsimees Avanesjan!”

„Nägemiseni, Nataša! Vaadake, tüdrukud, ettevaatli-kult...”

Vasja mõistis, mis peitub nende nappide sõnade taga. Ta oli ammu tähele pannud, kuidas vaatavad teineteisele Avanesjan ja Nataša. Midagi polnud nende vahel öel-dud. Avanesjan oli range enda vastu: pole aeg! Ainult vahel istus ta Nataša kõrvale ja laulis talle arusaama-tuid laule, mis sarnanesid veekeerisega; helid keerlesid,

kiskusid endasse. Nataša aga, sakslaste juurde minnes, jättis igakord Avanesjaniga eraldi jumalaga.

Vasja tundis nüüd Avanesjan'i, nagu varem polnud iial kedagi tundnud: juba aasta otsa sõdivad nad koos. Millest kõigest olid nad kõnelnud! Vasja nagu nägi kau-get linnakest mägede vahel, mis sarnanesid tohutute mu-nakividega; seal ootab Avanesjani vana ema ikka veel kirja. Avanesjan oli tihti oletamisi kaalutelnud, kas jõu-dis Nataša — mitte tema, vaid Vasja oma, õnnelikult Moskvasse. Nad arutlesid pikalt, kes oli süüdi korralage-duses, kui nad suvel hulkusid mööda taganemisteid ja kui Avanesjan kõneles „lausa puder”. Vasja muheles: „klaarime seda asja ja küll me ta ära klaarime”. Nendel oli sõber — komissar Šumov, see sai märtsis surma, len-das miini otsas õhku. Nüüd aga pole õiget komissari, Drožnin ei oska inimesi sütitada — ka sellest kõneles Vasja tihti Avanesjaniga: „Meie peame ka komissari eest olema. Drožnin on aus kommunist, aga niisugune on hea siis, kui kõik on korras, kujutlen teda telefoniga ka-binetis. Aga siin sattus inimene segadusse — mets, saks-lased tükivad, reeturid, on ulakaid ka meie omade hul-gas. Peab kohe teravalt vastama — nii või mitte nii, tema aga jookseb minu juurde, peab nõu, mina ütlen „jah”, tema kahtleb — „küsin Avanesjanilt”... Avanes-jan vastas naerdes: „Tõsi, see pole komissar, vaid puder”...

Avanesjan ei kõnelnud Vasjaga Natašast. Ainult üks kord — Punaarmee päeval ei suutnud vastu panna. Nad olid siis õhtust söönud, napsi võtnud, ja Avanesjan ütles äkki:

„Kui lõpeb sõda, võtan tingimata naise. Kas tead, kelle?”

Vasja naeris:

„Tean.“

Vasja meenutas sageli oma Natašat, meenutas nagu kauget õnnelikku lapsepõlve. Muigas — kahekümneviieaastasena olin ma laps, murdsin pead, kuidas talle ütelda... Kus on ta nüüd? Mis teeb ema. Serjoža? Võib-olla on parem mitte teada: on lootus. Tal tuli nii palju kokku puutuda hädaga, et see hakkas näima möödapääsmatuna nagu vihm, nagu valge udu põldude kohal. Nimi „Nataša“, mida ta ühtelugu kuulis, osatas haava. Vari oli tal kõrval... Kui raske oli elada varjuga, puudusid lõbusad silmad, naer, soe lapsekäsi lühikeste sõrmedega, uudishimulik vallatu nösuninaline Nataška... On naisi, keda võib armastada eemalt, aastate viisi nendega kirjavahetuses olla, ja ka ilma kirjadeta vestelda nendega tuhandete verstade taha. Nataša pole niisugune... Ja üks lühike öö — sõja eelpäeval...

Jah, varsti on aasta! Kuis on ta muutunud! Varem ta ei elanud, õppis koolis, siis instituudis, luges raamatuid — seal oli võõras mure, käis teatris — näidati võõraid kirgi; tal oli sõpru, nad vestlesid sellest, mis on üsna pinna peal. Iial polnud Vasja vaadnud võõra südame salasoppidesse. Ja kellega puutus ta kokku? Noorte arhitektidega, kaasteenijatega, vagunis mõne lobasuiise varustustöölisega... Elu avanes talle sõjas. Ta nägi ümber ringi niisugust häda, nii palju hingelist õilsust, nii palju alatust, et seda ei kirjelda keegi, aga kui kirjeldada, öeldakse — välja mõeldud... Kas usutakse, et tema juurde tuli Jelena Stepaňovna (ta on üle viiekümne aasta vana), ütles: „Olen vanaks jäänud, sõdida ei saa, hakkan pesu pesema, toidan kogu salka, käed on alles tugevad...“ Ta tuli pärast seda, kui oli põletanud oma tare.

Tema juures ööbisid sakslased, ta küpsetas pannkooke, andis pudeli puskarit, sakslased jõid end purju ja jäid magama (ta ütles: „põõnutasid kurjadvaimud“). Ta põletas tare ühes kahe sakslasega. Aga on ka teissuguseid, nagu too reo Navli's, elas gestapolasega, voodi kohal aga oli mehe — punalaevastiklase — pilt... Vasja las kis ta maha. Ta on küllalt näinud reetureid, külavane maid, salakaebajaid. Oli üks — Vasja ei suuda teda unustada — noor, oli alles õppimise lõpetanud, ta kaebas tütarlapse peale, et see on komnoor, tüdruk poodi üles; poiss aga istus iseõppijate käsiraamatuga, kõneles: „Õpin saksa keele ära, sõidan Berliini, ei hakka teiega, matsidega, elama“... Küladest aga tuli naisi, invaliide, noorukeid: „Tahame sõdida“... Griša oli kolmeteistkümne aastane... Kui palju vaprust on rahval, kui palju puhtust, ei jõua kohe jutustada!... Davõdov mõistis, et läheb surma (ta süütas depoo), õhtul istus ta Vasja kõrvale, nad suitsetasid vaikides, siis ütles ta: „Seltsimees komandör, teie olete minu nimekaim, ka Vassili, see on meeldiv...“ Ja läks... Vasja kõneles endale: ma sain kokku rahvaga... Oeldakse — kool, kõrgem õppeasutis, tuleb aga välja, et päris ülikool on siin, õpid mitte ainult, kuidas võita vaenlast, vaid kuidas mõista inimest...

Kümnendal mail tuli Varja tagasi. Vasja mõistis kohe: midagi oli juhtunud. Avanesjan istus laua juures, ei pööranud silmi Varjalt. Tütarlaps teatas sõjaväeliselt:

„Kaks polku, kolmesaja kuueteistkümnes tuli rindel, seisis Duminitši kohal, teine, eriülesandeline, miinipildujatega, aga ilma suurtükiväeta — tuli Saksamaalt. Räägitakse, on käsk rajoon puhtaks teha. Askeldavad, on kohe näha, et valmistavad ette...“

Varja istus pingile ja hakkas nutma; ta nuttis nagu laps — valjusti, pühkis käisega nägu.

„Nataša võeti kinni. Ta läks Djatlinosse, ütles, et tal on seal tuttav külavanem, see jutustab... Ma olin kaks päeva redus, ootasin. Siis tuli Fedotov, tema on neil valvuriks, ütles: „Mine ära. Piinasid ta surnuks, kole vaa-data...”

Avanesjan tõusis, istus jälle, tahtis midagi ütelda ega ütelnud, väljus tarest. Tunni aja pärast tuli ta tagasi kaardiga:

„Kutsu Drožnin. Ma arvan, peab katsuma pääseda teisele kaldale...”

Pärast lühikest lahingut jäeti Lukiški maha. Krivitš läks süngena, saksa automaat käes. Talle jooksis järele naabrinna:

„Ignat Petrovitš!...” Ta hakkas nutma. „Saime just külvi lõpetada... Lähen ära metsa, mina ei jää parasitide juurde...”

Järgmisel päeval tuli jätta maha kõikide lemmik — neljakümneviie-millimeetriline kahur. Talle oli pandud nimeks „Bertotška”. Viis kuud oli ta teeninud... Nad läksid läbi soo. Sidepidaja Kudrjavitsevi salgast teatas: „Jagunesid väikesteks salkadeks. Sakslased tungivad peale igast küljest.”

Mehed läksid süngetena. Avanesjan vandus: „Küll on sääsed, hullemad kui sakslased...” Aga ta mõtles — vist ei pääse me välja... Hommikul lendas kohale „kiil”, siis pommitajad.

Tähendab, oli jälgitud...

Tuli kanda seljas haavatuid. Polnud toidumoon, inimesed läksid näljastena. Krotov andis raadiojaama kaudu edasi: „Lähme Hvostovitši suunas. Seisukord on

raske”... Siis kuulati Moskvat. Vasja kallutas pea küljele, nagu ta tegi alati, kui kartis sõna vahele jätta.

„Räägib Moskva. Moskva aja järgi on kell kakskümmend kaks kolmkümmend minutit. Saadame päevauudiseid...”

Millegipärast välksatas sõjaeelne Moskva, suured ümargused laternad, väljutakse teatrist, tema on Nataša, nad tulevad Suurest Teatrist, Giselle suri...

„Õhtune teade... Meie jätsime maha Kertši linna...”

Tähendab, ka seal on raske... Märtsis arvasid kõik, et peatselt ühinevad Punaarmee. Oositi oli kuulda kaugelt mürinat. See kõlas nagu tervitus: pidage vastu, tuleme appil... Partisanid alustasid pealetungi; tapsid maha väikesed vaenlase garnisonid. Kasvas territoorium, kus nad taastasid nõukogude võimu. Aprillis sõitsin ma üheksakümmend kilomeetrit mööda meie maad, — meenutas Vasja. — Lõbus oli vabastatud külades, süda oli kerge. Võib-olla on seepärast praegu nii raske... Liiga vara rõõmustasime. Iial veel pole mehed olnud nii rõhutud...

Homniku eel sattusid nad kokku sakslastega. Lahing oli lühike. Partisanid mürdsid läbi; kaotasid üksteist meest surnutena ja raskesti haavatutena. Haavatud viidi ära. Ära viidi ka Avanesjan — kuul oli sattunud kõhtu, veidi allapoole südant. Ta suri päeval, ilma meelemärkusele tulemata.

Vasja vaatas surnud sõbrale. Koos olid nad elanud läbi kõige hirmsama, kui arad laiali jooksid, ümber riietusid, kui kõigis taredes oli „koduväisid”... Päeval ja öösel viisid sakslased vange. Nad klopsisid kokku salga ümberpiiratuist, kohalikest elanikest, siis tulid Brjanski, Orjoli omad. Oositi jutustas Avanesjan kaugest maast, mida kõrvetas päike, kus on kristalsed järved, kõlav kaja, sale-

dad tõmmud tütarlapsed. Aga hakkas armastama Orjoli tüdrukut — linavalgete patsidega. Nüüd pole kumbagi enam... Iial veel polnud Vasja elanud läbi niisugust tunnet — mure seisis kurgus, ei lasknud hingata, pala alla neelata.

Tema juurde astus Drožnin:

„Meeleolu on halb, kõik on julguse kaotanud...”

„Aga sina julgusta — selleks oled sa komissar...”

Drožnin kortsutas laupa: ta ei oska seda. Kõne võib ta ette valmistada, aga vaat niisama ütelda — ei...

„Hommikul sain hakkama. Aga kõnelda ma ei oska.”

Nad kaebasid haua. Umberringi oli palju kollaseid lilli, ere-eredaid... Vasja mõtles: rumalad, milleks puhkesite, niikuinii sõtkutakse ära — on ju sõda... Missugune mõtetus pähe tuleb! On tarvis kõnelda meestega õigel viisil. Drožnin ei suuda seda. Aga meeleolu on tõesti pagana halb. Zõkov ütleb: „Kas või lase end maha”...

Avanesjan lasti hauda. Vasja ütles:

„Kangelasena langes meie armastatud komandör Aram Avanesjan. Hiljuti võttis ta vaikides vastu teate oma mõrjsa surmast, läks lahingusse kahekordse vihaga. Saadakse haavu, pähe, rinda, jalgadesse. Igaühel meist on haav südames. Sellega läheme meie lahingusse. Vaenlane on alles tugev, suvi saab olema raske. Suurel maal löövad meie seltsimehed tagasi vaenlase rünnakuid. Me peame neid aitama. Tuletame meelde komandör Avanesjan'i, tuletame meelde Šarapovit, Nataša Golovinskajat, Ostapenkot, Alijevit, Žuravljev'i, Frid'i, tuletame meelde kõiki langenuid. Partisanid, meie vannume praegu, et seni kui nendes metsades on elus kas või üks bolševik, ei saa röövvalutajad rahu! Vannume sinule, sõber Avanesjan, vannume Stalinile, vannume rahvale!...”

Umberringi kohisesid puud, kohisesid iiliti, sosistlesid midagi, nussid, ähvardasid; tol õhtul vandusid puudki. Loojak aga oli erepunane — ennustas suurt tuult.

Esimese raamatu lõpp.

Kaane kujundanud P. Luhten.

*

Tõlkinud J. Kurfeldt.

Originaali tiitel:

И. Эренбург. Буря.
Советский Писатель. Москва 1948.

*

Toimetaja P. Viires.

*

Ladumisele antud 24. III 1949. Trükkimisele antud 1. VIII 1949.

Paber 56/79 sm ¹/₁₆. Trükiarv 5000.

Trükitähti trükipoognas 30 720. Trükipoognaid 30. Arvutuspoognaid 24.

MB-06311. Trükikoda „Uhiselu“, Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Tellimise nr. 752.

*

Hind brošeeritult rbl. 18.50 ja köites rbl. 22.50.

*

На эстонском языке.
И. Эренбург. Буря.

